ગુજરાત

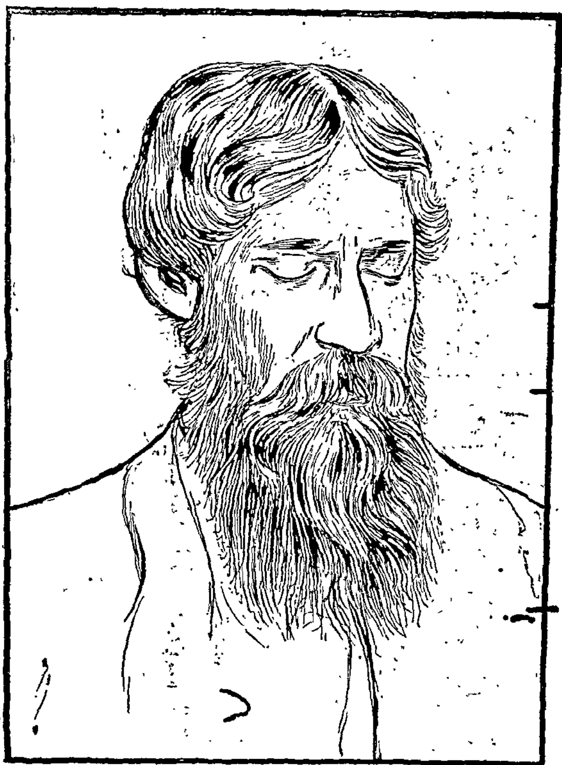
આશ્વિન ૧૯૭૮

(ચિતારુ] [ધ. રમણ

જય

નવા વર્ષનાં અભિનંદન સ્વીકારજો !

ભારતવર્ષના વિશ્વવિખ્યાત કવિવર ડૉ. રવીંદ્રનાથ ટાગોર, જેમની એક સુરસિક વાર્તા "દાદાજી શેઠ"નું ભાષાંતર—જે કલકત્તા યુનીવર્સીટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ડૉ. ઍરચ જાંહગીર તારાપોરવાળા, પીએચ. ડી. એઓએ કરેલું છે તે—સામેના પાના પર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

લેખક:
ચિત્રકાર:

૧

નયનજોડના જમીનદારો એક સમયમાં મોટા શેઠીઆઓ તરીકે જાણીતા હતા. તે કાળમાં મોટા શેઠીઆ થવું કૈં ઘણું સહેલ કામ ન હતું. હાલ જેમ રાજા અથવા રાયબહાદુર વગેરે ખીતાબ મેળવવા માટે ખાણાપીણા, નાચરંગ, ઘોડદોડની શરતો તથા સલામ સીફારસ વગેરેનું શ્રાદ્ધ કરવું પડે છે, તેમજ તે સમયમાં પણ સાધારણ લોકો પાસેથી "શેઠ" નો ઇલકાબ મેળવવા માટે દુઃસાધ્ય તપશ્ચર્યા આદરવી પડતી.

આ અમારા નયનજોડના શેઠીઆઓ ઢાકાની મલમલનાં ધોતીઆમાંથી પણ ફીનારી ફાડી નાખતા; કારણ ફીનારી જરા જાડી હોવાથી તેઓના સુકોમળ શરીરને તથા "શેઠાઈ" ને વ્યથા થતી. તેઓ એક લાખ રુપીઆના ખરચે બીલાડીનાં બચ્ચાંનાં લગ્ન કરી આપતા. બીજી એકવાર કોઇ ઉત્સવ નિમિત્તે રાત્રિને દિવસમાં ફેરવી નાખવા તેઓએ નિશ્ચય કર્યો, અને અસંખ્ય દીવા સલગાવી સૂર્યનાં કિરણો તરીકે સાચા રુપાનાં તારાની આકાશ પરથી વર્ષા વર્ષાવી.

આ પરથી બધા સહજ જાણી શકશે કે શેઠીઆઓની શેઠાઇ વંશપરંપરા કાયમ કેમ રહી શકી નહીં. ઘણી જ્યોતની દીવીમાં થોડાજ સમયમાં તેલ બળી જાય છે, તેવીજ રીતે તેઓનાં "તેલ" નો પણ આ ધામધુમોમાં છેડો આવી ગયો.

અમારા બાબુ કૈલાસચંદ્ર રાયચૌધરી એજ અખ્યાત અને યશસ્વી નયનજોડના ખાનદાનના એકલ છેલ્લા વંશજ હતા. એમનો જન્મ થયો ત્યારે "તેલ" દીવીના તળીઆમાં આવી રહ્યું હતું.

પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થતાંજ નયનજોડના ...ઓને છાજે તેવા શ્રાદ્ધશાંતિ વગેરે અસાધારણ કેટલાક પ્રસંગો થયા, અને તે વેળા દીવી છેવટના પ્રકાશથી ઝળકી ઉઠી, અને પછી પુરેપુરી હોલવાઇ ગઇ. બધી માલમીલકત દેવામાં ઘસડાઇ વેચાઇ ગઇ. જે કૈં બચત રહ્યું તે આવા મહાન્ પૂર્વજોની ખ્યાતિ તથા ગૌરવ સાચવી શકે તેટલું ન હતું.

એ કારણથી નયનજોડનો ત્યાગ કરી પુત્ર સહિત કૈલાસબાબુ કલકત્તે પધાર્યા અને ત્યાંજ ઘર લઇ રહ્યા. પુત્ર પણ એક પુરી કન્યા મેલી આ હતગૌરવ સંસાર ત્યાગી સ્વધામ ગયા.

અમો કલકત્તામાં તેમના પડોસી થઇએ. અમારો ઇતિહાસ તેમનાથી તદ્દનજ જુદા પ્રકારનો. મારા પિતાજી પોતાની જાતમહેનતથી ધન કમાયા હતા. તે કદી પોતાના ગોઠણથી નીચું ધોતીઉં પેહેરતા નહોતા; અને કોડીએ કોડીનો હીસાબ રાખતા. વળી "શેઠીઆ" થવાનો તે મુદ્દલ લોભ રાખતા નહીં. આ કારણથી હું, તેમનો એક પુરો પુત્ર તેમને સદા કૃતજ્ઞ રહીશ. હું જે સઘળું ભણ્યો છું, અને મારા પ્રાણ તથા માનની રક્ષાર્થે ઉપયોગી ધન જે મેં વિના પરિશ્રમે તેઓની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું છે, એજ હું પરમ ગૌરવનો વિષય માનું છું. ખાલી તીજોરી અને "શેઠીઆ" ઓનાં ખાનદાનના ઉજ્જ્વલ ઇતિહાસ વારસારૂપે પ્રાપ્ત થાય તે કરતાં મારી પેઢીમાં સરકારી નોટો અને નગદ ભર્યાં રહે એ હું વધારે પસંદ કરું છું.

અને તેથીજ મને લાગે છે કે કૈલાસબાબુ પોતાના પૂર્વજોની દીવાળું ફુંકેલી બેંક પર પોતાના ઇતિહાસરૂપી લાંબા ચોડા "ચેકો" ચલાવતા, ત્યારે મારાથી એ સહન થઇ શકતું નહીં. મને લાગતું કે મારા

પિતાએ પોતે જાતે ધન એકઠું કર્યું હતું તેથી કૈલાસબાબુ મનમાં ને મનમાં તેમની અવગણના કરતા. મને ગુસ્સો આવતો ને હું મનમાં પ્રશ્ન કરતો કે ખરેખર અવગણના કરવા યોગ્ય કોણ? જે આખું જીવન કઠોર વૈરાગ્ય સ્વીકારી, સર્વ પ્રકારની લાલચોને દૂર કરી, લોકોની તુચ્છ વાહવાહને ઠોકરે મારી, જરાએ અચકાયા વિના અને બુદ્ધિકૌશલથી બધા પ્રકારનાં વિઘ્નોને પરાસ્ત કરી, એક એક કરી રૂપીઆનો અને સમૃદ્ધિનો એક "પીરામીડ" જેવડો ગંજ ઉભો કરે તે, અથવા જે આવો એક માણસ ગોઠણ સુધી આવે એવડુંજ ધોતીઉં પહેરે છે એવું કહી તેને તુચ્છકારી કહાડે તે?

તે વેળા મારી વય છોકરવય હતી, તેથી જ આ પ્રકારના તર્કવિતર્ક મનમાં ઉભા થતા અને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો. ઉમર વધતાં મનમાં થયું કે "તેમાં મારે શું? જેની પાસે કંઈ નથી મળે તે અહંકાર કરી સુખ મેળવતો હોય તેમાં મને શું ખોટ આવશે? ઉલટું તે બીચારાને મનમાં સંતોષ ઉપજશે."

પણ મારા શીવાય બીજો કોઈપણ કૈલાસબાબુ પર કોપ કરતો ન હતો. કારણ એવો નિર્દોષ પુરુષ વિશ્વમાં જડવો કઠણ પડે. ક્રિયાકર્મે સુખદુઃખે બધા પડોશીઓ સાથે તેમનો સંપૂર્ણ સહયોગ હતો. બાલક કે વૃદ્ધ કોઈને પણ જોતાંજ તે હસતે મુખે મીઠા વચન બોલતા, અને જ્યારે કુટુંબપરિવારના બધાનાં કુશળ સમાચાર પુછાઈ રહેતા, ત્યારેજ તેમને કળ પડતી. તેથી જ્યારે જ્યારે કોઈ સાથે તેમનો મેળાપ થતો, ત્યારે ત્યારે એક લાંબી જેવી પ્રશ્નોત્તરમાળા ઉભી થતી· "કેમ છો, ઠીક તો ખરા? શરીર તો કુશળ છે? અમારા મોટાભાઈ સારી પેઠે છે? નાનકડા મધુરા છોકરાને તાવ આવ્યો હતો એમ સાંભળ્યું તે હમણા તો ઠીક છેના? હરિચરણ બાબુને ઘણા દિવસથી જોયા નથી, તેમને કંઈ અસુખ તો નથી? તમારા રાખાલના શુભ સમાચાર તો કહો? ઘરમાં એ બધાં કેમ છે? ..ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

એ ઘણાજ સાફ અને સુઘડ રહેતા. કપડાં ચપડાં ઝાઝા તો હતાજ નહીં. પણ ખમીસ, અંગરખો, ખેસ–એજ નહીં પણ બીછાનાંએ, એક પુરાણો ચારસો, તકીઆના ગલેફ અને એક નાનું આસન વગેરે—બધાં પોતાને હાથે સાફ કરી, તડકે નાખી, ઘડી કરીને ઠીક જગ્યા પર મુકતા. તેમને જોઈને આપણાં મનમાં લાગે કે એમની પાસેના થોડાક પોશાકોમાંના થોડાકજ ચાલુ વપરાસના બહાર કાઢેલા છે. તેજ મુજબ એમના ઓરડાના સાધારણ પણ સફાઈદાર અસબાબનું સમજી લેવું. જોનારના મનમાં એમ થાય કે બીજું ઘણુંએ પડ્યું હશે.

નોકરચાકરની ગેરહાજરીમાં અનેકવાર પોતાના ઓરડાના બારણાં બંધ કરી તે પોતાને હાથે કપડા ધોઈ સાફ કરતા હતા અને ખેસ તથા અંગરખાને ઘણી સંભાળથી ઇસ્ત્રી કરતા ને ઘડી વાળી મુકતા. તેમની મોટી જમીનદારીના સમયમાં કીંમતી કીંમતી અનેક વસ્તુઓ તેમની પાસે હતી, પણ હાલ તો એક રૂપાની ગોલાબપાસ, એક અત્તરદાન, એક સોનાની થાળી, એક રૂપેરી હુક્કો અને એક અસલી બહુ મોંઘી કીંમતની શાલ તથા પુરાણી 'ફેશન'નો એક સફેદ દરબારી પોશાક અને પાઘડી. એટલીજ વસ્તુઓ દરિદ્રતાના ભયંકર મુખમાંથી ઘણી મુશ્કેલીએ બચાવી લીધી હતી. કોઈપણ હંગામ આવે આ બધી વસ્તુઓ બહાર નીકળતી, અને નયનજોડની પુરાતની કીર્તિની જાણ ફેલાવતી.

આ તરફ કૈલાસબાબુ "માટીનાં માણસ" હોવા છતાં પણ વાતચીતમાં જે અહંકાર દેખાડતા તે અમણે પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિ જાળવવા કાજેજ હોય એમ ધારતા, આસપાસના બધા લોક એમને "દાદાજી શેઠ"ને નામેજ ઓળખતા, અને દરરોજ તેમને ત્યાં મોટી સભા ભરાતી. પરંતુ તેમની આ ગરીબ અવસ્થામાં પાન તમાકુનો ખરચ તેમને શિર ન પડે કરી પડોસીઓમાંથી કોઇ ને કોઇ શેરેક તમાકુ વગેરે લેતો આવતો અને તેમને કહેતો, "દાદાજી શેઠ; જરા આ ખાઇ તો જુઓ, ગયાથી આજેજ બહુ ઉંચો તમાકુ આવ્યો છે."

નોકરચાકરની ગેરહાજરીમાં અનેકવાર પોતાના ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી તે પોતાને હાથે કપડાં ધોઇ સાફ કરતા હતા.

દાદાજી શેઠ એક બે ચપટી ચાખી કહેતા, "બહુ સારો ભાઇ, તમાકુ સારો છે, પણ—" તે પરથી સાઠ પાંસઠ રૂપાએ તોલાનો તમાકુ જે તેમની પાસે હતો તેની વાત નીકળતી, અને તે હાજર રહેલાઓને પુછતા: "તમો સાહેબોમાંથી કોઇને તે તમાકુ ખાઇ જોવાની ઇચ્છા છે?"

બધા જાણી રહ્યા હતા કે કદાચ કોઇની ઇચ્છા થાય તો તે બાકસની ચાવી જડે નહીં, અથવા ઘણીક શોધખોળ પછી માલમ પડે કે તેનો ચાકર ગણેશ કમબખત તે

આ બાબદમાં બધા એમને વધુ ઉશ્કેરતા, અને એમની એ વાતોથી બધાને ઘણો આનંદ મળતો.

દાદાજી શેઠ

રે પલંગ પરથી ઊઠી... આંસુભર્યાં નયનોથી ટટ્ટાર થઈ કાળી આંખોમાંથી વિદ્યુત ઝરતી બોલી. "મારા દાદાજીએ તમારું શું બગાડ્યું ?"

તમાકુ ક્યાંક મુકી ગયો છે; તેનું તો કદી ઠેકાણુંજ રહેતું નહીં. ગણેશ બાપડો પણ મુગે મોઢે આ બધી વતોનો સ્વીકાર કરી લેતા. ત્યાર પછી બધા બોલી ઉઠતા, "દાદાજી શેઠ, હવે જવા દ્યો, એ તમાકુની ઝેણ ઘણી છે, તે અમારી જીભે ખમાય નહીં. અમને આ સાધારણુંજ ખપશે."

આ સાંભલી દાદાજી શેઠ વધુ દબાણ ન કરતાં જરા હસતા. સાંજે બધા વિદાય થતી વેળા ડોસા એકાએક બોલી ઉઠતા—"હવે આ તો થયું, પણ તમો ક્યારે બધા મારે ત્યાં જમવા આવશો, બોલો તો ?"

ત્યારે બધાઓ કહેતા—"હા એક દિવસ વિચાર કરી નિશ્ચય કરવો ઠીક પડશે."

દાદાજી શેઠ પણ અનુમોદન આપતા—"બહુ સારું, પણ જરા વરસાદ પડે ને ઠંડક થાય પછી વાત, આટલી ગરમીમાં મોટું જમણ પચે નહીં."

પણ વરસાદ પડયા છતાંએ કોઇપણ દાદાજી શેઠને તેમની પ્રતિજ્ઞાની યાદ દેવડાવતો નહીં. અને જે તે વાત નીકળી તો બધા કહેતા કે આ "આ વરસાદ વાદલમાં ક્યાં ઘરની બહાર નીકળીએ ? પછી જોઇશું."

આટલા નાના ઘરમાં રહેવું તેમને સારું લાગતું ન હતું, અને તેમને અનેક અડચણ ખમવી પડે છે, એમ તેમના સઘળા મિત્રો તેમની સમક્ષ કહેતા. પણ કલકત્તા શહેરમાં રહેવા લાયક મકાન મળવુંજ એટલું કઠણ છે, કે ખરીદાય તો ક્યાંથીજ ! એ વીશે કોઇના પણ મનમાં સંદેહ હતો નહી. એ તો શું પણ છ સાત વરસ થયાં દાદાજી શેઠને લાયક મકાન ભાડેનું પણ શોધ્યું જડતું નહીં. છેવટે દાદાજી શેઠ કહેતા—"તેમ તો તેમ, ભાઇ, તમારી પાસે છું એજ મારે મન મોટું સુખ છે. નયનજોડનું મોટું બાદશાહી મકાન તો મારે માટે છેજ, પણ ત્યાં તમો જેવા મિત્રો મળશે ?"

મારી તો ખાતરી હતી કે દાદાજી શેઠ સારી પેઠે જાણતા હતા, જે બધા તેમની અવસ્થા જાણે છે, અને જ્યારે તે નયનજોડની અસલી વાતો કરતા અને હાલ પણ બધું તેમજ રહ્યું છે એમ મનાવતા, અને બીજાઓ એ વાતનો મોઢેથી સ્વીકાર કરતા, ત્યારે તે અંતઃકરણમાં તો સારી પેઠે સમજતા, કે આ છલના કેવળ પરસ્પરની મિત્રતામાં વધારો કરેછે; બીજું કૈં નહીં

છતાંયે મને અત્યંત ક્રોધ ઉપજતો. નાની ઉમરમાં બીજાનો એવો નિર્દોષ ગર્વ પણ દાબી નાખવાની ઇચ્છા થાય છે, અને બધી રીતની ત્રુટીઓમાં સર્વથી મોટી ત્રુટી બુદ્ધિની નજરે પડે છે, અને તે સહન કરી શકાતી નથી. કૈલાસબાબુ કૈં મૂર્ખ તો નજ હતા, કામકાજમાં તેમની સહાયતા તથા તેમની શીખામણ બધાને ઉપયોગી થઇ પડતી; પરંતુ નયનજોડની વાત આવી કે બુદ્ધિનો એક લેશ માત્ર અંશ પણ તેમનામાં દેખાતો નહીં ! બધા એમને ચાહતા અને એમનાથી આનંદ મેળવતા, તેથી તેમની એ વીશે કોઇ પણ વાત ગમે તેવી અસંભવિત હોય, તોયે વિના પ્રશ્ને સાંભળતા, એથી કરી તે પોતાની કથાને કોઇપણ હદમાં રાખી શકતા નહીં. અને જ્યારે બીજા લોકો પણ તેમને ખુશ કરવા અથવા સંતોષ આપવા નયનજોડની વાતો કરતા ત્યારે અતિશયોક્તિનો ઝાઝો ઉપયોગ થતો, પણ તેમને એમાં કૈં વિપરીત દેખાતું નહીં. તે વગર અચકવે બધું કબુલ રાખતા, અને સ્વપ્ને પણ તેમને સંદેહ થતો નહીં કે આ લોકો બધી વાતોમાં લેશભાર પણ અસત્ય છે એમ માનતા હોય.

દાદાજી શેઠ

માથા ફરી નજર પાછી મેં ઘણુજ શરમીંદા મુખે અને નમ્રતાથી શેઠ પાસે એક વિનંતિ કરી

મને કોઈ કોઈ વાર, ઈચ્છા થતી કે આ ઠોસા હવામાં મહેલ બાંધી રહેલ છે; મનમાં એને ચિરસ્થાયી ધારે છે, તેથી મારે એ મહેલને બાંધના દેખતાં એક બે તોપને ગોળે ઉડાવી મુકવો જોઈએ. ઝાડની ડાળ પર બેઠેલાં પક્ષીને જોતાંજ શીકારીને ગોળી ચલાવવાની ઇચ્છા થાય છે. પહાડની કીનાર પર એકાદ પથ્થર પડ્યો હશે તે જોતાંજ બાલકને ઇચ્છા થાય છે કે તેને લાકડી વતી ગબડાવી દે. જે વસ્તુ દર પળે પડું પડું કરી રહેલી હોય, અને કંઈક કારણથી પોતાની જગ્યા પર ચોંટી રહી હોય, તેને પાડી નાખવી એજ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન; અને જોનારના મનને તૃપ્તિદાયક. કૈલાસબાબુના મિથ્યા સૃષ્ટિનો મહેલ એટલો તો સરળ હતો, તેની ભીંતો એટલી તો દુર્બળ હતી, અને મારી કલ્પેલી તોપના મુખની સામેજ એ મહેલ જાણે એવો તો છાતી કહાડી ઉભો હતો, કે તેનો એક પળમાં વિનાશ કરવા મનમાં એક આવેગ આવતો. માત્ર આલસ્યને લીધે અને બધા લોકને અનુસરીને ચલવાની ટેવ પડી હોવાથી આ કાર્ય મુલતવી રહ્યું.

૨

મારા મનમાં છુપા ભાવોનું બારીક અવલોકન કરતાં મને લાગે છે કે કૈલાસબાબુ-સામેના મારા દ્વેષનું એક બીજું પણ ગૂઢ કારણ હતું. એ જરા વિસ્તારીને વર્ણવેલું ઠીક પડશે.

હું પૈસાદાર બાપનો દીકરો છતાંએ નાની વયે એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. જુવાન જીવ છતાંયે કોઈ પ્રકારની કુટેવો અથવા વાંધાભરી મોજમજાહોનો શોખ હતો નહીં. અને ઉમરમાં આવ્યા પછી અને સ્વતંત્ર થયા છતાંયે મારામાં કંઈ પણ વિકૃતિ જોવામાં આવી નહીં. તે ઉપરાંત મારા ચહેરાનું સૌંદર્ય એવું હતું કે જો હું જ તે માટે બોલું તો કદાચ ગર્વ ગણાય પણ અસત્ય તો નજ કહેવાય.

આથી કરી બંગાલ દેશમાં "લગ્નનાં બજાર"માં મારી કીંમત ઘણી મોટી હતી તેમાં સંદેહ નહીં. એ બજારમાં મારું પુરું દામ મને મળવુંજ જોઈએ એ રીતની મેં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. ધનવાન પિતાની, પરમ રૂપવતી, એકપુરી વિદુષી કન્યા મારી કલ્પનામાં બીરાજી રહી હતી.

દશ હજાર રૂપીઆની રીત લઇ દેશ દેશાવરથી મારે માટે માગાં આવવા માંડ્યાં. હું તદ્દન સ્વસ્થ ચિત્તે નિષ્પક્ષપાતનો કાંટો ધરી દરેક ઉમેદવારનું તોલ કરતો. કોઈ પણ મારી સહચરી થવા યોગ્ય લાગી નહી. છેવટે મને ભવભૂતિનું વચન સાંભર્યું:—

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥*

પણ વર્તમાન કાળમાં આ નાનકડા બંગ દેશમાં આવું દુર્લભ અને અસંભવ મનુષ્ય જન્મ્યું હતું કે નહીં તેનો મને સંદેહ હતો.

કન્યા દેવાને ઉત્સુક થયેલાં માબાપો નાના પ્રકારની યુક્તિઓ રચી મારી પ્રશંસા અને સ્તુતિ કરી તથા વિવિધ ઉપચાર કરી મારી પૂજા કરવા લાગ્યાં, કન્યા પસંદ પડે કે ન પડે પણ મારા મનને એ પૂજા કંઈ ખરાબ લાગી નહી. સપુત જાણી કન્યાઓના

[વધુ માટે જુવો પૃષ્ઠ ૭૫]

* "મારો સમાનધર્મ કોઇપણ નર જન્મશે તો ખરો, કારણ કાળ અનન્ત છે અને પૃથ્વી વિશાલ છે." આ વચન મહાકવિ ભવભૂતિએ પોતાની કૃતિઓ કોણ સમજી શકશે એને ઉદ્દેશી માલતી માધવ નાટકમાં કહ્યું છે.

કવિ નરસિંહરાવને

((એક સ્નેહાંજલિ))

લેખક

રા. લલિત,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ

૨

દામ્પત્યના કમળના સુકુમાર કાલે—
કાંતિભરી કુસુમમાળ ગુંથાય વ્હાલેઃ
વિશ્વેભરી લલિત સૃષ્ટિ દિસે બધે જ્યાં—
સૌન્દર્યદૃષ્ટિ વિલસે જ યથેચ્છ જ્યાં ત્યાંઃ

એવી અહા! કુસુમકુંજ ગૃહે રચીને
આવો, સખિ! સુજનને પધરાવિયેઃને—
ઝુલાવીએ ઉરહિંડોલ, ઝુકી રહીનેઃ
ગુંજી રહે હૃદય પ્રાણવીણા તહીં એ!

એ સૂરને વહન, આત્મસુવાસ ઘુમે,
બ્રહ્માંડ નૃત્ય મહીં તાન પ્રમત્ત પૂરેઃ
ઝંકાર નૂપુરતણો અણુરેણુ વાજેઃ
જો! પ્રાણ! એ પ્રણયસંગીત આજ ગાજે!

૩

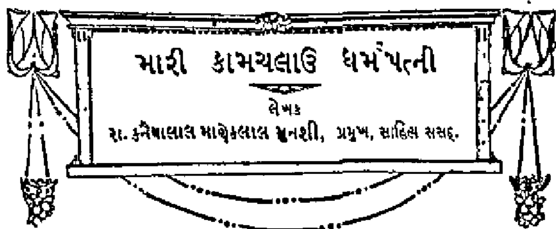
એ ગર્જને, સ્થળસ્થિતિ સમયાંતરો ક્યાં—
આંદોલને દિલ નિરંકુશ ડોલતું જ્યાં?
ભક્તિપ્રભાવ સખિ! જો! રસસિદ્ધ જાગે!
જો! પ્રાણ! રમ્ય પરમાદ્‌ભુતતા પ્રકાશે!

એ ધૂન આમ ઉછળે પ્રભુ-કીર્તને હો!
સંસાર-સંઝીવન તો સખિ! એજ એ હો!
ન્યાળી પ્રભુત્વ જ પ્રભુ પ્રિયનુંજ એવું—
ગીતાશ્રુ અંજલિ ધરી રસભક્ત રહેવું!

અશ્રુ કરુણ મધુરાં, સખિ! અશ્રુ વ્હેજોઃ
ઉર્મિ નલિન સમ દિવ્ય ઉરથી રહેજોઃ
લીલી લવિંગની લીલાજ સુશીલ છાજેઃ
ઔદાર્યશૌર્ય નરસિંહ તણાં રહાજો! *

* તા૦ ૨૮-૧૦-૨૫: વડોદરાને વટલે અમારી મઢુલીમાં સ્ફુરેલું આતિથ્ય ગીત.

મારી કામચલાઉ ધર્મપત્ની

લેખક
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

હે વીસમીસદીના પત્નીપરાયણ રામચંદ્રો ! આ મથાળું જોઈ ભડકશો મા." એની ચમકથી અંજાઈ આંખો મીંચશો નહીં; તેમાં રહેલું રહસ્ય શું છે તે શોધવા, તમારી બેશરમ કલ્પનાથી પ્રયત્ન કરશો નહીં હું પણ ચુસ્ત પત્નીવ્રત પાળનાર છું, અને ન હોઉં તો પણ મારા ઘરમાં રહેલા જગદંબા એ અસિધારાવ્રતથી મને ચસકવા જેટલી ફુરસદ કે તક આપે તેમ નથી માટે બેધડક આગળ વધજો.

× × ×

એતો બધાને યાદ હશે કે સંવત ૧૯..ના વૈશાખ મહીનામાં ગુજરાતમાં લગનસરાનો ચેપી રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો, અને જેનાથી જેટલાં બને તેટલાં દીકરા દીકરી પરણાવવાના પ્રયોગો થયા હતા.

તે પહેલાં બે વર્ષ ઉપર જ્યારે હું રેવેન્યુ ખાતામાં સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે ઘોડું પલાણી, તલાટીઓનો લાડુ દુધપાક જમવાની ઉત્તમ નોકરી કરતો હતો, ત્યારે ભારકુવા ગામના દયાળજીભાઈ જોડે મારે ઘણો સારો નાતો હતો એ નાતો કેવા પ્રકારનો ને કયા કારણસર થયો હતો, તે હવે હું વેરઝેરના પ્રતાપે મામલતદાર થયો હોવાથી કહી શકતો નથી. પણ એટલુંજ કહેવુ બસ થશે, કે આ મોસમમાં તેને ત્યાં ત્રણ છોકરા પરણે અને હું ન જાઉં તો એના ગણપતિ પણ સીધી સૂંઢ રાખીને બેસે નહીં, એવો અમારે સંબંધ હતો.

આ વખતે હું અવલ કારકુની સુધી પહોંચી ગયો હતો, અને પુનેથી સરકારી કામ કરી પાછો આવતો હતો. એટલે ભથ્થું ભાડું પણ બારોબાર નીકળે એમ હતું. આ કારણથી જે ફ્લેગ સ્ટેશન—નામ દેવાની જરૂર નથી—થી ભારકુવા જવાતું હતું, તેની થર્ડ ક્લાસની - (સરકાર તો મને સેકંડ ક્લાસનું ભાડું આપતી હતી પણ તેમાં શું ?)—ટીકીટ લઈ હું જે રતલીઆ ગાડી સવારે નવ વાગે નીકળે છે તેમાં બેઠો. એ ગાડીમાં અનેક સુખ છે. એક તો એમાં નવરો હોય તે આવે, અને હાલમાં પાકેલા મુસાફરીના અખબારથી પીડાતા ઘરપગીઆઓ પણ મોજ નહીં. એટલે પગ લંબાવવાની જગ્યા મળે બીજું તો ઉપરી અમલદાર એમાં ભાગ્યેજ બેસે, એટલે થર્ડ ક્લાસમાં કેમ બેઠા, આજે મુસાફરી કેમ કરો છો, હેડક્વાર્ટર્સ પર કેમ નથી, એવી અનેક ખણખોદ કરી એમનો સ્વભાવ બગાડવાની તક એમને મળે નહીં.

હું તો ચર્નીરોડથી આગગાડીમાં ચડ્યો, અને જે તરફથી ચડ્યો તેની સામી તરફની બારી પાસે જઇ બેઠો. મારી સામે સામેની બાસ્ટી પર, વીશેક વર્ષની, જરા શરમાતી, જરા ફસ્સાદાર ને જરાક હસમુખી એક બાઇ બેઠી હતી. તેની પાસે તેનું બે એક વર્ષનું, તુમડા જેવું, છોકરું બેઠું હતું; અને બાંકીની બાસ્ટી રોકીને એક લંબુસ જુવાન પોતાના પગ પેલી સ્ત્રી તરફ લંબાવી ઘેરવાની શરુઆત કરી રહ્યા હતા. આ જુવાન પેલી સ્ત્રી ને બાલકના માલીક હતા એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું.

ગ્રાંટરોડથી અસલી જમાનાના, લીલી પાઘડી, ને પાનની ઝોરણીવાળા એક દેસાઇ ને તેમનાં વયોવૃધ્ધ દેસાણુ ડબ્બામાં ચડ્યાં; અને દેસાઇ મારી પસે ને એમનાં ધણીઆણી છેક નાકે, એમ મારી બાસ્ટી પર બેઠાં.

આપણે છઇએ તો જરા વાતુડીઆ; તેમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ ફરી, દોસ્તી કરવામાં બની ગયા છીએ એક્કા; એટલે આપણે દેસાઇને ઝપ દઇને રંગ પર ચઢાવ્યા, ને આલીપેલી વાત કરી તેની જોડે ભાઇબંધી બાંધી દીધી.

પાલગઢ આવ્યું ને મને ભુખ લાગી. રાતના તો બારકુવે ભારે ઝાપટ્યુંજ હતું; એટલે ફલાહાર કરી પેટની શક્તિ વધારવા મેં તો માત્ર અડધો ડઝન કેળાંજ લીધાં. અને તેમાંથી પણ ત્રણ ચાર ખાઇ બાકીનાં પગ આગળ મુક્યાં.

અત્યારે તૃણનો મેરુ-રાઇનો પર્વત વગેરે કહેવતો યાદ આવતાં, વાંચક, તને કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે જો પાલગઢ પર મેં કેળાં નહીં લીધાં હોત, અથવા લઇને બધાંજ ખાઇ ગયો હોત, અથવા બાકી રહેલાં કેળાં મારા ને પેલી જુવાન સ્ત્રીના પગ વચ્ચે નીચે ન મુક્યાં હોત —તો મને કામચલાઉ ધર્મપત્ની પ્રાપ્ત કરવા કે મારે આ વાત લખવાનો, કે તારે વાંચવાનો પ્રસંગ આવત નહીં.

પણ ખરે! થનારું થઇ ગયું. ને પેલું વિચક્ષણ છોકરું—ક્યારે બાસ્ટી પરથી ભોંય પર ઉતર્યું તેની મને ખબર નથી—ધીમે ધીમે, પગ ઘસતું, હીસીઆ મારતું, પેલા બાકીના કેળાં તરફ જવા લાગ્યું.

હું હતો કેળવાયલો, બી. એ. ની ડીગ્રીને ધરનાર અને એક વખત કોલેજમા ખર્ચના સ્ત્રીસન્માનના અરત ઉપર રચેલા ડહાપણનું પારાયણ કરવાનું પણ સોશ્યલ ગેધરીંગ (મેલાવડા)માં માથે લીધેલું, એટલે મારા અંતરમાં સ્ત્રીસન્માનનાં બીજ હતાં તે, ફટ દઇને એકદમ ફાટ્યાં, ને રોપો ઉગી નીકળ્યો. હું નીચે વળ્યો, એક કેળું તોડ્યું; ચટ કરતું તેને છોલ્યું, કડકો કરી પેલા છોકરાને આપ્યો; ને આનંદથી હસતે મોઢે જોઇ રહ્યો.

છોકરાની માએ જરાક નીચું જોયું. તે જરાક છેડામાં હસી ને બબડી "રહેવાં દોને" ઝભલું બગાડશે.

મેં પણ જરા મલકાઇને કહ્યું. "હરકત નહીં." અણજાણમાં ભોકાણ મંડાઇ ગઇ! મારા પાડોશી દેસાઇ શેરલોક હોમ્સ બની ગયો. એના ઘરડા મગજમાં એણે ગણત્રી કરી; અને અનુમાન કર્યું કે હું બાપ, પેલી સ્ત્રી, મા—ને આ અમારું છોકરું!

પાલગઢ ગયું એટલે દેસાઇએ તો ઝોરણી કાઢી પાન કરવાં માંડ્યાં; ને બીડી કરી એક, બે, ત્રણ, ને ચાર! વાતો કરતાં, હસતાં ડોસાએ એક પોતાનાં ધણીઆણીને આપી; બીજી પોતાનાં મોઢામાં મુકી; ત્રીજી આપી મને—ને હાથની નીશાનીથી મને સુચવ્યું કે હું ચોથી પેલી સ્ત્રીને આપું!

મારે હૈલે તો કંપારી થઇ આવી. હું પરણેલો પુરુષ, જુવાન ને અરધ કારકુનનો મોભો ભોગવનાર,—પેલી જુવાન અપરિચિત છોકરી;—નહીં ઓળખાણ, નહીં બોલવા વ્યવહાર ને ઉંચકીને હું પાનની બીડીજ આપું! મારું તો માથું ફરવા માંડ્યું. મેં પણ હાથ વતી દેસાઇને સૂચવ્યું કે એ પાન

તે જરા છેડામાં હસી ને બબડી "રહેવા દોને, ગજબ બગાડશો."

આપવાનું માન આપેજ છો. અનેક વખતે અમે દંપતી નીશાનીથી પાન આપવા વાસ્તે નાહક વાદવિવાદ કર્યો. પણ દેસાઇ એકના બે શાના થાય? 'ભલા આદમી! એ હું કરતા પેરે? એ હરમાવાના હી તે? ગયા એ" અરે પણ મૂર્ખ—હું મનમાં બોલ્યો—આ મારા જેવા ભલા આદમીનાં ભાગ્ય ઉઘડેલાં હોય, ને પેલો સુતેલો જવાંમર્દ જાગે, ને મને તેની સ્ત્રીને પાન આપતાં જુએ- તો? મારા હાડકાનો કચ્ચરઘાણ થાય, ને મારી આબરુનું ધમસાણ નીકળે તેની કોઇ જામીનગીરી આપે?

પણ મારી નજર પેલી સ્ત્રી પર પડી. તેણે પણ આ રંગ જોયો ને દેસાઇએ કરેલો ગોટાળો સમજી. ન તેનાથી ઉંચું જોવાય, ને નહીં મોઢું હસતું બંધ રખાય! તેણે બારીએથી મોઢું બહાર કાઢી, મહામુશ્કેલીએ હસવું ખાળવાના પ્રયત્નો કર્યોજ કર્યો. અને, મારાથી તો હસવું કે રડવું તેનો નિશ્ચય થઇ શક્યો નહીં.

"અરે તમે તો અજબ માણસો દેખું!"—દેસાઇ બોલ્યા. અરે ભાઇ હા! હું કહેવાનો વિચાર કરતો હતો; પણ મને તો એની છણકો એવો ડર લાગ્યો કે, અડધી આંખ પેલા સુનેલા પહેલવાન પર ને અડધી આંખ પેલી સ્ત્રી પર રાખી પાનની બીડી લઇ ગભરાતાં ગભરાતા મેં પેલી સ્ત્રીની પાસે મુકી.

પેલી સ્ત્રીને પણ ગમત પડી. ધીમેથી, છેડામાંથી હાથ કાઢી તેણે બીડી લીધી, મોઢામાં મુકી ને આ ઘોટાળાથી આવતું હસવું રોકવા પાન ચાવવા લાગી. પણ હસવું રહે શાનું? થોડી વાર થાય ને અમારી નજર ભેગી થાય; નજર ભેગી થાય ને મનમાં કૈં થાય, અને ન છુટકે હસી દેવાય.

આમ કલાક બે કલાક વીતાવ્યા, ને મારે ઉતરવાનું સ્ટેશન આવ્યું—દેસાઇ પણ ત્યાંજ ઉતરવાના હતા. પેલા પહેલવાન પણ થોડીવારથી ઉંઘમાંથી જાગ્યા હતા ને તેજ સ્ટેશને ઉતરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. પેલી સ્ત્રી પણ સાથેજ ઉતરવાની તૈયારી કરવા લાગી. છેલ્લા બે કલાકના ગભરાટ ને હાસ્ય રોકવાના સહયોગથી મને કૈં એવો આનંદ લાગ્યો કે સ્ટેશન આટલું વહેલું કેમ આવ્યું તેની સમજ પડી નહીં.

પણ શું કરવું? જેવી ગાડી ઉભી રહી કે દેસાઇ ઉતર્યો—ને તરત પાછળ હું ઉતર્યો. મને તેડવા આવનાર હું કયા કલાસમાંથી ઉતરું છું તે જુવે તે પહેલાં ગાડીમાંથી ઉતરી સેકંડ કલાસ આગળ જઇ ઉભા રહેવું એવો મારો નિયમ હતો; એટલે વધારે વાર મારાથી થોભાય એવું નહોતું. પણ જતાં જતાં મેં પાછળ એક નજર નાંખી; અને જરાક પેલીને જોઇ લીધી. ઉતરતાં ઉતરતાં, પેલા લાંબા ગ્રહસ્થને ઉંઘથી ઘેરાએલે ઘાંટે મેં બોલતાં સાંભળ્યું.

"આ પેલી કોટડી આગળ ઉભી રહે છગનીઆનું પોતીઉં રહી ગયું છે તે હું આપી આવું......"

આ નાનકડા સ્ટેશન પર પણ ગીડદી ને ધમચકડી ઝાઝી હતી. એ એક જાનો કે આવતી હતી, અને ચાર જાન થાય એટલા લોકો તેને તેડવા આવ્યા હતા. એટલામાં હું તો ચપ દઇને સેકંડ કલાસ આગળ જઇને ઉભો. મારા મિત્રનો ભત્રીજો હાંફલો ફાંફલો આવી લાગ્યો: "હો હો–રાવસાહેબ! રાવસાહેબ!" "કેમ મકનજી ઠીક છેને?" મેં જવાબ આપ્યો ને તેને મારી બેગ આપી.

પણ મારી નજર પેલા લંબુસ તરફ હતી. તે દોડતો દોડતો હાથમાં પોતીઉં લઇ એન્જીન તરફ દોડયો. તેણે બે ચાર બુમ મારી. આખરે તેને 'છગનીઓ' જડયો; અને તેની જોડે વાત કરવા તે તેના ડબ્બામાં ચઢયો.

તેની વાત પુરી થઇ નહીં ને એન્જીનની સીટી વાગી. ગાર્ડે આવીને ધડ દઇને પેલા ડબ્બાનું બારણું બંધ કર્યું. "અંદરથી બેસ! લાંબા ઘેરવાલીને પુછીને આવ્યો છે! મરી જસે." પારસી ગાર્ડે સાવચેતી આપી. ગાડી ચાલી ગઇ ને પેલા ભાઇ ગાડીમાંજ રહ્યા રહ્યા, આગળ ધસડાયા!

પેલી સ્ત્રી ને બાલકનું શું થશે? તેને કોઇ તેડવા આવ્યું હશે કે કેમ? આ લંબુસને તે કયાં શોધશે? આવા આવા અનેક પારમાર્થિક વિચારો મને આવ્યા— પણ મકનજીએ મને કહ્યું "રાવ સાહેબ! પેલી દમણી પાસે આવો પહોંચો. હું બીજા પરોણાને લઇ આવું." મેં રોફમાં કહ્યું "હા" મકનજીએ જતાં જતાં કહ્યું "સાહેબ! એમાં બેસજો હું બધાંની ગોઠવણ કરી આવું છું." કહી મકનજી ત્યાંથી બીજા પરોણા તરફ વળ્યો.

દયાળજીભાઇને ત્યાં આ આગગાડીમાંથી દશેક દમણીઓ ભરાય એટલાં પુરુષ અને સ્ત્રી પરોણાઓ આવ્યાં લાગતાં હતાં. ધાંટાઘાંટ, ખેંચાખેંચ થઇને દમણીઓ ભરાઇ. બધા વચ્ચે મકનજી ચકર ચકર ફરતો હતો. વળી મારી સાથે ડબ્બામાં હતા તે દેસાઇને પણ કૈં કારભાર કરતા મેં દીઠા.

આખરે દૂરથી મકનજીએ રાડ પાડી "રાવસાહેબ! આપની સાથે આ માસ્તર ને આ શેઠ આવશે. આપ ચાલતા થાઓ."

એક અમદાવાદી વાણીઓ, ને સુરતી પાઘડીવાળો માસ્તર મારા તરફ આવ્યા. અમે ત્રણે એક ડમણીમાં બેઠા, પેલી સ્ત્રીનું શું થયું હશે તેની ફીકર કરતો હું રહ્યો ને અમારી ડમણી ઝપાટાબંધ આગળ ચાલી.

થોડી વારે અમારી આગળ બીજી ડમણી નીકળી તેમાં પેલા દેસાઈ ને તેના દેસાણ બેઠાં હતાં. દોડતી ડમણીમાંથી દેસાઈએ મને કહ્યું "રામ રામ ભાઈસાહેબ! બંનેને બરાબર બેસાડ્યાં છે"—એવા કંઈ તેના શબ્દો મને સંભળાયા. બીજા બધા બેઠાં કે નહીં તેનો મને શા માટે રીપોર્ટ આપવાની જરૂર તેને જણાઈ, તે તે વખતે તો કંઈ સમજાયું નહીં.

અમે તો ઉછળતી શીગરીએ ધૂળ ખાતા ખાતા, પાંચ માઈલ કાપી બારકુવા આવી પહોંચ્યા. મારા મિત્રને ત્યાં ઉતારો શો કરવો, મારા મામલતદાર સાહેબે ગઈ વખતે મારી સામુ ડોળા શા સારુ કાઢ્યા હતા, હું મામલતદારી કેટલે વર્ષે મેળવીશ એવા અનેક વિચારો કરી, પેલી સ્ત્રીનું હસતું, શરમાતું, મોઢું નજર આગળથી ખસેડવાની મહેનત કરી; પણ બધી વ્યર્થ ગઈ.

જ્યારે મારા મિત્રને ત્યાં અમે પહોંચ્યા ત્યારે તેણે મને વધાવી લીધો. તેના બધા પરોણાને માથે હું મોર હતો એમ લાગ્યું. તેણે લગનની ધામધુમમાં પણ મારે માટે ચહા પાણી તૈયાર રાખ્યાં હતાં; ત્રણ ચાર જણને ત્યાં પણ રાતના ચહા પાણીને જમણમાં મારે જવાને નિમંત્રણ લઈ રાખ્યાં હતાં, અને એના ઘરની સામેના ઘરનો મેડો મારે માટે ખાસ [illegible] મુકરર કરી રાખ્યો હતો. આ બધાં માનથી હું તો ખુશ થઈ ગયો, ને આ તાલુકામાં મામલતદાર થવાને ભાગ્યશાળી થાઉં તો જરૂર મારા મિત્રને કંઈક બદલો વાળું એવો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

દયાળજીભાઈ સામેની મેડીએ મારી સાથે આવ્યા. મેં મારી બેગ ત્યાં મૂકી; તેમાંથી એલપકાનો નવો કોટ, નવું પીનાઉ, નવો બેસ ને નવો ફેંટો,—કારણ કે મેં "નવા જમાનાની રીત પ્રમાણે પાઘડી કાઢી ફેંટો બનાવ્યો હતો, કાઢીને હું લગ્ન સમારંભની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. મારા મિત્રે ધીમે રહીને પૂછ્યું. "રાવસાહેબ! હુકમ મળી ગયો?" "શાનો?" મેં આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું. "કેમ! તમે તો અમારા કલેક્ટર સાહેબના ચીટણીસ થવાના છો ને?" તેણે આ જવાબમાં સાકર રાખી પૂછ્યું.

ઓત્તારી! હવે આ બધા અસાધારણ માન ને પાનનું કારણ સમજાયું. એવી મારી નીમણૂંક થોડા વખતમાં તો થવાનીજ નહોતી; પણ મારા મિત્રની આશાના કીલ્લા તોડી પાડવા, તે આશા પર રચેલી ધામધુમને [illegible] બીન અવેજી કરી નાખવી, ને ચીટણીસની મહત્તા છોડી માત્ર બીજે જવાના અવકાશરૂપ તરીકેજ ગણાઉં એ મને ગમ્યું નહીં. મેં ભરમ ચાલુજ રાખ્યો: "તેથીજ હું પૂને ગયો હતો. પણ કોઈને કહેશો નહી" "

"અરે શું કહો છો સાહેબ!" કહી દયાળજી મને પોતાના મકાનમાં ચહાપાણી વાસ્તે લઈ ગયો.

ત્રણ ઠેકાણે ચહાપાણી, એક ઠેકાણે મીજલસ, બે જણને ત્યાં વરઘોડા, મારા મિત્રને ત્યાં ન્યાત—આ બધી સરભરા પતાવતાં રાતના અગીઆર વાગ્યા અને છેલ્લી બીજી મીજલસમાંથી હું ને મકનજી પાછા આવ્યા

ત્યારે મારા મિત્રનાં ઘરમાં ઘણાખરા સુઇ ગયા હતાં. ને સામું મારે માટે રાખેલી મેડીમાંજ માત્ર દીવો બળતો હતો. મકનજી મને ત્યાં લઇ ગયો.

"રાવસાહેબ ! આ નીચે કોડ છે, તે વખત છેને દુધ દહોવા આવે તેથી આપ ઉપર જાઓ એટલે આ દાદરબારી હું ખેંચી દઇશ. આપને કોઇ સવારે ઉઠાડે નહી" મકનજીએ કહ્યું.

સર્કલ ઇનસ્પેકટર તરીકે ઘોડું પલાણી......

"વારૂ" કહી હું દાદર ચહડ્યો ને તેની પાસે, બારી હતી ત્યાં થુકવા ગયો. મકનજીએ તરત દાદરબારી ખેંચી દીધી; ને નીચેનું બારણું દઇ તે જતો રહ્યો, ને હું સુવા ફર્યો— —ને મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં. હું જાગતો હતો કે નહી તે પણ સમજાયું નહી. મેડીમાં પડેલી એકજ પહોળી તળાઇ પર પોતાનું છોકરું થાબડીને ઉંઘાડતી પેલી જુવાન સ્ત્રી બેઠી હતી.

"હેં !" મારું મોંઢું પહોળું રહી ગયું મારો અવાજ સાંભળી પેલી સ્ત્રી ચમકી ઉભી થઇ ગઇ "હાય હાય તમે કયાંથી" તેણે કહ્યું.

અમે બંને ગભરાટમાં એક બીજા સ જોઇ રહ્યા. એક નાની મેડી, અંધારી રા ઝાંખો દીવેલનો દીવો, દાદરબારી બંધ વગરસમજનું છોકરું બાદ કરતાં અ બંને એકલાં !

"તમે અહીંઆં, કયાંથી થોડી વારે પુછવા જેટલી શુદ્ધિ આવી.

"કેમ ! અમે અહીંઆં લગ્નમાં આવ્યાં છીએ."

"તમે પણ બારકુવેજ આવવાનાં હતાં?" બીજું શું કહેવું તે ન સુઝવાથી મેં પુછ્યું.

"ના, ના, આ તો વાવકોઠી છે." બૈરાંઓને દરેક બાબતમાં ખાત્રી હોય છે, તેમ તેને પણ હતી.

"ના આ તો બારકુવાના દયાળજીભાઇનું ઘર છે."

"હાય હાય ! ત્યારે અહીંઆં કેમ લઇ આવ્યા ?"

"પણ તમારા વર તો આગગાડીમાંજ રહ્યા." મેં કહ્યું.

"હેં !" પેલી સ્ત્રીએ તો ગભરાઇ જઇ પુછ્યું.

"હા—પેલા તમારા છગનીઆને ધોતીઉં આપવા રહ્યા એટલે ગાડી ઉપડી ગઇ, મેં જતાં જોયા."

"અરે શું કહો છો ? મને પેલા દેસાઇ કહી ગયા કે ડીકાના બાપા આગલી દમણીમાં

બેઠા છે: ને કોઈ મકનજીભાઈ પણ મને ડબ્બીમાં બેસાડી ગયા." પેલી સ્ત્રીએ તો રોતી થઈ જઈ કહ્યું.

મને સમજ પડી. ઓત્તારી ઠેશ ભલી! માથે હાથ દઈ બેસી ગયો. મારાથી આ વિટંબણામાં પણ હસ્યા વગર રહેવાયું નહીં. "ભલા ભગવાન!"

"પણ આ શું? મને તો કંઈ સમજ પડે?"

"અરે પેલા ડોસાએ ધમસાણ ઘાલ્યું! મને આવી તે કહી ગયો કે બધાંને બેસાડ્યાં છે. તે હવે સમજાયું. તે વખત તો મારા મનમાં કે એ કોણ જાણે શું બકી ગયો."

"એટલે મને તમા——" કહી શરમની મારી ફીક્કી મોઢે પણ રસીલું હસતી ને ઝીણું જોઈ રહી, "હાય રે! શો ગોટાળો!"

"હા, એજ ગોટાળો. પેલું પાન અપાવ્યું તે નહીં જોયું?"

"હાય હાય! પણ એમનું શું?"

"અરે એ તો બીજી ગાડીએ પાછા આવશે."

"પણ આપણું શું?"

"ત્યારે આ બધા મને ચહાપાણી ને ફૂલ ને પાન બધું મળ્યું, તે એ તમારે લીધેજ એ ગોટાળામાંજ કે?"

"હા."

અમે બંને મુંગા રહ્યા. સ્ત્રીની સ્વાભાવિક અશક્તિથી તે પ્રસ્તુત વિષય પર આવી શકતી નહી.

ડોસાએ ઝોળીમાંથી કાઢી પાન કરવા માંડ્યાં

ફરીથી મેં સંભાર્યું. "પણ હવે શું?" કહી મુંગે મોઢે, માત્ર નજરથીજ મેં બતાવી.

પેલી સ્ત્રીના મનમાં ભડકો પડ્યો. "હાય! હાય! હવે શું!" ગભરાતા ગભરાતાં પણ તે હસવા લાગી: મારાથી પણ ન રહેવાયું, એટલે હું એકદમ હસવા બેઠો. પછી આ મુશ્કેલીમાંથી કેમ રસ્તો કઢાય તે જોવા હું બારીએ ગયો.

"બાઇ! કોઈને કહેશો——" પેલી કહેવા જતી હતી.

"બધા ઊંઘી ગયા છે" મેં નિરાશાથી પાછા આવીને કહ્યું.

"પણ અત્યારે કોને કહીશું? આગળ નહીં જાય?" હું પાછો ગુંચવાઈ બાંક પર બેસી ગયો.

"ખરી વાત! અત્યારે કોઇને પણ કહીએ શું? ને કીકાના બાપ જાણે તો મારો તો જીવ લે."

"ને આ બધા લોકો જાણે તો મારો ફજેતો થાય. હું તો રાવસાહેબ છું." મેં ચિંતાથી મારી મુંઝવણ જણાવી.

"ત્યારે આખી રાત દુઃખે પાપે કાઢી નાખીએ." પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું.

હું મુંગો રહ્યો.

"પણ સવારે શું કહીશું?" તેણે નવી મુશ્કેલી શોધી કાઢી, અને અધરી વાત ઉડાવી.

"તે તો કૈં પણ થશે. તમને વાવકોડી મુકી આવું.?"

"હા—એ ખરું." પણ આ મુશ્કેલી શમતાં તેણે ચારે તરફ જોયું. મેડીની નાનકડી લંબાઇ\પહોળાઈ નજરથી માપી. દીવાના ઝીણા પ્રકાશની કીંમત આંકી, ને મારી

મેડીમાં પડેલી એકજ પહોળી તળાઈ પર પોતાનું છોરું ઝાંખડીને ઉંધારતી પેલી જુવાન સ્ત્રી બેઠી હતી—

"છુટકો નથી" મેં ધીમેથી ચારે તરફ, ને વારાફરતી અમારા તરફ જોતાં કહ્યું.

"હું હેઠળ સુવા જાઉં?" તેણે પુછ્યું.

"હેઠળ તો કોઇક છે... ને દાદરબારી ઉઘાડીએ તો આખો મહોલ્લો જાગે." મેં મુશ્કેલી બતાવી.

"ને પાછું. લગનનું ભરેલું ઘર." તેણે પુષ્ટિ આપી.

સામું જોઇ રહી. મેં પણ તે સમયમાં તેટલું બધું કર્યું ને તેની સામું જોયું. મારું મોં મલક્યું, તે જરા હસી; તેણે જરા નીચું જોયું, ને મેં જરા આડું જોયું; અને અમે બન્નેએ એક ન દબાય એવા હાસ્યના વિશાળ 'ખો–ખો'થી આખી મેડી ગજવી મુકી.

મેં જોયું કે અમારો હસવાનો અવાજ સાંભળી કોઇએ સામા ઘરની અધઉઘાડી

મારી પોથી ઉઘાડી ફરી, અને અમારો 'દંપતી'—વિનોદ જોવા માંડ્યો.

મેં જીભ કાઢી—કદાચ ગઈ. પેલી બોલીઃ "સુઆ."

હું ધીમે રહીને ઉઠ્યો, અને બારી બંધ કરી આવ્યો. અમારે ક્યાં ને કેમ સુવું તે પ્રશ્ન તો નિર્ણય વગરનોજ રહી ગયો.

ફરી હું આવીને બેઠો. પાછી અમારી બન્નેની નજર આખા ઓરડા તરફ ફરી. દીવાને નીરખી આવી, અને આ વખત તો એકી વખતે, એકી સાથેજ સુવાની તળાઇ પર પડી.

પરોણાની ભરતીને લીધે દયાળજી અમને માત્ર એકજ લાંબી પહોળી તળાઇ આપી શક્યો હતો. આખા ખડકમાં નહોતું એકે ઓશીકું કે જાજમ.

અમારા બન્નેના મગજમાં, એકી વખતે કેમ સુવું તે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. એ પ્રશ્ન સામાના મગજમાં પેદા થયો છે તે બન્નેને એકીજ વખતે સમજાયું. અને અમે બંને નીચું ધાથી હસવા લાગ્યાં.

"મફતજીને ઉઠાડી બીજું ગોદડું માગું તો ?"

"હા, પણ લોક ઘણા જાગશે" પેલીએ ધીરેથી જણાવ્યું.

"ને બીજું વધારાનું ન હોય તો ?" મેં કહ્યું.

"હાય હાય" કરી ઘણીજ મોહક રીતે પેલીએ મુંઝવણમાં પોતાના હાથેહાથ મેળવ્યા.

હસ્યા વિના બીજો ઉપાય નહોતો, એટલે હસ્યા વિના અમને ચાલ્યું નહીં.

"કોઇ જાણશે તો ?" પેલી સ્ત્રીએ પાછો સવાલ કર્યો.

"પણ તેજ હું વિચાર કરું છું." મેં કહ્યું. ને પાછાં અમે હસ્યાં.

મને થોડીવારે એક નિરાકરણ સુઝ્યું. "એક કામ કરીએ તો ?"

"શું ?" પેલીએ પુછ્યું.

'આ તળાઇની એક ધાર તમે માથું મુકો, ને બીજી ધાર હું મુકું. માથા નીચે કંઈ મુકવાનું મળશે એટલે મને તો ઉંઘ આવશે."

"હા મને પણ એમ આવશે" તેણે કહ્યું.

"આ ડીંકા છે. વચમાં સુવાડો તો" જાણે કેમ આડી વચ્ચે ભીંત હોય તેમ મેં કહ્યું. ને કપડા—કોટ, જોકીટ ને પાઘડી—ઉતાર્યાં.

"હું તો આ ચહા પાણીથી થાકી ગયો છું" મેં કહ્યું.

—ને હું સુવા ફર્યો—ને મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં.

"અરે ! ના બાપા, ના બાપા ફરી મને પણ ચહા પીવડાવી જીવ લીધો." પેલીએ કહ્યું.

અમે તળાઇને બાંધે આખી છેક માથા સુધી સુતા, ને ઉંઘવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા.

પણ એ પ્રયત્ન સફલ થાય તે પહેલાં પેલો છોકરો "એં—" કરતો, બેઠો થઇ ગયો એટલે "ઓ મા" કરતી તેની મા બેઠી થઇ; અને ઉંઘવાનો પ્રયત્ન છોડી "શું છે?" કરતો હું બેઠો થઇ ગયો.

પેલી સ્ત્રીએ તો બહુ બહુ ફોસલાવાને મહેનત કરી, પણ પેલું પોરીઉં તો એકનું બે થયું જ નહીં.

આખરે મારાથી ન રહેવાયું "પણ એને જોઇએ છે શું?" જવાબમાં પેલીનું ઠસ્સાદાર મોઢું શરમાઇ ગયું, ને હસવા લાગ્યું. "પણ છે શું?" મેં આમાં કૈં ભેદ હતો ધારીને પુછ્યું.

"એને તો એના બાપા રોજ પંપાળીને સુવાડે છે. તે (! એ તે રડે છે." પેલીએ ધીમેથી, નીચું જોઇ કહ્યું. અરે તારી કૂજેતીની. "અહો! લાવો હું પંપાળું. જોઇએ ઉંઘે છે." કરી મેં છોકરો મારી તરફ ખેંચ્યો ને વગર દીકરાનો દીકરો પંપાળવા બેઠો.

છોકરું પણ જબરું. જ્યાં મારો હાથ ફર્યો કે ટપ દઇને ઉંઘી ગયું. મેં પેલીના સામું જોયું—ને શું અમને હસવું આવ્યું છે? જાણે આખા ભવનાં બેળાં નહીં બાંધ્યાં હોય!.

પાછાં અમે એક તળાઇએ માથું મુકી, સામસામી દિશા તરફ લંબાવ્યું, ને ઉંઘ આણવાની મહેનત કરવા માંડી. સાધારણ રીતે હું ઉંઘણશીમાં એક્કો છું. અને આજના જેવો અથડામણ ને પરોણાચાકરીનો લાભ બીજે કોઇ દિવસે મળ્યો હોત તો જરૂર આંખ મીંચતાં ઉંઘી જાત. પણ ક્યાં તો જગ્યા અજાણી, કે ક્યાં તો ચહા પીવાઇ ગઇ ગજા ઉપરાંત, કે ક્યાં તો શય્યાની ભાગી- એણ અપરિચિત—ગમે તે હો, પણ માથું દુખ્યું, વાંસો તપ્યો, પાંસળાં ચમચમ્યાં, પગે ગોટલા ચઢ્યા. અને હું એકેડેએક બોલ્યો, રામનામ જપ્યાં, પીનલકોડની કલમો વારાફરતી સંભારી – પણ આંખો તો તેવીજ કોડા જેવી રહી. અને પેલી સ્ત્રીએ પણ ઉંઘવાનો આરંભ કર્યો હોય એમ દેખાયું નહીં.

જ્યારે પાકીને પડવા જેવો થયો ત્યારે એક ધડ થઇને ગોયડીઉં ખાધું: પણ એટલામાં પેલું છોકરું સળવળ્યું એટલે એક હાથ તેના પર પંપાળવા નાખ્યો—

પેલી સ્ત્રીએ પણ થાકીને એક પાસું બદલ્યું; ને છોકરું સળવળતું સાંભળી સ્વાભાવિક રીતે હાથ લંબાવ્યો—ને છોકરાના વાંસા પર મારો હાથ હતો તેના પર પોતાનો હાથ મુકયો—

હું બેઠો થઇ ગયો "ઓ ભગવાન!" મેં બુમ પાડી—

પેલી સ્ત્રી પણ બેઠી થઇ ગઇ. "ઓ મારી મા" તેણે કહ્યું.—.

અમે બેએ એક બીજાની સામું જોયું— ને ઉજાગરા છતાં, થાક છતાં હસ્યાં.

"ભાઇ સવાર ક્યારે પડશે?" પેલીએ પુછ્યું.

"હું પણ તેજ વિચાર કરું છું."

જાણે અમારા સવાલનો જવાબ દેતો હોય તેમ દીવો જરા મોટો થયો; અમે ધારતીથી એક બીજાં સામું ને પેલા દીવા સામું જોયું; અને તે બીચારો પણ હોલવાઈ ગયો.

× × ×

સવારના પાંચ વાગે મેં દાદરબારી ઉઘાડવાની હીંમત કરી– હું દયાળજીને ખોળ ગ નીકળ્યો.

આવ્યું, એટલે દમણીવાળાને પણ રાખવો કામનો નહીં, એમ ધારી રુપીઓ બક્ષીસ આપી તેને વિદાય કર્યો. હવે અમે લગભગ નિશ્ચિંત થઇ ગયાં; કેમકે એક વખત આગગાડીમાં બેઠાં એટલે કોણ પુછનાર છે?

અમે તો પોર્ટરની કોટડી તરફ જઇને ઉભાં, ને પોર્ટરને કહ્યું કે ગાડી ઉભી રખાવે.

ગાડી દેખાઇ પણ જ્યાં તે સ્ટેશનની લગભગ આવી કે પોર્ટરની કોટડીનાં બારણા ઉઘડયાં, ને અંદરથી કોઇએ બુલંદ અવાજે પોકાર કર્યો.

"અરે તું ક્યાં મરી ગઇ હતી?"

મારા હૈયામાં તેલની કઢી રેડાઇ. હું ફર્યો ને કાળી નાગ જેવો પેલો લંબુસ ફૂં કરતો ઉભેલો જોયો.

મોકાણ થઇ. આપણે પણ વિચાર કર્યો કે અત્યારે રાવસાહેબીઆ રોફ વગર માર્યા જઇશું; એટલે પટાવાળા ને વરતણીઆ વગેરેને માટે રાખેલો સીનો ને દમામ દેખાડી, ઉંચી ડોક કરી, કેડે હાથ રાખી મેં કહ્યું:--

"અરે મીસ્તર! કાલે તો તમે ગાડીમાંજ રહી ગયા? આ તમારી બૈરી બીચારી"—

"અરે મીસ્તરની મા!" પેલા લાંબાએ મારા રોફનો હીસાબ ગણ્યા વગર કહ્યું. "હું તો તરત આગગાડી થોભાવી ઉતરી આવ્યો, પણ તું ક્યાં લઇ ગયો હતો મારી બૈરીને? કાલે આખી રાત શોધીશોધીને થાક્યો. ક્યાં લઇ ગયો હતો, બોલ?"

મારા રોફની તો કંઇ અસરજ નહોતી; સાથે કોઇ પટાવાળો પણ નહોતો કે મારી પોઝીશનની પેલાને સમજ પાડે. એટલે ગુંચવાડામાં હું કહેવા જતો હતો કે હું તાલુકાનો મામલતદાર હતો—

પણ મોઢામાંથી તો હું શબ્દ ઉચ્ચારું છું એટલે તો પેલો લંબુસ, ઉરાંગઉટાંગની ચાલે, મુઠીવાળી મારી પાસે આવ્યો. અને તેની પાછળ નીકળ્યો તેનો એક મિત્ર--ખાદીની ટોપીવાળો! મુઆ! હવે મામલતદાર તો શું પણ કલેક્ટર કહીશું તોપણ નહીં માને.

પેલા મીસ્તરના ડોળા બૈરીથી મારા તરફ ફરે તે પહેલાં મેં જોયું કે આગગાડી ઉભેલી છે, ને મારી પાસેના ડબ્બાનું બારણું પોર્ટરે ઉઘાડીને રાખ્યું હતું. વધારે વખત મોભ્ભો ને જાન જોખમમાં નહીં રાખતાં, હું કુદીને ગાડીમાં બેસી ગયો, ને બારણું બંધ કર્યું. અને કલેક્ટર સાહેબ સાથે જે ગરીબડો સીનો રાખીએ છીએ તે રાખી મેં અદૃષ્ટ દેવતાઓને સંબોધ્યા.

"જુઓ તો ખરા! ઉપકારનો બદલો અપકાર! બીચારી ભુલી પડી હતી તેને મેળવી આપી, એ તો કહેતો નથી," મેં ગાડી ચાલી એટલે કહ્યું. "હત્તારી" જતાં જતાં પણ મેં પાછળ જોયું ને અમારી "બળી દ્રષ્ટોદ્રષ્ટ"

ને મારી પંદર કલાકની પત્ની ગઇ તે ગઇજ.

લેખક
રા. ધુમકેતુ
ચિત્રકાર
રા. સુશીલ

કુતૂહલી સ્ત્રીઓના સહજ સંગીતપ્રિય સ્વભાવને આ વાત અતિ પ્રિય બની. આજે રત્નગિરિના લોક ઘેલા બન્યા હતા. દીલ્હી અને આગ્રાના સંગીતમય વાતાવરણમાંથી આજે મીઠી ઉંડું જ્યાનમાં આત્માના અનેક સંસ્કારોને જગાડે એવો આબાદ સારંગી વગાડનારો ચન્દ્રમણિ આવનાર હતો. ચન્દ્રમણિ દીલ્હીનો મશહુર ગવૈયો હતો. અને તેના સ્વરમા પીછીંના જેવા અનેક રંગ ભરા થતા. એ સ્વરનોજ બન્યો હતો. અઢાર વર્ષના સતત અભ્યાસ પછી જ્યારે એણે પોતાના કંઠને પ્રથમ જાહેરમાં મુક્યો ત્યારે ધડીભરમાટે દીલ્હી વ્યવહારનાં વિઘ્નમાંથી મુક્ત બન્યું. ચન્દ્રમણિનો આલાપ એટલે સૂતેલા આત્માને કોઇ કરુણસ્વરથી બોલાવતુ હોય એવો તદ્દન નજરે ભમતો દેખાવ! ચન્દ્રમણિ રત્નગિરિ આવ્યો. રત્નગિરિનુ જાહેર મેદાન ઘડીભર સ્વરની છાયામાં ચિત્રમય બની રહ્યુ! હજી એણે પોતાની બધી કલા પ્રદર્શિત કરી નહીં હતી. સંગીતના આત્મામાં સંતાયલા ઘણા કરુણ સ્વર બાકી હતા. ને મશહુર ગવૈયો રત્નગિરિ પર ફેલ્લી છાપ પાડવા આ આત્માની સમૃદ્ધિ સાચવી રહ્યો હતો।

રાત્રે જ્યારે જલસો થયો, ત્યારે એક પછી એક ચીજ નીકળવા લાગી. લોકોની તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે સારંગીના ઉચ્ચ સુર વિલય થતા હતા ને હજારો પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના પરાધીન હૃદય આ માણસ પોતાની કલાથી આંગળીના ટેરવા પર નચવી રહ્યો હતો। એની આંગળી ફરતી ત્યાં માણસના હૃદય અને નયન ફરતા હતાં. અત્યારે લોકોને સંગીતની ખુમારી ચઢી હતી. ચન્દ્રમણિએ રત્નગિરિને છેક પરવશ બનાવી દીધુ.

પરંતુ આ તાળીઓના ગડગડાટ ને સ્વરની મધુરતા એ બંનેનું આકર્ષણ ગર્વિત કરતી હોય તેવી બેઠી હતી, તે કમનસીબ સ્ત્રી પ્રખ્યાત જમીનદાર નીલમણિ રત્નની દીકરી તારા. તારાનો ચહેરો પ્રશાંત હતો, અને ચન્દ્રમણિની સમસ્ત કલાથી એ ગભીર ચહેરા પર એકાદ કરડાઇની કરચલી વળી હતી।

તત્ત્વજ્ઞાની-જ્ઞાનના છેલ્લા-શિખર પરથી જરાક અભિમાન ભર્યું હસે તેમ એ શાંત હસતી હતી! અજ્ઞાનને હંમેશાં એ આવો મધુર ઠપકો આપતી! આજે તારા શીવાય બધાં ફર્યાં હતાં; સૌ સંગીતની છાયામાં હતાં; સૌ અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નગિરિની શેરીમાં પાછા એની જ ઢબથી ગવાતા હતા! તે જાહેરમીલકત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના શબ્દો સૌ વહેંચતા હતા ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો!

પરંતુ ગવૈયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે એનું મેં ઢીલું હતું. એણે પોતાના યજમાન સાથે વાત કરી.

રાજગોપાલ! રત્નગિરિને સંગીત વહાલું છે!

રાજગોપાલે કહ્યું, રત્નગિરિએ આવા સુર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા.

ગવૈયો જરાક સંતોષ પામ્યોઃ પણ હજી તારાની અડગ મૂર્તિ જાણે હસતી ઊભી હતીઃ એ જ હાસ્ય જ્ઞાની અજ્ઞાન સામે કરે છે તેવું: શાંત અને મધુર; છતાં તીવ્ર અને કરુણ!

તારા રાજગોપાલ પાસે જ—સામે જ બેઠી હતી; ગવૈયો શંકામાં ભયમાં પ્રશ્ન કર્યો.

"રાજગોપાલ! તમારી જ સામે કોણ બેઠું હતું? રાજગોપાલ વિચારમાં પડયોઃ જવાબ આપ્યો

હા, એ તો નીલમણિની તારા!

એ કોણ છે?

નીલમણિ અહીંનો જમીનદાર છે.

મીલોનો માલેક છે. તારા એની દીકરી. કર્ણાટકની એ મૂર્તિમાન સરસ્વતી છે!

ગવૈયાના પેટમાં ધ્રાસકો પડયોઃ એનું નુર ઉડી ગયું: એના વિજયનો આનંદ ચાલ્યો ગયોઃ એણે કર્ણાટકને પ્રસન્ન કર્યું હતું: કર્ણાટકની સરસ્વતી હજી અડગ હતીઃ તે ધીમેથી બોલ્યો.

'એને સંગીતનો શોખ છે ખરો?'

'હાઃ રાજગોપાલે ટુંકોજ જવાબ વાળ્યો.

બીજે દિવસે ગવૈયાએ ગામના પ્રખ્યાત માણસોને ત્યાં જવાનું રાખ્યું હતું. એમાં નીલમણિ પણ હતો. નીલમણિ વ્યવહારની ધડમથલમાં પડેલો અસલ-વેપારી હતો. એને સંગીતનો સાદો શોખ હતોઃ પરંતુ લાગણી વિના મનુષ્ય કંઈ કામ ન હોય ત્યારે જરા ન ન ના કરી લે તેવો. નીલમણિ તો એને સાધારણ રીતેજ મળ્યો. મોટા માણસ બહાર જતાં રસ્તામાં કોઇ જુની પીછાનવાળા ગરીબ મિત્રને મળે તેમ! જરાક હાથ હાલેઃ જરાક મોં હસેઃ ને તરત પગ ઉંબર બહાર પડે તેમઃ

ગવૈયાને આ વેપારીનું કામ પણ હતું નહીં: દરકાર પણ હતી નહીં. એને કર્ણાટકની સરસ્વતી જોવી હતી. તારાએ પિતાના દીવાનખંડમાં એને સત્કાર આપ્યો. ગવૈયો શાંત હતોઃ ભયની શંકા હતી ને શંકાનો ભય હતોઃ તારા શું જવાબ આપશે? એણે ધીમેથી વાત ઉપાડીઃ

તમારી વિદ્વતા વિષે ઘણું સાંભળ્યું છેઃ આજે એ જોયું ને તેથી આનંદ થયો!

ગવૈયો લોકાચારના જ શબ્દો બોલી શક્યો. તારા જરાક હસીઃ ગવૈયો મુંઝાયોઃ એજ હાસ્ય! તદ્દન શાંત મૂર્તિઃ જાણે પોતે બધી અસરથી દૂર છેઃ બધી અસર પોતાનામાંથી જન્મે છેઃ પોતે એમાંથી નહીં. એણે ડોક જરાક ઉંચે લઇ જવાબ આપ્યો.

તમારું સંગીત લોકોને અજબ અસર કરે છે!

ગવૈયાનું સુર ઉડવા લાગ્યું: એ અરધું કરડાઈમાં, અરધું ભયમાં બોલ્યો: લોકોને?

હા: તારાએ સાંભળી જવાબ આપ્યો. એની આંખ બાજી રહેલો જવાબ આપી રહી હતી

તમને એ કેમ લાગ્યું?

ગવૈયો આશામાં આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

તારા વધારે કડક બની: એનું લાવણ્ય મધુરતાના પ્રવાહ જેવું હતું. લાવણ્ય પર આત્માની અડગ છાપ એને સુંદર મધુર મૂર્તિ બદલે ભવ્ય બાવા બનાવતી હતી. એણે જરાક હોઠ કરડીને જવાબ આપ્યો:

સાધારણ. એમાં હૃદયસ્પર્શી ભાવ છે: આત્માને જગાડવાની તાકાત નથી!

ગવૈયો ઝાંખો પડી ગયો અને આત્મા... તારાએ અધુરું વાક્ય ઉપાડ્યું: જગાડે તો? તો મેં કબુલ કર્યું હત!

તમે શાંત રહીને જ સાંભળ્યું છે. મેં એ જોયું છે.

કારણ કે—તારાએ દૃઢ જવાબ આપ્યો. એણે એક હાથે ઉભી લટ સમારી. એ શાંતિથી જ સાંભળવાનું હતું! આત્મા સંભારે એવો છાનો અવાજ એમાં નહી હતો.

ગવૈયો પોતાની કળાના જોશમાં આવ્યો: એ પુરુષ હતો. અને એ સ્વર આવે તો?

એને હું—તારાએ સાધારણ જવાબ આપતી હોય તેમ જવાબ આપ્યો—જીવનનો સાથી માનું છું!

ઇન્દ્રમણિ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. કલ્પાંતની અરસથી સંગીતને નાપસંદ કરતી હતી. એને પોતાની કળાનો દોષ ઉગ્યો: અપૂર્ણતા પર એ તપ કરવાનો હતો. તે રાત્રિનો જલસો બંધ રહ્યો. લોકો આવ્યા ને નિરાશ બની ચાલ્યા ગયા. કોની ઇચ્છાનો પરાભવ થતાં ગુસ્સો આવ્યો હતો. તે જ રાત્રે ઇન્દ્રમણિ ગુમ થયો ને રત્નગિરિએ ઇન્દ્રમણિના સ્વર ફરી ફરી સંભાર્યા: તથા આ અકસ્માતથી એ સંગીતનો જન્મનો ઇતિહાસ બન્યો અને સૌના નવરાશના સમયની કથા એમાંથી જન્મી!

ઇન્દ્રમણિ હવે સંગીતની ધુનમાં જ ચોંટ્યો. એનામાંથી વિજયનું અભિમાન ચાલ્યું ગયું. એણે નિરાશા અનુભવી: આશ્રિત બનતાં શીખ્યો. ઊંચે જોતાં આવડ્યું. આશ્રયની મહાનતાને ફૂંક માની. એની ગામડાની ઝુંપડીમાં સંગીતના સાચા સુર ફુટવા લાગ્યા એ દીલ્હીના લોકના મોં સામું જોઈ શબ્દને આલાપ દેતો બંધ થયો હવે. એની દૃષ્ટિ જલતરંગ પર સ્થિર હતી સાંભળનાર માત્ર ઊભા હતા. એનો આત્મા બોલતો હોય તેવો ગભીર અને પ્રશાંત સ્વર હવે આવ્યો.

ઇન્દ્રમણિ પોતાના પ્રિય મિત્ર સાથે રાત્રિ દિવસ બોલ્યા કરતો હતો: સારંગીનો તાર એને જવાબ આપતો હતો. એ જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે કરુણ ઇતિહાસ વંચાતો હતો. હવે ઇન્દ્રમણિની કળા આત્માના આવિર્ભાવ જેવી હતી. એનામાં તારાની એક જ ઊણપ હતી. એથી એની કળામાં દિવ્યત્વ છતાં, અભ્યાસ છતાં, માનુષી ભાવ આવ્યા. એ રડતો ને ગાતો. એની સારંગી એના દરેક આંસુની સાક્ષી હતી: એ સાધું એવું જ રડી દેતી: ઓ જડ તાર! દૈવી શબ્દ! અને ભવ્ય મનુષ્ય!

ઇન્દ્રમણિ પોતાના એકાંતવાસથી છએક મહીને પાછો ફર્યો. એનામાં હવે ઝુરવાની કળા આવી હતી. એ સ્નેહના ગુણમથી ફર્યો હતો અને તેથી અભિમાની ગવૈયાને બદલે નમ્ર સંગીતમૂર્તિ બન્યો હતો. એનું સંગીત, સ્નેહ અને આત્મા બધામાં એક જ

કળા પ્રવર્તી રહી હતી. સંગીત હવે પારકાના ચહેરા પરથી જન્મવાને બદલે અંદરથી પ્રસુતિ જેટલી વેદના પામી જન્મતું હતું ! ઇન્દ્રમણિ હવે પાછો ફર્યો.

રત્નગિરિએ આજે જે જલસો જોયો તેથી આખુ મંડળ મુગ્ધ બન્યું. તે દિવસે ગવૈયાએ સૌને સ્નેહમાં નવરાવ્યાઃ વિરહમા રોવરાવ્યાઃ શૃંગારમાં નચાવ્યા. આજ તારાનો આત્મસ્વર જાગ્યો. એ હાથમાં મોં ઢાંકી મુખ પડી રહી. દરેકે દરેક શબ્દ એના આત્માને આમંત્રણ કરતો હતો.

જ્યારે ઇન્દ્રમણિ પાછો ફર્યો, ત્યારે તારાનું મંદસ્મિત કરતું મોં આંખની શરમથી જવાબ ગયું હતું. ઇન્દ્રમણિ બીજે દિવસે એને મળ્યો ત્યારે દઢ અને આગ્રહી તારાને બદલે શરમની સુરખમાં છુપાયેલું મુગ્ધાનું વદન જોયું ! સ્નેહથી બીજાયલું સ્રીહૃદય જોયું ! અનેક ભાવોમાં દટાયેલું મૂર્તિમાન કાવ્ય જોયું ! તારા ! હસી પડીઃ ઇન્દ્રમણિ ! આટલો વાળું ?

ગવૈયો આનંદથી બોલ્યોઃ ત્યારે અને શેર થઇ કે ?

તારાનો સ્નેહ આંખમાંથી શબ્દમાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી તારાને સંગીતનો શોખ થયો. નીલમણિની એકની એક પુત્રી હોવાથી તેનું વ્યવહારુ મગજ પણ આડે ન આવ્યું. વૃદ્ધ મુનીમ નંદલાલ પાસે એણે બળાપો કર્યો કે ચાર પૈસાના તાર પાછળ સો રુપીઆ ખર્ચવા એ બેવકુફાઇ હતી !

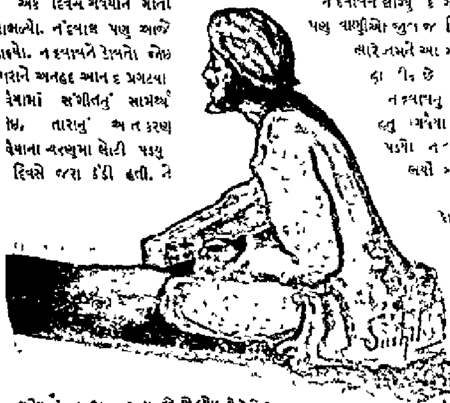
એની પ્રિય શિષ્યા અને સ્નેહરાણી હવે હમેશાં એની પાસે બેસતી. તારા ધીમે ધીમે સંગીતમય બની ગઇ હતી. એ ગવૈયાના સુર સાંભળતી એમાં તલ્લીન બનતી ને નીલમણિને આવા એક અજાણ્યા માણસ પાસે પોતાની યુવાન

તમારું સંગીત લોકોને અજબ અસર કરે છે.—

પુત્રીને બેસવા દેવી એ ખુંચતું હતું. તેણે પોતાના વૃદ્ધ મુનીમને પુછ્યું. નંદલાલ જ્યારે શેઠનું મગજ ગુંચવાય ત્યારે પણ હીંમતથી જવાબ આપતો ને કામ થાય ન થાય છતાં એના અવાજમાં દદતા ગાજી રહેતી. એ સમાધાનક હતો. એ શેઠને પણ વહાલો હતો તો પોતે અરધી પાઘનો નફો

બતાવતો ! એના નાના કપાળીમાં વૈષ્ણવનું મોઝર જેવડું ટીલું શોભતું તે ટીલા માટે એ ભક્ત છે કે તે ભક્ત માટે એ ટીલું છે એ કોયડો આપણી રત્નગિરિમાં કોઈથી ઊકલ્યો ન હતો. એણે મોહને હીંમત આપી, ગવૈયાને રત્નગિરિથી રવાના કરવાનું કામ માથે લીધું.

એક દિવસ ગવૈયાને ગાતો સાંભળ્યો. નંદલાલ પણ આજે ડોલ્યો. નંદલાલને દેખતો જોઈ ગાનારને અનહદ આનંદ પ્રગટ્યા રેંગામાં સંગીતનું સામર્થ્ય છે, તારાનું અંતઃકરણ વેપારા ચરણમાં લોટી પડ્યું દિવસે જરા ઠંડી હતી. તે

—ગવૈયાનું નૂર ઉડવા લાગ્યું એ અંતઃ શેઠને !

રોકીથી ગવૈયો ઘેર જવા ઉઠ્યો. નંદલાલ હાજર હતો. એણે સારંગી ઊપાડવાનું કર્યું. લાવો હું લઉં !

' ગવૈયાએ ના પાડી !

અને ભોળા ભાવે કહ્યું આપ કરશો પણ આ સારંગીથી હું જીવું છું મારું જીવન એના જ હાથમાં છે !

' નંદલાલ વાણીઆશાહી હાસ્ય હસ્યો; એમ ! વારુ ! એટલો બધો પ્યાર!

ગવૈયો ને નંદલાલ બહાર નીકળ્યા ત્યારે રાત્રિ જામી હતી, વીજળી ચમકારા કરી રહી હતી નંદલાલ ધીમેથી વાત કરતા હતા ભાઈ! તમને આ સારંગી પર આટલો પ્યાર ગવૈયાએ જવાબ દીધો મને માન્યો હોય તો એ સારંગી તોડી નાખો! આ સારંગી પર વર્ષોના વર્ષો ગાળ્યા છે!

નંદલાલને લાગ્યું કે ગવૈયો ગાંડો છે. પણ વાણીઓ જુદા જ વિચારમાં હતો ત્યારે તમને આ ગમે મગ્ન છે ? હા જી છે

નંદલાલનું ઘર આવતું હતું ગવૈયા લાવી ઝુંગે પડ્યો નંદલાલે મિજબાની બધી ત્યારમાં કહ્યું હવે તમારી રોજ જરૂર જુએ છે આવો આજે આ દીવાનું રહેજો

વરસાદ શરૂ થયો હતો ને તેથી ગવૈયા એ એ વાત કબુલ કરી લીધી. બંને જણા અંદર ગયા. એક આરામ ખુરશી ઉપર નંદલાલ પોતાનું સ્થૂળ શરીર નાખી પડ્યો. સામે ગવૈયો બેઠો.

હં ! ત્યારે જવાબ સમજી કરશું ? નંદલાલે કહ્યું ઇન્દ્રનિયુએ ના પાડી. નંદલાલ પણ એકલો જ હતો, તેથી અત્યારે રસોઈની તરખડ કરવી ઠીક ન લાગી જમવા સમર્ડા કરી બન્ને ચાપના બેઠા

બોલો, શેઠનો સ્વભાવ કેવો લાગ્યો ? નંદલાલે પુછ્યું.

બહુ સારો !

બહુ સારો છે. ઘણા માયાળુ છે. નંદલાલે શરુઆત કરી: માત્ર તારા બ્હેન જરાક અદેખા છે !

અદેખાં ? ગવૈયાએ પુછ્યું.

હા. જરાક. સ્ત્રીને સહજ.

ગવૈયાને વાત સાચી લાગી: એક વખત ગવૈયાને તારાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો: તમારા સુરમાં કોણ કોણ મોહ્યું છે ? અને ત્યારે એ પોતાની આગલી વિદ્યા ભુલી સ્ત્રીને સહજ સ્નેહની શંકામાં પડી હતી. આ પ્રશ્નનું મુળ જો કે નંદલાલે વાતવાતમાં કરેલી શંકાથી જ જન્મ્યું હતું.

ગવૈયાએ આજે કબુલ કર્યું: તારામાં એ દોષ છે !

અને મને તો પિતાની જેમ માને છે એટલે મારી પાસે હૃદય ખોલે ! નંદલાલે કહ્યું ને તેની શું અસર થાય છે એ જોવા લાગ્યો.

ગવૈયો બોલ્યો હતો: હાસ્તો ! તમને કૈં વાત કરેલી ?

હા. એક તમારા વાશે. તમે પરણેલ છો કે નહીં ?

પછી ?

પછી મેં તો કહ્યું. એ પરણેલ ક્યાંથી હોય ? પણ સાચું કહું છું. નીલમણિથી છાની રીતે એને તમારા પર પ્યાર છે !

ગવૈયો ભડક્યો.

ભડકતા નહીં. મારી તો દીકરી જેવી. સુખદુઃખની વાત મારી પાસે જ કરે !

સાચી વાત છે. પણ તારાનો સ્વભાવ સ્નેહાળ છે !

ઘણોજ. તમારી સારંગી પાછળ મરી પડે છે !

ગવૈયો ને નંદલાલ સુવા ગયા ત્યારે નંદલાલે અરધો ઇતિહાસ મેળવી લીધો હતો. નંદલાલે ત્યાર પછી પોતાની જાળ તો પાથરી: એણે તારાને કહ્યું: ગવૈયો જાહેર માણસ છે. એના પર હજારો સ્ત્રીઓને એક અથવા બીજા પ્રકારે મોહ છે !

પરંતુ તારાના નિશ્ચિત સ્વભાવ પાસે નીલમણિનું કૈં ન ચાલ્યું. એણે ગવૈયા વિના જીવનનો અંત છે એમ ચોખ્ખો જવાબ વાળ્યો. ને મુનીમ તથા જમીનદાર બંનેના બળ છતાં તારા તો ઇન્દ્રમણિ સાથે જોડાણી.

નંદલાલે જે વાક્ય મુકયાં તેની અસર હવે થવા લાગી: નંદલાલે કહ્યું હતું:

ગવૈયા પર કર્ણાટકી સ્ત્રીઓ મોહ પામી છે ! ગવૈયાને પૈસા સાથ કામ છે ! ને એ પરણેલ છે:

તારાનો ગવૈયા સાથેનો સ્નેહ શરુ થયો. ને આ પરિણામ આવ્યું. નીલમણિને માઠું લાગ્યું. પણ પોતાની એકની એક પુત્રી માટે બધું સહ્યું.

પણ હવે ગવૈયાને તારા કરતાં કલા વધારે પ્યારી હતી. એ કલાનો સ્વામી હતો. એ તારાને ચાહતો પણ કલા પાછળ ઘેલો હતો. મધ્યરાત્રે એ પોતાની સારંગી પર બેસતો ને આખી રાત્રિ એમ જ વહી જતી ! તારા એને વારંવાર ફોસલાવતી: ધમકાવતી: પણ હવે એ તારા કરતાં કલાનો વધારે પુજારી હતો. નંદલાલ આ તાલભેદ દળવેઃ

રહીને કહેતો: હજી સંભારજો! એને ચાહનાર પણ મળતો રહેશે!

ગવૈયાનું ધ્યાન તારામાંથી સંગીતમાં પરિવર્તન પામતું હતું. નંદલાલ હસીને કહેતો એને તારા કરતાં લાકડાનો કટકો વધારે વહાલો છે!

ને ગવૈયો તરત સારંગી લેતો!

નંદલાલ સાથેજ હતો. એણે સારંગી ઉપાડવાનું કહ્યું: લાવો હું લઉં? ગવૈયાએ ના પાડી

દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તારાનો અસંતભાવ મુંઝાયો. એણે એક દિવસ કહ્યું

તમને કોના પર વધારે પ્યાર છે?

તારા પર! પણ એની આતુર આંખ છાની વાત કરતી હતી. મધરાતે ઇન્દ્રમણિ પાસે તારા બેસતી ને સ્નેહથી કહેતી: હવે સૂતું છે! ગવૈયો ઊંઘમાં ડોક હલાવતો. તારા પાસેથી એ વધારે ને વધારે દૂર થતા લાગ્યો. નંદલાલ હજી તક શોધતો હતો. આ વાત ખોળી કાઢી. તેણે તારાને કહ્યું.

એક ઉપાય છે! સારંગી સંતાડી દો! તોડી નાખો!

તારાનું મન કર્યું. તેને પોતાનો પતિ હાથ કરવો હતો. સારંગી એની શોક્ય હતી. એણે ગવૈયાને નિદ્રામાં જોઈ સારંગી સંતાડી. ગવૈયો ઊંઘમાં જ ઊઠ્યો. એણે રુદન કર્યું: મારી સારંગી!

તારાએ મધુર માયાળુ શબ્દે કહ્યું આજે કાઢી છે. સુઈ જાઓ.

ગવૈયો ઘરના ખુણા ખોળવા લાગ્યો. સારંગી હતી નહીં તારા તેની પાસે આવી.

એક વાત કહું ?

શું ?

જુઓ હું જીવતો સૂર છું ! મારા પર સ્નેહની દૃષ્ટિ કરો !

ગવૈયાએ ડોકી ધુણાવી: સારંગી મારો આત્મા છે !

ત્યારે એક વાત કબુલ કરો !

શું ?

આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.

પછી ?

પછી ? ઓ પ્રિયતમ ! પછી કોઈ દિવસ નહીં. હું તમારી પાછળ છું: જરા વિચાર: જીવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શું વધારે મજા છે ?

ગવૈયો ઉંડા ગમગીન વિચારમાં હતો:

તારા ! તું અદેખી છે !

મારું સ્થાન લાકડાના કટકે ઝુંટાવ્યું છે

હવે ? ગવૈયો નિરાશ થઈ બોલ્યો:

મેં કહ્યું તેમ: તારાએ આનંદમાં કહ્યું. આજ છેલ્લું બજાવી લો. પછી બજાવવું બંધ. મારા માટે આટલું કરો.

ગવૈયાની આંખમાં જોસ આવ્યું: તારે માટે !

હા હું તમારી છું: એટલું કરો !

તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો.

ગવૈયાએ હા પાડી. તારાએ એને સારંગી આપી.

એ ઘેલા પેઠે એને ભેટી પડયો: રોઈ પડયો: સારંગીના તાર બોલવા લાગ્યા.

અને એ આજ છેલ્લું વગાડી લઉં ! ગવૈયાએ જોસમાં ઘેનમાં પ્રશ્ન કર્યો:

તારાએ નિર્દોષ સ્મિત કર્યું: હા:

અને ઇન્દ્રમણિએ પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય આજે ઠાલવ્યું. પ્રિયતમાથી છુટા પડતાં વિરહનો અત્યંત કરુણ સ્વર છુટયો. વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરુણરસની ફુવારી થવા લાગી. ને ઇન્દ્રમણિનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે બહાર નીકળવા લાગ્યો:

> જીવન જાય: જ્યોત જાય:
> રસ ચૈતન્ય સર્વ જાય
> આતમનો પ્રકાશ આજે
> દૂર દૂર દૂર થાય......

તારાની આંખમાંથી અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. શેરીશેરી ને ઘરઘરમાં મધ્યરાત્રિની શાંત રજનીમાં કરુણભાવ ઉભરાયા. ગવૈયો હજી વગ્યો. તારા ઉઠી: બોલી: એનાથી આ રુદન સંભળાયું નહીં.

ઓ પ્રિયતમ ! હવે નહીં: હવે નહીં: હવે બંધ કર.

ગવૈયાના હાથમાંથી સારંગી ધ્રુજ દઈને પડી ગઈ: એનો વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરુણ છાપ મુકી ગયો. તારા દોડી. એણે સારંગી બહાર લીધી. ગવૈયાની આંખમાં એક આંસુ હતું. તે તેણે લોહ્યું. અને તરતજ ગવૈયાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર સાદડી પર ઢળી પડ્યું !

ચિત્રકાર] [રા. સુશીલ

મશહુર ગવૈયો

જીવન જાય જ્યોત જાય,
રસ ચૈતન્ય સર્વે જાય;
આત્મનો પ્રકાશ આજ
દૂર દૂર દૂર થાય.

એક વાત કહું?

શું?

જુઓ હું જીવતો સુર છું! મારા પર હેની દૃષ્ટિ કરો!

ગવૈયાએ ડોકી ધુણાવી: સારંગી મારો …ભો છે!

ત્યારે એક વાત કબુલ કરો!

શું?

આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડી.

પછી?

પછી? ઓ પ્રિયતમ! પછી કોઇ દિવસ … હું તમારી પાછળ છું: જરા વિચાર: … મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવા… માં શું વધારે મજા છે?

ગવૈયો ઉંડા ગમગીન વિચારમાં હતો:

તારાં! તું અદેખી છે!

મારું સ્થાન લાકડાના કટકે ઝુંટાવ્યું છે!

હવે? ગવૈયો નિરાશ થઇ બોલ્યો:

મેં કહ્યું તેમ: તારાએ આનંદમાં કહ્યું. … છેલ્લું બજાવી લો. પછી બજાવવું … મારા માટે આટલું કરો.

ગવૈયાની આંખમાં જોસ આવ્યું: …રે મારે!

હા. હું તમારી છું: એટલું કરો!

તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો.

ગવૈયાએ હા પાડી. તારાએ એને એ થેલા પેઠે એને ભેટી પડયો: રોષ પડયો: સારંગીના તાર બોલવા લાગ્યા.

અને એ આજ છેલ્લું વગાડી લઉં! ગવૈયાએ જોસમાં ઘેનમાં પ્રશ્ન કર્યો:

તારાએ નિર્દોષ સ્મિત કર્યું: હા:

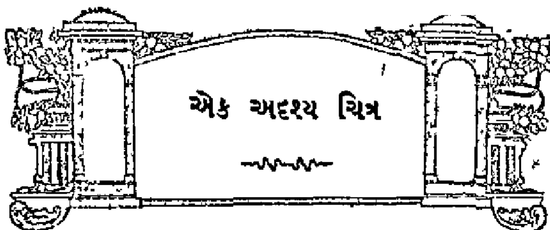
અને ઇન્દ્રમણિએ પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય આજે ઠાલવ્યું. પ્રિયતમાથી છુટા પડતાં વિરહનો અત્યંત કરુણ સ્વર છુટયો. વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરુણરસની ધ્રુજારી થવા લાગી. ને ઇન્દ્રમણિનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે બહાર નીકળવા લાગ્યો:

જીવન જાય: જ્યોત જાય:
રસ ચૈતન્ય સર્વ જાય
આતમનો પ્રકાશ આજ
દૂર દૂર દૂર થાય......

તારાની આંખમાંથી અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. શેરીશેરી ને ઘરઘરમાં મધ્યરાત્રિની શાંત રજનીમાં કરુણભાવ ઉભરાયા. ગવૈયો હજી વગ્યો. તારા ઉઠી: બોલી: એનાથી આ રુદન સંભળાયું નહીં.

ઓ પ્રિયતમ! હવે નહીં: હવે નહીં: હવે બંધ કર.

ગવૈયાના હાથમાંથી સારંગી પગ દઇને પડી ગઇ: એનો વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરુણ છાપ મુકી ગયો. તારા દોડી. એણે સારંગી બહાર લીધી. ગવૈયાની આંખમાં એક આંસુ હતું. તે તેણે લોહ્યું. અને તરતજ ગવૈયાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર સાદડી પર ઢળી પડયું!

એક અદૃશ્ય ચિત્ર

લેખક.
રા. રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

જમનાના જળે અંતની કાળાશ પકડવા માંડી હતી. કોઇ દેવકન્યાના રમકડા જેવો નાનો સરખો એક ચંદ્રમા સ્વર્ગની અટારીએથી પૂર્વ દિશાના શ્યામલ આકાશમાં લટકી રહ્યો હતો. પશ્ચિમમાં સૂર્ય અસ્ત પામી ચુક્યો હતો અને તેની વિવિધરંગી તેજ-તરંગમાલિકા, માર્ગમાંથી ગએલા પથિકની પાદચિહ્નની માફક ઝપાટાથી ભુંસાતી હતી. તારાઓ આછાઆછા દેખાવા લાગ્યા હતા, અને તેમની રૂપેરી તેજરેખાઓ કૌમારના પ્રથમ પ્રેમની પેઠે, ભુરા આકાશમાં કુમળી કુમળી દીપતી હતી. પ્રિયજનની સ્મૃતિ શી શીળી, એક ઝીણી પવનલહેર વહેતી હતી અને જમનાના ઘેરા નીરને હલાવતી હતી.

કીનારો સુનો, શાંત, એકલ હતો. વિનોદ વિશ્રામ કે આરાધન માટે આવેલું અનુકૂળ આરતુંએ પાછું ફર્યું હતું; અને લાંબા, સપાટ, સ્વચ્છ વિસ્તરતા કીનારા ઉપર અત્યારે કોઇ નહોતું. એક સારસની જોડી, નદીનો પટ, એક તે ઉપર આવેલા અશ્વત્થની છાયામાં જ્યાં વાંક લેતો હતો ત્યાં આગળ, કેટલાક પાણીમાં ઉગેલા લાંબા જલઘાસમાં, સંધ્યાના ઝરમાતા તેજમાં કોતરી કાઢેલી આકૃતિ સમી, સ્તબ્ધ ધ્યાનમગ્ન ઉભી હતી. પરંતુ એ જોડી પણ ઘડીવારમાં એક લાંબી, સારસ પંખીઓ નાંખે છે તેવી, કીકીઆરી નાંખી તેમની મોટી પાંખો ફફડાવી, આકાશમાં ઉંચે ચઢી, પશ્ચિમ તરફ ઉડી ગઈ ત્યાર પછી કીનારો તદ્દન સુનો થઈ ગયો, અને કોઇ અલૌકિક શાંતિ તે ઉપર ઉતરી પડી. ઝાડ, પાન, ગૃહ, મહાલય, મેદાન—એ નિશ્ચળ શાંતિમાં નહાવા લાગ્યા. આખું જગત જાણે એક પળ ઉભી ગયું હોય, તેમ નિઃશબ્દ થઇ ગયું. નદીનો પ્રવાહ પણ વહેતા સ્તંભી ગયો હોય એમ લાગ્યો, અને તેના વિશાળ વક્ષઃસ્થળ ઉપર શિશુ સરખી રમતી તરંગવલ્લીઓ, સ્થિર, સપાટ—અદૃશ્ય થઇ ગઇ. માત્ર પ્રતિપળ વિકાસ પામતી અને વધતા અંધારામાં તેજનાં વર્તુલો રચતી ચંદ્રલેખાની તેજ-પાંદડીઓ તેના ઘેરા પટ ઉપર મોકલતી હતી. બાકી ત્યાં કોઇ પણ સંચલન નહોતું. અને ઉતરતી બાલ નિશાના કોમળ તેજમાં મોતી-ચૂર્ણથી ભર્યો હોય તેવા ધવલ, તેના કીનારાઓની વચ્ચે, સુષુપ્ત જગતને બે બાજુ વહેતો જમનાનો મંદ પટ, અત્યારે તો

કોઇ દેવસરોવર જેવોજ લાગતો હતો.

પરંતુ આહ!- એ હૃદયહરણી રાત્રિએ, એ ચંદ્રિકાના સુકોમળ તેજમાં, એ ગહન પેલી-જમનાને કાંઠે, મારાં નેત્રોએ શું દૃશ્ય જોયું? વર્ષોને વર્ષો એ વાતને વીતી ગયાં અને જગતને ચાકળે માથાના વાળેવાળ ધોળા થઇ આવ્યા, પરંતુ એ રાત- એ રાત-હું હજી ભુલ્યો નથી! એ કારમી ચીસ હજી મારા હૃદયતલને ભેદી નાંખે છે, એ ભયંકર દેખાવ હજી મારી આંખોમાં તમ્મર આણે છે અને એ કારમો સ્થિતિવિપર્યય હજી મને ત્રાસથી, ભયથી, કંપથી, હરભડાવી નાખે છે-શબવત્ કરે છે!

પષ્ઠીની સુકુમાર ચંદ્રિકાની ધીમે ધીમે વિકાસ પામતી કલા જોતો જોતો હું કીનારની પોચી અને પગ પડતાં ભાંગતી રેતીમાં ફરતો હતો. શહેરનો હું નવો સભ્ય હતો; હું મુસાફર હતો અને નંદીને ઓળંગતા પુલની પેલી બાજુએ આવેલા જીર્ણ મુસાફરખાનામાં ઉતર્યો હતો. નગરચર્યા, દેશચર્યા અને જનચર્યા નીહાળવાનું, સમજવાનું મારું કાર્ય હતું; અને શહેરની સુંદરતમ ગણાતી કેટલીક જગાઓ જોઇ, વખાણી, રાતની વખતે શરીરનો થાક અને મગજનો ભાર, એને ઉતારવા જમનાના કાંઠા ઉપર હું લટાર મારતો હતો—પરંતુ હું નહોતો જાણતો કે કાલીયમર્દન કરનાર કૃષ્ણ કોડામણાની આ નગરીનો મારા જીવનની અંદર મળેલા અનેક ઉપદેશ મને આપવાનો ઉદ્દેશ હશે, કારણકે હું તે વખતે જાણતો હતો નહીં, તે છતાં, મારું પ્રત્યેક પગલું, જે હંમેશ માટે મારા જીવનની અંદર ભયની કારમી ખીણુ રહેલી છે, તેનીજ પાસે મને ખેંચી જતું હતું.

હું થોડી વાર ફર્યો નહીં એટલામાં રાત્રિ સંપૂર્ણ પડી અને હજારો તારાનાં ઝુંડ આકાશની અંદર નીકળી-પડ્યાં. મારા માથા ઉપરની ચાંદની પણ પૂર્ણ તેજે ખીલી. કીનારો હજી સુનો હતો; પરંતુ તેની ઉપર દૂર અંદૂર આવેલાં ગૃહ અને મંદિરોમાં દીપકો થવા લાગ્યાઃ જેથી રાત્રિના ઝાંખાં અજવાળાની અંદર અનેક ચક્ષુઓવાળાં તેઓ વિચિત્ર પ્રાણીઓ જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. હું પણ પાછો ફરવાનો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં મારી નજર, જ્યાં પ્રથમ પેલી સારસની જોડી ઉભી હતી ત્યાં આગળ આવેલા મોટા મહાલય તરફ ખેંચાઇ જાણે સહસ્ર દીપકો સાથે લાગા સળગાવ્યા હોય તેમ તે એકાએક મોટી રોશનીથી ઝળકી ઉઠ્યું; અને તેના ઉજ્જ્વલ પ્રકાશની અંદર તેનાં બારી, ગોખ, ઝરુખા, દીવાનખાનાં વગેરે સ્પષ્ટ અને સતેજ દેખાવા લાગ્યાં. જરા વધારે ધારીને જોતાં મને લાગ્યું કે ઘર સળંગ સંગેમરમરનું હતું અને તેને ભવ્ય બે મંજલ હતા, તેની એક બાજુએ નદીનો નિઃસીમ પ્રવાહ નિઃશબ્દ વહ્યો જતો હતો, જેની ઉપર એક અનન્ય સુંદર કોતરણીવાળો ઝરુખો લટકતો હતો; જ્યારે તેની તે શીવાયની બીજી બધી બાજુ જુદી જુદી જાતનાં, નાનાંમોટાં, ફુલઝાડથી ભરેલા સુહામણા બાગથી ઘેરાયલી હતી. ઘરની અંદર અસંખ્ય કીંમતી હાંડીઓ અને ઝુમરો, ચાંદીના મોટા મોટાં આયનાઓ, કે ન કહેવાય એવા સુંદર ઘરોમાં મઢેલાં ચિત્રકામો, કીંમતી જવાહીરોએ ભરેલા હોય તેવા મુખમલનાં કોચ ખીછાનાં અને એકકો અને બીજાં રાચરચીલાં દેખા દેતાં હતાં અને તેથી મેં કલ્પ્યું આ કોઇ મહાન લવંગરનું મહાલય હશે. તેની અંદર ઘણી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હોય એમ મને દેખાયું. કીંમતી પોષાક પહેરેલ પરિચારકોનો મોટો સમૂહ આમતેમ કોઇ મહા અગત્યનું કામ કરતો

દોરી રહ્યો હતો અને વારે ઘડીએ, કોઇ બારી કોઇ ઝરૂખો કે કોઇ બારણું એ લોકોનાં જતા આવતાં માણસોના પડછાયાથી ઢંકાઇ જતાં. સઘળું કામ ઘણી ત્વરાથી થતું હતું પરંતુ તેટલીજ ચુપકીથી પણ થતું હતું. કોઇ બોલતું નહોતું. એક સેવક-મંડળ મારી નજર આગળ થઇને મોટામોટા ખુમચાઓ લઇને પસાર થયું. તેની પછી કેટલીક સ્ત્રીઓ પ્યાલા, રકેબી, પીકદાની, નાવાનો સામાન વિગેરે લઇને ગઇ; પરંતુ નહીં કોઇ જતા ને નહીં કોઇ આવતા સ્ત્રીપુરુષોએ વાત સરખી પણ કરી કે હોઠ પણ ફફડાવ્યા. જાણે યંત્રો હોય એમ સરળ રીતે, વગર બોલે સૌ કામ કર્યાં જતા હતા. જેથી મને થયું કે ખરેખર અહીંઆ કોઇ ઘણા ધનાઢ્ય રહેતા હોવા જોઇએ કે તેમની સેવા આટલી ત્વરા, ઉલટ અને ધ્યાનથી થાય છે.

આખા બાગ અને કે નવાઇ જેવું નહોતું, તેમજ મારા જેવા વિરાગીને આકર્ષક પણ નહોતું, પરંતુ હું કોઇ વિચિત્ર જાતની, હું પોતે ન સમજી શક્યો તેવી આશાનો માર્યો ત્યાંથી ખસી શક્યો નહીં. અને, ઓ કિરતાર! મારા હૃદયને તલસાવતી એ અગમ્ય આશા સાચી ના પડી! થોડી વારમાં નદી ઉપર ઝુલતા ઝરૂખાના પડદાઓ ફિનકયા અને મે મોટા પ્રકાશમાના ચાર ખુણે મુકાયેલા દીપકોની અંદર ચમકતી ગુલાબ, ગુલદાવદી, ચમેલી અને મોગરાની વેલોની વચ્ચે એક નિશ્ચલ વાદનમંડળી બેઠેલી દેખી. સાથે ગંભીર અને ઘેરો મૃદંગનો મીઠો નાદ સંભળાયો. મંજીરાનો સુમધુર ઝંકાર કર્ણે પડ્યો અને મારા રોમાંચ ઊભા કરે તેવા બીનના તાર કોઇક બાજુ ગણગણ્યા. મારૂં હૃદય પુષ્પપાંદડી પર પડેલા નવ ઝાકળબિંદુની માફક ધ્રુજી થરથરી ઉઠ્યું. અને મોહાંજન જેવાં મોહ-સ્વપ્નામાં હું ઉંઘવા લાગ્યો ત્યારે, ત્રીણી દૂધ સરખી ઉંડી આ મનોહારી ચંદ્રરશ્મીમાં શતલક્ષ વરસની તારાઓની તેજોમય દૃષ્ટિ નીચે, આજે અહીંઆ કંઇ અપૂર્વ સંગીત જામવાનું હતું, જેની ખુશબો હું મુસાફર, સદાકાળને માટે મારા અંતરમાં ભરી રાખીશ, જેની સ્મૃતિ મારા આયુષ્યના છેલ્લા દિવસને પણ રોમહર્ષથી ભરશે અને જે મારા રેતીના રણ જેવા સુકા જીવન પગથારની અંદર એક અમૃતકુપી નીવડશે.

પરંતુ હું આ અચીંતા આવી મળેલા સંભ સુખને વિચારમાં ને વિચારમાં અનુભવતું હું ભોગવતું છું, એટલામાં મારી માનુષિક આંખો ઉંચી કરતાં, એ સ્વર્ગ અટારી જેવા ઝરૂખા ઉપર મે શું અજબ દૃશ્ય જોયું! ચાંદરાતના સુકુમાર અજવાળામાં તેજની સુવર્ણધારાઓ ઉડાડતા એ ઝરૂખાના અબારી અંદર ચોકઠામાં જડાયેલી હોય તેમ એક અપૂર્વ લાવણ્યવતી દેવાંગનાની આકૃતિ મે જોઇ. હું તેનું લાવણ્ય જોઈ દિગ્મૂઢ થઇ ગયો,— લગભગ હબકી ગયો! જાણે શતલક્ષ તારાઓને કેશમાં ભરી પૃથ્વી ઉપર આવેલી તેજોમય બાલ—નિશા હોય, જાણે અનેક રત્નો ભરેલા સમુદ્રના મોજામાંથી ઉત્પન્ન થએલી કોઇ અપૂર્વ કોમળ સમુદ્ર—કન્યા હોય, કે સુવર્ણ-લલાટપટ ધારી નવ ઉદય પામતા રવિના હૃદયતલપર વિલસતી ગુલાબી ઉષાની બીજી બહેન હોય તેવી, તેજસ્વી, સુકુમાર, યૌવનવતી તે હતી. ઓહો! શું તેનું રૂપ હતું?! કોઇ કવિની પણ લેખિની એ સૌંદર્યમોહકને વર્ણવી શકે નહીં! હું તો લખીલખી પાના ઉપર પાના ભરૂં પણ એ રૂપની મોહકની સહેજ સરખી પણ આલેખી ન શકું. સંગેમરમર કે સ્ફટિકની કોતરી કાઢેલી મૂર્તિ પણ તેનાથી વધું

ગૌર વધુ તેજોમય અને વધુ સૌમ્ય નહીં હોય; એવી તે એક પ્રકારના લાવણ્યજળથી ભરેલી હતી. તેણે સહસ્ર તારાટપકીવાળું ચકચકિત ઉંચું અમ્મર પહેર્યું હતું; જે ચારે પાસના દીપકોની દીપ્તિમાં વીજળીની પેઠે ચમકારા મારતું હતું. તેની લાંબી ભ્રમરો નીચે તેની અણીઆળી આંખો ચંદ્રરસનાં ટપકા જેવી ચમકતી હતી. પવનની ઝીણી લહેરથી ઉડવા જતી માથાવટીને દબાવવા, તેણે હસ્તિદંત જેવો સફેત એક પોતાનો હાથ ઉંચો કરી માથે ધર્યો હતો; જે રમણીય કરલીલા તેના સૌંદર્યને અવર્ણ્ય રીતે બહલાવતી હતી. એના નાજુક મોં ઉપર એક નાનકડું હાસ્ય તરવરી રહ્યું હતું જેમાં સૃષ્ટિનાં સઘળાં પુષ્પોની સૌરભ રહેલી હોય એમ જોનારને લાગતું અને જેનું દિવ્ય આકર્ષણ મુનિઓ પણ ન નીવારી શકે. હું મુગ્ધ થઇ ગયો-અંજાઇ ગયો-પરવશ થઇ ગયો! અહા! બળબળતા દીલે મને થયું: અહા આ નંદનવનનું પુષ્પ કોના ઉપભોગ માટે સર્જાયલું હશે? અથવા કોણ એ પરમ ભાગ્યશાળી પુરુષ હશે જેની સુખદુઃખની ભાગિની આ દેવકન્યા જેવી સુંદરી થવા પામી હશે? આ વિચાર, દાઝતા, દુખાતા અંતરે હું કરું છું. એટલામાં પેલી સુંદરી તો ભરાયલી વાદનમંડળી વચ્ચે બેસી ગઇ અને એક નાનકડા છોકરાંના હાથમાંથી તેવડીજ દીલરબા ઉપાડી તેને કમાન લગાવી, સઘળા સાજની સાથે કદી મેં ન સાંભળેલું-ન જાણેલું-ન કલ્પેલું એવું અલૌકીક પ્રકારનું ગીત ગાવા લાગી! ઓહ! એ સંગીત!-એ સંગીત!-એ અવર દુનીઆનું સંગીત! જ્યારે અત્યારે પણ હું તે યાદ કરું છું ત્યારે ખરેખરજ જાણે જમનાને કાંઠે, એ વૃક્ષવીંટાયલી ઘટામાં તે સાંભળતો હું ઉભો હોઉં તેમ, હું આત્મ-વીહોણો, બેશુદ્ધ થઇ જાઉં છું. અને મારું હૃદય કોઇ અવર્ણનીય આનંદના ઓવારાની અંદર શતધા કટકા થઇ જાય છે! એ નાજુક દેહ, એ કમળથી પણ કોમળ કંઠ, અને એ તેમાંથી ગંગાના પ્રવાહ પેઠે વહેતો અમૃતધારા જેવો સંગીતસ્રોત—અહો! હું કેમ ભુલીશ? સોનાના પ્યાલામાં રેડાનો લોહીથી પણ રાતો શરાબ વધારે ઉન્માદક નથી, અને પરસ્તાનના ગુલબાગોમાં બોલતું બુલબુલ વધારે લાગણીભર્યું નથી—એવું, સુવર્ણઘંટાના રવથી પણ વધુ વધુ મંજુ, ખંજરથી પણ વધુ હૃદયભેદક અને અમૃતથી પણ વધારે મીઠું—એ સંગીત હતું! અને એ સંગીતની અધિષ્ઠાતા?! જેના કપોત જેવા કંઠમાંથી નીકળતો અમૃત-ઘોઘજ આ સર્વ સાજસંગીતનો આત્મા હતો તે તો તેની દીલ રીઝાવનાર દીલરુબાને ધીરે ધીરે રમાડતી જાણે તેની જાતને પણ પોતાના સંગીતનું આનંદઘેન ચઢ્યું હોય તેમ ડોલતી ડોલતી, સુર પુરતી કે થોડી વાર વજાડયાજ કરતી, તેના કીનખાબના પદ્માસન ઉપર મદાલસી રીતે બેઠી-પડીજ હતી. પરંતુ એ થોડીજ વાર! કારણ એક ક્ષણવારની અંદર આ ધીરા, મંદ મંદ વહેતા સંગીત-પ્રવાહનો રંગ પલટાયો અને સંગીત ખરેખર જાણે સળગ્યુંજ! તાલ વધુ ઠેકથી લેવાવા લાગ્યા, ગીત ઉન્મત્ત ઝોક ખાવા લાગ્યું, સંગીતમાં ઉલટ અને ત્વરા આવ્યાં, અને એ કિન્નરકંઠિની જાણે આખા જગતને તેના કંઠમાધુર્યથી બાળીજ મુકવા માગતી હોય, તેમ સતેજ, જાગ્રત થઇ તેણે પોતાનો સુવર્ણ—સુર પૂર્ણ ઉપાડયો. ઓહ! એ સુર જન્માંતરમાં પણ હું ભુલી શકવાનો નથી! આ દુનીઆમાં મને કદી તેની જોડી મળી નથી, બીજું કોઇ તેની બરાબરી પણ કરી શકે તેવું મળ્યું નથી. વાંસળીથી પણ વધુ ભાવોદ્રેકભર્યો એ સુર છુટેલા બાણની પેઠે

આકાશમાં ઉડયો અને એક ક્ષણની અંદર આકાશ પૃથ્વી અને દશે દિશાઓને, ગીત ગીત, અને ગીતમય કરી રહ્યો. જાણે પાળ તોડી ક્ષીર સાગરનાં મોજાં ચારેપાસ ફરી વળ્યાં હોય, તેમ ક્ષણભર આખું જગત્ સંગીતમાં લય થએલું: સુંદરી કોઈ અનહદ મીઠા ટહુકારવે લલકારતી હતી.

ક્યા કિયા મુઝકો બતાદે સખી,
મેરા ચૈન ગયા, મોરી નિંદ ગઈ!
મેરા હોશ ગયા, મેરી આશ ગઈ,
મેરા ચૈન ગયા મોરી નિંદ ગઈ હૈ!
ક્યા કિયા મુઝકો બતાદે સખી . . ."

પરંતુ પ્રેમના સકંજામાં સપડાયેલા પ્રત્યેક આત્માની આ પરિચિત દુઃખકથા, આ સુંદરીના કંઠમાં કરુણ અને આર્દ્રતાથી ભરેલી ન બનતા, કોઈ અજબ રીતે ઉકળતા ભાવ, અણુઝીપી લાલસા અને અનિવાર્ય હૃદય તૃષાની વાહિની બની રહી હતી, જેનો અસ્ખલિત પ્રવાહ લગભગ ઉન્માદ કરતો. સુન્દરીએ આ ગળ ગાયું.

"જો મિલના હૈ આકર જલદ મીલો,
નહીં તો બ્હેતર ખુદા મેરે કત્લ કરો.."

ગાન ધીરેધીરે ધીમું હતું—કેનાનું હતું. વધુ લાગણીના ઉદ્વેગથી ભરેલું થતું હતું. સુન્દરી ઝુંઝીઝુંટી આલાપ લેવા લાગી સહન ન થઈ શકે તેવી રીતે તેનો સુવર્ણ સુર સંભાવો લાગી અને તે વચ્ચે, ભરતીમાં આવેલા સમુદ્ર ઉપર ડોલતા હોડકાની પેઠે, સંગીત તો એવા ઝોલા પર ઝોલા ખાવા લાગ્યું કે નાશી જાશે તેનું સારી માધુર્ય, તેના મુગ્ધ થએલા અનુયાયીઓના પ્રાણહર બેરી. તેના સારા હૃદયને નીચોવીને તેના ગાનની સાથે એકતાર થઈ જતી હોય, તેમ તેવા મીઠી પોતાના સંગીતની ધુનમાં ડોલતી, તે તેનું ગાન કરતી હતી. અને શું આકાશ જગત્ તેની સાથે ડોલતું નહોતું? પરંતુ ગાન તો પ્રતિપળ વધારે બદલાતું ચાલ્યું—વધારે રસમય, વધારે આર્દ્ર, વધારે પ્રાણહર, થતું ચાલ્યું. ગાનારનું હૃદય જાણે ચીરાઈ જતું હોય, જાણે તેનો આત્મા નીકળી પડતો હોય, તેમ તેના ગાનમાં એક પ્રકારની તીવ્રતા આવી રહી. તેના સંગીતના જુવાળ ઉન્મત્ત ઝોક લેવા લાગ્યા, તેના આલાપ હૃદયભેદક તીવ્રતા પકડવા લાગ્યા અને તેની મીઠાશ અસહ્ય જેવી લગભગ થઈ રહી. એકાએક મને ભાન થયું કે અનહદ માધુર્યભર્યું આ સંગીત અનંત ઉંડા કોઈ વિષાદને ઢાંકતું હતું, અને આ ગાનલીલા આનંદ ઉદ્‌ગાર કરતાં ઉંડા દુઃખે રીબાયેલા આત્માના દુઃખપોકાર જેવી વધારે હતી. હવે તેની અવર્ણનીય મીઠાશભરી હૃદયભેદકતા હું સમજ્યો; પરંતુ સમજતાં હું અચંકો થમક્યો- શોકગ્રસ્ત થયો! અને આ સંગીતની મોહિની નીચે વારંવાર વધુ અને વધુ પરવશ થતા મારા અર્ધસજીવ અંતરમાં મને થયું: "આ અપૂર્વ લાવણ્યવતીના હૃદયને શી અઘોર વેદના કોરી ખાતી હશે કે તે આવું અલૌકિક માધુર્યભર્યું સંગીત રેલાવી રહી છે!"

લગભગ આ પળે મારું ધ્યાન, પાછળ આવેલા વડના ઝાડની ઘટામાં સંતાઈ સુતેલા કાકડુવના કર્કશથી પાછળ ખેંચાયું. હું નદીને વળાંકે ઉભો હતો, જેથી મારાથી આગળ અને પાછળ, બન્ને બાજુ નદીનો પ્રવાહ લાંબે સુધી જોઈ શકાતો હતો. કાગડાઓના કઠોર કર્કશથી જાગી, ગુસ્સે થઈ, મેં તે તરફ નજર ફેરવી, તો મને નદીના પ્રવાહમાં આવેલી કંઈ વિલક્ષણ વસ્તુ મારી તરફ તણાતી આવતી દેખાઈ. હું પહેલાં તે શું છે તે સમજી ન શક્યો; પરંતુ મારું ધ્યાન તેની વિલક્ષણતાથી તે પાસથી ખસી શક્યું નહી. સાગે અંધારી રાતમાં જનાર પથિકને ચોટે છે તેવો અજાણ બીતિનો ધ્રુજો પણ મારા હૃદયમાં એકાએક ચડી

આવ્યો. વધારે ધારીને જોતાં મને જણાયું કે કોઇ અજબ પ્રકાશમાં ઢંકાએલી, એ એક નાની હોડી હતી જેમાં તેટલ.જ અજબ પ્રકાશથી છવાયલો એક મનુષ્ય જેનું મુખ નીચું હોવાથી હું જોઇ શકતો નહોતો તે, બેઠી, ઉતાવળે તેવાજ પ્રકાશથી છવાયલાં બે હલેસાંની જોડી મારતો મારી તરફ આવતો હતો. દશ્ય એટલું વિચિત્ર, અચિંતિત અને રાત્રિની વખતે એટલું અનૈહિક હતું કે તે જોઇ મારું હૃદય લગભગ છળી ગયું ! અને જો કે તેનું કારણ હું સમજી શક્યો નહીં, તો પણ મારા હૃદયમાં કોઇ અગમ્ય પ્રકારની ત્રાસની લાગણી થઇ આવી. મારા પગ કોઇ અજ્ઞાત કારણે મારી નીચે થરથરવા લાગ્યા, મારું હૃદય મારા મોંમાં આવવા લાગ્યું અને મારું શરીર ઠંડા પરસેવાથી છવાઇ ગયું. આ અજબ મૂર્તિ કોણ હશે, ક્યાંથી આવી હશે, ક્યાં જતી હશે તેનો વિચાર કરું છું એટલામાં તો એ તેજ—હોડકું મારી લગોલગ આવી પહોંચ્યું, અને તેમાં બેઠેલા મનુષ્યે મારી તરફ મોં ઉંચક્યું. આહ !...... શું એ મોં ?–એ મોં–કદી–કદી પણ હું ભુલીશ ?

ધિક્કાર, તિરસ્કાર, કમકમાટ, ત્રાસ, મારા હૃદયને ફેંદી નાંખે છે. જ્યારે એ મોં મારી નજર સમક્ષ સ્મૃતિમાં પણ કદી આવે છે ત્યારે જગતમાં કદી—કદી—એવું કદરૂપું, બીહામણું—ભયંકર મોં દેખાયું નહીં હોય ! તેના અર્ધઉઘાડા, વાંકા મુખમાંથી લાળ ઝરતી હતી. તેનો ઉપલો હોઠ તુટી ગયો હતો, જેથી ખવાઇ ગયલા પીળા દાંતની એક હાર અંદરથી બહાર આવી તેના ચહેરાને ન કહેવાય તેવો ભયંકર બનાવતી હતી, તેને નાસિકાને ઠેકાણે એ કમકમાં આવે તેવાં છિદ્રોજ હતાં. અને તેની આંખો !–પ્રભુ પિતા ! કદી તારા પાપીમાં પાપી અપરાધીને એ–નરકની કુપ્પીઓ–દેખાડીશ નહીં ! ખવાઇ ગએલા અને શાહીથી રંગેલા હોય તેવા કાળા એ મુખની વચ્ચે, નિસ્તેજ પીળી શબના જેવી બે ફાટેલી આંખો થરથરતી હતી; જેની સામે જોવું તે કમકમાં લાવે તેવું હતું અને જેનું પોતાની સામે ફરવું તે મરણ પામવા બરોબર હતું. પરંતુ આ સૌ છતાં મારી ચોંટી ગએલી નજર હું તેના ઉપરથી ન ખસેડી શક્યો. ત્રાસથી–ભયથી–વ્યથાથી શૂન્ય મૂઢ થયલો હું તેના તરફ જોઈજ રહ્યો. અને ત્યારે, મારા ભયથી અંધ જેવા થઈ ગએલા મગજની અંદર ધીમે ધીમે મને સમજ પડવા લાગી કે એક તો એ મારા તરફ જોતો હોવા છતાં, મને નહીં, પરંતુ મારી પાછળ આવેલા ઝરુખાને જોતો હતો. બીજું, કે તે હલેસાં ચલાવતો હોવા છતાં, તેને હાથ નહોતા પરંતુ હાથનાં ઠુંઠાંજ હતાં. અને છેલ્લે, કે તેનું થરથરતું કાષ્ઠમાળા જેવું શરીર સઘળું કીટ, શ્લેષ્મ, અને કોઈ વિચિત્ર જાતનાં ચાઠાંથી છવાઈ ગયેલું હતું ! બીજી પાસે હું સમજ્યો કે જેને હું મારી સામે જોતો હતો તે કોઈ અકલ્પ્ય કદરૂપો, જીવતો મુવેલો રગતપીતીઓ હતો !

ભય–ત્રાસ–બીક--કમકમાટથી મારું હૃદય ધડકતું બંધ થઇ ગયું; મારી બુદ્ધિ ગુમ થઇ ગઇ; અને મને તમ્મર આવવા લાગ્યાં ! રાત્રિ એકાએક ભયંકર થઇ ગઇ- ઉપરનો ચંદ્રમા મને લોહીના કુંડ જેવો લાગ્યો—જમનાનું જલ ખળખળતા રક્તના સમુદ્ર જેવું જણાયું અને હું હવામાં તાતા તેજચમકાર જોવા લાગ્યો !

[વધુ માટે જુવો પૃષ્ઠ ૮૯

ચિત્રકાર]　　　એક અદૃશ્ય ચિત્ર　　　[શ્રી. મોહનભાઈ પટેલ

અને તેનો આખો મહેલ, તેણે અજ્ઞાત કારણથી આજ સવારથી ખાલી કર્યો હતો

—પૃષ્ઠ ૮૨

A 2947 Lakshmi Art, Bombay 8

[ચિત્રકાર] હુસ્નઆરા અને શાહજાદો [રા. પટેલ

આવી પરીઓની પ્યારી મહેફીલમાં ચમન ઉડાવતો બેપરવા શાહજાદો જીંદગીની સોગટી ચલાવતો હતો.

—પૃષ્ઠ ૪૧

હુસ્નઆરા અને શાહજાદો

—ઈતિહાસમશહુર મુગલ રંગમહેલની દીલચસ્પ તવારીખનો એક સફો—

લેખકઃ

રા. બદ્રુ લાલભાઇ ઉમરવાડીઆ,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ્.

ચિત્રકારો

રા. સાઉપ અને રા. પટેલ

હીજરી સન ૧૧૧૧ ના ઉનાળાની એક રાતે ચાંદની ચોમેર ચમકી રહી હતી. શાહેનશાહ આલમગીરની આરામ અને સખ્તાઈથી ઝાંખુ દીસતી લાલ થયું હતું, ત્યારે તેના શાહજાદા મહમદના પરસ્તનને લીધે એના રંગમહેલમાં અમન-ચમનની મોજ ઉડી રહી હતી. ઉજેણીની રેશમી ચીનની ખુશનુમાંતી. રામનો વિલાસ ને ગુલજારનો મેજરોબ, એ બધું ત્યાં હતું.. આસમાનની તારાઓ પેઠે દીપ દીતેર નાઝનીનો રૂપભંડારમાં આરામ ચમારા કરતી, કોઇ હસીન શીરાઝીનું જામ પાઇ જવાનને મારો બનાવી દેતી. કોઇ સુમધી દીલના નેત્રમાં ચમકના ચળકતા ચહેરાની રોશનીથી આશીકને પાગલ કરી મુકતી, કોઇક મદભરી અદાની ખુશનોરી, કોઇ સુરીના હસવાથી, કોઇ મઝમના દર્દથી કોઇ હમદર્દીથી કરતી મહેમાનીથી બેચેની પ્રસરાવતી ..આવી પરીઓની પ્યારી મહેફીલના ચમન ઉપરનો બેપરવા શાહજાદો છ હરીની મોંઘી ચકાવતો હતો.

"નસરુલ્લા." સામે બેઠેલા એક જવાનને શાહજાદાએ કહ્યું.

"નામવર!" ને જરા જવાબ દઈ ઉઠીને શાહજાદા પાસે ગયો.

પાસે ઉભેલી હસીનના હાથમાંથી શીરાઝીની પ્યાલી લેતા શાહજાદાએ કહ્યું. "મને આજે બેચેની છે"

"કેમ, નામવર?"

"બેવકુફ! પુછે છે શું" તને કહ્યું નો ખરૂ."

નસરુલ્લાએ ચારેગમ જોયું. શાહજાદાએ હાજરીનોને રજા આપી.

"નામવર !" નસરુલ્લાએ ધીરેથી કહ્યું. "બેઅદબી માફ પણ ભવિષ્યના જહાંપનાહ-બાદશાહને આવા ખ્યાલ શોભતા નથી."

"બાદશાહ !" શાહજાદાએ શીરાઝી પુરી કરતાં કહ્યું: "છુ ! છુ ! બેવકુફ ! મારે બાદશાહ નથી થવું. આહ ! એ નકાબપોશ નાઝનીનના મુલાયમ ઝુલ્ફાં સાથે ગેલ કરવા કે તેના ખુશબોવાળા ગુલબદનપર એક બોસો લેવા આગળ આ કંગાલ હીંદનું તખ્ત નાચીઝ છે. નસરુલ ! એની ખુબસુરતીના ખ્યાલમાં હું બેફામ છું. એ બેનઝિરની બે-મીસાલ ખુબસુરતીથી હું પાગલ થયો છું. આહ ! એના ચશ્મમાં જેટલું તેજ છે તેટલું આ સલ્તનતના તાજમાં નથી. નસરુ, તું ગમે તેમ એને લઇ આવ. અગર કદી તે શાદી કરવા ચાહતી હોય તો કબુલ કરઃ કદી તેને આ તખ્તની સુલ્તાના થવું હોય તો મંજુર કર. હું ખુદાપાકના કસમ લઇ કહું કે તે મને ગુલામ બનાવશે તો તે હું ખુશ-કીસ્મત માનીશ. તું જા. તેના વગર હું માયુસ થઇ ગયો છું. આ બધી નાઝનીનો તેની બાંદીઓ થવા પણ લાલક નથી. આહ ! શી તેની ખુબસુરતી ! અલ્લાની આખી આલમમાં તેની જોડી નથી, નસરુ, ભલા સુતરીબોથી પણ તેનાં વખાણ નહીં થાય. બસ, તું જા, તેના લબનો હું તરસ્યો છું. તેની ખીદમતમાં જઇ અરજ કર કે હીંદનો ભવિષ્યનો બાદશાહ તારા હાથ માટે દીલભરી અરજ કરે છે." એશઆરામનો દીલેર શાહજાદો ઇશ્કના ઘેનમાં બોલ્યો જતો હતો.

"નામવર!" નસરુલ્લાએ ફરીથી કહ્યું. "પણ તે કેમ બને ?" એક શીઆની દુખ્તર જોડે. સુન્ની. મઝહબના શાહજાદાની શાદી કેમ થાય ? એથીતો આફ્ત........"

"આફ્ત ? પરીપેકર નાઝનીનના ખાયેશ-મંદ માટે, બેનઝીર પ્યારીના લબથી પાગલ થયલા માટે આફ્ત નાચીઝ છે, નસરુ....."

"પણ નામવર ! જહાંપનાહ જાણે તો ?"

"તો શું ?" શાહજાદાએ ઉશ્કેરાઇ કહ્યું.

"પેદરે જાણવું જોઇએ, નસરુ, કે આજનો શાહજાદો કાલનો બાદશાહ છે. હું કાયર નથી, સમજ્યો ? પ્યારા હુરની ખુબસુરતીના માલેક થવાની ખાયેશવાળાને આવા ખ્યાલ ? તેં એની ખુશબોનો શરાબ પીધો નથી એટલે એની લિજ્જત કેમ જાણે ?"

"ખરી વાત, નામદાર. પણ મોતની બદબો.........."

"મોત? મોત, નસરુ ? ઇનસાનને મોત તો છેજ. અને દીલારામ હસીનની ખુબસુરતીનો શરાબ પીતાંપીતાં મોત આવે તો તેથી અદકું શું ભલા? પણ હીંદના ભાવિ શાહેનશાહને મોતની સજા ફરમાવનાર છે કોણ ? દૈફ છે તારા પર નસરુ, તું નાચીઝ, નામર્દ છે. તું શું કરશે ? ચાલ, હુંજ રસુલખાં પાસે જઇ એની ખુબસુરત બેટી માંગીશ" કહી શાહજાદો ઉભો થયો.

"પણ નામવર!" નસરુલ્લાએ ઉતાવળથી કહ્યું. "એ મઝેના દુઃખમાં છે. કદાચ......"

"કદાચ શું ? મરી ગયો હશે ?"

"હા નામવર! તબીબને આશા નથી. હીદાયત ખબર લાવવા ગયો છે."

શાહજાદો બેઠો. થોડીવારે આસમાનમાં ચળકતા સીતારાની મહેરીલ સામે જોઇ રહ્યો. "નસરુ," પ્યારી નાઝનીનની ખુબસુરતીમાં બેફામ થયલા શાહજાદાએ કહ્યું: "અલ્લા-મીંઆએ આ એકજ ઓરતને આટલી હસીન કેમ બનાવી ?"...થોડી વારે તે

બબડ્યો. "યા અલ્લાહ! મારી મુરાદ બર લાવ."

આખું હીંદ જેના નામથી કાંપતું હતું તે ઔરંગઝેબની પણ પરવા નહીં કરનાર શાહજાદો એક ઓરતના ચહેરાની ખુશ્બોથી દીવાનો થઈ ગયો હતો .....

—બસ! અલ્લામીઆની આલમના અજબ સોગઠાં ખેલનાર બેજ એવી ચીજ છે:—એક જાદુગર કીસ્મત ને બીજી જાદુગરી નાઝનીન.

— ૨ —

બાદશાહનો ખજાનચી

દીલ્હીના શાહી રસ્તાથી થોડે દૂર આવેલા આલીશાન મકાનના એક ઓરડામાં ગમગીની પાંખ ઉઘાડી ચોગમ ફરતી હતી. તે મકાનનો માલેક શાહી ખજાનચી રસુલખાં મર્ઝથી પીડાતો મોતની પથારીએ સુતો હતો. તે બાદશાહનો માનીતો હતો અને તેથીજ શીઆ મઝહબનો હોવા છતાં બાદશાહે તેને રુખસદ આપી નહોતી.

ઓરડામાં મરમરના મેજ પર સાઇની પાક કલામો જેવી પવિત્ર, સુગંધી દીવાની ઝુરી રોશની પ્રકાશતી હતી. પથારી ઉપર સુતેલા રસુલખાનના ગળે હાથ વીંટાળી ઉંડી ગમગીનીમાં, રસુલખાનની વહાલી બેટી હુસ્નઆરા બેઠી હતી. અને તેના પગ પાસે તેની નાની બેટી હમીદા પેદરના કદમ ચુમતી, રડતી પડી હતી. થોડે દૂર એની જુની બાંદી ફાતમા અને એક બે નોકરો ઉભા હતા. સહેજ આઘે, સૌની નજરથી દૂર હોય તેમ એક જઈફ ફકીર પાક કલામો પઢતો બેઠો હતો. બધે કમબખ્ત મોતની ખરાબીની આગાહી જણાતી હતી

"હુસ્ન" હદીએ ધીરેથી કહ્યું.

"બાબા" હુસ્નઆરાએ રડતે અવાજે જવાબ આપ્યો.

"સલાબત... ....."

"નહીં, નથી આવ્યા." હુસ્નઆરાએ તરત ઉત્તર આપ્યો.

હદી આંખ મીંચી સુતો થોડીવાર બધા હદીના ખ્યાલનો વિચાર કરતા, તેનો ચહેરો જોઇ રહ્યા. એટલામાં બારણું ઉઘડ્યું અને ઉતાવળે એક જવાન દાખલ થયો. હદીએ આંખ ઉઘાડી તેના ચહેરા પર શાંત જેવું એક ફીક્કુ હસવું ફરી વળ્યું. હુસ્નઆરા જરા ઉંચી થઈ બેઠી. જવાન પથારી પાસે આવ્યો: રસુલખાએ હાથ લંબાવ્યો, તે ચુમી તે પથારી પર બેઠો ફકીર કલામો પઢવાનું બંધ કરી બધાને જોતો બેસી રહ્યો

"સલાબત, તું આવ્યો?" રસુલખાંએ ધીરેથી પુછ્યું.

"હા, બાબા." સલાબતજંગે ઉત્તર આપ્યો.

"સલાબત, વખત થોડો છે. પરવરદીગાર મારી રાહ જુએ છે." રસુલખાં જરા અટક્યો જવાનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

"સલાબત" રસુલખાને આગળ ચલાવ્યું. બારી "હુસ્ને તમારા બારની ખુશ-કીસ્મતની વાત મને કહી, પણ તું સુન્ની છે શીઆની દુખ્તર સાથે શાદી કરવા માટે તારા પર આફત આવશે."

"બાબા—" સલાબતજંગ બોલવા જતો હતો, પણ તેને અટકાવી રસુલખાંએ કહ્યું.

"સાંભળ! મેં બધા ખ્યાલો કર્યો છે. આ અદના ગુલામ પર બાદશાહ સલામતની

રહેમ છે. પણ બીજા ખાનદાન સુન્નીઓ તને તારાજ કરશે, અને બાદશાહ પણ ગીઓના સરદાર છે. સુન્ની મઝહબના અફસરોને બાદશાહ સલામત માન આપશે. એથી તું અને મારી પ્યારી બેટી ગીરફતારીમાં આવી જશો. તેથી કાઝી સરીયુદીનને મેં તેડયા છે. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મરતાં અગાઉ હું સુન્ની થઇશ."

"બાબા!" હુસનઆરા અને સલાબતજંગ બોલી ઉઠયાં.

"પ્યારાં બચ્ચાંઓ, ઇનસાનના ઝેરઝનુનથી બચવા માટે હવે બીજો રસ્તો નથી." તે થાકી ગયો ને ચુપ પડી રહ્યો.

આ ગુફતેગો વખતે પેલો ફકીર એકીટસે રસુલખાંને જોઇ રહ્યો હતો.

પેદરના ગલે હાથ રાખી હુસનઆરા બેસી રહી; તેના અને બધાંની આંખોમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં.

થોડીવારે અચાનક રસુલખાંએ કહ્યું.

"હુસન—" તેના સાદમાં મૌતની કંપારી હતી. બધા ચમકી ઉઠયા. તેણે આગળ બોલવા મહેનત કરી, પણ તેના જબાન બંધ થઇ ગઇ. ધીરથી તેણે હુસનઆરા અને સલાબતના હાથ લઇ મીલાવ્યા અને થોડીવારે બાદશાહનો માનીતો ખજાનચી અને હુસનઆરાનો પ્યારો પેદર પાક પરવરદીગારની હજુરમાં હાજર થયો.

× × ×

કાઝી સરીયુદીન જઇફ અને દયાળુ હતો. તે આવ્યો ત્યારે સારી આલમને હુસ્કે હુસ્કે રડાવે એવા સાદે ખુબસુરત હુસ્નઆરાએ તેનાં પ્યારાં પેદરનાં મોતની વાત કાઝીને કહી. સલાબતજંગે રસુલખાંનો સુન્ની થવાનો ખ્યાલ અને કારણ કહ્યાં—અને જઇફ કાઝી સાહબની રહમદીલી માંગી.

"બેટા" દાઢી પસવારતા જઇફ કાઝીએ કહ્યું. "ખ્યાલથી તો તે સુન્ની થયો હતો. તમારે હવે ફીકર કરવા જેવું નથી—અને" તે બોલતાં અટકી પડયો. ચોગમ નઝર ફેરવી તેણે કહ્યું: "એ કોણ છે?"

"કોણ આ! એ તો અહમદશાહ વલી ફકીર છે. અબ્બાજાન પાસે કલામો પઢવા આવ્યો હતો."

કાઝીએ માથું હલાવી આગળ ચલાવ્યું: "સલાબતજંગ, હું મોડો આવ્યો એમ કોણ જાણવાનું હતું ભલા? હું કહીશ કે મારે હાથે તેણે સુન્ની મઝહબ અખત્યાર કીધો છે."

સલાબત અને હુસ્નઆરાએ પરવરદીગાર પાસે કાઝીની દુવા માંગતા હોય તેમ આસમાન તરફ ચશ્મો ઉંચાં કર્યાં.

થોડીવારે જઇફ કાઝી સરીયુદીન બાદશાહ સલામતને ખજાનચી રસુલખાંના મોતની બાતમી આપવા નીકળ્યો.

— ૩ —

બાદશાહ સલામત.

શાહી મહેલના ભોંયતળીએ ભેગા મળેલા અફસરો એકમેકના કાનમાં ગુફતેગો કરી રહ્યા હતા.

"સુન્ની થયો!" ઇબ્રાહીમખાને કહ્યું.

"સારે તો તેની દુખ્તરોના સુન્ની મઝહબના ખાવીંદ સાથેજ નીકાહ થશે." નસરુલ્લાખાને કહ્યું.

"બેશક" હીદાયતે ઓહ્યો.

"પણ બાદશાહ સલામતનું ફરમાન જોઇશે ને?

હુરનઆરા અને શાહજાદો

પહેરેગીરને મોમીને કહ્યું "રહીમ, બાદશાહ સલામતને અરજ કર કે કાજી નામદારની જનાબમાં અરજ કરવા હાજર છે.'

"નામદાર, જહાંપનાહની પાક હજુરમાં અરજ કરવા કાઝી સરીયુદ્દીન હમણાં આવશે." ઇબ્રાહીમખાને કહ્યું.

એટલામાં પાછળની ગીરદીમાંથી કંઇક અવાજ આવ્યો એટલે બધા અફસરોએ એ બાજુ નજર ફરી.

હીદાયત બોલી ઉઠ્યો. "હ્યો, કાઝી સાહબજ આવ્યા."

જઇફ કાઝી સરીયુદ્દીન દાઢી પસવારતા ઉતાવળે આવતા હતા. લોકોએ તેમને માટે જગા કરી.

અફસરોએ રસુલખાન સંબંધી કાઝીને સવાલો પુછ્યા પણ કાઝી સાહેબ જવાબ આપ્યા વગર જતા રહ્યા.

બાદશાહના ખાસ ઓરડા આગળ એક પહેરેગીરને કાઝીએ કહ્યું. "રહીમ, બાદશાહ સલામતને અરજ કર કે કાઝી નામદારની જનાબમાં અરજ કરવા હાજર છે."

રહીમ અંદર ગયો. કાઝી અનેક વિચારો કરતો ઉભો હતો.

"જનાબ." થોડીવારે પાછળથી કોઇએ કહ્યું: "જહાંપનાહ બોલાવે છે."

કાઝી ઉતાવળે અંદર ગયો; પણ અંદર કોઇ નહોતું. કાઝી વિચારો કરતો આરીએ ઉભો રહ્યો એટલામાં કોઇએ તેના ખભા ઉપર હાથ મુક્યો. ચમકીને કાઝીએ પાછા ફરતાં કુરનીશ બજાવી. પણ તરત તેણે જોયું કે તેની સામે ઉભેલો સખ્સ હીંદનો જહાંપનાહ નહોતો, પણ પાક કલામો પઢનાર ફકીર અહમદશાહ હતો. જઇફ કાઝીનો પીત્તો ઉછળી આવ્યો. પોતે ભુલથી એક અદના ઇનસાનને ભારે માન આપી દીધું એ માટે એનું ખુન ઉકળી આવ્યું. "બેવકુફ" તે બોલી ઉઠ્યો.

"કાઝી સાહબ! રહમ કરો."

"રહમ! તું અદના ફકીર મારી પાક જીસ્મને કેમ અડક્યો?"

"જનાબ!" ફકીરે મીઠે સાદે કહ્યું: "એ જીસ્મને પણ કફન થવાનું છે કે નહીં?"

જઇફ કાઝીની ચશ્મોમાં ખુન ભરાઇ આવ્યું; તેના અબરુની કમાન સંકડાઇ; તેની પાપણે વધારે પલકારા કરવા માંડ્યા.

"તારે શી મતલબ છે?" જેમતેમ કાઝી સાહેબે કહી નાંખ્યું.

"કાઝી સાહબ! એ દીલ્લગી રહેવા દો, બોલો કેમ આવ્યા છો?"

"દીલ્લગી! બેવ......" કાઝી બોલતો હતો તેવામાં અહમદશાહ જતો રહ્યો.

થોડીવારે ચમરીનો સાથે બાદશાહ દાખલ થયો. કાઝીએ કુરનીશ બજાવી. બાદશાહ બેઠો એટલે તેના કદમ આગળ કાઝીએ બેઠક કરી. તેણે બાદશાહને રસુલખાંના મોતની ખબર આપી.

"સરીયુદ્દીન!" બાદશાહે કહ્યું: "અલ્લાહ એને જન્નત બક્ષે મગર અફસોસ છે કે તે શીઆ હતો."

"માલેક!" કાઝીએ ધીરેથી કહ્યું: "રસુલખાંએ મારે હાથે સુન્ની મઝહબ અખત્યાર કર્યો હતો"

"એમ? ખુશનસીબની વાત છે. સરીયુદ્દીન," હસતાં બાદશાહે કહ્યું, "તે ક્યારે સુન્ની થયો, ભલા?"

"જહાંપનાહ, મોતની છેલ્લી ઘડીએ."

ઇસારતથી ચમરીનોને રજા આપી, બાદશાહ કાઝી સામું જોઈ રહ્યો. થોડીવારે કડક અવાજે તેણે કહ્યું: "સરીયુદ્દીન! બાદશાહ આલમગીરની પીછાન છે?"

બાદશાહની ચશ્મો જોઇ જઇફ કાઝી ડરી ગયો. "જહાંપનાહ!" હીંમત રાખી તેણે કહ્યું.

"સરીયુદ્દીન, બાદશાહ આલમગીર ફુઝુલ વાતોથી ઠગાય એવો ગાફેલ નથી."

સરીયુદ્દીનની મુઠ્ઠીઓ બીડાઈ; તેની છાતીમાં ધબકારા થવા લાગ્યા.

બાદશાહ ઊઠ્યો ને પહેરેલો ઝભ્ભો ઉતારી નાખ્યો ને કમરમાંથી કફની કાઢી તે પહેરી: "પીછાને છે, સરીયુદ્દીન પાક કફની પહેરતા વલી અહમદશાહને?"

"અજલ—મોત" કાઝી બબડ્યો.

પવનમાં ઊડતી પોતાની દાઢી પેઠે કાઝી ધ્રુજી ઊઠ્યો. "માલેક!" બાદશાહના કદમે પડી તે બોલ્યો. "ખુદાવંદ, હું નાચીઝને હાથે ગુનાહે કબીરા થયો છે પણ દરગુજર કરો જહાંપનાહ! હું ખતાદાર—બેવફા નથી."

કફની ઉતારી બાદશાહ બેઠો "આહ!" હસીને તેણે કહ્યું: "ખામોશ, સરીયુદ્દીન! તું ડરે છે કેમ? હું જાણું છું તું બેગુનાહ છે. પણ તારામાં હીમત ક્યાં છે? ને ગુનોહ તો કંઈજ નથી."

કાઝી ઊભો થઈ ગયો ને બાદશાહ સામે જોઈ રહ્યો. તે ખરેખર ગુસ્સે થયો હતો કે ખુશ હતો તે જરાક કાઝીથી કળાયું નહીં.

"સરીયુદ્દીન!" કાઝીના ખ્યાલો સમજતો હોય તેમ બાદશાહે કહ્યું. "હું ખુશ છું પાક મઝહબનું ફરમાન તું સમજ્યો છે. અલ્લાહની ખુશી મઝહબોની મારામારીમાં નહીં પણ ઇનસાન તરફની ભલાઈમાં છે. સરીયુદ્દીન, તાજુબીની વાત છે કે રસુલખા જેવા ભલા શખ્સને મઝહબની મારામારીને લીધે મઝહબ બદલવાનો ઢોંગ કરવો પડે છે. ખુદાની નજરમાં રસુલખા નહીં પણ મઝહબોના આલીમો અને દેશના બાદશાહો ગુનેહગાર છે." બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો. જરાક કાઝી બાદશાહના ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો. થોડીવારે બાદશાહે કહ્યું:

"સરીયુદ્દીન! રસુલખાનાં બચ્ચાંઓ હું તને સોંપું છું. પણ જોજે તેણે જુની મઝહબ અખત્યાર કર્યો હતો એ વાત ફેરવતો ના."

બાદશાહે કાઝીને રજા આપી. મહેરબાની માટે કુરનીશ બજાવી દાઢી પસારતો કાઝી સરીયુદ્દીન બહાર ગયો.

— ૪ —

શાગીર્દ

"સલાબતજંગ, પણ હું કેમ આવ્યો તે તને કહું?" સલાબતના મકાનના ખાસ ઓરડામાં બે જવાન શખ્સોમાંના એકે કહ્યું:

"કેમ આવ્યો? બેશક મારી મહેમાનગીરી ચાખવા."

"ના"

"ત્યારે?"

"સાંભળ, કહું. એકવાર તેં મારી અમ્માની જાન બચાવી હતી તેનો બદલો વાળવા."

"રફીક! દોસ્ત! મેં કંઈજ કર્યું નહોતું."

"અરે, પણ તું સાંભળ તો ખરો. જો હું તારી જાન બચાવવા આવ્યો છું."

"મારી જાન!" આશ્ચર્યથી સલાબતે પુછ્યું.

"હા, તારી જાન અને મીલકત"

"કેમ, વારુ! બાદશાહ સલામત ખફા નથી થયા ત્યાંસુધી કોની કુવ્વત છે કે મારી જાતને અડે."

"સલાબત, તું ચાંદનાં વખાણ કરે છે, પણ હજરમાં આફતાબ ઉગે છે, એ ભુલી જાય છે"

"દોસ્ત! હું નથી સમજતો—તું શું કહે છે?"

"જો સમજ. મેં સાંભળ્યું છે કે તું રસુલખાની બેટી હુસ્નઆરા સાથે પ્યારમાં છે."

"તે વાત સાથે કોઈને શું મતલબ છે?"

"બેશક, મતલબ છે તેથીજ તને કહેવા આવ્યો છું."

"શું ?"

"જે એ ખ્યાલ છોડી દે."

સલાબતજંગ ઉભો થઇ ગયો.

"ખ્યાલ છોડી દઉં? મારી મનમોહન કુસુમને છોડી દઉં? કદી નહીં. પણ ભલા, કીશ શા માટે એ ખ્યાલ છોડી દઉં?"

"કારણ કે તેનો તારાથી મોટો માલેક છે."

સલાબત કડવાશથી હસ્યો. "તે કોણ, ભલા ?"

"શાહજાદો......"

"શાહજાદો! ના, ના, નસરુ તું દીલ્લગી કરે છે."

"સલાબત, દીલ્લગીનો આ વખત નથી. તું સમજ અને કદી તું હક કરશે તો વિચાર કે તારા પર કેવો જાલીમ સીતમ ગુજરશે." સલાબતના ખભા પર હાથ મૂકી નસરુલ્લે કહ્યું.

"ખરી વાત છે, નસરુલ્લા." સલાબતે હોઠ કરડતાં કહ્યું. "હું તારો અહેશાનમંદ હું. મામલો મહાલ છે, એ હું જોઉં છું પણ તારી વાત મારાથી કબુલ નથી થતી. રસુલખાંએ મોત વખતે અમારી નીકાહ કરી છે, ત્યારથી હું મરનારનો દામાદ છું, હુસ્નઆરાનો ખાવીંદ છું અને હુસ્ન મારી બીબી છે, હુસ્ન સાથે વસ્લનો મને હક્ક છે. તારા આફતાબનું તેમાં કૈં નહીં વળે"

"સલાબત, તું હક છોડી દે. તને નથી સમજ કે ફરઝંદેશાહ સામે હક્ક વધુ નહીં ચાલે. તું વસ્લ કરશે તો શહજાદો તમારી જુદાઇનું ફરમાન કાઢશે."

"નસરુલ્લા, જો એમજ છે તો શી ફીકર? મુગલ શાહજાદાને પણ અફસરજાદાની તાકાતનો અનુભવ થશે. નસરુ, કબરસ્તાનની આરામગાહમાં ચેન માનનાર સીપાહીબચ્ચો એમ ચૂં કરી જશે?"

"સલાબત; તું બહાદુર છે, પણ આ વાતમાં હુજ્જત ન કર. તારી દીવાનગી છોડી દે."

"નસરુલા, તારો ઇરાદો હું નથી જાણતો. પણ તે જે હોય તે. હું કસમ લઇને કહું છું કે જાન માટે તો શું પણ બહેશ્ત માટે, ખુદ અલ્લાહ માટે હું પ્યારી હુસ્નને છોડીશ નહીં. ચાલ એ વાત જવા દે. લે, આ શીરાઝીમાં એ વાત ભુલી જઇએ."

—૫—

હુસ્નઆરા.

જ્યારે નસરુલ્લાખાં અને સલાબતજંગ આમ ગુફ્તેગો કરી રહ્યા હતા ત્યારે રસુલખાંના આલીશાન મંઝીલની પાછલી અટારીમાં ખુબસુરત હુસ્નઆરા નીંદ લેતી હતી.

આથમતા આફતાબનાં કોમળ કિરણો તેના ખીલેલા મુલાયમ બદન ઉપર ગેલ કરતાં હતાં; ઇરાની ગુલોના બાગમાંનો પવન તેની જવાનીની ખુશ્બો ચારે ગમ પસારતો હતો; તેની કોમળ, બીડાયલી ચશ્મો, જાણે પોતાના પ્યારા અઝીઝની છબિ જોતી હોય તેમ ઘેનમાં બીડાયલી હતી. રાતા આસમાન પર રાતના ઓળા પડે તેમ તેના ગુલાબી ચ્હેરા પર આછી ગમગીની હતી.

એટલામાં કોઇ સખ્સ દાખલ થયો. સુતેલી નકાબપોશ નાઝનીનને જોઇ તે થોભી ગયો. પરસ્તાનની કોઇ હુર ઇન્સાનને સતાવવા જહાનમાં આવી સુતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. તેની નાડીઓ ધડકવા માંડી; તેનું અંગ ચમકી ઉઠ્યુ; તેની ચશ્મોનું તેજ વધ્યું. તેને જોવામાં તે બધી વાત ભુલી ગયો. થોડીકવારે તેને લાગ્યું કે ખુદાના કલામો પઢવા કરતાં તેની નજર સામે સુતેલી બેમીસાલ ખુબસુરતીના

કલામો પડવામાં વધારે ખુદાઇ છે. તે શાયેર ઉમર ખય્યામની રુબાયતના અધો યાદ રહેલા શબ્દો બબડયો: "આ—આજ મારા દીલની મુરાદોની કામીયાબી—આજ મારું જન્નત."

હુસ્ન-આરાની ચશ્મો બીડાયલી હતી. એટલામાં ઉજાગરા હોય તેમ બહેશ્તના બાગમાં, બહારના સુનેરાં ગુલને જગાડવા કોઇ દૂર ગઝલ બોલે તેવા મીઠા સૈરાબવા સાદે તે બોલી: "કેટલી મોડી થઈ!" ને ફરીવાર મીઠી નીંદમાં લપાઇ ગઇ.

પેલો સખ્સ બબડયો "આહ! તે કેટલો નસીબવાન છે!"

દિવસ નમતો જતો હતો તે જોઇ તે સખ્સે કહ્યું: "હુસ્નઆરા"

અજાણ્યા સાદથી ચમકી હુસ્નઆરા ઉભી થઇ ગઇ. તેના મોં પરનો રંગ બદલાયો.

"જનાબ, આપ કોણ છો? સુવા પડવા લાગો છો!" આંગ ઠીક કરી તેણે ધીરેથી ટકોર કરી કહ્યું.

"આહ! હુસ્નઆરા! બેશક તારા વગર હું સુવોજ પડ્યો છું."

"ખબરદાર આપની જબાનને છુટ આપી તો. બોલો આપ કોણ છો!" હુસ્નઆરાએ રોફમાં કહ્યું.

"હું? હું તારી ચાહની જેવી ખુબસુરતીથી પાગલ થયેલો બદના ઇનસાન છું. હુસ્નઆરા! મારા જીગરની મહોબત ઇઝહાર કરવા હું આવ્યો છું. આહ! હું તને મારા દીલનું દર્દ કેમ સમજાવું?"

હુસ્નઆરા જરાક હસી

"બધા ઇનસાનો પ્યારની નજર આમ કરે છે શું? જનાબ! પારકી ઓરતો સાથે આમ વાત કરવી શોભતી નથી. અહીંથી જતા રહો. દીમાગની રોશનીથી આપ કોઇ અમીર લાગો છો તેથી ચેતાવું છું. અહીંથી જતા રહો નહીં તો મારા નેક ખાવીંદ આવશે તો આપની જાન લેશે." હુસ્નઆરાએ રુઆબથી કહ્યું

પણ તે જવાન તો હુસ્નઆરાના લાલ હોઠ, તેનું તસતસતું બદન ને ગુલની પત્તીઓ જેવી તેની હથેલીઓ જોતો હતો.

"આહ! મનમોહન મહબુબ" તે અધીરો થઇ બોલ્યો. "તું એમ ના બોલ. હુસ્નઆરા! તું આટલી હસીન છે તો પછી આવી બેરહેમ કેમ છે? આહ! હુસ્ન! તારા આ ગુલાબ જેવા રાતા હોઠપર એક મીઠા બોસાની મને તલબ છે.. ....."

"નાદાન! તું સમજે છે કે આ મઝીલમાં કોઇ ઇનસાન નથી? જા, જતો રહે. નહીંતો અબઘડી પયદાને બોલાવું છું."

"આહ! ખુબસુરત પરી! તારી રોશન ચશ્મોના ખોફમા પણ કેટલી ખુદાઇ છે! તારો નુરાની ચહેરો મારા બદનની જલન વધારે છે. ઓ પ્યારી હુસ્ન! બોલ. બોલ તારા રાતા હોઠપર બોસો લેવાની મને ઇજાજત આપ!"

"આપ ઇનસાન છો?" ચિડાઇને હુસ્નઆરાએ કહ્યું. "મને ન સમજતું હોય તો" કહી તેણે પાસેના ઓરડા તરફ નજર કરી.

"સબુર હુસ્નઆરા" જવાન બોલી ઉઠયો 'તને ખબર છે—હું કોણ છું?"

"હા" તેણે રુઆબથી જવાબ આપ્યો "હેવાન મીસાલ પાગલ થયેલો નામર્દ નાદાન બીજુ કોણ?"

"નામર્દ? ઓ મગરુર નાઝનીન! તારામાં આટલી ખુબસુરતી નહોત તો મોગલ શાહજાદાના આ અપમાન માટે તારા ખુનથી તારું મઝીલ નાપાક કરત."

"શાહજાદા!" હુસ્નઆરા બીકથી બોલી ઉઠી.

ઝડપથી મોઢા ઉપર ઓઢણી ઓઢી તે બોલી "નામવર શાહજાદા! શાહી ફરજંદો

અફસરોની બીબીઓ સાથે આમ વર્તે છે શું?"

"ના હુસ્નઆરા. તારી શાદી નથી થઇ."

"પણ અમારા નીકા થયા છે."

"આહ! ખુબસુરત નાઝનીનો પણ ફુઝુલ વાતો કરે છે."

"અફસરઝાદાની બીબીનું અપમાન કરનારને તે શાહજાદો નહોત તો ભારે પડત" હુસ્નઆરાએ ટકોર, કરી કહ્યું.

"હુસ્ન, હવે બધી વાત જવાદે. તારી જોહર ખુબસુરતીનો હું તલબગાર છું. બોલ! તું સુલતાના થવા ઇચ્છતી હોય તો ઇમાનથી હું કસમ ખાઉં છું કે હીંદનું તાજ તારા પાક કદમ આગળ હું ધરીશ. હુસ્નઆરા, હુસ્ન, સારી આલમમાં એવું કે નથી જેની તારે ખાતર હું નવાઝન કરું."

"મુગલ શાહજાદા! મને એ તાજની તલબ નથી; હું એક મામુલી ઓરત છું, મારે ખાતર શા માટે આપની પાક ઇજ્જત રદ્દે કરો છો? મુગલ શહેનશાહના ફરજંદની શાદી માટે સેંકડો હસીન નાઝનીનો તલપે છે. મારા બદનમાં એવું કે નથી."

"આહ! હુસ્નઆરા. તારી ચશ્મોથી નહીં પણ આશક શાહજાદાની ચશ્મોથી જો; તને જાદુ જણાશે પણ હવે ઙ્ઙ જવાદે. તારા રાતા લબથી જે બોલ મારા જીગરની જલન દુર કરી શકે તે બોલ. હું હવે થોભી શકતો નથી."

શાહજાદાના ઘેરાયલા ચશ્મોમાં દીવાનગી વધતી જતી હતી. હુસ્નઆરા તે જોઇ ચેતી ગઇ. ધીરે પણ દરેલ સાદે તેણે કહ્યું:

"નામવર શાહજાદા! આપ મારા ભાઇ-જાન છો. આપની જબાં પર આવા કલામ શોભે છે શું?"

શાહજાદાના ચહેરા પર ગુસ્સાની લાગણી પ્રગટી.

"આહ હુસ્નઆરા! હવે હું સમજું છું કે તું એક પાકદામન ઓરત છે; ગરુરની પુતલી છે. ઝુલમ વિના તું નહીં માને. મગરુર નાઝનીન! તું સમજ. શાહજાદા સાથેના વેરનો અંત કેવો મહાલ આવશે. જીગરની મહોબ્બત નવાઝનારે દુશ્મન બને છે ત્યારે તેને માશુકના ખુનની-નદીમાં નહાવાની તલબ થયા છે."

"રહમ કરો નામવર! હું બેગુનાહછું મારી તકસીર શી છે?"

"હુસ્નઆરા! તકસીર? તારી ખુબસુરતી તારી તકસીર છે, તું નથી; તારી મગરુરી તારી તકસીર છે, તું નથી. આહ! તે માટે તારા ખાવીંદને પણ....."

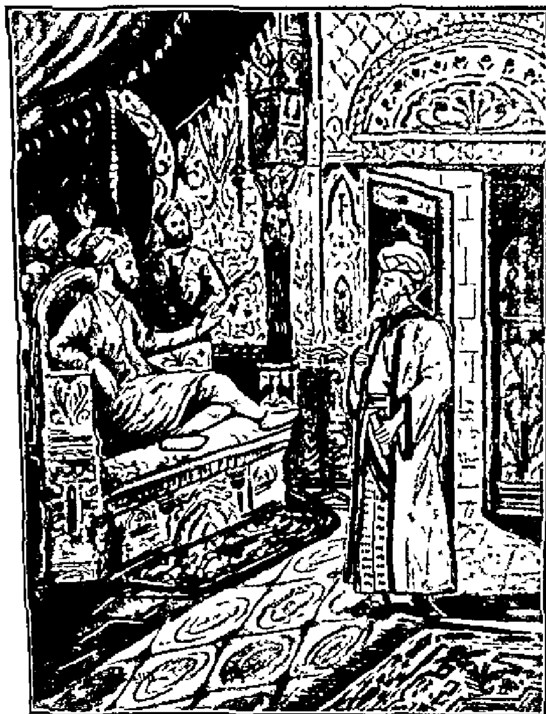
"નામવર! નામવર!" હુસ્નઆરા બોલી ઉઠી "સજાવાર હોઉં તો હું છું; મારા પ્યારા ખાવીંદ નથી."

"ભુલે છે" શાહજાદાએ હસીને કહ્યું: "ખુબસુરત નાઝનીનોની નાહક માલેકી ભોગવવા માટે તેનો ખાવીંદ પણ સજાવાર છે; અરે! મૌતજ એ તકસીરની તોબા છે."

છાયા પેઠે ગુલબદન હુસ્નઆરાનો નુરાની ચહેરો ફીકો થઇ ગયો. શાહજાદાની જાલીમ ચશ્મોમાં ભયંકર હસવું આવ્યું. ઠંડીમાં કાંપતી ગુલપત્તી પેઠે હુસ્નઆરા શાહજાદાને પગે પડી કાંપતી બોલી:

"રહમ કરો માલેક! મોગલ ફરજંદના જાલીમ ગુસ્સાની મને ખબર છે પણ આહ! તેમનું ઉમરાવ દીલ કાબુ નથી. નામવર શાહજાદા! એક નાતવાન ઓરત અરજ કરે છે તે મંજુર કરો. અગર જો આપને માગજ ખુનની તરસ હોય તો આપના ખંજર સામે આ કોમળ ગરદન ઝુકાવું છું પણ ઓ! મારા પ્યારા માલેકની જાન બચાવો."

[વધુ માટે જુવો પૃ૪ ૮૩.]

ચિત્રકાર] હુસેનઆરા અને શાહજાદો [રા. શિવરામ સજ્જ

કાઝી ઉભો થઈ ગયો ને બાદશાહ સામે જોઈ રહ્યો

—પૃ ૪૯

ચિત્રકાર] રાજાધિરાજ [રા. રવિશંકર રાવળ

આ તેજ એડીઓ—ધાટીલી, ગુલ , અને ચિત્તભેદક..........આ એડીમાંથી તો એક નાજુક રૂપા કન્યા ઉગતી હતી.

રાજાધિરાજ

'ગુજરાતનો નાથ'નું અનુસંધાન

લેખક.

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ

નોંધ.

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા" કે "ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી ... અણહિલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.
મીનળદેવી ... ... રાજમાતા.
મુંજાલ ... ... મહા અમાત્ય
ઉદા ... ... મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ
દાદાક... ... ... મંત્રી, † કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ.
શાભ... ... .. મંત્રી.
ત્રિભુવનપાલ ... ... રાજાનો ભત્રીજો ને § લાટનો દંડનાયક ¶.
કાશ્મીરાદેવી ... ... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી.
કાક ... ... ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.
મંજરી ... ... તેની પત્ની.
સજ્જન ... ... સોરઠનો દંડનાયક.
પરશુરામ ... ... તેનો પુત્ર.
રા'ખેંગાર ... ... જુનાગઢનો રાજા.
રાણકદેવી ... ... તેની રાણી.

---

† અમદાવાદ § સાબરમતીથી દક્ષિણ સુધીનો પ્રદેશ. ¶ સુબો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

સંવત ૧૧૬૬ના ચૈત્રની એક સવારે એક જૈન સાધુ ને ઉદાનો દીકરો આમ્રભટ ભૃગુકચ્છ આગળ ઉતરે છે. આમ્રભટ દુર્ગપાલને મળવા જતાં રસ્તામાં એક યુવતીના સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બને છે. તે કાકને મળીને જયસિંહદેવનો સંદેશો તેને આપીને પાછો વળે છે. સંદેશામાં કાકને આજ્ઞા છે કે તેણે ભરુચ આમ્રભટને સોંપી જુનાગઢના ઘેરામાં જોડાવું. રાણી લીલાદેવીએ પણ કાકને તેડાવ્યો છે. દરમ્યાન જુનાગઢથી મણિભદ્ર રાણકદેવીનું તેડું લાવે છે. બધું સાંભળીને કાક દેવભદ્ર સૂરિની વિદાયગીરી લેવા જાય છે, ત્યાં વાર્તાના આરંભમાં આવતા જૈન સાધુને તે ઓળખે છે, અને તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે, અને રસ્તે પડે છે, દરમ્યાન આમ્રભટને તેના સસરાને ત્યાં તેનો સાળો, પાટણે બાટ ઉત્સાહી કલ્પનાભર્યા હૃદયવાળો દેવપાલ, રુખો આવકાર દે છે. જે યુવતીના સૌન્દર્યથી તે મુગ્ધ થયો હતો તેની ભાળ કાઢવા આમ્રભટ બે સૈનિકોને મોકલે છે, જેઓ કુવા આગળ બેસીને પનીહારીઓની મશ્કરી કરે છે. મણિભદ્ર મહારાજ તેમને વારવા જતાં એક સૈનિક તેને મારે છે તેટલામાં દેવપાલ આવીને સૈનિકનો પગ કાપી નાંખે છે. આમ્રભટ આગળ ફરીયાદ જતાં તે દેવપાલ ઉપર ક્રોધે ભરાય છે, પણ એટલામાં કાક આવી પહોંચીને ખરી હકીકત કઢાવીને સૈનિકોને કાઢી મુકે છે અને દેવપાલને ન છંછેડવા આમ્રભટને ચેતવે છે. આમ્રભટની છોકરવાદીની નિરાશાજનક ભાવિ જોતો કિંકર્તવ્યમૂઢ કાક પોતાના પરિવારને દેવપાલને સોંપીને પોતાને કામે જવાનો વિચાર કરે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૬ મું

"અરે, હું પાટણની મીનાને આવે! આજે તો કાકભટ્ટ આવ્યા! ચાલો એને પણ પગે પનોતી આવી" નગરશેઠે કહ્યું.

"હા. મહારાજ બોલાવે છે."

"કેમ નહીં!" ફરીથી ન સમજાય એવે અવાજે નેજપાળે કહ્યું. 'એવા તો મહારાજ પાસે ન હોય તો ક્યાં હોય? મહારાજની પણ શું કીર્તિ છે. દુનીઆમાં જનજનાંતર માત્ર તેમનીજ કીર્તિજ ગાયા કરે છે."

આમ્રભટ જોઈ રહ્યો "હા" તેણે કહ્યું

"ચાલો હવે, નાહી લો. દુર્ગપાલને ઘેર આજ તો ધામા છે હું તો સવારે નાહ્યો છું ચાલો નહીંતો બ્રાહ્મણના ઘરનું અન્ન ટાઢું થઈ જશે."

આ લીલી વાણીનો પ્રમાદી ભાભગી ટોંગ થઈ ગયો. આમ્રભટ નાહી ધોઈ તૈયાર થયો. અને નગરશેઠ સાથે પાલખીએ ચઢી, દુર્ગપાલને ઘેર જવા નીકળ્યો.

સાંબા બૃહસ્પતિના વાડા પાસે ચાલતા આમ્રભટનું ચિત્ર પેલી અવારવારીના સ્મરણમાં ચોંટયું, અને નગરશેઠની વાતમાંથી ધ્યાન જતું રહ્યું. આ અદ્ભુત સ્ત્રી કોણ હશે? કોનું ઘર ઉજાળતી હશે? એના નયનો પાછાં ક્યારે પાવન કરશે?

એકદમ પાલખી વાડામાં દાખલ થઈ ને આમ્રભટનો શ્વાસ રુંધાઈ ઉઠયો. બે નાના બાળકો દોડતાં પાસેના એક ઘરમાં પેસી જતાં હતાં. તેમાંની એક છોકરીની પગની એડી પર તેની નજર ઠરી ગઈ. તેને સવારે મંદિર પાસે જોયેલી એડીઓ યાદ આવી. તેને દુર્ગપાલના ઘરમાં જોયેલી એડીઓ યાદ આવી. અત્યારે આ તેજ એડીઓ— ધારીલી, ગુલાબી, અને ચિત્તભેદક. તેણે એડીઓ પરની નજર ઉંચે કરી આ એડીમાંથી તો એક નાજુક રૂપાળી કન્યા ઉગતી હતી. "શું?" તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. શું પેલી સુંદરીએ તેને ચિત્તભ્રમ કર્યો હતો કે જ્યાં ને ત્યાં તેની તેજ દેખાતી હતી?

એટલામાં કાકનું ઘર આવ્યું ને તે પાલખીમાંથી નીચે ઉતર્યો ત્યાં કાક અને ભટરાજ માધવ મળ્યા. માધવ નાગર દાદાક મહેતાનો ભત્રીજો હતો, અને ઘણાં વર્ષ થયાં ત્રિભુવનપાળનો મિત્ર ને સેવક હતો.

રાજ્યદરબારની, ભૃગુકચ્છની ખટપટની, મુનસેનના પક્ષકારોની, પાટણની રાજનીતિ ને ખેંગારના પરાજયની વાતો થઈ ભોજન જમ્યા અને ઘેર જવાની વખત થઈ પણ આમ્રભટનું ચિત્ત આ કોઈ પણ વસ્તુમાં નહોતું—તે તો પેલી સુંદરી પર જઈ ચોંટયું હતું. આ એક જ દુનીઆમાં તે હતી; અને આટલી પાસે હતી છતાં દૂર ને દુષ્પ્રાપ્ય હતી. તેને શોધવાનું કામ મુકી આમ રાજખટપટનાં ટાયલાં તેને કેમ ગમે?

આખરે પરોણા વિદાય થયા, અને કાક આમ્રભટની મૂર્ખતા, અભિમાન ને સ્વાર્થ વિશે વિચાર કરી રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

રેવાપાળનું હૃદય

જ્યારે ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ ચિંતાગ્રસ્ત બની રેવાપાળને મળવા ગંગનાથ મહાદેવે જવાનો વિચાર કરતો હતો, ત્યારે રેવાપાળ મહાદેવની પાછળ આવેલી એક ઝુંપડીના બારણાં આગળ બેઠો હતો.

ઝુંપડીમાં, બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી ધ્યાનમાં બેઠા હતા. રેવાપાળ અધીરો થતો જતો

હતો; અને નદીના તરંગોને એકાગ્ર નજરે જોઇ રહેલી તેની આંખો અવારનવાર ઝુંપડી ના બારણા તરફ ફરતી હતી. તેના મુખની રેખાંઓ જરા વધારે સખત દેખાતી હતી. તેના શ્વાસોચ્છ્વાસની અનિયમિતતાજ માત્ર એના અંતરના ક્ષોભની દેખા દેતી હતી.

ઝુંપડીમાં પગરવ સંભળાયો એટલે રેવાપાલ ઉભો થઇ ગયો. થોડીવારે બારણું ઉઘડ્યું, અને એક વૃદ્ધ સંન્યાસી આવ્યો.

"બેટા રેવા! કેમ આજે વહેલો?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

બ્રહ્માનંદના દાંત પડવા માંડયા હતા; ને ચામડી ઝુલવા માંડી હતી. પણ તેની આંખો નિસ્તેજ થઇ નહોતી; અને તેના સ્નાયુઓનું જોર ઝાઝું ઘટયું નહોતું. આ સંન્યાસી પૂર્વાશ્રમમાં ધ્રુવસેન સેનાપતિ હતા—તે એની હાકે પાટણ ને ધારાના નરપતિઓ ધ્રુજતા એમ કેઇ અત્યારે ધારી શકે એમ નહોતું. રેવાપાલે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા ને ઉઠી ઝુંપડીમાં દાખલ થયો.

"બેસ, બેટા!" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"જી" જરા ધ્રુજતે અવાજે રેવાપાલે કહ્યું "મહારાજ, બારણું બંધ કરું?"

"ખુશીથી" રેવાપાલે બારણું બંધ કર્યું.

"ગુરુદેવ! આજે આટલે વર્ષે રજા માંગવા આવ્યો છું."

"શાની?"

"મારા દેહાની આગ હોલવવાની."

"એમાં રજા શાની માંગે છે? રેવા! તારા અંતરમાં શાંતિ થાય એવીજ પ્રાર્થના હું રોજ કરું છું."

"ગુરુદેવ! તમે મને સમજ્યા નહીં. તમે માગો છો એવી શાંતિ મને નથી જોઇતી."

"ત્યારે?"

"પટ્ટણીઓ પાછા જાય તોજ મને શાંતિ મળે એમ છે."

"હજુ તું એ વીસર્યો નથી. રેવા! કેટલી વાર કહું? લીલાદેવી પાટણ પરણી એટલે પાટણ આપણું ધણી થયું. આટલાં વર્ષ પછી હવે શું થાય?"

"ગુરુદેવ? તમે આમ નિરાશ થશો તો—"

"ભાઇ જ્યાં સુધી આશાનું એક ટીપું રહ્યું ત્યાં સુધી હું ડગ્યો નહોતો. પણ મને તો હવે આશા રાખવી ગાંડપણ લાગે છે."

રેવાપાલે ઉછળતા જુસ્સાના ભારથી આંખ મીંચી. તેના હોઠ તણાઇ સખત થયા.

"ગુરુદેવ! તમે તો સંસાર ત્યાગ્યો છે એટલે ગાંડપણ લાગે છે," પણ જેવો આજે એ તેવો દિવસ ફરી આવવાનો નથી."

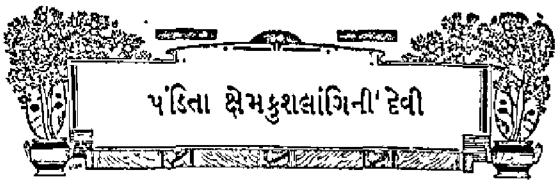
"હું માનતો નથી."

"ભલે તમે નહીં માનો. અને જો એવો દિવસ ન હોય તોપણ હવે હું થાકી ગયો છું. મારાથી આ સહન થતું નથી—જોવાતું નથી. હવે તો એમ થાય છે કે હું નહીં કે પટ્ટણીઓ નહીં" આંખમાંથી આંસું લુછતાં રેવાપાલે કહ્યું.

"કેમ શું છે? જરા આતુરતાથી બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

"ગુરુદેવ! ગુરુદેવ! જ્યાં જોઉં છું ત્યાં લાટનાં ટેક ને મુખ જતાં જોઉં છું. આજેજ એક વાત બની. અવિમુક્તેશ્વરના દહેરા આગળ મેં બે પટ્ટણી સૈનિકોને ખુલ્લે દિવસે આપણી સ્ત્રીઓની મજાક કરતા જોયા...એક સૈનિકને એક પવિત્ર બ્રાહ્મણને આનંદથી ઠયરાતો જોયો. અને આવું આજેજ નથી થયું, દરરોજ કંઇ ને કંઇ આવું થાય છે. હવે તો અધમતાની હદ વળી રહી છે. આથી નરક વધારે ભયંકર નહીં હોય."

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૯.]

પંડિતા ક્ષેમકુશલાંગિની' દેવી

લેખક
રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ્

ચિત્રકાર
રા. સુશીલ

જગતમાં મોટા માણસ થવાની ઇચ્છા કોને નથી થતી ? લશ્કરી જગતમાં નેપોલીઅન, સાહિત્ય જગતમાં શેક્સપીઅર કે કવિ કાલિદાસ, કલાના જગતમાં રાફેલ માઇકેલ એંજેલો કે રોડીન, ક્રીકેટના રણક્ષેત્રમાં ગ્રેસ કે ટ્રાઇ-ટ્રંપર કે પ્રીન્સ રણજી, જ્ઞાતિના વરા જમાડવામાં અમારા શંકરલાલ કાકા, હોળીમાં તોફાન કરવામાં અમારા ભાવસાર ચીમનભાઇ કોમી, બીભત્સ ગાળિપ્રદાન વાપરવામાં અમારા જમનાદાસ મામા અને જ્ઞાતિના કે પરજ્ઞાતિનામાં કોઇ મરણ થયું હોય ત્યારે તે સંબંધી સર્વ ક્રિયા કરવામાં આગેવાની પડતો ભાગ લેવામાં આઇઓ વસંતરાય અને હીમતરામ થવાની ઇચ્છા મારા હૃદયમાં કોઇ કોઇ વાર થઇ જાય છે પણ આરામખુરશી ઉપરથી ઉઠીને, આવા નામાંકિત પુરુષોમાંના એક થવાને માટે કરવા પડતા યત્નમાં પડતી મહેનત આદરવી એ બહુજ દુર્ઘટ લાગવાથી મારા હૃદયમાંજ પાછી શમી જતી.

તેજ પ્રમાણે પોતાનાં છોકરાંમાંથી કે ભત્રીજા-ભત્રીજીમાંથી કે ભાણેજમાંથી આવી મહાન્ વ્યક્તિઓ કરવી એ પણ કાંઇ બજારમાં ખાવાનું કામ નથી પણ બહુ વિકટ કાર્ય છે, કારણકે મહેનત પુરુષાર્થ વગેરે ગુણોને અને મનુષ્યસ્વભાવને ઝાઝો સ્નેહભાવ હોતો નથી

આવી વસ્તુસ્થિતિને લઇનેજ, હું નામાંકિત નહીં થઇ શકું તો મારી ઓળખાણમાંથી કોઇ નામાંકિત થાય એવા યત્ન કરવાની મને ઇચ્છા થઇ આવી અને એટલામાં મને તક મળી પણ ખરી "સ્ત્રી જીવન" નામના સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી માસિકમાં "હીંદુસ્તાનની અર્વાચીન નામાંકિત નારીઓ" નામનો લેખ છપાયો અને તેમાં હીંદુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓની ટુંક યાદી આવી હતી તરતજ મેં તેના તંત્રીને એક વિવેકભર્યો પત્ર લખી નાખ્યો:
"સુજ્ઞ મહાશય,

આપના સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં આવેલ "હીંદુસ્થાનની અર્વાચીન નામાંકિત નારીઓ"

નામનો વિદ્વત્તાભર્યો લેખ મેં વાંચ્યો–મને તેમાં બહુ રસ પડયો. અલબત્ત, આ પ્રકારના લેખ પહેલે વખતેજ સર્વ- દિશામાં સંપૂર્ણ હોઇ શકે નહીં એ સમજી શકાય તેવી વાત ... માત્ર મારે આપને આ યાદીમાં એક ..મ સૂચવવું છે—માનસિક શાસ્ત્રના અટપટા સાહિત્યમાં તામીલ વિદુષી પંડિતા ક્ષેમકુશલાંગિની દેવીનું નામ સારા હીંદુસ્થાનમાંજ નહીં પણ યુરોપ-અમેરીકા અને જાપાનમાં પણ મશહૂર છે એ વાત આપણે ભુલી જવી જોઇતી નથી.

લા. આપનો—"

આ પત્ર પેલા માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો અને સાથે સાથે તંત્રીની નીચે પ્રમાણેની નોંધ પણ પ્રસિદ્ધ થઇ.

"આ યાદી સર્વ દિશામાં સંપૂર્ણ બનાવવા જતાં બહુ કાલ જાય અને વિલંબ થાય એમ જાણીનેજ જેટલી સામગ્રી હાથ લાગી તેટલી લાવીને મુકી દીધી. જોકે પંડિતા ક્ષેમકુમલાંગિની દેવીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર સામાન્ય જનસમાજ સમજી શકે તેમ નથી છતાં તેમનું નામ તો આ યાદીમાં આવવુંજ જોઇએ એવી અમારી માન્યતા છે અને તેથી એ સુપ્રસિદ્ધ વિદુષીનું નામ અમે અમારી યાદીમાં સહર્ષ દાખલ કરીએ છીએ અને એ નામ સૂચવનાર વિદ્વાન ગુજરાતી લેખકનો અમે આભાર માનીએ છીએ."

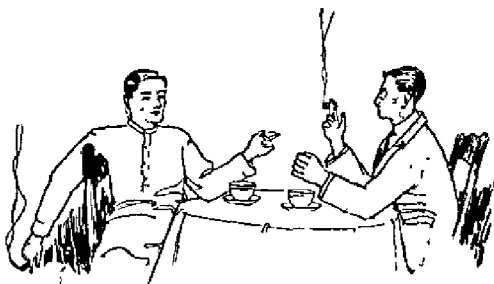
મારે આટલુંજ જોઇતું હતું. મેં ઉપર જણાવેલ લેખ, પછીનો મારો પત્ર અને તે ઉપરની તંત્રીની નોટ, એ સર્વનું, મરાઠી, હીંદી અને ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરીને તે તે ભાષાનાં જાણીતાં માસિકો ઉપર મોકલાવી આપ્યું. અલબત્ત, સર્વ ઠેકાણે આ બધું આભાર સહ સ્વીકારવામાં આવ્યું અને "લેખ, વધુ લેખ" પુકારતાં કોરાં રહી જવાની અને મોડાં નીકળવાની બીકથી મુંજતાં માસિકોમાં તે તરતજ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું.

થોડા દિવસ પછી એક માસિકના તંત્રીનો મારા ઉપર પત્ર આવ્યો જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે પંડિતા વીશે એમણે ઘણી તપાસ કરી પણ કંઇ વિગત મળતી નથી તો થોડીક હકીકત મોકલાવશો?

મેં જવાબમાં લખી જણાવ્યું: "પંડિતા ક્ષેમકુશલાંગિની દેવીએ માનસિક શાસ્ત્રનો અથંગ અભ્યાસ જર્મનીની યુનીવર્સીટીમાં કર્યો છે અને ત્યાં અનેક સુવર્ણપદો અને પ્રમાણપત્રો મેળવેલાં છે. છેવટનું એક વર્ષ ફ્રાંકફોર્ટમાં વીંકલસ્ટીન પ્રોફેસર તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું હતું. માનસિક શાસ્ત્ર સંબંધી તેમનાં પુસ્તકોમાં "જડવાદમાં માનસિકશાસ્ત્રનું સ્થાન" અને "નિરીશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ માનસિક શાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ" આ બે પુસ્તકો છે અને તે બંને જર્મન ભાષામાં લખાએલ છે. તે સિવાય તામીલ ભાષામાં તેમણે કવિતાનાં ચારેક પુસ્તકો બહાર પાડયાં છે અને એથી એમનું નામ તે ભાષાનાં સાહિત્યમાં સુવર્ણ અક્ષરે કોતરાઇ રહ્યું છે. પંડિતાની પ્રકૃતિ એટલી શરમાળ છે અને તેમને પ્રકાશમાં આવવાનો એટલો બધો અણગમો છે કે આથી વધુ હકીકત તેમની રજા સિવાય પ્રસિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી."

આટલું મળતાંજ તે માસિકના તંત્રીને શૂર છુટયું અને તે પોતાની અધિપતિની નોંધમાં પોતે ભારેખમ થઇને છાપી માર્યું. તે વાંચીને જુદીજુદી ભાષામાં પ્રગટ થતાં માસિકોએ પણ તે છાપવાનું શરુ કરી દીધું,

પંડિતા ક્ષેમ આ પ્રમાણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાનું સ્થાન લઇ ચુકી તે જોઇને મને

ચહા પીતા પીતા વાતમા ને વાતમા મેં પંડિતા ક્ષેમદેવીનુ નામ બે ત્રણ વખત દીધુ

પરમ આનંદ થયો. આ વખતે હુ પંડિતાને જાડી, વિકરાલ ક્રોધી સ્ત્રી તરીકે કલ્પતો હતો. તેણે મોટાં જાડા કાચના ચશ્મા પહેર્યાં હશે અને જાડાં જાડા પુસ્તકોથી ભરેલી, મારા જેવાને અંધારાનું અરણ્યજ લાગે એવી શુષ્ક વિષયોના પુસ્તકોથીજ રેલમછેલમ થતી લાયબ્રેરીમાં તે બેઠી હશે એમ હું વિચારતો હતો. રોજ આખી દુનીઆનાના વિદ્વાન પુરુષો સાથે સાધારણ માણસની અક્કલ મારી જાય તેવા વિષય ઉપર પત્રદ્વારા વાદવિવાદ કરતી હશે એમ હુ માનતો હતો. પરંતુ એટલાથી મને મનોષ થયો નહીં. મને લાગ્યુ વિદુષી પંડિતા ક્ષેમે હજી પણ વધુ ખ્યાતિ સંપાદન કરવી જોઇએ

અમારા એક મિત્ર માણેકલાલ દેસાઇ કરીને છે તે બધી વાતે સાચા છે. શાંત પ્રકૃતિના છે અને સરલમાર્ગી છે પણ એક મોટું દૂષણ એમનામા છે. ગમે તે વિષય ઉપર, ગમે તે વખતે લેખો લખી નાખી છપાવવાનો એમને મોટો અભખરો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને અંગ્રેજી દૈનિકોમા અને માસિકોમાં લખવામાં તો તેમને ખાન

આકર્ષણ છે. આ મિત્રને મેં એક વખત મારે ત્યાં બોલાવ્યા. ઉકળ આગળ મેં સાડીને મેં તે મને ચહા પણ પીવાડી.

ચહા પીતાં પીતાં વાતમાં ને વાતમાં મે પંડિતા ક્ષેમદેવીનુ નામ બે ત્રણ વખત દીધું. તરતજ પક્ષી જાળમા સપડાયું.

"પંડિતા ક્ષેમકુશલાગિની દેવી!" માણેકલાલે કપાળ ઉપર કરચલી ચઢાવતા કહ્યું, "પંડિતા ક્ષેમકુશલાગિની દેવી! મારી ખાત્રી છે કે મે તેના પુસ્તકો વાચ્યા છે પણ કયા અને ક્યારે તે મને યાદ નથી."

"પણ તમે વાચ્યાજ હોવા જોઇએ," મે જરાક ધારો પાડીને કહ્યુ. 'સુશિક્ષિત વર્ગમા હોવાનો દાવો કરનાર કયા માણસે 'નિરીશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ માનસિક શાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ" વાચ્યુ નહીં હોય કે તેના વિદ્વાન લેખક પંડિતાનુ નામ સાભળ્યુ નહીં હોય!"

"હા હા. બરાબર," માણેકલાલે ગાંભીર્યથી કહ્યું. "હવે મને બરાબર યાદ આવ્યું."

તે પછી મેં વાતમા ને વાતમા પંડિતાના પુસ્તકમાંથી એકાદ બે કાલ્પનિક વાક્યો કહ્યા. તરત માણેકલાલે પોતાની ડાયરી કાઢી અને તેમાં એ વાક્યો ટપકાવી લીનાં અને

કહ્યું. "હું હમણા 'આર્યમહિલા' એ નામે એક અંગ્રેજી લેખ તૈયાર કરું છું. તેમાં તમને હરકત નહીં હોય તો હું આ વાક્યોનો ઉપયોગ કરું."

"બેલાશક, ક્યાને, મારે કૈં હરકત નથી." હું બોલ્યો. પંદર દિવસ પછી એક અંગ્રેજી પત્રમાં એક પુસ્તક વાંચીના અભિપ્રાયમાં મેં વાંચ્યું: "જેમ જગમશહુર પંડિતા ક્ષેમ કુશલાંગિની દેવી પોતાના સુપ્રસિદ્ધ 'માનસિક શાસ્ત્રનું નિરીશ્વરવાદની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ' નામનાં પુસ્તકમા લખે છે કે—" તે પછી મેં ઉપજાવી કાઢેલાં વાક્યો તેમણે ટપકાવ્યાં હતાં!

આથી પંડિતાને ઘણી જાહેરાત મળી, પણ કદાચ તેમાંથી પરિણામ વિપરીત આવત. એક દાઢીવાળા વિદ્વાને તે પત્રના તંત્રીને લખી જણાવ્યું કે બધા બુકસેલરોને ત્યાં તપાસ કરતાં તેને ઉપરોક્ત પુસ્તક મળ્યું નથી તેમજ તે વીશે કોઇ જાણતું હોય તેમ પણ જણાતું નથી.

આ વાત તંત્રી તરફથી માણેકલાલ દેસાઇને જણાવવામાં આવી અને ખુલાસો માગ્યો. અલબત, માણેકલાલે મને પુછ્યું.

મેં લાગલોજ જવાબ આપ્યો. "તે બીચારાને એ પુસ્તક મળેજ ક્યાંથી? એ તો આજ કેટલાં વર્ષથી 'આઉટ ઓફ પ્રીંટ' છે. પણ તમને હું મારી પાસે છે તે નકલ આપું–જો તમે મને વાંચીને પાછી આપવાનું વચન આપો તો; કારણ કે એવું પુસ્તક પાછું પૈસા ખરચતાં પણ મળે તેમ નથી. પણ હમણા તો મેં એક મિત્રને તે વાંચવા આપ્યું છે–આવશે ને આપીશ."

આમ કહીને મેં વાત ઉડાવી. માણેકલાલ પણ તે વાત ભુલી ગયા. મોટા પત્રના વ્યવસાયી તંત્રીને તો તે યાદ રહેજ ક્યાંથી! પેલા દાઢીવાળા વિદ્વાન બીજાનાં છીંડાં શોધવામાં પડી ગયા હશે એટલે એ પણ ચુપ રહ્યા. આ પ્રમાણે આપણું ગાડું નિર્વિઘ્ને આગળ ચાલ્યું.

આ પછી એક બીજી તક મારા હાથમાં આવી. મારા એક બીજા મિત્ર પણ અંગ્રેજી પત્રોમાં લખવાનો બહુ સારો શોખ ધરાવે છે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ સારો રસ લે છે સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે તેમને અપૂર્વ માન છે અને જે વિષયમાં સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ વીશે કૈં પણ નહીં હોય કે જેમાં સ્ત્રીજાતિના હક્કો સંબંધી ચર્ચા નહીં હોય તેમાં તેમને બીલકુલ રસ પડતોજ નથી. આ ભાઇ એક દિવસ આજ વિષય ઉપર મારી સાથે વાત કરતા હતા.

"હું તો એજ મતનો છું કે સ્વરાજ પછી – પહેલાં સ્ત્રીઓના હક્ક."

'બરાબર છે," હું બોલ્યો. "પણ ક્યાં કોઇને દરકાર છે તેની? પુરુષજાતિ સ્ત્રીઓને સમાન ગણતીજ નથી, બાકી પંડિતા ક્ષેમકુશલાંગિની દેવી અખિલભારત સાહિત્ય સંમેલનનાં પ્રમુખ નહીં થઇ ગયાં હોય!"

'પંડિતા ક્ષેમદેવી!" પેલા ભાઇ વિચાર કરતાં બોલ્યા, "મને–અં...મને બરાબર સાંભરતું નથી–એ કોણ છે?"

"તમને માનસિક શાસ્ત્રનો શોખ નહીં તેમજ સાહિત્યનાં ઉચ્ચતર અંગો પ્રત્યે પણ પ્રીતિ નહીં એટલે એમનું નામ તમે નહીં જાણો એ સ્વાભાવિક છે. માનસિક શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં અત્યારે આખી દુનીઆમાં તેની જોડી નથી એમ આખા જગતના વિદ્વાનો કહે છે, છતાં અહીં તેમને નથી પ્રમુખસ્થાન મળતું કે નથી તેમને ઇંગ્લંડવાસીઓ રોયલ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે ચુંટતાં!"

"હંઅ, ઠીક છે," તે બોલી ઉઠયા. "હું પણ તેમને જાણું છું—પણ મને જરા તેમને વિશે વધુ માહીતી આપો"

મેં તેમને બધી વિગત આપી એટલે બસ થઈ ચુકયું. એ મિત્રની મુખાકૃતિ બદલાઈ ગઈ—લાલચોળ થઈ ગઈ તેમના ભવાં ચઢી ગયાં તેમના હાથ ક્રોધથી ધ્રુજવા લાગ્યા, પણ કોઈના તે 'નપુરુષી' પ્રવૃત્તિ કરવાની ઉગ્ર ઇચ્છાથી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા પછી—પછી શું પુછવું? થોડાજ દિવસમાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, બંગાળી, મરાઠી હીન્દી ભાષાઓ ખળભળી ઉઠયાં. આ જાતિ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા જ્યાં સુધી પુરુષોમાં છે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય જવરા બનતાં કાચું છે એવા મુદ્દા લેખ સાથે સુધારક પત્રોએ કડક લેખો લખવા માંડયા—કેમ જાણે પંડિતાની યોગ્ય કદર થઈ નહીં તેમાં મહાત્માજી અને તેમના અનુયાયીઓનોજ વાંક હોય!'

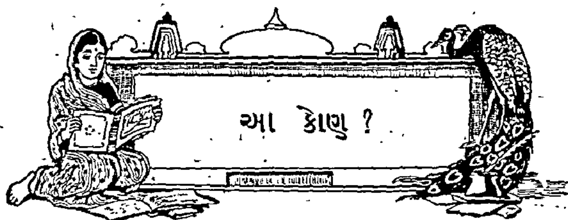

"હું તો એજ મતનો છું કે સ્વરાજ પછી-પહેલાં સ્ત્રીઓના હક"

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે થતા, પંડિતા ક્ષેમને માટે મને પણ અનહદ માન ઉત્પન્ન થવા માંડયું હતું. અનેક મિત્રોના આગ્રહથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં "પંડિતા ક્ષેમનું આર્યાવર્તની હિંદુ સ્ત્રીઓમાં સ્થાન" એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચવાનું પણ મેં માથે લીધું. અખિલ ભારત મહિલા સમેલનની અખિલ બેઠકના પ્રમુખ તરીકે પંડિતાનું નામ જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રોમાં દેખાવા માંડયું.

મેં પણ ધીમે ધીમે પંડિતાના જીવનમાં રસ લેવા માંડયો. તેમનું જીવન મીઠું અને સુંદર બનાવ્યું. એકાદ માસિકમાં મેં એક સૌંદર્યવતી સ્ત્રીની છબી પણ પંડિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી કારણ કે હવે મારી પોતાની કલ્પના પણ પંડિતાને જાડી, કાળી, ચીડીયણ તે બદલે નમ્ર, સુંદર અને આકર્ષક ગણવા લાગી હતી

પણ જેમ જેમ વાત વધતી ગઈ તેમ તેમ તેની પ્રખ્યાતી પણ વધતી ગઈ અને

લેખક:

રા. મહાવીરપ્રસાદ દાધીચ

અમાવાસ્યાની અંધારી રાત્રિએ આ કોણ જાય છે? શું એને આવી ભયંકર રાત્રિએ લેશ પણ ભય નથી? અહો! અબળા છે! છતાં નિર્ભય છે!

આ કોણ હશે? ઈંદ્રપ્રિયા શચિ તો નહીં હોય? શચિ? શચિ આ માનવ લોકમાં શા સારુ જાય? ઇન્દ્રને શોધવા! સ્વર્ગને ત્યાગી ઇંદ્રને અત્રે આવવાનો હેતુ? યજ્ઞોમાં આવાહન? કેમકે—

शच्याश्चिरं पाण्डु कपोल लम्बा।
मन्दार शून्यानलकांश्चकार ॥*

ના એવું પણ નથી. ક્યાં છે મગધાધિપતિ પરંતપ જેવા નૃપાતઓ?

ત્યારે આ કોણ? મેઘપ્રિયા વિદ્યુત! વિદ્યુત? વિદ્યુત આ મર્ત્ય લોકમાં શા સારુ જાય! કદાચ વિદ્યુત હોઇ પણ શકે! ગત ચતુર્માસોમાં અહર્નિશ વર્ષતા મેઘો પૃથ્વી પરજ પડયા હશે એવું ધારી આ ચપળાઓ પોતાના પ્રિયને શોધવા આવી લાગે છે! પણ આવી અંધારી રાત્રિએ અને આજ દિવસે આવવાનું કારણ? લોકોથી અદશ્ય રહેવાને!

પણ ચાલ જોઉં તો ખરો—એ ક્યાં જાય છે? જરા ધીમે.

એણે તો માનવલોકમાંજ પ્રવેશ કર્યો. જોઉં હવે એ ક્યાં જાય છે! આ તો પેલા પવિત્ર ભારત ભણી જતી જણાય છે! અહો! આ શું? આજ ભારત કે? આજે, સમસ્ત સંસારમાં ભયંકર રાત્રિ વ્યાપી રહી છે, છતાં આ દેશમાં આ શું? આ દેશ અમાવાસ્યા જેવા ઘનઘોર અંધારા દિવસે પણ કેવો પ્રકાશે છે! આ ઇશ્વરી લીલા કે માનવરચના!

જોઉં હવે એ શું કરે છે! અહો! એ તો પ્રતિમંદિરમાં દષ્ટિ ફેંકી કોઇને શોધતી ફરે છે! મારી ધારણા સત્યજ હતી! પણ અગણિત દીપોથી પ્રકાશિત આ મંદિરોમાં શું ચાલી રહ્યું છે! ચાલ જોઉં! અહો! આ તો ભારતના આર્યપુત્રો કોઇ ઉત્સવ પાળી રહ્યા છે! પણ આ ફફડાટ શાનો!

[વધુ માટે જુવો પૃષ્ઠ ૯૮.]

* રઘુવંશ, ૨૩, ૬.

નાસી જાય તે પહેલાં મારી મોટરના પૈંડા નીચે એ આવી ગયો

—શેઠનું બચાવનામું—

લેખક
રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા, મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.
ચિત્રકારો
રા. ચંદુલાલ ડી. દફતરી, બાર-એટ-લો, અને રા. સજીવ

ઘરરર-ઘરરર-ઘરરર—ટેલીફોનની ઘંટડી સાંભળી જમી આઇને ઇઝીચેર પર પડી પંખો ખાતા સોલીસીટર મી. અરૂપ દીઆરજી બોલ્યા—"અરે દીની! દીકરી જોની એ કોન બોલાવેચ." દીની ટેલીફોન પાસે જઇ, ભુંગળું કાને મુકી બોલી—"બાવાજી એ તો ઠરમજી સેટ બોલાવેચ."

"વળી અત્યારે શું ચ" એમ બબડતા ઉઠી ફોનનું ભુંગળું પકડી તેણે પુછ્યું "કેમ સેટ શું ચ?"

"હું કહેતો હતો તે પ્રમાણે પૈસા સાળા શેઠમુએ આખરે ફરીઆદી કરી છે ને, સાંજના એનો સમન આવ્યો. માટે તમે જો આવો તો આપણે એ સંબંધી વાત કરીએ"

"હમણાં!"

ઇઝીચેર પર પડી પંખો ખાતા મી. અરૂપ દીઆરજી

"હા. કેમ! શું છે? મોટરમાં તે આવતાં જતાં કેટલી વાર લાગશે? હજી તો ફક્ત સાડા આઠજ વાગ્યા છે.

"પન જોઓની સેટ, હું હમાનાજ ઓફીસથી થાકોપાકો આપીય. હજી ટો જમ્યો પન નઠી, અને પછી મારે એક સુટનાં ઓબઝરવેશન લખવાનાં છે. મારે મહેરબાની કરી અટ્ઠારે ટો મને માફ કરો."

"ત્યારે કાલે સવારે આવશો? તમને ફુરસદ છે?"

"ફુરસદ!

અસ્પંદીઆરજીએ સમન્સ લીધો.

ફુરસદ ટો કયાંઠી હોય? પન જારે ટમેજ બોલાવોચ ટારે કંઇ મારે છુતકો થવાનોચ?"

"વારુ."

"અરે, પન જોઓની" મોટરનાં પેટ્રોલની વાત યાદ આવતાં અસ્પંદીઆરજીએ ચલાવ્યું, "મારી મોટરનું પંદાસું ખરાબ થઇ ગયુંચ માટે મહેરબાની કરી તમારી મોટર મોકલી આપજો. જરા સકકારે આવે એમ કરજો."

"બહુ સારું."

અસ્પંદીઆરજી હાઇકોર્ટના એક સોલીસીટર હતા. માણસ બાહોશ અને વ્યવહાર—કુશલ હોવાથી થોડા વખતમાં એણે કાયદાનો અનુભવ અને પૈસો સારો પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ધરમશીના બાપને ત્યાં અસ્પંદીઆરજીના બાપ હેડ કલાર્ક હતા એટલે શેઠના કુટુંબ સાથે એને સારો નાતો હતો. શેઠને પૈસેજ એ સોલીસીટર થયા હતા. શેઠ બહુ સારો પૈસો મુકી ગયા હતા. એકનો એક છોકરો ધરમશી બાપનો પૈસો સાચવે એવો હતો. પણ સ્વભાવે જરા ગભરાટીઓ હોવાથી એ જ્યારે ગભરાટમાં પડતો ત્યારે એને ભાન રહેતું નહતું અને તેથી પોતાની કોથળીનું મોં જોઇએ તેના કરતાં એનાથી વધારે પહોળું થઇ જતું હતું. અસ્પંદીઆરજીને એ બચપણથી ઓળખતો હતો. તે સહેજ ઉમરે મોટે હોવાથી તેને એ પોતાના મોટા ભાઇ જેવો ગણતો. તેના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતો, અને નાની મોટી સર્વ બાબતોમાં એની સલાહ લઇ ચાલતો. અસ્પંદીઆરજીએ ધરમશીની આ નબળાઇ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી જોઇ લીધી હતી અને એ મનમાં એમ સમજતો હતો કે મોટા શેઠની મુકેલી પચાસ લાખ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૮]

સાકી વિના ગમતું નથી

લેખક:
રા. હીરાલાલ મગનલાલ દેશાઈ બી. એ.

મુસલમાન શાયર હાફિઝ આ ગઝલમાં સાકીને એટલે ઈશ્વરને સંબોધન કરે છે. ઈશ્ક-દીવાના આશકને સાકીના વિયોગની એક પળ પણ જન્મસમાન થઈ પડે છે. વસંત ઋતુની બહાર છે, ગુલશનમાં સર્વોના ઝાડનું ડોલન થઈ રહ્યું છે, ચમનમાં ગુલાબની ખુશબો પ્રસરી રહી છે, રંગીન શરાબની ધામધૂમ હેલન ઉડી રહી છે, પણ સૂફી કવિ હાફિઝને સાકી–આશક–ખુદાના દર્શનની મસ્તી વિના જરા ચેન પડતું નથી, ગાયનનું દીલ આજ કહે છે કે —

દીલદારની મોહબ્બત વિના ગુલ ચમનના ગમતા નથી,
તાજા શરાબ વસંતના સાકી[1] વિના ગમતા નથી.

ગુલશન તણી ખુશબો મીઠી–કુંજે શીરીં બેહીશ્તની[2],
લાલીભર્યા આબો તણા ગુલરુખ[3] વિના ગમતા નથી;
શીરીં લબો[4]ને ગુલબદન[5]ના મસ્ત અલમ ડાવતી,
તોયે અમે તો દમબદમ મોલા[6] વિના ગમતા નથી.

કૈં નાચ દીલકશ ડોલતા સુંદર સુરોના ઝાંઝના,
ગુલ ગુલ ભ્રમર બહેકાવતા ગુલશન અને ગુલઝારના
દીલચશ્પ[7] સુર બુલબુલ તણા પીંજરમાં કાળીન અતિ,
તોપણ બધા સાકી તણી સંગત વિના ગમતા નથી.

તાજા શરાબ, ગુલો અને ગુલબહારની થઈ હવા,
આ જીંદગીના જામમાં કૈં પુરશે મીઠી મઝા,
પણ વસ્લ[8]નું પ્યાલું ભર્યું, પીધું ન સાકી હાથથી–,
બરબાદ તો આ જીંદગી—સાકી વિના ગમતી નથી.

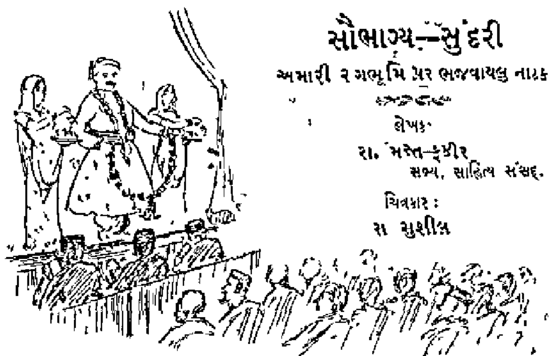
૧ સાકી એટલે જામ ભરનાર, પરંતુ સૂફી ભાષામાં આશકને માશુક–અને ઈશ્વર તરીકે પીછાનવામાં આવે છે. ૨ સ્વર્ગ ૩ ગુલાબી ગાલ ૪ અધર ૫ ગુલાબની કળી જેવી દેહવાળા ૭ ચુંબક જેમ હૃદયને આકર્ષક ૮ વસ્લ એટલે ઐક્ય–અંતિમ મોક્ષ.

'પણ વસ્લનું 'પ્યાલું' બર્યું', પીધું ન સાકી હાથથી—

હુરીઓની લાખો તસ્વીરો આફતાબ[1] ના રોશન ભરી,
દુનીઆતણું દીલ લુંટવા ખુબસુરતી એ બસ છે ખરી;
પણ સાકીની જંજીર આ હાફેઝને જકડી રહી,
તોપણ સનમના જુલમની મસ્તી વિના ગમતું નથી.

૧ સુરજ.

સૌભાગ્ય-સુંદરી

અમારી રંગભૂમિ પર ભજવાયલું નાટક

લેખક:

રા. મસ્ત-ફકીર

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર:

રા. સુશીલ

"કેમ ભાઇ, પહેલો દહાડો મારું ?" રામજીભાઇએ ધડ ઉંચકતાં પુછ્યું.

પ્રશ્ન પુછાયો હતો અને પ્રત્યુત્તર મારા જમણા હાથ-મારા ડાયરેક્ટર મી૰ કાનીઆએ, દીવીઆની દસવાળી એક બીડી પુરી કરી નવી પેટાવતાં આપ્યો. "પહેલા જો તો ખરો ......ભરાયું ?" રામજીભાઇએ જરા એક બાજુથી ડ્રોપસીન ખસેડી ઓડીઅન્સ તરફ નજર કરીને કહ્યું "ભરાતું જાય છે. ઓરચેસ્ટ્રા તો ખાલી જેવી છે પણ બીજા ક્લાસો ઠીક ભરાયા છે."

એ, સમાચારથી કાનીઆનું મો જરા ખરક્યું પણ મારું દીલ ગમગીન હતું, અને તેથી મારે ભાગે આવેલો સ્વાંગ સજતા સજતાં પણ, મોઢા પરના સફેદો ને ગુલાબી રંગ છતાંયે, મારા મુખારવિંદ પર શ્યામતા છવાઇ.

"કાનીઆ" આખરે ન રહેવાયું એટલે મે કહ્યું. "મુંબાઇથી આવેલો અને વાની ખાવા મળેલા છે. આ બધીય સર જામ- પાર ઉતરશે કે કેમ ? આપણા બધા જુના માણસો—"

"અરે ફકીર, તમે તો રહ્યા જ એવા ! એમ બીવાથી તે નાટક કંપનીઓ ચાલતી હશે ? આફત આવતી હોય તો ભલે આવે. દેખા જાયગા ચાલો જુઓ હવે," વળી બીડી સળગાવતાં તેણે કહ્યું. "આજે ત્રણ ખેલ છે. હમણાં આઠ વાગે, બપોરે બારે, ને રાતનો રાબેતા મુજબ કાલે પણ એમજ. ને આપણા હોંશ દોસ્તોની કીમતી મદદને લીધે એ બધાની ટીકીટો અત્યારથી જ ખપી ગઇ છે"

"પણ પીટમાથી ગડુરીનો માર પડશે તો ?"

"એની વ્યવસ્થા મેં કરી રાખી છે. અલીચાઉસ અને ગોળપીઠાવાળા મામદો હાથમાં ડાંગો સાથે બેસાડી દીધા છે ને એ ટોળીના બીજા પચાસ માણસો થીએટરમાં જુદા જુદા ગોઠવાઇ ગયા છે. જરા કે ગરબડ થતા એ લોકો પોતાની ફરજ બજાવે

બજાવવાના. તમે જરાય મુંઝાશો નહીં. આપણે પણ બધા સીનો સગવડ પ્રમાણે ગોઠવી લેશું."

પ્રિય વાચક, ૧૯—ની સાલમાં થાણાનગરી મધ્યે અમે ભજવેલા એક સુવિખ્યાત નાટકના મંગળાચરણ સમયનો ઉપલો વાર્તાલાપ હતો. એ ધન્ય સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યાર પહેલાં અમે શાં શાં દુઃખ વેઠયાં, શી શી જહેમતો ઉઠાવી, કેવાં કેવાં સંકટમાંથી સલામત પસાર થયા, દુનીઆની દુષ્ટતાના કેટકેટલા પ્રહાર સહ્યા, તેનું શું બ્યાન કરું? તે યાદગાર દિવસો! કૉલેજમાંથી ગ્રેજ્યુએટ બનીને અમારું બહાર પડવું—અથાક મહેનતે એમેચ્યોર કંપની ઉભી કરવી—"ઓથેલો" ભજવવાનો નિશ્ચય—લાયક ડેસ્ડેમોના મળવાને અભાવે તે નિશ્ચયનું જમીનદોસ્ત થવું—પછી ધનાઢ્ય ને ઉત્સાહી ધારશીશેઠ સમાગમ—ખરેખરી નાટક કંપની ઉભી કરવાનુ સાહસ— સરસામાન સાથેનું થાણામાં મળી આવેલું પુરાણું થીએટર—પછી એકટરોની શોધખોળ; તેમાં કોઇ તોતડા કોઇ હૃદયના રોગવાળા કોઇ રંગભૂમિ પરજ ગુજરી જાય તેવા—અને અમારા કવિરાજ! તેમની આકાશને પાર ઉડતી ભવ્ય ભાવનાઓનું અમારી વહેવારુ સગવડો જોડેનુ તુમુલ યુદ્ધ—આખરે અમારી પર લ્યાનત વર્ષાવી તેમનું અલોપ થવું—તેની 'કુછ પરવા નહી' કરીને ખેલ તડફંચી કરવાનો અમ રો મનસુબો—ને આખરે, મુલ્કમશહુર "સૌભાગ્ય સુંદરી"નો ખેલ વગર રજાએ, બીન પરવાને બાદીમત ઝુંકાવીને સ્ટેજ કરવાનો મક્કમ ઠરાવઃ ઓ વાચક દોસ્ત! બોલી કે લખી શકું તેના કરતાં જબરી ઝડપે એ બધું બની ગયું હોય ને કાળના પ્રવાહમાં તણાઇ ગયું હોય એમ આજે, નાટકકારોની દુનીઆમાં અમર થવા સરજાયલા આ કાળી ચૌદશને પુણ્યપ્રભાતે;

પરદો જેવો ઉચકાયો કે પડદાની લગોલગ ઉભેલી એક સાહેલીની વીગ અને સાડી પણ પડદાના દોરડામાં ભેરવાઇને ઉચકાઇ ગઇ.

[વધુ માટે જુવો પૃષ્ઠ ૧૦૭.]

વૈદું પણ આવી જાય છે. તેથી આવાં નગોણાં ઝીલનાર આપણો શિક્ષિત વર્ગ એમ માને કે અશ્વિનીકુમાર અને ધન્વંતરીથી માંડી બાવાભાઇ અને ઝંડુભટ્ટ સુધી થઇ ગયલા હીંદુસ્તાનના વૈદોએ પોતાની ઉમર એળે ગાળી એમાં આશ્ચર્યકારક કે નથી. પણ સદ્‌ભાગ્યે આયુર્વેદ પરની શ્રદ્ધા ને પુનર્જીવન પ્રાપ્ત થયું છે અને તેને લઇને દેશમાં અનેક વૈદ્યકીય સંસ્થાઓ સ્થપાતી જાય છે. આવી એક શાળાની પારણમાં સ્થાપના થઇ જાણી અમને ઘણો સંતોષ થાય છે. દેશી અને પરદેશી બંને શાસ્ત્રમાંથી નવનીત કાઢવાની આ શાળાના અધિષ્ઠાતાઓની યોજના બહુ પ્રશંસનીય છે. આવી અન્ય શાળાઓ બરાબર ચાલતી નથી એ અમારો અનુભવ હોવાથી શાળાના ચાલકોને અમારી વિનંતી છે કે સમય અને ખર્ચના પ્રશ્નને અયોગ્ય મહત્વ ન આપતાં શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણપદ્ધતિને એવાં તો ઉચા પ્રકારના બનાવવા કે સફળ વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યમાં મહાવિદ્વાન નીવડી આયુર્વેદના વિજયની દુંદુભિનો સ્વર આખા જગતને સંભળાવે. અંતમાં અમે આ શાળાના સંચાલકોને અને વિશેષે કરીને ડાક્ટર સુમંત જેમની પ્રેરણાથી આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું જણાય છે તેમને અભિનંદન આપી એમને એમના કાર્યમાં સંપૂર્ણ વિજય મળે એમ ઇચ્છીશું.

બાઇ નાથીબાઇ ભારત વર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ યાને કર્વે યુનીવર્સીટી

આ વિદ્યાપીઠનો અહેવાલ અમારા જોવામાં આવ્યો. વાંચી સંતોષના કરતાં શોક વધારે થયો. હીંદી કન્યાઓને હીંદી સંસ્કૃતિ અનુસાર શિક્ષણ આપવામાં આવે એનાથી બીજું રુડું હોઇ શકેજ નહીં અને તેથી રા કર્વેએ પોતાનો મનોરથ પાર પાડયો તેથી એમને અમે મુબારકબાદી આપીએ છીએ પણ આ સંસ્થાને લીધે ગુજરાતને જેવો જોઇએ તેવો લાભ મળશે કે કેમ એ સંશયાસ્પદ છે કારણ એતો અનુભવસિદ્ધ છે કે પર પ્રાંતીઓને હસ્તક ચાલતી એવી ઘણી સંસ્થાઓ અમારા જાણવામાં છે કે જેમાં પૈસા મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતના હોવા છતાં ગુજરાતીઓને તો આટાની એક મુઠ્ઠી સરખીએ મળતી નથી. છતાં પણ પૈસાનાં કરતાં આવી સંસ્થાથી ઉત્પન્ન થતી વાતાવરણ નીપજાવવાની અમૂલ્ય તક આપણે ખોઇ તે અમને સાલે છે. આવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા સારુ જોઇતા વિદ્વાનોની શું ગુજરાતમાં ન્યૂનતા છે કે સુરતના મહિલાવિદ્યાલય અને એવી બીજી સંસ્થાઓને છેક પુણા લગણ તણાવવું પડે! જ્યાં સુધી ગુજરાતમાં સાસ્કારિક અસ્મિતા પ્રકટ થઇ નથી ત્યાં લગી આપણને આ પ્રકારે થતાં નુકસાનની કીંમત નથી. પણ અમારી ખાત્રી છે કે તે દશાએ પહોંચતાં આપણે આવા નુકસાનની કીંમત આંકતા થઇશું અને તેથીજ અમે સધન ગુજરાતીઓને વિનંતી કરીએ છીએ કે પરપ્રાંતને દાન દેતા પહેલાં એ લોકોએ ગુજરાતના હકપર વિશેષ લક્ષપૂર્વક ધ્યાન આપવું. છેવટે આ પ્રસંગે સ્ત્રીશિક્ષણની બાબતમાં ગુજરાતને પોતાના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવવું જોઇએ કે ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ એ ગુજરાતની પ્રથમ જરુરીઆત છે.

દાદાજી શેઠ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦ થી]

પિતાઓની આ રીતની પૂજા મારે બેઅજ હતી એમ મેં ધારી રાખ્યું. શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે કે દેવતાઓ વર આપે કે ન આપે તો પણ યથાયોગ્ય પૂજા ન થાય તો ક્રોધ કરી ઉઠે. નિયમિત પૂજા મેળવતાં મેળવતાં આખરે મારા મનનો પણ એવાજ પ્રકરનો ઘણો ઉંચો દેવભાવ જન્મ પામ્યો.

હું આગળ કહી ગયો છું કે દાદાજી શેઠની એક પૌત્રી હતી. તેને મેં ઘણીવાર જોઇ હતી પણ કદી તે રૂપવતી છે એમ મારા મનને ભ્રમ થયો નહોતો. એટલે તેની સાથે વિવાહ કરવાની કલ્પનાએ મારા મનમા ઉત્પન્ન થઇ શકી નહીં. પણ મારા મનમા મેં નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે કૈલાસ બાબુ પોતે અથવા કોઇ પરાયાની મારફતે પોતાની પૌત્રીને અર્પણ કરવાના ઇરાદાથી મારી પુજા કરવા આવશે,–કારણ કે હું સપુત પડ્યો. પણ તે એટલુ કરવા આવ્યા નહીં.

વળી, મેં સાંભળ્યુ કે મારા કોઇક સગાને તે કહેવા લાગ્યા કે નયનજોડના શેઠીઆઓ ક્યા પણ કોઇ પણ કારણે આગળ થઇ કોઇ પાસે પ્રાર્થના કરવા જતા નહીં—પછી કન્યા ચિર કુમારી રહી જાય તોએ તે કુળની રીત છોડી શકનાર નથી.

આ સાભળી મને ક્રોધની જ્વાળા ઉઠી. આ ક્રોધાગ્નિ મારા મનમા ઘણાક દિવસો સુધી ધુંધવાતો રહ્યો—પણ હું સારો માણસ છું એ વિચારી ચુપચાપ બેસી રહ્યો. જેમ વર્ષા સાથ વીજળી રહે તેમ મારી પ્રકૃતિમાં ક્રોધની સાથે રમુજનો પણ કંઇક અંશ ભેળાયલો હતો. કૈલાસને દુઃખ આપવું એ મારાથી થઇ શકેજ નહીં–પરંતુ એક દિન એકાએક એક રમુજી "પ્લાન" ભેજામાં આવ્યો જેનો આ બાબદમા ઉપયોગ કરવાની લાલચ હું રોકી શક્યો નહીં

હુ કહી ગયો છું કે કૈલાસને સંતોષવા માટે લોકો તરેહવાર જુદી વાતો કાઢતા. અમારા મહોલ્લાના એક "રીટાયર" થયલા "ડેપ્યુટી મેજીસ્ટ્રેટ" હમેશ કહેતા—"દાદાજી શેઠ, જ્યારે બંગાળના નામદાર ગવર્નર સાહેબ સાથે મેળાપ થાય છે ત્યારે તેમને નયનજોડના શેઠ સાહેબની ખબર પુછવા ચુકતા નથી. નામદાર સહેબ કહેતા હતા કે બંગાળમા ફકત બેજ ખાનદાન માનને યોગ્ય છે, એક બર્દવાનના મહારાજા સાહેબનુ અને બીજું નયનજોડના શેઠનું."

દાદાજી શેઠને આ વાત સાંભળી ઘણી ખુશી ઉપજતી અને એ પુરાણા "ડેપ્યુટી સહેબ" સાથે બીજી ત્રીજી કુશળની વાતો કરી હમેશ પુછતા—'ગવર્નર સાહેબ સારી પેઠે છે કે? અને તેમના લેડી પણ ઠીક હશે! તેમના પુત્રપુત્રીઓ પણ બધાં આનંદમાં તો છે?" વળી, ગર્વનર સાહેબની જલદીજ એક દિન મુલાકાત લઇશ એમ પણ કહેતા. પણ અસલના "ડેપ્યુટી સાહેબ" સારી પેઠે જાણતા કે નયનજોડની પ્રખ્યાત ચાર ઘોડાની ગાડી તૈયાર થઇ તેમના ઘરના દરવાજા પર આવી ઉભી રહે તેટલામાં તો કેટલા "ગવર્નર" સાહેબો અને "વાઇસરોયો" બદલાશે!

એક દિવસ હું કૈલાસબાબુને બાજુ પર તેડી ગયો અને કાનમાં કહ્યું—'દાદાજી શેઠ, કાલે હું ગવર્નર સાહેબની 'લેવી'માં ગયો હતો તેઓએ નયનજોડના શેઠોની વાત કહી ત્યારે મેં કહ્યું કે નયનજોડના કૈલાસબાબુજી કલકત્તામાં રહેલા છે. એ સાંભળીનેજ

ગવર્નર સાહેબ દીલગીર થઇ ગયા કે આટલા દિવસથી આવ્યા છતાં તમો મળ્યા નહીં. અને તેઓ બોલ્યા કે આજે બપોરે તે ચુપચાપ તમને મળવા આવી જશે.”

બીજો કોઇ પણ હોત તો આ વાત તદ્દન ગપ છે એમ સમજી જાત, અને બીજા કૈં પણ 'સંબંધમાં કૈલાસબાબુ પોતે પણ આવી વાત સાંભળી હસત પણ પોતાના જ સંબંધી આ વાત સાંભળી તે જેટલા ખુશ થયા તેટલાજ ગભરાયા—કારણ ગવર્નર સાહેબને કયાં બેસાડવા, તેમની સાથે કેમ વર્તવું, શી રીતે તેમની આગતાસ્વાગતા કરવી અને સૌથી મોટી વાત નયનજોડની લાજ કેમ રાખવી–એ વીશે કશો વિચાર કરી શકયા નહીં. એ ઉપરાંત તેમનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન કેવળ શૂન્યજ હતું. વાત જ કેમ કરી શકાશે એજ પહેલો પ્રશ્ન ઉઠયો.

મેં કહ્યું—“એ માટે આપ ફીકર કરશો મા. એમની સાથે એક દુભાષીઓ પણ રહેશે. પણ ગવર્નર સાહેબની ખાસ ઇચ્છા એ છે કે એ બે શીવાય બીજા કોઇ હાજર રહે નહીં.

બપોરે જ્યારે અમારા મહોલ્લાના લોકો ઓફીસમાં ગયા હતા અને બાકી રહેલાઓ દરવાજો બંધ કરી નિદ્રામગ્ન થયા હતા તે વખત કૈલાસબાબુના ઘર સામે એક જોડીની ગાડી આવી ઉભી.

પટાવાળા એક ચપરાસીએ આવી તેમને ખબર આપી કે “સાહેબ આવ્યા.” દાદાજી શેઠ પોતાના અસલી પોશાક અને પાઘડીમાં સજ્જ થયલા તૈયાર થઇ ઉભા. તેમના જુના નોકર ગણેશને પોતાની ધોતી અંગરખો વગેરે પહેરાવી ઠીકઠાક કરી રાખ્યો હતો. ગવર્નર સાહેબના આગમનના સમાચાર સાંભળતાંજ તે હાંફતા હાંફતા ને કાંપતા કાંપતા બારણા તરફ દોડી પુગ્યા અને ત્યાં શરીર ઝુકાવી ઝુકાવી વારંવાર સલામો કરતા મારા એક પ્રિય અંગ્રેજી વેશધારી મિત્રને ઘણાંમાન સાહિત પોતાના ઓરડામાં લઇ ગયા.

ત્યાં એક ખુરસી પર તેમની એક પુરી કીંમતી શાલ પાથરી હતી, તે પર આ કૃત્રિમ ગવર્નર સાહેબને બેસાડયા અને શુદ્ધ ઉર્દુ ભાષામાં એક ઘણું લાબું, સુભાષીત ભાષણ કર્યું. પછી નઝરાણા તરીકે સોનાની થાળીમાં પોતા પાસે મહા મુશ્કેલીએ બચી રહેલો અને વંશપરંપરા ઉતરી આવેલો અશરફીઓનો એક હાર આગળ ધર્યો. પુરાણો નોકર ગણેશ હાથમાં ગોલાબાસ તથા અત્તરદાન લઇ ખડો હતો.

કૈલાસબાબુ વારંવાર ક્ષમા ચાહતા હતા કે તેમના નયનજોડના બાપીકા મહેલમાં હુઝુર સાહેબ બહાદુરનાં પનોતાં પગલાં પધારવે સાહેબ બહાદુરનો યથાયોગ્ય યથોચિત અતિથિ સત્કાર થાત. કલકત્તામાં તે પોતે થોડાજ દિવસના પરોણા હતા તેથી જાણે જળમાંથી બહાર કાઢેલી માછલી હોય તેવી તેમની અવસ્થ હતી અને કૈં સુઝતું પણ નહીં; ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ

મારો મિત્ર મોટી અંગ્રેજી “સીલ્ક હેટ પહેરીને ઘણી ગંભીરાઇથી ડોકું ધુણાવતો અંગ્રેજી રીવાજને અનુસાર તો આ સ્થલે તેણે માથા પર “હેટ” રાખવી એ અવિવેકી ગણાય પણ મારો એ મિત્ર પકડાઇ જવાના ધાકથી તે માથે રાખીનેજ બેસી રહ્યો. કૈલાસબાબુ અને તેમના જેટલાજ ગર્વથી અંધ થયલા પુરાણા ચાકર શીવાય બીજા કોઇપણ એક પળમાં આ વેશમ મારા બંગાલી મિત્રને પકડી આપત.

દશેક મીનીટ આ પ્રમાણે ડોકું ધુણાવી મારો મિત્ર ઉઠયો, ત્યારે પહેલેથી શીખવી

રાખ્યા મુજબ અપરામી લોક પેટી સોનાની ચાવી સહિત અંબરરીનો હાર, તથા ચાકરના હાથમાંથી ગોલાબાસ અને અત્તરદાન અને ખુરશી પરની શાલ પણ ઉપાડી લઇ ગયા—કૈલાસબાનુના મનમાં એમજ કે આ ગવર્નર સાહેબને ત્યાં ચાકરની આવેલી પ્રથા છે. હું એક બાજુના ઓરડામાં લપાઇને તમાશો જોતો હતો. હસવું રોકવાના મારા પ્રયત્નોથી મારાં પાંસળાં દુખવા માંડ્યાં.

આખરે ન જ રહેવાયું ત્યારે દોડીને હું થોડે દૂરના એક ઓરડામાં ઘુસી ગયો અને એકદમ મોટે મોટે હસવા લાગો. તેટલામાં ત્યાં પલંગ પર એક બાળિકા ઉંધી પડી ડુસકે ડુસકે રડતી હતી તે પર એકાએક મારી નજર પડી.

મને એકદમ ઓરડામાં ઘુસતો તથા ગાંડા માફક હસતો જોઇ તે પલંગ પરથી ઉઠી ઉભી થઇ—અને આંખમાં આંસુ છતાં પણ પુરા સ્વભાવથી ટટાર થઇ મારા મુખ તરફ પોતાની કાળી આંખોમાંથી વિદ્યુત ફેરવી બોલી—"મારા દાદાજીએ તમારું શું બગાડ્યું ?—તમે શા માટે તેમની સાથે આવી ઠગબાજી કરો છો ?—તમે શા માટે અહીં આવ્યા"— વધુ કે બોલવાના શબ્દો જડ્યા નહીં, સાદ દબાઇ ગયો અને મુખ પર લુગડું ખેંચી મોટે મોટે રડી પડી.

"ક્યાં ગયું મારું હસવું ! જે કામ ઉપાડ્યું હતું તેમાં રમુજ ઉપરાંત જે કે બીજું અંગેનું હતું તેનો ખ્યાલ તો મારા મગજમાં અત્યાર સુધી આવ્યો જ ન હતો. એક ક્ષણમાં મને દેખાયું કે મેં એક ઘણાજ સુકોમળ સ્થાનમાં મર્મભેદી આઘાત લગાવ્યો હતો. એકદમ મારું આ – કામની નિર્દય ક્રૌરતા મારી આંખો આગળ ખુલ્લા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ. લજ્જા અને પશ્ચાત્તાપથી અવાક્ થઇ શાન મારી ઠેકાણે કરેવા ફુનર માફક મુખ દબાવી હું ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો. ડોસાએ મારું શું બગાડ્યું હતું ? નિર્દોષ અહંકારે કેમ એવું હિંસાત્મક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ?

વળી એક બીજા વિષય પર આજે મારી દૃષ્ટિ ખુલી ગઇ. આટલા દિવસ કુસુમને હું "લગ્નના બજારમાં" વેચવા કાઢેલી એક વસ્તુ—પરણવાને ઉત્સુક થયેલા છોકરાઓની તે નજરમાં ન આવી શકી તેથી એક તુચ્છ વસ્તુ ગણતો,—તે મને પસંદ પડી નહીં, તો છોને રહી, દૈવયોગે જેને પસંદ પડશે તે એને લઇ જશે. પણ આજે જોયું આ ઘરના ખુણામાં આ બાળિકા મૂર્તિની અંદર તે મનુષ્યહૃદયનું રત્ન છુપાયલું છે પોતાના સુખદુઃખ અને રાગવિરાગ અનુભવેલું તેનું હૃદય એક તરફ નું જણાયલા ભૂતકાળમાં અને બીજી તરફ ન કલ્પી શકાય એવા ભવિષ્યકાળમાં—પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાએ—વહેતું હતું જે મનુષ્યમાં હૃદય છે તે શું ફક્ત પૈસા આપી તથા આંખ, નાક, વગેરે માપી જોખી, પસંદ કરી, વેચાતી લેવાની વસ્તુજ ગણાય કે ?

આખી રાત મને ઉંઘ આવી નહીં. બીજે દિવસે સવારે ઉઠી ડોસાની બધી ઉપાડી લાવેલી કીમતી ચીજો લઈ ચોરની માફક ભરાતો છુપાતો દાદાજી શેઠના ઘરમાં ગયો. મારી ઇચ્છા હતી કે કોઇને ન કહેતાં મુગા મુગા ચાકરના હાથમાં એ બધી ચીજો આપી આવવી. ચાકર તો દેખાયો નહીં તેથી અહીં તહીં જોતો હતો તેટલામાં પાસેના ઓરડામાંથી ડોસાનો તથા બાળિકાનો વાત કરવાનો સાદ આવ્યો. બાળિકા મીઠા ને સ્નેહભર્યા સ્વરે પુછતી હતી "દાદાજી, કાલે ગવર્નર સાહેબે તમારી સાથે શી વાતો કરી ?"

દાદાજી શેઠે ઘણા ગર્વ સાથ ગવર્નર સાહેબે નયનજોડના શેઠીઆઓની કરેલી કાલ્પનિક પ્રશંસા ઘણા વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. બાલિકા આ સાંભળી ઘણો ઉત્સાહ અને ગર્વ દેખાડતી.

આ વૃદ્ધ ડોસા માટે આ નાની બાલિકાની આવી માતા સમાન દયા અને મમતા જોઇ મારી બન્ને આંખો છલોછલ ભરાઇ ગઇ. દાદાજી શેઠની કહાણી પુરી થતાં તેઓ ચાલી ગયા અને ત્યાર પછી મારા રૂમાલમાં બાંધેલી બધી વસ્તુઓ લઇ હુ તે બાલિકા સન્મુખ ગયો અને એક શબ્દ પણ પણ બોલ્યા વિના તેના પગ આગળ બધુ મુકી બહાર ચાલ્યો આવ્યો.

હાલની રૂઢિ પ્રમાણે અત્યાર સુધી જ્યારે હું ડોસાને જોતો ત્યારે તેમને નમસ્કાર પણ કરતો નહીં; પણ આજ હુ તેમને પગે લાગ્યો. ડોસાએ નિશ્ચય માન્યુ કે ગઇ કાલે ગવર્નર સાહેબ આવી ગયા તેથીજ એકાએક મારા મનમાં તેમના તરફ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે. તેઓ ઘણુંજ ગેલમાં આવી ગવર્નર સાહેબની મુલાકાતનો રસભર્યો અહેવાલ બનાવી કહેવા માંડ્યા. મે પણ કોઇ રીતે તેમને રોક્યા નહી પણ તેમને ઉત્તેજન આપ્યુ. બહારના બીજા લોકોએ પણ આ કથા સાંભળી અને તેઓએ મનમાં તેને "ગપ્પા પુરાણ"ની ઉપમા આપી અને ડોસાને ખુશ કરવા ખાતર તેમાં અનેક સુધારાવધારા કર્યા.

બધા ઉઠી ગયા પછી મે ઘણાજ શરમીંદે મુખે અને નમ્રતાથી ડોસા પાસે એક વિનતિ કરી. મે કહ્યું—"જો કે નયનજોડના શેઠીઆઓ સાથે અમારા ગરીબ ઘરની તુલના થઇ શકે નહીં, તોએ—"

મારૂ બોલવુ પુરૂ થતાંજ ડોસાએ મને છાતી સરસો ચાંપ્યો અને આનંદથી ગદ્ગદ્ કંઠે બોલ્યા—"હુ તો ગરીબ છું—મારૂં આવુ અહોભાગ્ય હશે એમ હું જાણતો નહતો—મારી કુસુમે અનેક પુણ્યો કર્યાં હશે જેથી આજ તમો જેવાને તે પામી શકી"—બોલતા ડોસાની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડ્યા.

ડોસાએ આજ પોતાના જન્મમાં પહેલી તેમજ છેલ્લીવાર પોતાના મહિમાન્વિત પૂર્વજોને વીસારે મુક્યા અને કબુલ કર્યું કે તેઓ ગરીબ હતા અને મારા જેવાને જમાઇ કર્યાથી નયનજોડની ખાનદાનીને દોષ લાગશે નહીં. હુ જ્યારે ડોસાનો પરાજય કરવા અનેક ગોઠવણો કરતો હતો ત્યારે તેઓ મને ઘણોજ લાયક ગણતા અને મનમાંને મનમાં મને જમાઇ બનાવા તલસી રહ્યા હતા. *

---

* રવીંદ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી પરથી અનુવાદ

એક અદ્રશ્ય ચિત્ર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦ થી.]

બીજી પાસ ગીતની ધુન કેન્દ્ર-દશા પર આવવા લાગી હતી: સુંદરી તેની અવર્ણનીય સુર-છટાથી ગાતી હતી કે:

"મેં ઢુંઢને તુજકો જાઉ કહાં,
નહીં મીલતા હે તેરા નામ નિશાન......"

અને આન્દોલનો ખાતું, પછાડ મારતું, ક્ષુબ્ધ થએલા સાગરની માફક અકલ્પ્ય અવરોહ લેતું અને ભય ઉપજાવે તેવા ઉતાર ઉતરતું ગીત સંપૂર્ણ વેગથી વહી રહ્યું હતું. વાદ્યનાં સઘળાં અંગો ગીત કરનારની અનૈહિક સુર સમૃદ્ધિ સાથે મળી ગયાં હતાં-- ઓતપ્રોત થઇ ગયાં હતાં, અને માધુર્ય, મંજુલતા અને સુરાધિષ્ઠતતાની અંતિમ સીમા પ્રાપ્ત થઇ હતી, પરંતુ, ગાનાર, વજાડનાર, સાંભળનાર, કોઇને પણ જમનાના જલ પર ચાલ્યા આવતા આ અપાર્થિવ અને ભયંકર સત્વની જાણ નહોતી! હું કમકમ્યો! તેઓને એની જાણ થશે-તેઓની આગળ એ રસાતળની મૂર્તિ આવશે, અને આવી પસાર થશે ત્યારે આ મોહક સંગીતની અસ્તિતાનું અને તેને ખીલવનાર, સંગીતની અધિષ્ઠાતા આ દેવીનું શું થશે, એનો મને વિચાર થયો અને હું દૈવની અકલ અનર્થકારી વિરોધરીતિથી આશ્ચર્ય પામ્યો. સાથે હું ઉંડું, આઘે,-મારા અંતરની અંદર ન સમજાય તેવું કૈં દેખવા લાગ્યો-સમજવા લાગ્યો, અને અકલ્પ્ય બીક મારા હૃદયને ઝાલી લેવા લાગી. છેવટે ભયંકર અર્ધસ્પષ્ટતાથી મારા હૃદયમાં એક શંકા ઉપજી: "આ અંધકારની પ્રસૃતિ, આ સુંદરી પાસે થઇને પસાર થઇ જવાની હતી કે..." મેં મારું મોં એકદમ ભયથી, ગભરાટથી તે ઝરુખે બેઠેલી સુંદરી તરફ ફેરવ્યું. ત્યાં તો અત્યંત અચંબા વચ્ચે મેં જોયું કે તેના ઉપર પણ કોઇ અજબ પ્રકારનો વિકાર ફરી વળ્યો હતો: ચંદ્રના કટકા જેવા તેના રુપેરી લલાટે કરચલીઓ પડી ગઇ હતી; તેના અવર્ણ્ય લાવણ્યભર્યા મુખ ઉપર દુઃખના ઉંડા શેરડા પડી રહ્યા હતા; તેની તેજ-કુંડાળા જેવી આંખો, તે કોઇ પ્રાણહર પીડામાં હોય તેમ, જોરથી મીંચાઇ ગઇ હતી; અને જો કે તેનો કંઠ એનું એ સ્વર્ગીય,-અનૈહિક-સંગીત રેલાવ્યાજ જતો હતો, છતાં, તે દુઃખમાં, શોકમાં હોય, જાણે આંતરવેદનાનો ઉભરો બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન રૂપેજ હોય એમ મને લાગ્યું. મને એકાએક ખબર પડી કે જે ગીત મને એક વખત સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ સમયના આનંદગાન જેવું, આશાભર્યું, કોમળ અને લાસ્યવંતું લાગ્યું હતું તે હવે તેવું કૈં નહોતું; પરંતુ તેમાં કોઇ અજબ પ્રકારની, અગાધ શોકની, દુઃખ અને પીડાની છાયા ફરી વળી હતી અને તેનું માધુર્ય, તેજ તેની શોકની-પીડાનું માપ હતું. મને નિસ્તેજ, ગ્લાનિમય, ધીકતા બળતા અગ્નિકુંડ જેવું લાગવા માંડ્યું. જાણે છટકામાં પકડાયલા નિર્દોષ પંખીની છેલ્લી ટીટ હોય, જાણે સેતાનને આધીન થતા મનુષ્ય અત્માની છેલ્લી છુટકારા માટે ચીસ હોય, તેમ, અંતર્-પીડનો ઉભરાતો, છલકાતો, કીનારા તોડી સઘળું ડુબાડી દેવાની વકી દેખાડતો, જળધોધ, ખાળવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન હવે મને એ ગાનમાં જણાયો. આનંદની ટોચે ચડેલો હું આથી એકદમ નિરાશ થઈ ગયો અને મારી આંખોમાં કોઈ અગમ્ય ખેદનાં આંસુઓ આવ્યાં: અજ્ઞાત નજદીકના ભવિષ્યના કૈં પડઘાઓ પણ પડવા લાગ્યા અને ભ્રાંત મને હું કાંપવા લાગ્યો.

સુંદરી અનહદ મીઠાશથી ગીતની છેલ્લી કડી આલાપતી હતી.

લલનાના કર્મવિપાક જેવો એ ભયંકર, અમાનુષિક પુરુષ તેજ ઝરુખામાં જકડાઇ ગએલી, જડાઇ ગએલી સુંદરીના સામો આવી ઉભો રહ્યો! પાંદડાની પેઠે થરથર ધ્રુજતી લલનાએ અશ્રુઝરતાં પોતાનાં ચક્ષુઓ ઉઘાડયાં અને બંનેની આંખો મળી! ઓહ! હું કેમ ભુલીશ, તે વખતે થએલો લલનાના હૃદય અને નેત્ર પર થએલો પ્રાણઘાત! તે ચમકી-ઢળી પડી-છળી ગઇ! એક પળવાર તેનાં નિસ્તેજ થએલાં ચક્ષુઓ ગુસ્સાના તેજથી ઝળકી ઉઠયાં; પરંતુ તે થોડીજ વાર. બીજીજ પળે અસહ્ય ત્રાસનું મોજું તેના ઉપર ફરી વળ્યું; અને જાણે ગાંડી થઇ ગઇ હોય તેમ, પૃથ્વીના મુળને પણ જડથી ઉખાડી નાખે તેવી એક છાતીફાટ, ભયંકર ... નાંખીને મહાલયના ઝરુખેથી ...ના જલમાં કુદી પડી.

પાછળ કારમો, રાક્ષસી અટ્ટહાસ્યનો સ્વર સંભળાયો!

હું કમકમ્યા ...
આગળ એ રસાતળ ી ...
આવી પસાર થશે ત્યારે આ ...
સરિતાનું અને તેને ખીલવનાર શું થયું, હું
અધિષ્ઠાતા આ દેવીનું શું થાં સુતો, તેની
વિચાર થયો અને હું દૈવની ... હું સવારમાં
કારી વિરોધરીતિથી આશ્ચર્યમસીદના ઓટલા
હું ઉંડું, આધે,–મારા અંતી જાય તેમ
સમેજાય તેવું કે દેખવા લાગ્યા ... પડતાં
લાગ્યો, અને અકલ્પ્ય બીક ઝીના ચીથરા
ઝાલી લેવા લાગી. છેવટે ભયંકર અર્ધ...
મારા હૃદયમાં એક શંકા ઉપજીઃ "આ ...
કારની પ્રસૂતિ, આ સુંદરી પાસે થા ...
થઇ જવાની હતી કે..." મેં ...
એકની ભયથી, ગભરાટથી તે ઝરુખે
સુંદ... તરફ ફેરવ્યું. ત્યાં તો ...

જ્યારે, થોડીકવાર હું કયાં છું, તે નક્કી કરવામાં ગાળી, હું ઉઠયો અને એક હલવાઇની દુકાન પાસે ગયો, ત્યારે મને લાગ્યું કે ત્યાં ભરાયલું એક ટોળું કાંઇ વાત ખુબ રસથી ચર્ચતું હતું. મતલબ એ જણાઇ કે ગઇ રાત્રે, નદીની પાર રહેતી, અકલ્પ્ય ધનાઢય ગણિકા, નામે ગુણવંતી તે નદીમાં પડી જવાથી મરણ પામી હતી, અને તેનો આખો મહેલ, કોઇ અજ્ઞાત કારણથી આગ લાગવાથી બળી જમીનદોસ્ત થઇ ગયો હતો!

મને વાતમાં રસ પડતાં મેં મારી પાસે ઉભેલા એક બુઢ્ઢાને પુછ્યું કે એ કોણ હતી? અને અવર્ણનીય અજાયબી દર્શાવી તે મારી તરફ ફરી બોલ્યો; "કોણ હતી! શેઠ ધનાશાની માનીતી, તેમને ખુવાર કરી, રગતપીતીઆને કમોતે મારી નાંખનાર, ગણિકા ગુણવંતીને નથી ઓળખતા?!"

હું ચુપ રહ્યોઃ—અને ઘોંઘાટ કરી ગઇ રાતનાં બનાવને ચર્ચતા એ લોકોના ટોળાથી દૂર જઇ ઉભો રહ્યો.

મને ગઇ રાતનો મારો વિલક્ષણ અનુભવ સાંભર્યો અને હું સમજ્યો કે ભયંકર મૂર્તિ, જમનાના જલ ઉપર મેં મધ્યરાત્રે વિલાસતી જોઇ હતી, તે એ શેઠજીજ હતા! અને તે ઝરુખે બેશી અનોહક ગાન કરનારી અદ્‌ભુત સૌંદર્યવંતી લલના તે ગણિકા ગુણવંતીજ હતી! ત્યારે ઇશ્વરે મને એના ઇશ્વરી ન્યાયનું એક અદશ્ય ચિત્રજ દેખાડયું હતું!

હુસ્નઆરા અને શાહજાદો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨ થી]

"ના, ના, તે કદી નહીં બને" શાહજાદાએ રોટ કરડો જવાબ આપ્યો.

હુસ્નઆરા ઉભી થઇ કુંજના આસમાન પર આફતાબની રોશની પ્રસરે તેમ તેના ચહેરા પર ગુસ્સાની લાલી પ્રસરી.

"તે નહિ બને" તે બોલી "અરે, ભલા શાહજાદા! તમારી તો અમારી મોત ટલીજ તાકાત છે તે? તો મોત થશે તો શું થયું? પણ સમજો. એક પાકદામન બીબીની વ્યાનત છે કે ઇશ્કનો દીવાનો, ગુન હુસ્નમાન પર મરનારના લોહીથી જે સીન ગુલાબી તેજ રોજ ફીરદોસની હૂર બેસ્તનની કદર તૈયાર કરવા શરુ કરશે."

હુસ્નઆરાની નજરમાં આગની ચીનગારી હતી પણ શાહજાદાએ તે જોઇ નહીં. તેની નજર તો સામેના ઘોડા પર હતી અચાનક—

"હુસ્નઆરા! વિચાર કરજે અત્યારે જાઉં છું" કહી ઉતાવળે શાહજાદો રહ્યો ને થોડા વખતમાં સવારી ઉપર આવ્યો.

—ને અહીંયાં ગમગીનીની કમનજ્ત છાયા જામી રહી ને પરીચેહરે હુસ્નઆરાના બદનની ખુશ્બો લેતા, તેના લાલ જેવા ગુલાબી હોઠ પર તેના પ્યારા ગાલરે અવલ આગની એક દર્દભરી ચુમી લીધી.

— ૬ —

ફકીર

"અરે! એ તો મગરૂર છે, મગરની પુતળી છે" શાહજાદાએ સામા બેઠેલા નમકહલાલને કહ્યું

"નામવર! એટલે એમજ ને કે એ પાકદામન આશુક છે, એના બાપી હતી નેક બીબી છે! અલ્લાહ રહમ કરે એમને" શાહજાદાને ચીડવતાં નમકહલાલે તાળી આપી.

"આહ! અલ્લાહ! અલ્લાહ શું કરશે? મુગલ શાહજાદા, આવની હાલની શહેનશાહની સામે થવાની કોની કુવ્વત છે? નમકહલાલ, તારી ખાતરી છે કે અલ્લાહમીયાં પણ ઇશ્કનો બંદો નથી?"

"હા નામવર."

"ત્યારે તો બેશક! એ પાક ફરીશ્તો પરનારો કોઇ ઓલીયો જ હશે આહ! તેથીજ તે મુગલ શાહજાદો થઇ ન શકે." શાહજાદો હસ્યો. નમકહલાલ સામે જોઇ તેણે કહ્યું.

"કેમ શું વિચારે છે!"

"નામવર! આપની ભડાઈ બધી રદ જવાની"

"કેમ?"

"કેમ શું? જેની ખુબસુરતીના આપ નામવર આશક છો તે મહબુબ સાથે પાંચજ રોજ પછી આપના પેદરના એક નાચીઝ અફસરની શાદી થઇ જવાની ને આપ નામવરને મુગલ શાહજાદાની ભડાઈ કરવાનું રહેવાનું."

"કબુલ છે" શાહજાદાએ હસીને સાદે કહ્યું.

"કેમ?"

"હું એ કમબખ્તને પુરો કરીશ."

"પણ નામવર! અહાંપનાહને આપના ઇશ્કની ખબર પહોંચી ગઇ છે અને બેશક આપને ખબર છે કે સલામત પર સીતમ ગુજારવા આપ આપેશમંદ છો એ વાત એમની નજર બહાર નથી."

"તો શું થયું?" હસતી આંખોથી શાહજાદાએ પુછ્યું.

"શું થયું ? બાદશાહ સલામત જાતે તેમની શાદીમાં હાજર રહેશે. અને તેમના પર છુપો સીતમ ન ગુજરે એ માટે તો જરુર બધી પેરવી કરી છે જ."

"તેથી શું ?"

"તેમની શાદી ખલાસ થયે તરત તે લોક જે જગાએ આપ નામવરના ગુસ્સાની આગ ન પહોંચે ત્યાં જતા રહેશે."

શાહજાદાની આંખમાંની નચિંતતા અને બેપરવાઇ જતી રહી. તે બોલ્યો:

"બસ થયું, બસ થયું નસરુ! તું નાદાન છે. જાણ કે હું બાદશાહ આલમગીરનો જ ફરજંદ છું. અબ્બાજાનની બધી કુવ્વત મારામાં છેજ; અને મારી કુવ્વત તેમનામાં નથી. નસરુ, મારી તાકાત અબ્બાજાનથી વધારે છે. સમજ્યો ?"

"હા, નામવર, જબાનમાં તો છે એ જોઉં છું" નસરુલ્લાએ ધીરેથી ઉમેર્યું.

"ના, બધામાં છે. આજ રોજ તને તેનો ખ્યાલ થશે."

"આજ રોજ ! તે કેમ નામવર ?"

"સમજ. પેલા બુઝુર્ગ અહમદશાહને ઓળખે છે ?"

"હા, જોયો છે."

"ઠીક, ભલા, કહે એ કોણ છે ?"

"અલ્લાહનો ઓલીઓ લાગે છે."

"અફસોસ" શાહજાદાએ તીરછી નજરે કહ્યું "તારા જેવા હેવાનો શાહીફરજંદની તહેનાતમાં હાજર થાય છે એટલું નહીં પણ તેમના સલાહગીર હોય છે એ અફસોસ છે. નસરુ, એ ખુદાનો ઓલીઓ વલી નથી; હીંદનો શહેનશાહ ખુદ-બ-ખુદ છે, સમજ્યો ?"

"પેદર ! જહાંપનાહ ?!" બહેશ્ત અને જહન્નમ જોતી હોય તેવી શરમોથી નસરુલ્લાએ કહ્યું.

"હા, એક પેદરને પોતીકા ફરજંદના તાકાતની ખબર નથી હોતી, એ અલ્લામીયાંના આલમની અફસોસની તવારીખ છે, નસરુ પણ સમજ. એ આજરોજ અહીં આવશે."

"અહીં ! કેમ ?"

"અબ્બાજાન જાણે છે કે સલાબતની શાદીમાં હું ખલલ કરવા ચાહું છું. તેથી તે મારી પાસે આવશે; મારા તરફથી કામ ખતમ કરવાનું કબુલ કરશે અને હું ખુશ થઇ, તેમના હાથમાં કામ સોંપી દઇ નિરાંતમાં પડીશ અને છેવટે કબુલેલું કામ તે ચુકાવી શકશે અને છેવટે સલાબત અને હુસ્નઆરાની શાદી થઇ જશે એમ પેદર માને છે."

"નામવર! પેદરને તેના બચ્ચાં સાથે જંગ થાય એ અફસોસની વાત છે."

"આહ, નસરુ, કમબખ્ત છુદગીજ ભારે અફસોસ છે. પણ રહેવા દે, જો અબ્બાજાન આવે છે" આયનામાં પડતી છાયા તરફ જોતાં શાહજાદો બોલ્યો.

થોડીવારે એક બુઝોર્ગ ફકીર દાખલ થયો ને ખુદાના ઇલ્મો પુકારતો ઊભો.

"આપ ખુદાના ઓલીયા લાગો છો" શાહજાદાએ હસીને કહ્યું: "ભલા, ગઇરોજ આપ અરજ કરતા હતા. બોલો શાના ખાહેશમંદ છો ?"

"નામવર ! એક આરઝુમંદ અરજ છે. બાદશાહ સલામતનો ખજાનચી રસુલખાં મારો દુશ્મન હતો. મોત તલક તે નાપાક શીઆ મઝહબનો હતો; પણ તેની બેટીઓની શાદી થઇ જાય તે માટે સુન્ની મઝહબમાં દાખલ થયો."

"કેવો બેહમક!", શાહજાદો બોલ્યો.

"ખતાદાર! નામવર, તેથીજ, હું તેનું વેર લેવા ચાહું છું. મને સમજ છે કે પાંચ રોજ પછી એક સુન્ની અફસર જોડે તેની બેટીની શાદી થવાની છે. નામવર! તો પછી તેનાં ફરજંદ આખા સુન્ની મઝહબને નપાક કરશે."

"અલ્લાહના શુકર! પણ વઝીરસાહેબ, તે વાતથી નામવરને શું મતલબ?" નસરૂલ્લાખાંએ સવાલ પુછયો.

"જનાબ", વઝીરે કુરનસ કરી કહ્યું "નામવર શાહજાદાની ઇજાજત હોય તો બોલાવો કરું."

"બેશક વઝી સાહેબ! અલ્લાના ઓલીયાને તો મસજીદ કે શાદી મઝીન બધેજ પુગી છુટ છે"

"અહેશાનમંદ છું, નામવર! તકસીર દરગુજર કરશો પણ મારા ધ્યાનમા છે કે હસીન હુસ્નઆરાની સુરત પર નામવર ફીદા છે"

"આહ, વઝી સાહેબ, પાક પરવરદીગારના ફકીરોને અલ્લાની તહેનાતમાંથી ઠીક ફુરસદ મળે છે કે શાદી મઝોલના ઝનાનાની ખટપટ પણ તે કરી શકે છે, કે પછી એ મહબુબના નુરેશાન ચહેરાની ખુશબો તમને પણ ગઇ છે?" શાહજાદાએ હસીને કહ્યું.

"અલ્હમ્દુ-લિ-લ્લાહ! નામવર! હું તો જઇફ છું".

"જઇફ!" શાહજાદાએ ઠેકડો કરી કહ્યું "વઝી સાહેબ! તેમાં શું? આશુકની મુલાયમ જવાનીની ચમન ઉઠાવ ને આપથી તેની ખામોશ બરબાદ થાય અને મોજ અને ખુશી આપાવ તો જઇફ પણ જવાન છે ને નહી તો જવાન પણ જઇફ છે. પણ તે તો ઠીક ભલા, સમજો કે તે ગુલબદન હુસ્નઆરાનો હું આશક છું; પછી શું?"

"નામવર, તો તે સુન્ની અફસર સાથે તેની શાદી ન થાય એમ આપ ચાહતાજ હશો"

"બેશક"

"તો નામવર! મારી અરજ છે કે એ અમલ કરવા આપ કોઇ અફસરને બદલે મનેજ ફરમાન કરશો તો હું અહેશાનમંદ થઇશ કારણ કે નહીં તો વેર લેવાની મારી ટેક નહીં રહે નામવર! આટલી આરઝુમંદ અરજ મંજુર કરો"

"વઝી સાહેબ! તમે પણ ઠીક અલ્લાહના ઓલીયા છો, પાક કલામો પઢવા છુટી બદનાં ઇનસાન પેઠે વેરની તમને પણ તલબ થાય છે એ અફસોસની વાત છે" શાહજાદાએ ટકોર કરતાં કહ્યું.

"નામવર હું પણ ખુન-માંસનો ઇનસાન છું અને વેર તો અલ્લાહ પણ લે છે."

"સુબહાનલ્લાહ! તે કેમ વારુ?"

"નામવર! તેના ફરમાનનું અપમાન કરનાર ઇનસાન પર તે ઝાલીમ સીતમ ગુજારે છે; અરે થોડી તાકાતવાળા બદનાં શયતાન પર પણ તેના એક ગુનાહને માટે અલ્લાહ દરરોજ વેર લે છે"

"વાહવાહ વઝીસાહેબ" નસરૂલ્લાખાંએ હસીને કહ્યું: "તે તો ઠીક ભલા! પણ નામવર શાહજાદા એ અફસરને ખતમ કરવા ચાહે છે એમ તમે કેમ જાણ્યું!"

"અરે જનાબ! એવો મર્દ ઇનસાન કોણ હોય જે દીલારામ માશુકને લઇ જતાં હરીફને સજા કરવા ન ચાહે! તો પછી નામવર શાહજાદાની તાકાતની તો વાતજ શી!"

"વઝી સાહેબ!" શાહજાદાએ કહ્યું "બેશક કોઇ રોજ તમે પણ માશુકના પ્યારનો સ્વાદ લીધો જણાય છે. હું ખુશ છું, વઝી-

સાહેબ. તમારી અર્જ હું મંજુર રાખું છું. સમજો તેની શાદીના રોજ અહીં આવજો. હું એક ઝેરી રુકકો આપીશ. તે લઇ તમે સલાબતખાં પાસે જજો અને મારા તરફથી એ રુકકો નજર કરજો. તે પર ચુમી લઇ સલાબત તે ખોલશે એટલે બસ! તમારી મુરાદ બર આવશે અને મારું કામ પાર થશે."

"અલ્લાહ આપને જઝાએ ખૈર બક્ષે નામવર. હું આપનો અહેશાનમંદ છું."

"બસ કરો વલી સાહેબ ! અલ્લામીખાંને એના બહેસ્તમાં ચમન કરવા દો. નાહક તકલીફ ન આપો"

વલી હસ્યો અને કુરનસ કરી, રજા લઇ બહાર ગયો.

થોડો વખત શાહજાદો અને નસરુલ્લાખાં નઝર મીલાવી બેસી રહ્યા.

"જહાંપનાહ પહોંચેલા છે; ઇશ્કની વાત પણ સમજે છે"

"નસરુલ, અબ્બાજાન પણ એક રોજ જવાન નહોતા શું ?" શાહજાદાએ હસીને જવાબ આપ્યો.

"પણ નામવર ! આપે ખરેખર શો વિચાર કર્યો ?"

"સબુર કર, નસરુલા. હજી તો પાંચ આફતાબ ઉગવાના છે. હુસ્નઆરાની શાદી થઇ જ ગઇ શું ? પણ એ વાત હવે જવા દે. ચાલ આજે તો હસીસના નીશાની તલબ થઇ છે" કહી શાહજાદો ઉઠ્યો, ને નસરુલ્લાખાં સાથે પાસેના ઓરડામાં ગયો.

—૭—

વસ્લ

જે આફતાબની પવિત્ર રોશની નીચે જવાન અફસર સલાબતજંગ અને ખુબસુરત હુસ્નઆરાની શાદી નકી થઇ હતી તે ઉગ્યો.

સલાબતજંગને તે પરસ્તાનમાં જાણે પુગ્યો હોય તેટલી ખુશી થતી હતી. સારી રાત તેણે તેની બેનઝીર માશુકના વિચારોમાં પસાર કરી હતી. તેનું દીલ તેની પ્યારી નાઝનીનના ચહેરાની યાદથી ચમકી ઉઠ્યું હતું; આસ્માન હવા, ચારેગમ તેને ખુશાલીની સેરો ફુટતી જણાઈ. ઇરાની ગુલ કે શીરાઝીની સુગંધી કરતાં ખુશ્બોની મહેકો જેવી દીલઅફરોઝ હુસ્નઆરાના ગુલાબી ગુલબદનની ખુશ્બો તેને મીઠી લાગી. શાદીની હકદાર માલેકીની સીડીએ ચડવામાં તેને અજબ ખુશાલી લાગી. આ વિચારમાં છેક સાતમા આસ્માનમાં તે પહોચી ગયો.

× × ×

આફતાબે નીચું નમવું શરુ કર્યું, ત્યારે સલાબતખાં દોસ્તોની દીલાવર મહેમાનીમાં પડ્યો હતો એવામાં તેનો નોકર આવી કહી ગયો.

"હજુર, કોઇ સખ્સ આપને મળવા ચાહે છે"

સલાબતજંગ ઉભો થયો

"દોસ્તો તકસીર માફ કરો. હમણાંજ હું આવું છું" કહી મળવા ચાહનાર સખ્સ પાસે તે ગયો.

તે સખ્સને જોતાંજ ભેટી પડી તે બોલ્યો.

"રફીક, દોસ્ત, અહેશાન કર્યો, તું આવ્યો તે. નસરુલ્લાખાં તારીજ ખોટ હતી."

"તારી લાગણી માટે અહેશાનમંદ છું, સલાબત" નસરુલ્લાએ કહ્યું "પણ અફસોસ છે કે તારી ખુશાલીમાં હું ભાગીદાર થઇ શકતો નથી. બાદશાહ સલામત મને યાદ કરે છે. મારે અત્યારેજ નીકળી જવું જોઇએ. સલાબત ! તારા ખુશકીસમતના રોજે એક જુના શાગીર્દ તરીકે, તારા અને તારી પ્યારી બીબી માટે એક નાચીઝ ભેટસોગાદ આપવા આવ્યો છું."

"દીલબર! માલેક! શું છે? હું આપની બાંદી હુસ્ન આપનું પાક નામ પોકારું છું"

ખુબસુરત હુસ્નને ગોદમાં લઇ સલાબતજંગ બોલ્યો:

"હુસ્ન! પ્યારી! બસ! થઇ રહ્યું. કમબખ્ત શાહજાદા અને નસરુલ્લાએ દગો દીધો" પોપાક બતાવતાં તે બોલ્યો: "આ ઝેરી છે. પણ આહ! કમબખ્ત! આ બેતકસીર મહબુબે શું બગાડયું હતું? ઓ! એનું પણ ખુન?"

"ખાવીંદ," સલાબતના ગળે તેના હાથ ભેરવતાં તે બોલી "ખાવીંદ! તેમાં શું થયું? તું અજલથી બીહે છે કેમ? એ એતો મને ખબર હતી. એતો ઠીકજ થયું. આલમના ઝેરી ઇનસાનો સાથે આપણે કેમ જીવત? પ્યારા માલેક, આહ અજલની હજ કેવી મીઠી છે? થાકેલી જીંદગીની એ આરામ છે. દીલબર! આપણું વસ્લ હવે નક્કી કાયમ થયું" ચાંદનીના કેફમાં તેની રોશન ચશ્મોનું ઘેન વધતું હતું પણ તેનો અવાજ વધુ વધુ શીરીન થતો ગયો.

થોડીવારે ઘાસની બીછાત પર સુતાં સુતાં બેઉએ ખુશબોદાર ચાંદનીમાં, ગુલોના અત્તરની સુગંધી હવામાં રમ્યા કર્યું ને ઉપરથી ગાંડા બુલબુલે કેફમાં ગાયા કર્યું............

—કૈંક વખતે સલાબતજંગે કહ્યું: "હુસ્ન!" અને હુસ્નઆરાના સુલાયમ બદનને પાસે ખેંચી જીગર સાથે ચાંપ્યું.

—કૈંક વખતે હુસ્નઆરા બોલી: "દીલબર! એક બોસો—ચુમી લે, અહીં, આ ભરેલા હોઠ પર......"

—કૈંકવારે બેઉનાં રુહો આલમ છોડી મીઠી ચાંદનીના દેશમાં ક્યાંક સાથે ઉડી ગયા......

× × ×

—થોડાંક વર્ષો જવાન શાહજાદાની પણ અજલ થઇ. કોઇ કહે છે કે પેલા ગુલબગીચામાં, જ્યારે ગુલાબી ચાંદની વેરાતી હોય છે, ને ગાફેલ બુલબુલ ગાતું હોય છે, ત્યારે કોઇનો રુહ પ્યારના દર્દની ગઝલ પુકારે છે, ને ક્યાંકથી ખુબસુરત જવાનીની ખુશ્બો મહેકતી હોય છે.............

રાજાધિરાજ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૮ થી.]

"કાક શું કરે છે?"

"કાક શું કરે! એ તો રમકડું છે એ ધારે છે. કે એનું ચાલે છે, પણ જ્યાં એની મુંડ ફરે છે કે. અનેક અત્યાચાર થાય છે ને એ તો કાલે જશે"

"ક્યાં?"

"વથળી. એના મહારાજનો હુકમ આવ્યો છે. ને લાટની સત્તા કોના હાથમાં આવશે તે ખબર છે?"

"ના."

"એક મંત્રીનો છોકરો છે નથી અક્કલ ને નથી રીતભાત ને નથી ઘર તેના હાથ નીચે રહેવા કરતા કપાઇ મરવું વધારે સારું તેથીજ હું કહેતો હતો કે ચોવડીક બહુ સારું છે."

"એ ક્યાં ઉતર્યો છે?"

"મારે ત્યાં. બાપા તો બેનને એને આપવા માગે છે."

"એમ!"

"હા. પણ મારું ચાલશે તો આનાક મ્હેતો જેવો આવ્યો છે તેવો પણ સાજો સુખો પાછો નહીં જાય. ગુરુદેવ! જરા વિચાર કરો. બોલતાંએ શું કરસપ્રસંગ આપ્યો! ત્રિભુવન

"દીકરા! મે તો સંન્યસ્ત લીધું છે, એટલે હું તો આઘો રહ્યો. પણ તું પણ કે નાકાન આરંભે તે મને ડહાપણભર્યું નથી લાગતું." બ્રહ્માનંદે ડોકું ધુણાવતા કહ્યું

'ત્યારે શું બેસી રહેવું? ગુરુદેવ! એક હજાર યોદ્ધા તત્પર થઇ રહ્યા છે પંદર દહાડામાં પાંચ હજાર પાળાઓ ભૃગુકચ્છ આવી પહોંચશે" છેક ધીમે અવાજે રેવાપાલે ઉમેર્યું.

"શું કહે છે?"

"પંદર દહાડાથી મને કેક ખબર હતી. ને આજે આમ્રભટ આવ્યો ને મને ખાત્રી થઇ કે આ સમય ચુકવા જેવો નથી. મે ચારે તરફ માણસો વળાવ્યા છે. અમાસ-બીજ પહેલા ભૃગુકચ્છથી માંડવી સુધીનો પ્રદેશ આપણા હાથમા આવશે" ઉતાવળથી અને ધીમેથી બોલતા રેવાપાલે કહ્યું.

"ત્યારે તો બધું આરંભી દીધું છે."

"હા. પણ તમારી આજ્ઞા વિના કંઇ કરવાનો નથી"

"બેટા! તું જે કંઇ કરે તેમાં તને વિજય મળે એવી મારી સદાની આશિષ છે."

"દેવ! આ વખત તો એવી આજ્ઞા કરો કે ક્યાં તો વિજય મેળવું કે દેહ પાડું."

"રેવાપાલ! તારી એવી એકનિષ્ઠા છે કે વિજય મળ્યા વિના રહેશે નહીં."

એકાગ્ર નયને રેવાપાલ જોઇ રહ્યો

"દેવ! એક બીજી યાચના કરું?"

"રેવા! હવે હું ભગવા ઉતારું એ કેમ બને ?"

"દેવ! તમે નહોતું કહ્યું કે હાથથી ખોયલા લાટમાં તમારું સ્થાન નથી. તો મહારાજ ! તમે તમારું સ્થાન લો તોજ પાછું લાટ હાથમાં આવે. એક વખત ફરી બહાર પડો. એક વખત તમારા ધનુષ્યના ટંકારે લાટ ગજવો."

"બેટા તારા બોલથી તો મારું મન પણ લલચાય છે."

"ત્યારે કહો—આવશો અખાત્રીજે ભગવાં ઉતારશો ?"

"ના."

"દેવ ! આ શું કહો છો ?"

થોડીવાર બ્રહ્માનંદ મુગા રહ્યા.

"રેવા ! એક વચન આપું ?"

"શું ?"

"તને જો ખરી જરુર જણાય, જો મારી હાજરી વિનાજ તારો પ્રયાસ ધુળ મળતો હોય તો સંદેશો મોકલજે. હું ભગવાં ઉતારી આવીશ. હવે થયું ?" જરાક હસીને ધ્રુવસેને કહ્યું.

રેવાપાલે નીચા નમી બ્રહ્માનંદના પગ પર માથું મુકયું; કૃતજ્ઞતા બીજી રીતે તે દર્શાવી ન શકયો. ગુરુદેવે શિષ્યના માથા પર હાથ મુકયો. થોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહીં.

"દેવ ! ત્યારે એક કામ કરશો ?" રેવાપાલે પુછયું.

"બોલ."

"તમારું પદ્મવિજય આપશો ?"

"ખુશીથી. બીજો કયો યોદ્ધો એને વાપરશે ?"

"બેટા ! આ પેલી માળી પર પડયું છે. લઇ લે, અને જ્યારે મારી જરુર પડે ત્યારે એની પણછનું ફુમતું મોકલાવજે. પદ્મનાભ મહારાજાની પટરાણીએ એ બાંધ્યું હતું."

રેવાપાલ ઉઠયો અને નીચી માળી પર પડેલુ ધનુષ્ય ખેંચી કાઢયું, અને ખેશવતી ખંખેર ભોંયપર એક છેડો મુકી વાળી જોયું. તેની સ્થિતિસ્થાપકતા તેવીને તેવીજ હતી.

"આ તો અદ્ભુત છે."

"બેટા ! ગંગનાથ મહાદેવનો પ્રતાપ છે. જા ! વિજય કરજે."

રેવાપાલે ફરીથી દંડવત પ્રણામ કર્યા ફરીથી બ્રહ્માનંદ સરસ્વતીએ મુગે મોંએ આશીર્વાદ દીધો. બંને મુગે મોંઢે, પણ ભારે હૈયે છુટા પડયા. બંનેને લાગ્યું કે વિધિ તેમનાં જીવનનું નવુ પાનું ઉકેલતી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

કાકની યાચના

—જ્યારે રેવાપાલ ઝુંપડીની બહાર નીકળ્યો ત્યારે સંધ્યા શરુ થઇ ગેઇ હતી; અદૃષ્ટ થતો દિવસનો પ્રકાશ અને આછા અંધારા આકાશમાં તરતા તારાઓ રેવાનાં નીરને ગંભીર સ્વરૂપ આપી રહ્યાં હતાં. ભક્તિભાવથી રેવાપાલ નર્મદાના શાંત પટ પર નજર નાંખી રહ્યો; અને ધીમેધીમે વિચાર કરતો અગાશી તરફ ગયો.

અત્યારે એના હૃદયમાંથી ભાર ઓછો થયો હતો. નિરાશાથી નિશ્ચેતન બનેલા એના હૃદયમાં આજે નવી આશાનો ઉલ્લાસ પેદા થયો હતો. વર્ષો થયાં દબાવેલી હોંસ આજે પુરી પડતી જણાતી હતી. લાટના સ્વાતંત્ર્ય માટે એક ભયાનક વિગ્રહ કરવો એ એના જીવનનું લક્ષ્ય હતું; તે લક્ષ્ય આજે સધાવાની તૈયારીમાં હતું.

બેઠી વારે બાજુ ઉપર ; અને એક વૃદ્ધ સંન્યાસી આવે

જ મુસર મળવા પછી આ વસ્ય માથાની માથા તેણે ઊંક છોડી નહોતી એને નાની ઘરશામાં શ્રદ્ધા હતી, એટલે પહેરીઓને ાડી મુક્યા એ અસમ્ભવિત છે એમ એને ો કદી લાગ્યુ જ નહોતુ શ્રદ્ધા મહેનતે સદા દુઃખમાં પાળીઓની મોટી કરેની આ ભાષા આજે સિદ્ધિનું સ્વરૂપ પકડતી હતી

આ આશા સેવતા એણે વ્યવહારુ નીતિ વીસારી નહોતી. એની નજર સાતની ચાર દિશા પર ફરતી; ચારે દિશાના તોફાની ને અને તુટ ેલાઓ બેઉ તે ખાંખ ધરાવી રહ્યા હતા અને આપ્યા નામમા એની એનિમોઠા ને દેશભક્તિ માટ એનુ બધુ માન હતુ કે લોકોની આખમ નરમન સનાપમ એ નમ્રત થીપુ ત્યાર પછી, એનુ સ્થાન પ્રથમ હતુ

ન નમદાના તરંગો તરફ જોઈ રહ્યા- અનરમાથી તેને આ જાગતી લોગમાળાને અપવ આપ્યા અને તેના આશિષ માગી આ તરંગોમાં સ્વરૂપ પકડી માતાના માલિક કરશો તો આશીર્વાદ મળતા હતા એમ તેને લાગ્યુ

અજ્ઞા જાગતા, આકાશ ઉઘમા ને

પદ્મવિજયના પ્રચંડ ધનુષ્યદંડ પર હાથ ટેકવી ઉભો રહ્યો. તરત તેના ખભા પર કોઇએ હાથ મુક્યો. તે ચમકીને પાછળ ફર્યો ને તરવાર પર હાથ નાંખ્યો. પાછળ દુર્ગપાલ હસતે મોઢે ઉભો હતો.

રેવાપાલે ગુસ્સામાં હોઠ કરડ્યા. આ એના દુર્ભાગ્યનો દૂત અહીંઆં ઉભો હતો, અત્યારે પણ એને નીરાંતે વિચાર કરવા દેતો નહોતો. તે વખત છે ને તેની પાછળ પ્રપંચમાં પણ આવ્યો હોય.

"રેવાભાઈ! આખરે મળ્યા ખરા." કાકે કહ્યું.

"કેમ આવ્યો છે?" ગુસ્સાથી ખોખરા થઇ ગયલા અવાજે, દાંત પીસી રેવાપાલે પુછ્યું.

"મેં સગરે એનાંભાભીને કહ્યું હતું કે અત્યારે હું તમને મળવા આવીશ તમને કહ્યું નહોતું?" કાકે નીખાલસ અવાજે કહ્યું. રેવાપાલ તેના જુના મિત્રને ઓળખતો હતો અને તેની મીઠી છુરીથી મોહી પડે એવો નહોતો. તેણે થોડીવાર સુધી ડોળા કાઢી જોયા કર્યું.

"કેમ આવ્યો છે?" રેવાપાલે અધીરાઇથી ફરીથી પુછ્યું.

"હું કાલે વંથળી જવાનો છું."

"તેમાં મારે શું?

"હું એક યાચના કર[illegible] આવ્યો છું."

"કોઇને દાન કરવા[illegible] [illegible]રામાં શક્તિ નથી. ને હોય[illegible] [illegible] પદ્મવિજય આપશો[illegible] નહીં"

"ખુશીથી. બીજો કયો ચોર વાપરશે?" પાસે,

"દેવ! આપણે[illegible] [illegible] હસતા એ ધનુ[illegible]" પદ્મવિજય નામ [illegible] [illegible]હતું તે યાદ જ્યાં એનો ટંકાર થ[illegible] [illegible] વિજય જરુર થશે."

"કેટલાક દાન આત્મિયજ આપે—તે તો દુનીઆનો ધણી પણ ન આપી શકે"

"હું તારો મિત્ર નથી. અને મારે તારી મૈત્રી જોઈતી નથી" કહી રેવાપાળ ખસ્યો.

"પણ મારે તમારી મૈત્રીની ગરજ છે જરા સાંભળો તો ખરા કે હું શું માગુ છું. પછી ભલે ના કહેજો મારે એક બીને તમારા સંરક્ષણમાં સોંપવી છે. રેવાભાઈ! આપણે એટલી પણ ટેક નથી?" જરાક હસીને ગાળામાં શાંત કાકે પુછ્યું.

કાકના શબ્દથી રેવાપાળ અચકાઈને ઉભો, ને તેના તરફ ફર્યો. તેની સખત આંખો કંઈક નરમ બની. કાકે જોયું કે રેવાપાળ ડગ્યો.

"જાઓ! મને મારી, ભૃગુકચ્છની, કે પાટણની જરા પણ પરવા નથી. તેનું જે થવાનું હોય તે થાય. તેનું જે તમારે કરવું હોય તે કરજો" કાકે રેવાપાળના હાથમાં ધનુષ્ય હતું તે તરફ જોતાં કહ્યું. "આ તો એક ગરીબ ગાયની રક્ષા કરવાની છે. સાટમાં એટલું તમે નહીં કરો તો પછી કરશે કોણ?"

"તારાથી નથી થતી?"

"હું તો કાલે જાઉં છું. વખત છે ને ન પણ આવું" કાકે કહ્યું.

"કોણ છે?"

"એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની છોકરી છે"

"કોણ તારી સ્ત્રી?" ચકિત થઈ પુછ્યું.

"ને તે હોય તો—"

"તેને હું શા માટે રાખવા માગું?"

"મને કંઈ અનિષ્ટ થાય તો."

"તારું ને તારા સગાવહાલાંનું ગમે તેમ થાય તેમાં મને શું?" તમીઝને વાગી સખ્તાઈથી રેવાપાળે કહ્યું.

"હું તમારી જગ્યાએ હોત તો આમ નહીં કહેત."

"કાક! તને હું ઓળખું છું. તારા જેવો હરામખોર બીજો મેં જોયો નથી. અત્યારે ભૃગુકચ્છમાં બધું સુવાંઈ ગયું છે, એટલે તમે તે બહાને પોતાનું ભલું શોધો છો."

"રેવાભાઈ! મને મારી પરવા નથી. પણ આ બીચારીને હું પરદેશથી અહીં લઈ આવ્યો છું અને મારા શિવાય કોઈ સગું કે સંબંધી નથી. ધારો કે તમે શાટ ખાધું લીધું" જરાક તીક્ષ્ણતાથી રેવાપાળ તરફ જોતાં કાકે કહ્યું "તો એનું કોણ બેલી?"

"તારા માલીકોને કેમ નથી સોંપી જતો?"

"પોતાનું જીવનસર્વસ્વ હોય તે મિત્રને સોંપાય, માલીકને નહીં," કાકે જવાબ આપ્યો.

"એવા તો કેટલાકના જીવનસર્વસ્વ તેં લુંટાવ્યાં છે" રેવાપાલે કહ્યું. કાકને લાગ્યું કે તેના બોલવાની અસર રેવાપાળ પર ઝપાટાબંધ થતી હતી. પણ હજુ તેના હૃદયને પીગળાવવા વખત ચીનગારીની જરૂર હતી. તેણે અડધી વિપળ વિચાર કરી એક ભયંકર બહાનું છોડ્યું.

"રેવાભાઈ! તમારું જીવનસર્વસ્વ પાટણે વણાવ્યું તેનો આ બદલો આપો છો!"

રેવાપાળ નાનપણથી લીલા દેવીનાં પગલાં પૂજતો હતો. તે સ્વામીભક્તિ હતી કે કંઈ બીજું એ કોઈ પારખી શક્યું નહોતું. લીલાદેવી પાટણ પરણ્યાથી રેવાપાળના હૃદયમાં સ્વદેશદાઝ શીનાય કે લાગણીઓ થઈ હતી કે નહીં તે કોઈના જાણમાં નહોતું. પણ કાકની નજરથી બહાર કંઈ વાત નહોતી. ઘણાં વર્ષો થયાં ઘુંધવાતા મનમાં તેણે એવો સચોટ ઘા કર્યો કે તે ઘણું લાગે થઈ આવ્યો.

"શું?" ચમકી, બરાડો મારી રેવાપાળે કહ્યું. તેની આંખમાંથી અગ્નિ પ્રગટ્યો. તેણે ઝનુનમાં તરવાર કાઢી "મોત આવ્યું છે?"

"તમારે હાથે મોત—એથી વાળી શકાં વાનાં શાં?" શાન્તિથી હસી, તબીએત વાળી કાક બોલ્યો. "પણ લીલાદેવીને મોત જી માથે વગાડ્યાં તેનું વેર લો છો ?"

"ચુપ—હરા—" ધીમે અવાજે, છતાં ખુનસથી રૈવાપાલે કહ્યું.

"કે બોટું છે? પણ મૃણાલકુંવરી અહીંઆં રહેત તો પણ તમારા મનોરથ પુરત નહીં" કૃત્રિમ તિરસ્કારથી કાકે કહ્યું

"બામણા! ચંડાળ" ધ્રુજતે અવાજે રૈવાપાલે કહ્યું. 'તારું આવી વાગ્યું છે હવે તું નહીં કે હું નહીં કાઢ તારી તરવાર! તને આજ નહીં મારું આજ' નાગી પાપી ફુઝાને હવે એક શબ્દ નહીં બોલવા દઉં. કાઢ!" રૈવાપાલને મોઢે ફીણ આવ્યાં

શાન્તિથી હસીને કાકે ડોકું વતી ના પાડી.

"રૈવાભાઇ! હું તમારી સામું શસ્ત્ર નહીં કાઢું."

"બાયલા!"

"હું બાયલો નથી પણ આપણે લડીશું, તો જરૂર તમારું મૃત્યુ થશે હું તમારાથી બેવડો બળીઓ છું. અને મારે બાલમિત્ર મારવો નથી."

રૈવાપાલના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. તેનું ભાન જતું રહ્યું કાકજ તેનો વેરી હતો. તેની આકાંક્ષા વચ્ચે આડો આવી ઊભેલો આ અત્યારે તેને બારણામ જ તેનો, ને લાકનો મોક્ષ દેખાયો.

"પાપી! ત્યારે તું ભલે એમ ઉભો લાગ એ કામ કરું છું" કહી તે તરવાર ઉગામી આગળ ધસ્યો કાક નફ્ફટાઇથી, તિરસ્કારથી જોઇ રહ્યો.

"બાપુ બાપ્પુને મારી રૈવાપાલ ટેક મુકે એજ મારે જોવું છે" ગૌરવથી કાકે કહ્યું.

"રૈવાપાલની ટેક!" એ શબ્દ રૈવાપાલને કાને પડતાંજ તે થંભીને ઉભો રહ્યો તેની ઉગામેલી તરવાર અદ્ધરજ રહી ગઇ.

'રૈવાપાલ ટેક કદી મુકેજ નહીં" પાસેથી એક મીઠો અવાજ આવ્યો

બન્ને ફર્યા પાસે બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી, તારાના આછા પ્રકાશમાં તેજસ્વી ને ગૌરવ ઝીલ લાગતા ઉભા હતા. કાકે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા રૈવાપાલનો ઉગામેલો હાથ નીચે પડ્યો, તેમાંથી તરવાર છુટી પડી. ત ભાથ પર બેસી ગયો ને બન્ને હાથ માથે મુકી ડુસકાં ભરવા લાગ્યો

પ્રકરણ ૧૯ મું
કાકની રાજ્યનીતિ

"રૈવાપાલ આવ્યું? કાક! એ જુના દોસ્તો ને આ શોભે?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

રૈવાપાલે હાથમાંથી માથું ઉચક્યું નહીં. કાક હસતે ચહેરે જોઇ રહ્યો

"ગુરુદેવ! જુના દોસ્તો હોય તોજ આમ લડે ને પાછા ભેગા બેસે. હું કાલે જવાનો છુ સોરઠ એટલે ભાઇને સુપ્રત કરવા આવ્યો હતો."

"કોની ?"

"મારી સ્ત્રીની ને બીમારીનું શું થશે તેની મને ઘણી ચિંતા થાય છે" કાકે કહ્યું.

"બેટા" બ્રહ્માનંદે કહ્યું "તને શું થવાનું છે?"

"ગુરુદેવ! રૈવાભાઇને હું જરા ચીડવતો હતો પણ આપને તો ખરેખર કહું છું. રૈવાભાઇ વટ લોઇને બેઠા છે, ને ભૃગુકચ્છના નવા દુર્ગપાલમાં આડા નોવાબાર અક્કલ નથી. એટલે વાટમાં બળીયો જાગવાનો એ તો એકદમ! તમે ના કહેશો નહીં. કારણકે હું માનવાનો નથી. હું આપને ને રૈવાભાઇને બન્નેને ઓળખું છું"

"ત્યારે તારી સાથે લઇ જા."

તે પણ બને એમ નથી. જયદેવ મહારાજ પાસે મારો કટ્ટો વેરી બેઠો છે. અને મહારાજ કે લીલાબા મારી સ્ત્રીને આસરો આપે નહીં. કાલે ઉઠીને મને કૈં થયું તો પછી એનું શું ?"

"કાક!" બ્રહ્માનંદે કહ્યું "ત્યારે તો તું ધોબીનો કુતરો થઇ રહ્યો છે. નથી ઘરનો; ને નથી ઘાટનો."

"એવું જ છે."

"ત્યારે ઘરનો શા સારુ નથી થતો? પાટણમાં તારું કોણ છે? તારા રેવાભાઇની સાથે શા માટે નથી રહેતો? તમે બે બાલપણાના ગોઠીઆઓ, આમ સામાસામી કપાઇ મરો એમાં શું સારું?"

"હા! કાક!" રેવાપાલે એકદમ ઉભા થઇ જઇ કહ્યું "આવ અમારી સાથે. આપણે પાટણને પણ સર કરીશું"

"ભાઇ! ગુરુદેવ!" ખિન્ન અવાજે કાકે કહ્યું "આ નોતરું આજનું નથી. ઘણાએ, ઘણા વર્ષો થયાં દીધું છે. પણ મને તમારી યોજનામાં શ્રદ્ધા નથી. લાટ એકલું પાટણ સામું શું કરી શકે? ને એક બીજી વાત જે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે તે તમને દેખાતી નથી."

"શી?" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"ગુરુદેવ! એકલું લાટ, સોરઠ, કે ગુજરાત હવે ટકી શકે એમ નથી. માળવા ને સપાદલક્ષ* પણ જુદું ટકે એમ નથી. એ બધાં એકે ચક્રે ચાલશે નહીં તો આપણું બેદાનમેદાન થઇ જવાનું. કેટલાં યુગો થયાં લાટ ને ગુજરાત લઢે છે—ગુજરાતને માલવા લઢે છે- ગુજરાતને સપાદલક્ષ લઢે છે. આમ ચાલ્યા કરશે તો આપણે નિર્વીર્ય ને નિરાધાર બની જઇશું. ને ગુરુદેવ! તમે તો લાટમાં બેઠાં બેઠાં કૈં જાણતા નથી."

"શું?"

"જે પરધર્મી યવનોએ ભીમદેવ મહારાજના વખતમાં સોમનાથ લુંટ્યું હતું તેઓ આગળ ને આગળ આવતા જાય છે. દરેક વર્ષે તેમની વાતો કાન પર વધારે ને વધારે અથડાતી જાય છે. આપણે માંહોમાંહ્ય લડશું તો પછી આપણું શું થશે? ગુરુદેવ! પાટણમાં એક ગાંડો જતિ આવ્યો હતો–ઘણાં વર્ષો પહેલાં. તેની એવી કહેતી ચાલે છે કે તે સદાય કહેતો કે બધા ધર્મ છોડી એક સ્વીકારો નહીં તો યવનો તમારો જીવ લેશે. મને પણ લાગે છે કે એકે ચક્રે કોઇ રાજા ભરતખંડ હાથ નહીં કરે તો આપણું સત્યાનાશ વળશે."

"ને તારા જયદેવને ચક્રવર્તી કરવા તું સોરઠ જાય છે" રેવાપાલે તિરસ્કારથી કહ્યું.

"જો તેણે મારું માન્યું હોત તો આજે થઇ ગયો હોત. પણ અમારા ગ્રહ મળતા નથી." કાકે કહ્યું.

"ત્યારે લાટને તું સ્વતંત્ર નહીં થવા દે" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"મારું ચાલે તો નહીં."

"મેં શા માટે જતો કર્યો?" રેવાપાલ બબડ્યો.

"રેવાભાઇ! તમને હજુ વાત પુરી સમજાઇ નથી. તમે ધારો છો એવો હું સબલ નથી. આજે હું નહીં હોઉં તો શું? શું લાટ પરાધીનતામાં છુટી જશે? ભુલ છે. ગુરુદેવ! એકે ચક્રે તો પાટણજ રાજ કરવા સરજ્યું છે— "

"કેમ જાણ્યું?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

"કારણકે વિધિએ તેને બળીઆનો પણ બળીઓ આપ્યો છે."

* અજમેરની પાસેનો પ્રદેશ.

"કોણ જયદેવ ?" પ્રસન્નાનંદે પુછ્યું.

"ના. જયદેવ ગમે તેવો ફુફાડો કરે — પણ તે તો ઠીક છે. ગુરુદેવ! એ ફુફાડા પાછળ—ઠક્કરોની ઘોડારોની પાછળ—પાટણના ટુકડેટુકડા પાછળ મુંજાલ મહેતો છે. મારા જેવા ભલે મરે—પણ જ્યાંસુધી એ છે ત્યાં સુધી પાટણનો સીતારો ચડે છે.

"ત્યારે આજ સુધી કેમ કે એણે કર્યું નહીં ?"

"કર્ણદેવ ગુજરી ગયા ત્યારે પાટણ પણ સોલંકીઓનું નહોતું. આજે કાવેરીથી શ્રીમાલ સુધી સોલંકીઓની હાક વાગે છે એ શું આ જયદેવ મહારાજને પ્રતાપે? એ તો મુંજાલને લઈએ તેના સાધનો મળતા નથી. પહેલાં મંડનેશ્વરોએ ઝઘડો કર્યો. પછી પાટણના ધનાઢ્યો વીફર્યા. હજુ આ કાંઈ સીધા ચાલતા નથી, ને નાગરમંત્રીઓ કચવાય છે અને તેમાં રાજા દગા વગરનો છે. નહીં તો આજે શું થયું હોત તે ખબર નથી."

"ત્યારે તું શું કામ જાય છે ?"

"મુંજાલ મહેતાની શું રમત છે તે મને સ્પષ્ટ સમજાતી નથી પણ માળવો આવશે ને જૂનો રહીશ—તો જૂનાગઢ પડશે ને જેવું આજે શાંત છે તેવું સોરઠ થશે."

"હાહાહા!" રૈવાપાળે કઠોર હાસ્યથી કહ્યું "આવા વાઘોતર ન હોય તો શેઠ માજે ક્યાંથી!"

"રૈવાભાઈ! હજુ નરમ પડ્યા નથી ગુરુદેવ! મારી સ્ત્રીનું કે રક્ષણ થાય એવું કરો."

"કાક! તારા ઉદ્દેશો જોતાં તો તને છૂટનો રૈવાભાને સ્વાધીન કરવો જોઈએ."

"ગુરુદેવ! તો રૈવાભા પણ મને અભયદાન આપશે" ગર્વથી કાકે કહ્યું "જ્યારે પાટણનો ધણી રૈવાભાને શરણે આવશે, જ્યારે આ સોરઠની જનનીમાંથી જગતની જનની થશે ત્યારે મારો ઉદ્દેશ પુરો થશે. ત્યારે તમારા કહ્યા વગર આ મારી સનાતન અંબાના ખોળામાં મરવા સુઈશ."

"કાકને જીવતા જાગતું પાણી નથી આપવો—રૈ મરતા મસાણે આગ ચાંપવાનો વિચાર રાખે છે."

"તમે ભલે એમ માનો. પણ ગુરુદેવ! આઈ પાસે આટલું વરદાન અપાવી મને ચિંતામાંથી મુક્ત કરો".

"રૈવા! કાકની સ્ત્રી તારી ભાભી છે. એનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ."

"હું કેમ આપું? આ પાપીને તો મારે હાથે મારવો પડે."

"તે હું ક્યાં ના કહું છું પણ પછી મારી સ્ત્રી શેર ધાન વિના ભુખે ન મરે—આઈ વિના નિરાધાર ન રહે; મારો પુત્ર સિરછત્ર વિના કરમાઈ ન જાય—બસ એટલું જ વચન આપ".

"આપ રૈવા! એમાં કંઈ ખોટું નથી:

"ઠીક ત્યારે કાક! તારું ધાર્યું તેં કર્યું. તારી સ્ત્રી ને છોકરાને નિરાધાર નહીં રહેવા દઉં એ થયું. હવે જા આજ તો તારાથી છૂટ્યો. આ ભવે તારું મોઢું નથી જોવાનો."

"ભાઈ! ભાવિમાં હજુ શું શું લખાયું હશે" કહી કાકે બન્નેને નમસ્કાર કર્યા.

"કાક! જ્યાં જાય ત્યાં, પણ તારા ગુરુને લાજે એવું કરજે."

"ગુરુદેવ! બેફીકર રહેજો. ચાલો હવે આવજો."

"હા. બેટા"

કાક ફરીથી નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો.

"રૈવા! આ છોકરો જબરો છે" પ્રસન્નાનંદે કહ્યું.

"સ્વાર્થ સાધવામાં એક્કો છે." રૈવાપાળે જવાબ વાળ્યો.

[આ વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

"ત્યારે તારી સાથે લઇ જા."

તે પણ બને એમ નથી. જયદેવ મહારાજ પાસે મારો કટ્ટો વેરી બેઠો છે. અને મહારાજ કે લીલાબા મારી સ્ત્રીને આસરો આપે નહીં. કાલે ઉઠીને મને કૈં થયું તો પછી એનું શું ?"

"કાક!" બ્રહ્માનંદે કહ્યું "ત્યારે તો તું ધોબીનો કુતરો થઇ રહ્યો છે. નથી ઘરનો; ને નથી ઘાટનો."

"એવુંજ છે."

"ત્યારે ઘરનો શા સારુ નથી થતો? પાટણમાં તારું કોણ છે? તારા રેવાભાઇની સાથે શા માટે નથી રહેતો? તમે બે બાલપણાના ગોઠીઆઓ, આમ સામાસામી કપાઇ મરો એમાં શું સારું?"

"હા! કાક!" રેવાપાલે એકદમ ઉભા થઇ જઇ કહ્યું "આવ અમારી સાથે. આપણે પાટણને પણ સર કરીશું"

"ભાઇ! ગુરુદેવ!" ખિન્ન અવાજે કાકે કહ્યું "આ નોતરું આજનું નથી. ઘણાએ, ઘણા વર્ષો થયાં દીધું છે. પણ મને તમારી યોજનામાં શ્રદ્ધા નથી. લાટ એકલું પાટણ સામું શું કરી શકે? ને એક બીજી વાત જે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે તે તમને દેખાતી નથી."

"શી?" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"ગુરુદેવ! એકલું લાટ, સોરઠ, કે ગુજરાત હવે ટકી શકે એમ નથી. માળવા ને સપાદલક્ષ* પણ જુદું ટકે એમ નથી. એ બધાં એકે ચક્રે ચાલશે નહીં તો આપણું ખેદાનમેદાન થઇ જવાનું. કેટલાં યુગો થયાં લાટ ને ગુજરાત લઢે છે—ગુજરાતને માળવા લઢે છે- ગુજરાતને સપાદલક્ષ લઢે છે. આમ ચાલ્યા કરશે તો આપણે નિર્વીર્ય ને નિરાધાર બની જઇશું. ને ગુરુદેવ! તમે તો લાટમાં બેઠાં બેઠાં કૈં જાણતા નથી."

"શું?"

"જે પરધર્મી યવનોએ ભીમદેવ મહારાજના વખતમાં સોમનાથ લુંટ્યું હતુ તેઓ આગળ ને આગળ આવતા જાય છે. દરેક વર્ષે તેમની વાતો કાન પર વધારે ને વધારે અથડાતી જાય છે. આપણે માંહોમાંહ્ય લડશું તો પછી આપણું શું થશે? ગુરુદેવ! પાટણમાં એક ગાંડો જતિ આવ્યો હતો-ઘણાં વર્ષો પહેલાં. તેની એવી કહેતી ચાલે છે કે તે સદાય કહેતો કે બધા ધર્મ છોડી એક સ્વીકારો નહીં તો યવનો તમારો જીવ લેશે. મને પણ લાગે છે કે એકે ચક્રે કોઇ રાજા ભરતખંડ હાથ નહીં કરે તો આપણું સત્યાનાશ વળશે."

"ને તારા જયદેવને ચક્રવર્તી કરવા તું સોરઠ જાય છે" રેવાપાલે તિરસ્કારથી કહ્યું.

"જો તેણે મારું માન્યું હોત તો આજે થઇ ગયો હોત. પણ અમારા ગ્રહ મળતા નથી." કાકે કહ્યું.

"ત્યારે લાટને તું સ્વતંત્ર નહીં થવા દે" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"મારું ચાલે તો નહીં."

"મેં શા માટે જતો કર્યો?" રેવાપાલ બબડ્યો.

"રેવાભાઇ! તમને હજુ વાત પુરી સમજાઈ નથી. તમે ધારો છો એવો હું સબલ નથી. આજે હું નહીં હોઉં તો શું? શું લાટ પરાધીનતામાં છુટી જશે? ભુલ છે. ગુરુદેવ! એકે ચક્રે તો પાટણજ રાજ કરવા સરજ્યું છે—"

"કેમ જાણ્યું?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

"કારણકે વિધિએ તેને બળીઆનો પણ બળીઓ આપ્યો છે."

---

* અજમેરની પાસેનો પ્રદેશ.

"કોણ જયદેવ ?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

"ના. જયદેવ ગમે તેવો ફુંફાડા કરે — પણ તે તો ઠીક છે ગુરુદેવ! એ ફુંફાડા પાછળ—હણોની ઘોષણાઓ પાછળ—પાટણના ઠકુરાજ્ય પાછળ મુંજાલ મહેતો છે. મારા જેવા ભલે મરે—પણ જ્યાંસુધી એ છે ત્યાં સુધી પાટણનો સીતારો ચડે છે."

"ત્યારે આજ સુધી કેમ કે એણે કંઈ કર્યું નહીં!"

"કર્ણદેવ ગુજરી ગયા ત્યારે પાટણ પણ સોલંકીઓનું નહોતું. આજે કાવેરીથી શ્રીમાલ સુધી સોલંકીઓની હાક વાગે છે એ શું આ જયદેવ મહારાજને પ્રતાપે? એ તો મુંજાલને લઈએ તેવા સાધનો મળતા નથી. પહેલા મકરનેશ્વરોએ ઝઘડા કર્યાં પછી પાટણના ધનાઢ્યો શીર્યાં. હજુ આ ઝઘડા સીધા થાવતા નથી, ને નાગરમંત્રીઓ કચવાય છે અને તેમાં રાણ્યું હંમુ વગેરેનો એ નહીં તો આજે શું થયું હોત તે ખબર નથી."

"ત્યારે તું શું કામ જાય છે?"

"મુંજાલ મહેતાની શું રમત છે તે મને સ્પષ્ટ સમજાતી નથી પણ મારું ચાલશે ને જીવતો રહીશ—તો જુનાગઢ પડશે ને જેવું આજે પાટણ છે તેવું સોરઠ થશે."

"શાબાશ!" રેવાપાલે કઠોર હાસ્યથી કહ્યું "આવા વાણિયાનર ન હોય તો શેઠ મળે ક્યાંથી!"

"રેવાભાઈ હજુ નરમ પડ્યા નથી. ગુરુદેવ! મારી સ્ત્રીનું કે રક્ષણ થય એવું કરો."

"કાક! તારા ઉદ્દેશ જોતા તો તને જીવનો રેવામાને સ્વાધીન કરવો જોઈએ."

"ગુરુદેવ! તો રેવામા પણ મને અભયદાન આપશે" ગર્વથી કાકે કહ્યું "જ્યારે પાટણનો ધણી રેવામાને ચરણે આવશે, જ્યારે આ લાટની જનનીમાંથી જન્મની જનની મરો ત્યારે મારો ઉદ્દેશ પુરો થશે. ત્યારે તમારા કહ્યા વગર આ મારી સનાતન અંબાના ખોળામાં મરવા સુઈશ."

"લાટને જીવના ચાંગણું પાણી નથી આપનો—રે મરેના મસાણે ગાર લાવવાનો વિચાર રાખે છે."

"તમે બંને એમ માનો. પણ ગુરુદેવ! બાઈ પાસે આટલું વરદાન અપાવી મને ચિંતામાંથી મુક્ત કરો".

"રેવા! કાકની સ્ત્રી તારી ભાભી છે. એનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ."

"હું કેમ આપું? આ પાપીને તો મારે હાથે મારવો પડે"

"ને હું ક્યાં ના કહું છું. પણ પછી મારી સ્ત્રી શેર ધાન વિના ભુખે ન મરે—બાઈ વિના નિરાધાર ન રહે; મારો પુત્ર ચિરંજીવ વિના કરમાઈ ન જાય—બસ એટલું જ વચન આપ".

"આપ રેવા! એમાં કંઈ ખોટું નથી:"

"ઠીક જા કાક! તારું ધાર્યું તેં કર્યું. તારી બૈરી ને છોકરાને નિરાધાર નહીં રહેવા દઉં બસ! હવે જા આજ તો તારાથી મારું આ મને તારું મોઢું નહીં બતાવીશ."

"બાઈ! ભવિષ્યમાં હજુ શું શું લખાયું હશે" કહી કાકે બંને જણને નમસ્કાર કર્યા.

"કાક! જ્યાં જાય ત્યાં, પણ તારા ગુરુને છાજે એવું કરજે."

"ગુરુદેવ! બેફીકર રહેજો. ચાલો હવે આવજો."

"હા બેટા."

કાક ફરીથી નમસ્કાર કરી ચાલતો થયો.

"રેવા! આ છોકરો જબરો છે." બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"સ્વાર્થ સાધવામાં એક્કો છે." રેવાપાલે જવાબ વાળ્યો.

[આ વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

આ કોણ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૬ થી.]

આ બાળકોનું અને યુવાનોનું ટોળું શું કરતું હશે? આ ધુમાડો અને દુર્ગંધ કયાંથી આવે છે? આ મેઘના નાદ જેવો નાદ કયાંથી સુણાય છે? આ તો ભારતમાં કૈં નવું નવું ભાસે છે! આનું નામ કોને પુછું? હા પણ કેમ ભુલું છું કોઇને પુછવા ઉભો રહીશ તો આ દિવ્ય મૂર્તિ વીશે માહીતી કયાંથી મેળવી શકીશ! માટે ચાલ એની પાછળજ જાઉં! એ જ્યાં જાય છે તે સ્થળ જોઇ પાછો આવીશ ત્યારે આ સર્વ કૌતુકો વીશે કોઇને પુછીશ, કે ભાઇ, આ ફડફડાટ ને ધડધડાટ શાનો છે?

આ દિવ્ય સુંદરી તો પ્રથમાનુસાર પ્રતિમંદિરમાં દૃષ્ટિ ફેંકતી આગળ વધતી જણાય છે! કયાં જશે? અહો! કૈં બોલતી પણ જણાય છે!

"પવિત્ર દેશ તારી આ દશા?"

"તમે કોણ છો સ્વર્ગની સુંદરી?"

"ભાઇ તારે એનું શું કામ છે?"

"હું આ દેશની અધોગતિ થવાનાં કારણો તમને નજરે દેખાડી શકીશ!"

"મહદ્ ઉપકાર થશે. મારું નામ દીપમાલિકા."

"દીપમાલિકા! ત્યારે મને કહો કે તમે આ મંદિરોમાં શું જોતાં ફરો છો!"

"હું તો મારા ભ્રાતા ધર્મ અને સત્યને પ્રતિવર્ષે મળવા આ લોકમાં આવું છું"

"તમારા ભાઇ ધર્મ અને સત્ય?" "હા"

"ત્યારે તમે લક્ષ્મી દેવીજ ને?"

"આટલું જાણુતા હો તો વિશેષ બોલતા નહીં!" "કેમ?"

"મારે મંદિરે મંદિરે ભટકવું પડશે!"

"પણ તમને લોકો દીપમાલિકા કેમ કહે છે? અને તમે આવી અંધારી રાત્રિએ કેમ આવ્યાં છો?"

"મારા વીર! હું વિષ્ણુની ધર્મપત્ની છું. આજે અમારા સ્વર્ગમાં દેવો મહોત્સવ મનાવતા હોવાથી ભગવાન ત્યાં પધારે છે! અને મારા ભાઇઓને મળવા હું આ લોકમાં આવું છું. તેમને પ્રતિમંદિરે શોધું છું. નારદમુનિ જેવા પાસેથી લોકોને મારા આગમનની ખબર લાગી જણાય છે! તેથીજ તેઓ નિજ ગૃહોમાં સત્ય અને ધર્મ મને દેખાડવા દીપમાળાઓ સળગાવે છે! પરસ્પર પ્રેમ રાખી સુસંપ દેખાડે છે! પણ હું જ્યાં મારા ભાઇઓને જોઉં છું ત્યાંજ સુખ અને સંપત્તિના પુષ્પોથી ગ્રથિત માળા લઇ જઇ મારા ભ્રાતાઓના રક્ષકને, તેના સાધુત્વ માટે, તે માળા અર્પું છું. મને તેથીજ દીપમાલિકા કહે છે!

શેઠનું બચાવનામું

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૮ થી]

ની થમણીમાં ગાબડુ પાડી ઓછામા ઓછા રૂપીઆ દસ લાખ પોતાના ગજવામા ન ગોઠવે તો પોતે રૂસ્તમ પહેલવાનના કુળનો નહી. આમ હોવાથી કોઇપણ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થતાં તેનો પુરેપુરો લાભ લેવાને સોલીસીટર સાહેબ ચુકતા નહીં આજે રાતે છોકરાઓને તેડી નાટક જોવા જવાનુ હતુ એટલે પોતે ઓફીસથી વહેલા આવ્યા હતા અને જમી પરવારી છોકરાઓ કપડા પહેરતા હતા તે દરમીઆન પોતે ઇઝીચેર પર પગો ખાતા પડયા હતા. ઉપર જણાવેલી વાતચીત પુરી થતા, પોતાની મોટરમા છોકરાને લઇને સોલીસીટર સાહેબ નાટક જોવાને ઉપડી ગયા.

* * *

" સાહેબજી, શેઠ, સાહેબજી," મોટરમાંથી ઉતરતાં અરપ દીઆરજી બોલ્યા " ટમે સેઠ ! છેક અદેરી વેર રેમોય ટડી નકામો તાઇમ બગુજ જાયચ. (ઘડીઆળ કાઢીને) આ જોઓની, કલાક ટો મને આવટાજ થયો ટેટલોજ તાઇમ મને જટા થસે પછી હુ બેસસ સુ, વાટ સું કરસ જોઓની, મે ઘનુને કેતલીવાર કેલ્યુચ કે ટમે મ બાઇમા રહેટા હો ટો કેવુ સારુ ઠાય ! ચાલો હવે બોલો સું છે !" ઘરમાંથી શેઠના બંગલાના હોલમા એક ઇઝીચેર પર પડતા અરપ દીઆરજી બોલ્યા.

" જુઓની શેઠ ! મે પેલી તમને વાત કરી હતી તે પ્રમાણે થયુ."

" કઇ વાટ !"

" આ કેમ પેલા રહેમુના બકરાની."

" કયા રહેમુના બકરાની !"

" કેમ એટલી વારમાં ભુલી ગયા !"

" ના—ના. ભુલી ટો સુ જાઉં, પન ઘના દહારા થયા એતલે યાદ નહી આવટું."

" નોટીસ આવી તે વખતે મે બધીજ વાત કરેલી ને "

કાચુ કપાયુ નમલૂ, વાતમાં બધુ કહાતી લઇશ એમ વિચાર કરી સોલીસીટરે કહ્યું. "અરે હા, પેલી બાબટ. હ ટે કેતી સુચ"

" જુઓની આસરે મહીના ઉપર હુ મુ બાઇમા મારા નેપીઅનસી રોડવાળા બંગલામા રહેતો હતો ત્યારે એક દહાડો ઘેર આવતાં આપણા પડોસી રહેમુનો બકરો સડક પર ઉભો હતો મારુ કે ધ્યાન ન રહ્યુ અને છેક પાસે આવી લાગતા મારી નજર પડી. મે ભુંગળુ વગાડયુ એટલે બકરો નાસવા લાગ્યો. પણ નાસી જાય તે પહેલા મારી મોટરનાં પૈડાં નીચે એ આવી ગયો. એના પર મોટર ફરી ગઇ અને પરિણામે બકરો હુ દઇ જઇ મરણવશ થયો હો હો થઇ. રહેમુ વગેરે આવી પુહોંચ્યા. મે માફ માગી અને જોઇએ તો પાચ પચાસ આપવાનુ પણ કહ્યુ પણ એ રહેમુ કે માને ! તમે જાણોજ છો કેની કે એ આપણો પડોસી હોવાથી એની સાથે જમીનની હદને લગતી વર્ષો થયા તકરાર ચાલે છે અને તેથી વેર વાળવાનો આવો પ્રસંગ એ જતો કરે એમ નથી."

" વારુ જોઉ સમન્સ કાંય !"

કલાર્કે સમન્સ આપ્યો તે અરપ દીઆરજીએ લીધો ને સમન્સ સાથે આવેલી દાવા અરજીની નકલ વાચતાં ગંભીર મોઢુ કરી અરપ દીઆરજી બોલ્યા. "ઠીક કરુ એલુ કે ક્રીમીનલ સ્ટેપ્સ (ફોજદારી પગલા) નહીં લીધા."

" આમાં શુ ફોજદારી થાય !"

" બકરા જેવા બકરાનું ખુન કરો અને ફોજદારી ન ઠાય ! (જરા વિચાર કરી)

કડાય એમ ની એ લોકોનો વિચાર હોય કે ડીવાનીમાં ડાવો સાબીટ કરી પછી ફોજદારીમાં કામ ચલાવવું જેથી સહેલું પદે."

"શું કહો છો!"

"આ મેં કેયું ટરટો વરી. પન કૈં નહીં. ટમુને કૈં ગભરાવાનું કારન નથી. અમે બદા છીએ કેની."

"તૂમે બધા તો છોજ તોપણ- "

"પન સું વરી. જોઓની. આપન્ને ટાઇમ ઘનોજ થોરો છે. પન કૈં નહીં. આપને નોટીસનો કૈં જવાબ આપીઓ નથી. આય તો શોર્ટ કોઝ (ટુંકા કજીઆ) ટરીકે આવસે. પહેલું ટો ધરમસી રવજીને બડલે ધરમસી રેવાજી લખ્યું ટેનોજ વાંદો ઉથાવીસું. પછી વરી ટમારી સીકનેસનું સર્તીફીકેત રજુ કરીસું. એતલામાં વેકેસન આવસે એતલે સેજે બે મહીના નીકલી જસે અને પછી છેલ્લે બચાવનામું રજુ કરી લોંગ કોઝમાં (લાંબા કજીઆમાં) લઇ જઇસું. ખરચ તો થસે, પન જોઓની દીવાનીમાંજ પરી જાય ટો પછી આપને માટે કોઇ જાટનું જોખમ ન રહે."

"બહુ સારું. તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો. પૈસા સામું કૈં જોવાની જરુર નથી. જ્યાં ત્યાં કામ ચોકકસ થવું જોઇએ. આપણી આબરુને ધોકકો ન લાગે એટલે બસ છે."

"જોઓની, નહીંટર ટો કૈં લાંબો ખરચ કરવાની જરુર ન પદે. પન ફોજદારીનું લફરું ઉભું રહે એતલા સારુ આપને પાની પેલ્લાં પાલ બાંદી હોય ટો સારું. સમજન પરી કેની?"

"અરે હાસ્તો. ફોજદારીનું લફરું લટકતું ન રહેવું જોઇએ. ભલે પછી ગમે તેટલો પૈસો બેસે."

"ઠીક છે. ટારે. આય પેપર્સ (કાગળો) મને આપો. હું બદો બંદોબસ્ટ કરસ. ચાલો ટારે, સાહેબજી, બીજું કૈ કામ છે? હું હવે જવસ."

"અરે આટલી બધી દોડાદોડ શી? છેક અહીંઆં લગણ આવ્યા ને એમને એમ જવાય કે!"

"દોરાદોર! મારે કેતલું કામ છે તેની ટમુને ખબર છે? તન કલાયંતસને ટો હું બેસાદીને નીકલી નાહોય. બા મને કેમ પરવદે. વલી જોઓની ઘેર છોકરાંઓ વાત જોય ટ જુડી."

"બીજા તમારા કલાયન્ટ અને અમે તમારા કલાયન્ટ નહીં! શું શેઠ, તમે વાત કરો છો? હવે કલાક બે કલાકમાં તે તમારે શું ખાટુંમોળું થઇ જવાનું છે?"

"પન જોઓની, અમને ટમે વાનીઆઓનું ખાવાનું કેમ ચાલે."

"કેમ ન ચાલે. મોટા શેઠ છતાં તમારા બાવા સાથે તો કટલીઓ વાર તમે અમારે ત્યાં જમી ગયા છો. તમારા બાવા કહેતા હતા કે તમે લોકો તો ઘણુંખરું ખીચડી ને ધાનસાકજ ખાઓ છો."

"એ ખરું. પન ટે વખટ જુદાં હટા અને હવે વખટ જુદાં છે."

"વારું એમજ હોયતો આપણે હાંદરેથી તમારે સારુ ગઇ વખતની પેઠેમ ભાણું મંગાવીએ, પછી કૈં છે. મારા વિચાર તો તમે જાણોજ છો, હવે થોડું મોટા શેઠના જેવું છે."

"પન એટલી બધી ટસદી લેવાની જરુરટ સી છે? જોઓની, મારો તાઇમ નકામો જસે અને વની બીલ આવસે ટારે તમે બુમ મારસો."

"શું વાત કરો છો અરદેશીઆરજી ! તમારા જીવનની એક પાઇ સરખી પણ કોઇ દિવસ તોડી છે ? બેસો બેસો—હવે. કપડા ઉતારી ઠંડા પડો. રામા ! શેઠને સારુ રામબેરી આઇસ લઇ આવ.'

"અરે રામબેરી નહી. સોડાજ મંગાવોની જરા......"

"સમજ્યો."

"પન ઘેર વાત જોમે તેનુ કેમ."

"જેમ થીક લાગે તેમ કરો બાવા, વરી આનાકાની કરસ ટો કહેસો કે બાવ બાપય ને ઘર પારકુ ગનેય"

અરદેશીઆરજી કપડાં ઉતારી ઘરના થઇ ગયા: અને રામાએ સોડા વગેરે આણી આપ્યુ તે લઇ ગપ્પાં ટપ્પાં મારવા લાગ્યા; બપોરે ખાણું જમી બેઠી ગયા અને પછી ચા નાસ્તો લઇ સવારના આઠ વાગ્યાના નીકળ્યા' સાંજે પાંચ વાગે ઘેર પહોંચ્યાં. અને ડાયરીમાં ૯ કલાકની અસીલને હાજરી આપી એમ નોંધ કરી. દિવસની કમાણી નક્કી કરી નાખી.

* * *

આજે ધરમશીનું બચાવનામું નક્કી કરવા બારીસ્ટરોની કોન્ફરન્સ છે. પ્રશ્નો ઘણો મહત્વના હોવાથી ચર્ચામાં ઘણો વખત જવાનો સંભવ હતો તેથી રવિવારનો દિવસ પસંદ કરી બારીસ્ટરોને ખાસ ફી આપી નામદાર એડવોકેટ જનરલને બંગલે મળવાનુ રાખ્યું હતુ. સવારના નવ વાગ્યા એટલે એક પછી એક મોટરમાં બારીસ્ટરો આવવા લાગ્યા. મી૦ બ્રાઉન, મી૦ ટોમસન, મી૦ હાજી, મી૦ કાજી, મી૦ ઉકાજી, મી૦ ધોકાજી વગેરે પોણો ડઝન બારીસ્ટરો એકઠા થઇ, બહાર ગેલરીમા નાખેલા ટેબલ આસપાસ ખુરશી પર ગોઠવાઇ જઇ હસતા હસતા ટોળટપ્પા મારવા લાગ્યા. નવ વાગાનો વખત હતો ને સાડા

નીશાની મેં મળી છમી

નવ થયા તોપણ શેઠ કે અરદેશીઆરજી કોઇ જણાયા નહી. બારીસ્ટરો ઉંચા નીચા થવા લાગ્યા, પણ વખત પોતાના લાભમાંજ જાય છે એમ વિચાર કરી મનોમન માનવા લાગ્યા. આખ તણાવી તણાવી આખરે એક મોટર આવી બારીસ્ટરો બધા ગંભીર ચહેરા કરી ડાહ્યા થઇ ગયા મોટરમાંથી શેઠ ધરમશી અને

મરણ વહેલું નીપજતાં એના પાલણ પોષણ અર્થે કરવા પડતા ખર્ચમાં ઉગારો થયો છે. સદરહુ ઉગારાનો હીસાબ ઉગારાની રકમ કરી વાદીએ કરેલા દાવાની રકમમાંથી બાદ કરવી જોઈએ. ઉપરાંત બકરાને વાદી લઈ ગયો હતો અને એનું મુડદું કસાઈને વેચ્યું હતું માટે તેના વેચાણના નાણાંની રકમ પણ સદરહુ દાવાની રકમમાંથી બાદ કરવી જોઈએ.

સામો દાવો

પ્રતિવાદી વધુ જણાવે છે કે–

૧૦ વાદીની હકીકત ખરી હોય તો તેથી પ્રતિવાદીને ભારે નુકસાન થયું છે સદરહુ બકરાને બચાવવા જતાં પ્રતિવાદીની મોટર વાદીના કંપાઉન્ડની દીવાલ સાથે અથડાઈ હતી અને તેથી તેને ભારે નુકસાન પહોંચ્યું હતું તેથી તેના સમારકામને સારુ ભારે ખરચ કરવો પડયો હતો જેને લગતું રીપેર કરનાર કંપનીનું બીલ આ સાથે જોડેલું છે (નીશાની ક વાળો કાગળ)

૧૧ પ્રતિવાદી વધુ જણાવે છે કે– ઉપરાંત મોટરના ઉપયોગનો લાભ પ્રતિવાદી લઈ શક્યો ન હતો અને તેથી તેને ભાડાની ગાડીમાં ફરવું પડયું હતું અને પરિણામે તેને ઘણો ખરચ અને ભારે અગવડ વેઠવી પડી હતી. અને એકવાર અકસ્માત થતાં તે મરતો મરતો બચ્યો હતો તેને પરિણામે તેને દહેશત લાગી હતી જેથી તેને પંદર દિવસ સુધી ડાક્ટરની દવા ખાવી પડી હતી. ડાક્ટરનું સર્ટીફીકેટ તથા બીલ આ સાથે જોડેલાં છે. (નીશાની ખ અને ગ વાળા કાગળો)

૧૨ પ્રતિવાદી વધુ જણાવે છે કે–ઉપરાંત ભાડાની ગાડીમાં ફરવાથી તેની આબરૂને ધોકો પહોંચ્યો છે. તેને પરિણામે પ્રતિવાદીને નેશનલ બેંક ઉપર લખેલો એક ચેક સ્વીકારાયલો નહીં. સદરહુ ચેકનું ખોખું આ સાથે જોડેલું છે. (નીશાની ઘ વાળો કાગળ)

૧૩ પ્રતિવાદી વધુ જણાવે છે કે–ઉપરાંત બકરાનું લોહી મોટરને લાગતાં તે અપવિત્ર થઈ છે. અને તેને લીધે પ્રતિવાદી પણ અપવિત્ર થયો.

૧૪ પ્રતિવાદી વધુ જણાવે છે કે પ્રતિવાદી વૈષ્ણવ હોવાથી તે તેમાં બેસી શકે નહીં આ કારણ સર મોટરને ભારે નુકશાની ખમીને લીલાઉથી વેચી નાખવી પડી છે. જેને લગતું લીલાઉવાળાનું બીલ (નીશાની ચ તરીકે આ સાથે જોડ્યું છે).

૧૪ પ્રતિવાદી વધુમાં જણાવે છે કે– વળી પ્રતિવાદીને ઘેર જઈ સ્નાન કરવું પડ્યું એટલું જ નહીં પણ તેને પ્રાયશ્ચિત કરી બ્રહ્મભોજન કરાવવું પડ્યું, જેને લગતા ખરચનો આંકડો નીશાની છ તરીકે આ સાથે જોડેલ છે.

૧૫ પ્રતિવાદી વધુમાં જણાવે છે કે– વળી પ્રાયશ્ચિતને અંગે પ્રતિવાદીને મુછ મુંડાવવી પડેલી તેથી એના સૌંદર્યમાં હાનિ થવાથી જે કારણસર એ ખાનગી સ્થળે પ્રતિવાદીને અપમાન પણ સહન કરવું પડેલું અને પરિણામે પ્રતિવાદીને ઘણા દિવસ સુધી ઘર બહાર ભરાઈ રહેવું પડ્યું જેથી એને ઘણું દુઃખ અને નુકસાન વેઠવું પડ્યું છે. પ્રતિવાદીની મુછ વગરની છબી આ સાથે નીશાની જ તરીકે જોડેલી છે.

૧૬ પ્રતિવાદી વધુમાં જણાવે છે કે– આ બધી હકીકત અને અપમાનને લીધે પ્રતિવાદીને ભારે નુકસાન થયું છે જેનો આંકડો ને બોજામાં ઓછો રૂપીઆ ૫૦૦૦૦ અંકે પચાસ હજારનો મુકે છે.

૧૭ પ્રતિવાદી વધુમાં જણાવે છે કેઃ—છેવટે નામદાર કોર્ટને પ્રતિવાદી અરજ કરે છે કે આ દાવો એના ઉપર વેર લેવા અને નાહક હેરાન કરવાની ખાતર એના પર માંડવામાં આવ્યો છે. અને તેથી તે ખરચ સાથે કાઢી નાખવો અને પ્રતિવાદીને થયલા નુકસાન બદલ વાદી ઉપર રુપીઆ પચાસ હજારનું હુકમનામું કરી આપવું.

૧૮ જે દસ્તાવેજો પર પ્રતિવાદી આધાર રાખે છે તેની યાદી આ સાથે જોડવામાં આવી છે.

ખરડો કરનાર.
અસ્પંદીઆરજી અને કંપની.
ચોકસ કરનાર,
મી૦ રોબીનસન.

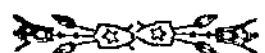
હું ધરમશી રવજી અંધેરીનો ભાટીઆ હીંદુ રહેવાસી મીલકતદાર સોગનપર એ કરાર કરું છું કે ઉપર જે લખ્યું છે તે મારા જાણવા અને માનવા પ્રમાણે ખરું છે.

મારી રુબરુ એ કરાર કર્યો છે.

ધરમશી રવજી.

આજ તા૦ ૧ લી માર્ચ,
એ. ડી સોઝા,
કમીશનર.

રસિકડાં સદૈવ એવું ન્હાય

લેખકઃ
રા. પરિમલ

જીવન સઘળે રસથી રેલાય
રસિકડાં સદૈવ એવું ન્હાય.

ખાન પાન કે ગાન તાન
આરામ રસે ઉભરાય,
કર્મ જ્ઞાન વા ધર્મ ધ્યાન
રસ સાર ભૂત સમજાય,
જીવન સઘળે રસથી રેલાય
રસિકડાં સદૈવ એવું ન્હાય.

નવરસ બસ રસલ્હાણુ
આતમ સંતોષ લગણુ લુટાય,
સુભગ મૃત્યુ યે રસદ રસિકનું
વિશ્વ મહીં વખણાય,
જીવન સઘળે રસથી રેલાય
રસિકડાં સદૈવ એવું ન્હાય.

સૌભાગ્ય સુંદરી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૨ થી]

મંગળાચરણ

જ્યારે ઉપલો સંવાદ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે,—લાગતું હતું અને હવે તમારો વધુ વખત રોક્યા વિના, તે દિવસે અમારા પ્રવેશો એક પછી એક કેમ ભજવાયા તેનો રસીલો હેવાલ અહીં રજુ કરું છું. પેલની શરૂઆતનો ટાઇમ તો ક્યારનો થઇ ગયો હતો પણ ઓરકેસ્ટ્રા જરા "હીંક" બરાબર ત્યાં સુધી અમે વાટ જોઇ. આખરે રાખવાને હુકમ થતાં તેણે ઝાંઝ પટકી જોસભેર બજાવી ને ઉપર બેઠેલા અલીશુ મહમદ મીઆંએ જરા ધ્રુજતે હાથે પણ પુર જોશથી ડ્રોપસીન ઉપાડયો. સુત્રધાર ને નટીઓનું—

"ગણપતિ હો રાજ,
રસપુર્ણ ઘણું તું કર રે"—

એ મંગળાચરણનું ગાયન શરૂ થયું. સુત્રધારનો પાઠ એક ખુખડીઆરસ ઉસ્તાદને પકડી આપ્યો હતો—એવી મકસદથી કે પછીના સીનો ગોઠવતાં વાર લાગે તો એ બે ચાર ઉસ્તાદી ચીજ સુણાવી પ્રેક્ષકોને ખુશ ને રોકાયલા રાખે. અને એ પેસ્તી બહુ કામ લાગી ઉસ્તાદે મંગળાચરણ બાદ નટીના અતિ આગ્રહ

સીપાઈ ને સુંદરીનો બાપ નાઠી ગયા

ને વશ થઇને બે ત્રણ ઉસ્તાદી ગાયન ગાયાં ન હોત તો ભુવનેશ્વરી માતાના મેળાવાળો બીજો પ્રવેશ અધુરા પાત્રો સાથે ઉપડત. પણ બરાબર વખત મળવાથી અમે એ પ્રવેશ આબાદ ગોઠવી શક્યા. મેળાના આબેહુબ દેખાવથી પ્રેક્ષકો છક થયા. ઘણાને એમ લાગ્યું કે નાટકમાંના દેરીઆઓ અસલ દેરીઆ કરતા પણ

સરસ રીતે પોતાનો પાર્ટ ભજવે છે. અને તેમ લાગે એમાં નવાઇ શી? પાવલી પાવલી ચાંપીને નાટકશાળા બહારના ચેવડાવાળા, ગંડેરીવાળા ને પાનવાળાને અમે પકડી આણ્યા હતા. તેમનો પચરંગી પોકારો ચાલતા હતા ત્યાં હું અને કાનીઓ સૌભાગ્ય ને માધવ તરીકે સ્ટેજ પર બહાર પડ્યા. મી૦ બાપુલાલ ને મોહન લાલાજીને તેમના સૌથી વધુ જાહોજલાલીના વખતમાં પણ નહીં પડી હોય તેટલી તાલીઓ અમને તે દિવસે પડી. અમારું કામ અમે ચલાવ્યું ત્યાં સુંદરી અને તેની સાહેલીઓએ ગરબો ઉપાડયો. પણ...પણ...યા પરવરદીગાર ! આ શું ? ઓડીઅન્સને કાને કોઇક અનેરું જ સંગીત અથડાઇ રહ્યું હતું :

ચાલો સાહે ... ચેવડા મસાલે ... ભુવને ...
સહુ મળીને દરશન ... જોર ગરમ ...
દુઃખહર ... લાલલાલ ગુલાબી...નારી ...

આ છબરડો અટકાવવા અમે ફેરીઆઓ સામી આંખો કાઢી, 'શ-શ-શ' કર્યું, મુક્કીઓ બતાવી, પાંસળામાં આંગળાં પણ ભોંક્યાં; પણ એ તો એવા અજબ ગેલમાં આવેલા કે વધુ વધુ બુલંદ અવાજે પોતપોતાની સ્વાદિષ્ટ વાનીઓના પોકાર કરવા લાગ્યા. તેમનો અવાજ ડુબાડી દેવા સુંદરી ને સાહેલીઓએ વધુ ઉંચે સાદે ગાવા માંડયું તેમ તેમ રસે ચડેલા ફેરીઆઓની બાંગ જોર ખીલવા લાગી. પાંચ સાત મીનીટ એ અદ્દ્ભુત સુરાવટવાળું ગાયન ગવાયા પછી આખરે વીંગમાંથી ગપુરીઓ ને બીજા માણસો ગોઠણભર રહી, કોઇ દેખે નહીં માટે કાળાં કપડાં ઓઢી, એ તાને ચડેલા ઉલ્લુઓને એક પછી એક અંદર ઘસડી ગયા એટલે ગરબો તેના અસલ મધુરા

રૂપમાં આખા થીએટરમાં ગાજી રહ્યો, ને ચાર વખત વન્સમોર થયો

પછી હાથી આવ્યો 'ઓ. .હો .. હો......" એવું કંઈક ઓડીઅન્સમાંથી સંભળાયું. પીટમાંથી સીસોટીઓ થઇ. સુંદરી ગભરાઇ, ચમકી, ને સાહેલીઓના હાથમાં બેભાન થઇ પડી. મોહનલાલ તો એવી હતી કે હાથીએ એક વીંગમાંથી નીકળી સામી વીંગમાં સીધા પેસી જવું પણ અફસોસ' તાળીઓના અવાજથી મુઝાઇ ગયો હોય તેમ એ સ્ટેજની વચ્ચોવચ આવી ઝોલા ખાઇ ધબ કરતો નીચે પડયો. એક રમકડા-વાળો ને તેનાં કાગળનાં રમકડાં તેની નીચે ચગદાઇ ગયાં.

"માર્યો ઠાર, ડાહીઆ" મે ધીમે રહીને કહ્યું.

તેણે મને ઝાણી મારી જવાબ વાળ્યો

"તલવાર કાઢ તલવાર"

હું તેની યુક્તિ તો બરાબર સમજ્યો નહીં, પણ ઝડપબંધ તેમ થયો બધું પળમાં બની ગયું. હાથીનું પડવું ને શમશેરનું કઢાવું એક સાથેજ બન્યાં આમ છતાં—એ પ્રથમ પ્રાપ્તે મશ્કરી થઇ જતી હતી પણ સારું થયું કે ઓડીઅન્સ તો એમજ સમજ્યું કે ગાંડા હાથીને પરાક્રમી સૌભાગ્યની તાતી તરવારે જેર કરીને સુંદરીને ઉગારી લીધી. "શાબાશ ! જોવો ! કેમ છે !!" એવા ઉદ્ગાર વાતાવરણ ભેદી રહ્યા એ ધોધારમાં પણ મે, હાથીના ઓઠા લીધેલા નાના છોકરાઓની ઝીણી ચીસાચીસ "ઓ બાપા! માર્યો ! બાપરે ! મુઓ મર" સાંભળી. પણ એનાં કીસ્મત પર એને છોડીને તરતજ સાહેલીઓના હાથમાંની બેભાન સુંદરીને લઇ લેવા મારે દોડવું પડયું. તેને લીધી, સચેતન કરી, ને તેણે પેલું અતિ લોકપ્રિય, પોતાના સુલલિત તાલબધ્ધ મધ્યમસ્થાન શિર ડોલાવનારું ગાયન "મારા મનમા તનમાં ભર્યો છે હરી છે......" લલકાર્યું. જોડીઆ—અમારી સુંદરી—તો કંઇ કંઇ રાક્ષસી છે પણ હાર્મોનીઅમ માસ્તરે પોતાની ચાલાકીથી તેની અસર વરતાવા દીધી નહીં. સુંદરીના લટકામટકાથી પણ પ્રસંગને ઠીક મદદ મળી એટલે બીજો પ્રવેશ પણ પ્રભુ કૃપાથી નિર્વિઘ્ને પાર પડયો.

સુંદરીની સાવકી મા ને ઓધવજીભાવાળો ત્રીજો પ્રવેશ પણ ઠીક ગમ્મત સાથે પસાર થતા બાદ

પ્રવેશ ચોથો—

ને દેખાવ જેમાં સૌભાગ્ય ગવૈયાનો વેશ લઇ સુંદરીને મળવા જાય છે, એનો આરંભ થયો. કંઇક નવું કરી બતાવવાનું ઘેનું અમને લાગ્યું હતું એટલે આ પ્રવેશમાં, "પાપી પપૈયા પિયુ પિયુ બોલે" એમ ગાતી સુંદરીને, મહેલના ઓરડાને બદલે અટારી પર, રોમીઓ જુલીઅટની માફક, ગોઠવી હતી એ એમ ગાતી હોય ત્યા હું રોમીઓની જેમ સીડી પરથી ચઢી તેને મળું એમ તજવીજ કરી હતી સુંદર અટારીને અડકાડી ને મુકેલી ઓરકેસ્ટ્રામાંથી આવેલી વાંસ-ની સીડી દર પગે પ્રેક્ષકોના ચિત્ત આકર્ષી રહી હતી ત્યાં હું પહેલા ગવૈયો બની આવ્યો ને પછી દાઢી કાઢી નાખી સૌભાગ્ય સુંદરીને પ્રકટ થયો. "ઓ નાથ ઈશ્વર! આવો અટારીથી." સુંદરીએ હાથ લંબાવી ઉદ્ગાર કાઢ્યો મારે જવાબમાં કહેવાનું તે બહુ સહેલું હતું છતાં એ અભાગણી પળે હું ભૂલી ગયો. મથું સમજવાનો વખત આવવા પણ અચાનક એક ઉપાય સુઝયો. રોમીઓ જુલીઅટ નાટકની કોલેજમાં ગોખેલી આખી સીનની પંક્તિઓ અવશ્ય સમોટ-તાથી બોલવા તરવરવા લાગી એટલે મેં

ખળભળાટ શરુ થયો. પણ જોડીઆંએ વધુવધુ લટકામટકા કરવા માંડયા, આંખો મારી, ચેષ્ટાઓ કરી ને લટકતી ચાલે ચાલી પ્રેક્ષકોનાં મન એવાં તો હરી લીધાં કે અમારી અજાયબી વચ્ચે એન્કોર થયો. સાત વખત એ ગાયન ગવાયું.

હવે સુંદરીનાં બાથોપરી દોડધામવાળો સીન આવવાનો હતો એટલે અમે ઇસારાથી મહંમદને પડદો પાડવાનું કહ્યું. તેણે સામો ઇસારો કર્યો તેનો અર્થ એવો હતો કે "દોરડું પડદામાં ભરાઇ ગયું છે. હાંકયે રાખો". ઓ તેરીકી! હવે શું કરવું ? આ સીન આમને આમ કયાં લગી ચાલશે? હાર્મોનીઅમ તો ચાલુજ હતું. આખરે બીજો ઉપાય નહી હોવાથી મેં કહ્યું. "પ્રિયા સુંદરી ! ચાલ આપણે નૃત્ય કરીએ." "જેવી તમારી ઇચ્છા, પ્રીતમ!" તેણે મારા ખભા પર ડોકું નાંખી આંખ મારી કહ્યું. અસલના આર્યાવર્તમાં પુરુષો તાંડવ અને સ્ત્રીઓ લાસ્ય નૃત્ય કરતી. એ પ્રાચીન પરંપરાને અર્વાચીન રૂપ આપીને આજે અમે, ઓડીઅન્સની ભારે હસાહસ અને રમુજ વચ્ચે, પોલ્કા, નીગ્ર, વનસ્ટેપ, ફોક્સસ્ટેપ—એમ જાત જાતના ઇંગ્લીશ સ્પેનીશ ને ચાઇનીઝ ડાન્સની શરુઆત કરી. નાચતાં નાચતાં જોડીઆએ પુછયું: "ગઠેરી તો નહીં પડે ?" મે કહ્યું "કાનીઓ પીટમાં જો. ને આમ જોનો નથી? ઓરચેસ્ટ્રા બધું પુર આનંદમાં છે—હસીહસીને ઉથલાઇ પડે છે. હવે તો ગમેતેમ કરીને પાર ઉતરવું." હાર્મોનીઅમ માસ્તરને તબલચી પણ લહેરમાં આવી ગયા. તેમણે પણ ઇંગ્લીશ રાગો વગાડી સુરની મીલાવટ જમાવી. ડાન્સ બરાબર જામ્યા. બીજા ડાન્સ નાચી રહી અમે પ્રખ્યાત રશીઅન બેલેટની તૈયારી—અહાહા ! દેશી પોષાકમાં રશીઅન બેલેટ!—કરતા હતા ત્યાં—

એનું સત્યાનાશ જાય એનું!" મહમદનો પડદો સાજો થયો ને એ સર્રર્ર કરતો એકાએક સ્ટેજ પર ઉતર્યો એટલે તેની જમણી બાજુ સુંદરી ને આગળી બાજુ હું રહી ગયાં! સસલાની માફક દોડી હું તો વીંગમાં ભરાઇ ગયો પણ ઓડીઅન્સે હોહા કરી એન્કોર કર્યો એટલે ઇંગ્લીશ સ્ટાઇલ પ્રમાણે નમીને અમે તેનો સત્કાર કર્યો. પડદો પાછો ઉચકાયો અને અમારો રશીઅન બેલેટ નવ વાર વન્સમોર થયો.

નવમો પ્રવેશ—જંગલ

જંગલનો સીન અમે આબેહુબ ગોઠવ્યો હતો. બહુ અનુભવ નહી છતાં અમારા રાધજી મીસ્ત્રીએ તેને બને તેટલો બીહામણો બનાવવામાં કશી કચાશ રાખી નહોતી.

કાનીઓ હજી પીટમાંજ રેકર્ડ કરતો હતો પણ આ સીનમાં માધવની જરુર હોવાથી અમે કાનીઆની જગાએ એક રીખાઉ છોકરાને તેના કપડાં પહેરાવી માધવ તરીકે તૈયાર કરી દીધો. તે સુંદરી અને હું અત્યંત થાકેલા હોઇએ તેવા જંગલમાં આવી પહોંચ્યા. મુંબાઇની કોઇ પણ ફેશનેબલ બાનુને કોરે મૂકે તેવી અદ્ભુત છટાથી બેભાન બનવાનો અભિનય જેઠીબાએ કર્યો. સુંદરી અચેતન બની મારા ખોળામાં સુઇ ગઇ એટલે "માધવ, જરા પાણી લાવતો—આટલામાં ક્યાંક ઝરો હશે. શોધી કાઢ" કહી મેં તેને પાણી લેવા મોકલ્યો. તે ગયો એટલે "સુંદરી! સુંદરી! ઉભી થા. સુકુમાર બાળા! કંચન કાયા! તારા પર આ દુઃખ મારે લીધે આવી પડ્યું. આહ!" એ બબડ્યું, મી૦ બાપુલાલ પણ હાથમાં આગળ પડે એવી એકટીંગ સાથે મેં ચલાવ્યું. એ પુરુ થયું પણ માધવ આવ્યો નહીં. એ કમબખ્ત ગયો ક્યાં! એ વખતસર નહીં આવે તો આવો અચ્છો કરુણરસિક પ્રવેશ મારી જશે. શું કરવું એ મને સુઝતું નહોતું. મેં ઓડીઅન્સ સામું જોયું એ તરફ મારી ઉડતી નજર ફરતી હતી ત્યાં એકદમ મને એક ફક્કડ વિચાર સ્ફુરી આવ્યો કે હિંદમાં સુશિક્ષિત જનો જુજ છે ને તેમાંએ ગુર્જર સાહિત્ય-રસિકો તો બહુજ થોડા. ત્યારે એ પરિસ્થિતિનો લાભ કેમ ન લેવો! આ વિચારો વીજળીના વેગે મગજમાંથી પસાર થઇ ગયા ને મેં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ચોથા ભાગમાંની

પ્રિયા મૂર્છાથી છુટી થા
પ્રિયા બોલેથી બોલી જા

એ કવિતા લલકારવા માંડી. જ્યાં જ્યાં 'કુમુદ' હતું ત્યાં 'સુંદરી' મુકી દીધું. માધવના વિલંબ વીગેરેની મારી ચિંતા કરુણરસરૂપે મારા રાગમાં મદદગાર થઇ પડી. ગઝલની ગંભીરતા સર્વત્ર છવાઇ રહી ભારી અસર જામી રહી હતી ત્યાં, મારા ગભરાટ વચ્ચે, હાથે હાંડો લઇ પેલો નવીન માધવ લટકાળી ચાલે સ્ટેજ પર ચાલ્યો આવ્યો. હું ને સુંદરી બેઉ ઉભા થઇ ગયા.

"માધવ, ક્યાં લાગ્યો આટલો વિલંબ?" મેં રોફમાં હાવભાવથી પુછ્યું.

"શું કરું બાઇસાબ! પાણી તો કાનજીભાઇની ઓરડીમાં ગ્યો ત્યાં નો'તુ. તમારી ઓરડીમાં ગ્યો ત્યાંએ નો'તુ (સુંદરી બતાવી) આ જેઠાલાલની ઓરડી આટલી ભપકાદાર શણગારેલી ને શોભીતી પણ ત્યાં પાણીનું તો ટીપું એ મળે નહીં. પછી તો શેઠ રામોશી ભૈયાનો લોટો માગીને પાછેના કુવામાંથી ભરી આવ્યો, સાબ."

મને ચક્કર આવવા માંડ્યા "ગયો નહીં તો!" એટલુંજ હું બોલી શક્યો. થીએટરમાં ખુબ હસાહસ ચાલી. છેવટ લગી જેમ તેમ સાચવી રાખેલો મારો ટ્રેજીક સીન

અંતે માર્યો ગયો, એટલામાં સુંદરીનો બાપ સુંદરસેન લશ્કર લઇ આવી પહોંચ્યો. મુળ ખેલમાં એ વખતે સૌભાગ્ય સુંદરીને સાચવે છે ને માધવ તલવાર ખેંચી લડે છે પણ આ ધોવેલા મુળા જેવો માધવ તો માથે હાંડા સાથે બાઘાચકવા જેવો બનીને બધું જોયા કરતો હતો એટલે મારેજ મેદાને ઉતરવું પડ્યું. પરાજય થયો. અમે ત્રણે કેદ પકડાયાં. માધવ કેદ થતાં થતાં, એક સીપાઇને સુંદરીનો બાપ નાસી ગયા. હાંડો ગબડી પડ્યો. ગબડતો ગબડતો ઓરચેસ્ટ્રા લગી પહોંચ્યો. સ્ટેજ પર કરુણ ને વીર રસ હોવા છતાં ઓડીઅન્સમાં તો હાસ્યનોજ પ્રાદુર્ભાવ થતો જણાયો. એટલામાં...ચક્રવર્તી મહારાજા ચતુરસિંહ ચડી આવ્યો ને પેલા નાના રાજાને તથા અમને સઘળાને પકડીને ઉપાડી ગયો. આ રીતે પહેલો અંક સમાપ્ત થયો.

અંક બીજો

અંક પડયા પછી કાનીઓ મારી પાસે આવ્યો ને કહ્યું "ફ્સ્ટ્ર્બર ભલે થય. ઓડીઅન્સ લહેરમાં છે. નાટક તો ઘણાં થાય છે પણ નાટકવાળાનું નાટક જોવાનો અલભ્ય લાભ તેને આજે મળ્યો એટલે તે ખુશખુશ છે."

"પણ કાનીઆ, હવે કેમ કરશું ? મને તો કંઈ યાદ નથી. ચોપડી પણ પેલા ધુતારા ડાયરેક્ટર પાસે રહી ગઇ. અત્યાર સુધીનું તો કંઈ કંઈ યાદ હતું. પણ હવે તો બધુંજ ગુમ! કરી શું ?"

"અરે એ તો એમને એમ હોકયે રાખવાનું. જો હું તને કહી જાઉં" આમ કહેતાં તેણે મુળ નાટકનો બાકીનો સાર થોડો બરાબર ને થોડો અદ્ધર ફેંકતાં ફેંકતાં મને સમજાવ્યો. "કેમ ખરું કે નહીં ! આ અંક તો એ પ્રમાણે ને ત્રીજામાં દેખ લેંગે!" એટલામાં ડ્રોપસીન ઉપડ્યો.

તખ્ત જોડે ઝુંબેશ

દરબારનો ઝગઝગતો સીન દેખાયો. અમારો મહારાજા અસલ નાટકના એ એક્ટર મહુંમ દયાશંકર વસનજી જેવોજ ભરાવદાર ને દમામદાર હતો ને વળી ઘેબીઆને લીધે ખરા ચક્રવર્તી રાજા જેવો લાગતો હતો. ઓડીઅન્સ એક ચિત્તે આ દૃશ્ય નીહાળતું હતું, અમે પણ અમારા રાજાજીના દમદમાથી મગરૂર બની રહ્યા હતા ત્યાં રાજાજીનું તખ્ત કચુડ કચુડ બોલવા માંડ્યું.

"શું થયું ? ધરતીકંપ ?" કાનીઆએ ડગી રહેલું તખ્ત જોઇને મારા કાનમાં કહ્યું.

"ના, ના એ તો રાજા મારો ને સુંદરીનો હસ્તમેળાપ કરવા ઉઠવા જાય છે પણ ઉઠાતું નથી."

"કેમ શું થયું છે?"

"જોને, મને લાગે છે એ સલવાઇ ગયા. રામજી મીસ્ત્રીએ તખ્ત બનાવતી વખતે એમના શરીરનો ઘેરાવ ધ્યાનમાં નહીં રાખ્યો હોય એમ લાગે છે. બેસતી વખતે પણ રાજાજી જેમ તેમ કરીને દબાતા દબાતાં તખ્તમાં ઠસ્યા હતા."

કાનીઓ આ ખુલાસો ફાટી આંખે સાંભળી રહ્યો હતો તે દરમીઆન તખ્તના પાશમાંથી છુટવાના નિષ્ફળ પ્રયાસો ચાલુજ હતા. તખ્ત હચમચે, આમ ખસે, તેમ ખસે. આખું જાય, પાછું થાય પણ મહારાજાને છોડે નહીં. આ જોઇ એક બે બેશરમ દરબારીઓ હસવા લાગ્યા હતા તેમને તો અમે ડોળા કકડાવી મુંગા કર્યા પણ ખડખડાટ હસીને ગમ્મત મેળવતા પ્રેક્ષકોને કોણ અટકાવે? અંતે, હારેલા રાજાએ તખ્ત સાથેની ઝુંબેશ બંધ કરી, ને જેડે બેઠેલ રાજ્યમોરને અમારો હયેરાતો મેળવી રાખવાની આજ્ઞા કરવાનું ડહાપણ વાપર્યું, ત્યારેજ મામલો કંઈક સુધર્યો. ને ત્યાર પછી તો તુરત

માણકુ આઈ બીકાનીરસે
તરકારી લે લો

એ ઉસ્તાદી ચીજ નાચ સાથે ગાવામાં આવી એટલે એનું સાતેક વાર વન્સમોર થયું, ને એ પ્રવેશ પુરો થયો.

ત્યાર પછીનો એક પ્રવેશ તો ઠીક પસાર થયો.

વલ શાને કરો છો આજ રૂડું રે કામ
જેવે રાખે શ્રી રામ કરે સ્હાય ઘનશ્યામ
તેવું લઇ થઇ કેવું નામ?—

એ ગાયન પર ઘણા ફીદા થઇ ગયા. પણ ત્રીજો પ્રવેશ શરુ કરવા માટે હું સ્ટેજ પર જાઉં છું ત્યાં તો—ઓ જાણ! 'પહેરી ચોળી' વાળા સીન માટે સુંદરીના ઘરને બદલે એક અંધારી કોટડીમાં ખુરસી મુકાવી એવો સીન ગોઠવાયો હતો. એ પણ રામજી મીસ્ત્રીનું પરાક્રમ નંબર ૨! મનમાં ને મનમાં તેને પાયલાગણ ચોપડી, ને ત્યાં એ હાજર હોત તો તેનો વાસો પણ ભાંખરો કરત. થોડી વાર તો હાથપગ પછાડ્યા પડદો ક્યારનો ઉંચકાઇ ગયો હતો, દરેક પળ અમૂલ્ય હતી. ઓડીઅન્સમાંથી સીસોટીઓ, ને કીકીઆરીઓ વધતી જતી હતી. ઘુમી રહેલા માથાને બે હાથ વચ્ચે દાબી રાખીને મે ઝંપલાવ્યું, સ્ટેજ પર રજુ થયો ને ખુરશી પર ગોઠવાઇને 'હેમ્લેટ'નું

"To be or not to be that is the question"
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune
Or to take arms against a sea of troubles
And by opposing end them.......

એ પંક્તિઓનો તરજુમો બનાવીને ફેંકવા માડ્યો. વાચક! અજાયબ થતા નહીં; વિચારો, ખુદ "સૌભાગ્ય સુંદરી" તો 'ઓથેલો' પરથી છે જ. ઘણા ગુજરાતી નાટકકારો બહાદુર બંગકવિ દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય પરથી તફડંચી કરે છે. ને દ્વિજેન્દ્રબાબુ પોતે પણ કોઇ કોઇ વાર મોલીએર કે શેકસપી-અરમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે છે આમ બધાનાં મુળ તો મહાગુરુ શેકસપીઅર પાસેજ પહોંચે છે, તો પછી અણીને વખતે, લાજ જતી અટકાવવાને મે એ મહાગુરુને ભજ્યા તેમાં ખોટું શું? મારી અગાધ વાક્છટાથી શ્રોતાઓ એવા વશ થઇ ગયા કે એ આખલું પ્રસ્તુત છે કે નહીં તે સવાલ જ તેમના ભેજામાં આવી શક્યો નહીં એ પુરું થતાં, રીસ્ટ વોચમાં જોઇ, "ચાલો દશ થઇ ગયા. પ્રિયા જમવાની વાટ જોતી હશે" કહેતો હું ઉઠ્યો ને અંદર જઇને જોઉં છું તો જેઠીઓ સુંદરીના પોશાકમાં પણ વીગને બદલે બાબરીવાળા માથા સહિત બીડી ફુંકતો આમથી તેમ ઘુમ્યા કરતો હતો.

"શું થયું, જેઠીઆ! કે ભોવાયું! જલદી કર હો, તારો હવે પાર્ટ આવે છે"

"શું પાર્ટ આવે કપાળ?" કહીને તેણે માથે હાથ પછાડ્યો ને હાંફતો હાંફતો ખુરશી પર બેઠો. "મારી વીગ ક્યાં ગઇ?"

"તે બીજી લે હમણા. પણ જલદી કર. તૈયાર થા જો"—સ્ટેજ બતાવતા—"નવો સીન ગોઠવાઇ પણ ગયો ને કાની-ઓ-માર્કેટ સા પહોંચી ગયો. હું પણ જાઉં છું. તું તાકીદ......"

"પણ કેવી રીતે તાકીદ થાય, વીગ વિના?"

"કેમ નહીં કોઇની લે!"

"તે કોઇની મને બેસે ખરી કે? ને હું સુંદરી ગમે તે ચાર બદામના એકટરની વીગ પહેરું એ-ખ્યાલ જ કેવો બેહુદો છે?" ખુરશી પરથી એકદમ ઉભા થઇ તેણે કહ્યું.

અમારી ટપાટપી દરમીઆન પડદો ઉઘડી ગએલો હોવાથી ચતુર કાનીઆએ સીનમાં ગોઠવેલા પીઆના પર એક ગાયન—મુળમાં નહીં છતાં-શરુ કરી દીધું હતું.

"તે એટલી ખુમારી છે તો તારી વીગ રખડતી શીદ મુકે છે? માથા પરથી કાઢી જ શા માટે?"

"ત્યારે શું આખો દહાડો વીગ પહેરી રાખે? પરસેવો થાય, ભાર લાગે, માથું દુઃખે એની તમને શી ખબર પડે?"

આમને આમ કોણ જાણે કયાં સુધી ચાલત—કાનીઓ

ઈટ્સ આ લોગ લોંગ વે ટ્ ટુ પે રે......રી ને બીજાં અંગ્રેજી ગીત એક પછી એક વગાડયા કરત–ને હું, "કયાં સ્ટેજ પરની મારી મનોહર માશુક સુંદરી અને કયાં આ બાબરીવાળી બીડી ફુંકતી જીદ્દી સુંદરી?" એ પ્રશ્ન વિચાર્યા કરત. પણ અમારા ચકોર રામલાની સૂચનાનુસાર એક કાળી સાડીના ટુંટાને સુંદરીની વીગ તરીકે ગોઠવીને તેની પર ઘુમટો તાણવો એમ ઠરાવ્યું. તેણે આનાકાની કરતાં કરતાં પણ તે વાત કબુલ રાખી ને એ વેશમાં સ્ટેજ પર આવીને

પહેરી ચોળી લટકાં મટકાં કરતાં આવ્યાં
રંગે બોળી, સાડી ઓઢી મન લોભાવ્યાં.

એ મીઠા સરોદે ગાઇને સૌનાં દીલ બહેલાવ્યાં.

જેલ

વચ્ચે એકાદ પ્રવેશ ગયા પછી "પી લે શરાબ મજેદાર મેરે યાર"ના યાદગાર ગાયન-વાળો જેલનો સીન આવ્યો જેમાં માધવને દારુડીઆનો અભિનય આબાદ ભજવતો જોઇ તેને માટેનું મારું માન ૨૫) ટકા વધ્યું. "કેવો જાણે ઢીંચ્યે જતો હોય તેમ મંડયો છે! રાસ્પબરી આવી સિફતથી પી શકાય છે એ તો હું આજેજ જાણું છું" હું બબડયો.

મારે હવે ગુસ્સામાં સ્ટેજ પર જવાનું હતું તે મુજબ ગયો ને ખુબ આવેશમાં માધવને ઠપકો આપવાનો પાર્ટ ભજવવા માંડયો: "માધવ! માધવ! આ શું?"

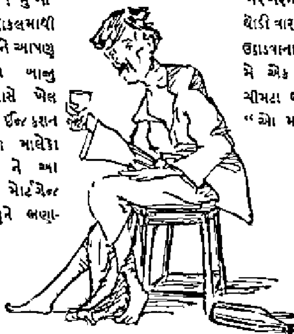
"અરે માધવ તારો બાપ. હું તો કાનીઓ ને તું ફકીર."

આ ધડાકો સાંભળી હું તો ચમકીજ ગયો. લથડતો કાનીઓ ઉર્ફે માધવ મારી પાસે પાસે આવવા લાગ્યો.....એનું સત્યાનાશ જાય! કમબખ્તે ખરેખરજ એવડો ઢીંચ્યો હતો. મને ઝાળ ચઢી ને તેના વાસ મારતા મોઢા પર એક એવી સખત ખેંચી કાઢી કે તેના ગાલના પાઉડરમાં પાંચે આંગળાં છપાઇ ગયાં. તે મારી પર ધસી આવતો હતો પણ મેં બરાડ પાડી સીપાઇઓને હુકમ કર્યો, "લઇ જાઓ એ નરાધમને, એ દુષ્ટ દારુડી-આને નળ નીચે બેસાડી વો." ચાર લંઠ સીપાઇઓના કાબુમાં તે આવે ત્યાર પહેલાં છ સાત મીનીટ વીતી ગઇ જે સમય દરમી-આનં કાનીઆએ ભાતભાતની ગાળોના મિશ્રણ સાથે અમારું નાટક, તેનું મેનેજમેંટ, એક-ટરો પરનો જુલમ, ટીકીટની ઓરડીમાં જઇને મેં પચાસ રૂપીઆ આગળથી ઉચાપત કરી પાછલી ઓરડીની પેટીમાં મુકી રાખ્યા એ વાત-એમ ઘણાં ઘણાં પોકળ ઓડીઅન્સ સમક્ષ બેધડક ખુલ્લાં કર્યાં, જેનો સ્વાદ ભારે હસાહસ ને કોલાહલ સાથે સૌએ ચાખ્યો. તેજ વખતે બીજા અંકનો ડ્રોપસીન પડયો એટલે પ્રેક્ષકો હસદસતા બહાર નીકળ્યા. મેં સંતોષ માન્યો કે ગમે તેમ પણ ઓડીઅન્સ રીઝયું તો ખરું.

ત્રીજો અંક

ત્રીજો અંક શરૂ થવાને થોડી વાર હતી ને હું વીંગમાં બેઠેલો હતો ત્યાં તરબોળ થએલો કાનીઓ મારી પાસે આવ્યો ને દયામણું મોઢું કરી મારી ચાહી ને ખુલાસો કર્યો કે રામભરી મળી નહી એટલે એવડો મંગાવીને ચલાવ્યું હતું .. .વગેરે. તેની વાત હું અડધો હસતો અડધો ચીઢાતો સાંભળી રહ્યો હતો ત્યાં એક એક્ટરે દોડતા દોડતા આવી કહ્યું :

"ભાઇ મહેમાણ ! મુંબાઇથી હમણાં આવેલી લોકલમાંથી બે એલીફ઼ા ઉતર્યાં છે ને આપણું થીએટર પુછતા આ બાજુ આવે છે. તેમની પાસે ખેલ બંધ કરાવવાનું ઈન્જંકશન ગુજરાતી કંપનીના માલેકો તરફથી લેવાયલું છે. ને આ થીએટર પણ કમલ મોર્ટગેજ છે. શામરાવે આપણને જણાવીજ રાખ્યા."

તેણે પુરું કર્યું કે, ધ્રુવનો કાંટો ઉત્તર તરફ ફરે તેમ મારું ગભરાયેલું મોં મદદ માટે કાનીઆ તરફ ફર્યું. પળવારમાં તે વિચક્ષણ નર પરિસ્થિતિ પરખી ગયો. બીજી પળે તેને ઉપાય સુઝ્યો ને તેણે કપાટબંધ હુકમ મારા કાનમાં સંભળાવી દીધો.

"ઓ આઇ સી ! હું સમજ્યો તારો આઇડીઆ. પણ પરિણામ ?"

"અરે પરિણામની ક્યાં —" કહેતા તેણે એક ગાળ ઉચ્ચારી, ત્યાં—

ટ્રીરીંગ .....ટ્રીરીંગ... . ટ્રીરીંગ

એ ત્રીજી ટકોરી સાથે અંક શરૂ થયો. દુર્મદની છોકરી ગુણવતી ને માધવના વાર્તાલાપવાળા સીન પછી વીંટીનો સુપ્રસિદ્ધ સીન ભજવાયો, પણ એક ઠેકાણે જોડીઆએ ભાંગરો વાટ્યો. એક તો સીન ગોઠવનારે પલંગ મુકેલોજ નહી, એટલે 'સુંદરી'ને નીચે પાટીઆ પર સુતેલી જોઇને હું અકળામણમાં પડયોજ હતો. તેમાં વળી ત્રણ રાતના ઉજાગરા પછી સુંદરીને આ વખતે ખરેખરજ ઉંઘ આવી ગયલી. થોડી વાર સુધી તેને સંબોધીને ઉડાડવાના મિથ્યા પ્રયાસ પછી મે એક બાજુથી ધીમે ધીમે ચીમટા ભરવા માંડ્યા એટલે "ઓ મા રે" કરતી તે ઉઠીને બેઠી થઇ. મેં પાર્ટ ભજવવાનું ચાલુ રાખતા પુછ્યું, "ક્યાં છે મારી વીંટી ? ક્યાં છે મારો રુમાલ ?"

'અરે રુમાલ કેવો ને વીંટી કેવી ! એમાં સુંદરીએ "કેવો જાણે ઠીચ્ચે જતો હોય તેમ મંડ્યા છે ! શીદ ખપણો છે ? મારી ઉંઘ ઉડાડી નાખી બધી !" કરી તેણે આંખો ચોળવા માંડી.

ઓડીઅન્સ ઘડીભર તો દિગ્મૂઢ થયું પછી ઠેક સમજવા લાગ્યું કે આરો અકાળ છે મે પણ વીચાર્યું કે આમને આમ ચાલુ રહેશે તો સીન આગળ વધશે કેમ ને સુંદરીને દરીઆમાં નખાશે ક્યાંથી ? તેથી તેની સામે આંખ કાઢીને ગર્જના કરી. "ઉંઘ ! અત્યારે તો તને ઉંઘજ આવેને ! હું માધવ

નથી તેથીજ કેમ?" છેલ્લા શબ્દો બોલતાં મેં પગ પછાડયો. અને, મુખ્ય એકટર પગ પછાડે ત્યારે પીટમાંના અમારા માણસો તાળીઓ પાડવા માંડે એ ગોઠવણને આધારે જોસભેર તાળીઓ પડી અને થોડો ઘોંઘાટ ગરબડાટ થયો એટલે સુંદરીની શુદ્ધ ઠેકાણે આવી, ને "વીંટી મારી પાસેજ હતી, જડતી નથી, કયાંક હશે" એમ કહીને જોડીઆએ કામ આગળ ચલાવ્યું, ને એ પ્રવેશ વધુ વિઘ્ન વિના પુરો થયો.

દરબાર સીન

ત્રીજા અંકનો અમારો ત્રીજો અને ગ્રાંડ દરબાર સીન હવે પુર ઠાઠમાઠ સાથે શરુ થયો. છડી પોકારાતાં ઘીની બરણી જેવા અમારા ચક્રવર્તી મહારાજા આવીને પોતાને સ્થાને ગોઠવાયા. અમે ખાસ દર આપી રોકેલી ગાનારીએ ગાન ને નાચ, મુળ નાટકમાં નહીં છતાં, શરુ કર્યાં. ખરી નાચનારીને સ્ટેજ પર જોઇને પ્રેક્ષકો હેરત તેમજ ખુશી થયા. સત્તર વાર વન્સમોર કર્યું. અને અઢારમી વારના વન્સમોરની તાળીઓ પડી રહી હતી ત્યાં વીંગમાંથી ત્રણ તાતીઆ સ્ટેજ પર ધસી આવ્યા. તેમાંનો એક સુકકા કોપરા જેવા મોંઢાવાળો આગળ આવીને ગુંગણે સાદે પોકારવા લાગ્યો;

"મીસ્તર ફકીર મહમ્મદ કોન છે? કાનજી લલ્લુ કોન છે! ધારશી નાનજી કોન? ખેલ બંદ કરો. હાઇકોર્ટનું ઇજંકસન છે. અમે બજાવવા આવેલા છે. બેલીફ છે. કોઇના નાટક તફડાવી ભજવે છે! સરમના વાત છે! ડબલ મેરગેજ છે. બંદ કરો. ચલો, જલદી; સીપાઇ, પકડો."

અમે સૌ આભા બની જોઇ રહ્યા. મેં દયામણે ચહેરે કાનજી તરફ જોયું. તેણે હળુએ કહ્યું, "જરા નહીં. સેનાપતિ તરીકે તારી ફરજ બજાવ્યો જ" હું તરત ચેતી ગયો. ને કાનજી શુ ગત રમવા માગતો હતો તે વીજળીના ચમકારા માફક મારા મગજમાં ઝબક્યું. તલવારની મૂઠ પર હાથ રાખી મેં એક પગ આગળ મૂકી, ધનાશે કરતો હોઉં તેમ, ઉપલું બેસનાર તરફ જોઇ કહ્યું: "અહીં કોઇ કાનજી નથી તેમ ફકીર પણ નથી. આ તો ઉદયપુરના ચક્રવર્તી મહારાજાનો દરબાર છે. તેમાં વગર રજાએ ઘુસી આવવા માટે, રે દુષ્ટો! પાપીઓ! તમારો શિરચ્છેદ થશે."

બેલીફ અને સીપાઇથી બીજું જોઇએ તેને બદલે આ સાંભળીને પેલાઓ ચકભમ થઇ ગયા. ઓડીઅન્સ અજાયબીમાં ડૂબકી મારી ગયું. ને અમારા દરબારમાં બીરાજેલા સહુ સજ્જનો પણ પુતળા જેવા બની ગયા.

થોડીવારે એક તાલીઆને ભાન આવ્યું. "એ શું બકેછ?" તેણે કહ્યું: "બેલીફ સામે પતરાજી કરેછ? એ નાટક કરેછ કે ફારસ કરેછ?"

"બેટમજી! આ નાટક ને ફારસ બેઉ છે, ઓ 'બેલીફ ને પોલીસ નામના પ્રાણીઓ' તમે જ્યાં જ્યાં જાઓ છો ત્યાં ત્યાં શાપ ભોગો છો, આંસુ વહેવડાવો છો, લોકોના દુઃખ-દર્દી પર કામ લો છો, અને વિચારો કે તમે કેટલા વાહીયાત છો, કેટલા નકામા છો. તમે પથ્થર કેમ ન પાક્યા કે ચટણી વાટવા તો કામ આવત? ધિક્કાર છે તમને, મદદગાર ધિક્કાર છે તમને ઉત્પન્ન કરનાર પદ્ધતિને! ધિક્ સર્વને—ધિક્ તમને—ધિક્ મને!"

"વેડા ઝાઝા કાવ!" ગણે એક સામટા બોલી ઉઠ્યા. અને હું કંઇ જવાબ આપું ત્યાર પહેલાં ઓડીઅન્સ તરફ ફરી તેને અપીલ કરી. "અમે બેલીફો છે. મુંબાઇથી આવેલા છે. ઇન્ફોર્મેશન લાવેલા છે...." પણ તેનું વાક્ય સાંભળું ત્યાર પહેલાં મેં મારા સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે "લઇ જાઓ આ દુષ્ટોને વધસ્થાનમાં અને તેમનાં ધડ માથાથી જુદા કરો પેલા ખડા તાલીઆને તો પાણીમાં પીવજો તેણે મને સૌથી પહેલો વેડા કહ્યો છે."

"અરે તુમથી પીવવાવાળાથી......" કહી તેણે મને તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. મેં મુક્કાથી જવાબ વાળ્યો. તેનો પ્રત્યુત્તર ઠોંસા રૂપે દેવાયો. મેં એ લત્તાપ્રહારદ્વારા ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે પાછો આપ્યો, ને દરબારસીનને બદલે એ ડી પીનોની કોઇ ફીલ્મ હોય તેવી ધમાચકડી ચાલી રહી. છેવટે અમે બેઉ કુસ્તી પર આવી ગયા—એક થાંભલાને અથડાયા, ને એક જબરા કડાકા સાથે એક પળમાં તે ભવ્ય દરબારના તખ્તા આરસા હાડી ગુમ્મર બધું જ કડડભુસ થઇ ગયું અને તેની નીચે નાચનારી દોલતજાન, ચક્રવર્તી મહારાજા, બેલીફ, સૌભાગ્ય, સુંદરી ને ઓર્ડરો દબાઇ ગયા.

થીએટરમાં હોહા થઇ રહી. ધરતીકંપ થયો કે શું એમ એના મનમાં ક્ષણભર થયું

× × ×

પછી શું થયું તે ખબર નથી પણ હું જાગ્યો ત્યારે જેલની હોસ્પીટલમાં હતો, થોડા દહાડા રહીને તપાસ ચાલી. તપાસ દરમીઆન મેં તક જોઇને એક વખત ઇન્સ્પેક્ટરોના કાનમાં ફુંક મારી પરિણામે નાશવંતરાવ અને બેલીફોની જુબાનીમાં સાબીત થયું કે નાટકમાં અકસ્માત થયો હતો. આ વાતે કેદ-

લાક ન્યાયનાં પુતળાંઓએ છાપામાં ચકચાર ચલાવી પણ થોડા દહાડા રહીને બધું શમી ગયું.

વાચકો! રજા લઇશ, પણ જતાં જતાં સલાહ આપું છું કે ધંધા બધા કરજો પણ નાટકનો તો હરગીઝ કરતા નહીં: એમાં આબરુ ના–ટક, પૈસા ના–ટક, તંદુરસ્તી ના–ટક, મગજ ના–ટક, સુખશાંતિ ના–ટક એમ કશુંજ ટકતું નથી. માટે તેનાથી હમેશાં દૂરના દૂરજ રહેજો.

સ્વીકાર

પાઠમાળા, પાંચમા ધોરણ માટે: કર્તા રા. પ્રાણજીવનદાસ નારણજી શાહ, પ્રકાશક: રા. કેશવલાલ ડી. તલસાનીઆ, બુકસેલર–લીમડી, કીં. આઠ આના.

સૌ. છબકાર વનિતા વિશ્રામ (અમદાવાદ)નો સં. ૧૯૭૫–૭૭ નો હેવાલ: પ્રસિદ્ધ કર્તા: શ્રીમતી સુલોચના દેશાઇ.

વિજયધ્વજ: મુળ લેખક: જેમ્સ એલન; ભાષાંતર કર્તા: રા. રતિપતિરામ ઉ. પંડયા. મૂળ લેખકના ઉન્નત વિચારોને ભાષાંતર–કર્તાએ ગુજરાતીમાં સફળતાથી ઉતાર્યા છે.

સિરાજુદ્દૌલા: અનુવાદક: રા. મહાશંકર ઈ. દવે. પ્રકાશક: રા. લાભશંકર જી. જોશી. વ્યવસ્થાપક:– "સ્વ૦ ત્ર્યંબક સ્મારક ગ્રંથમાળા." કીં૦ ૨. ૩–૮–૦.

માનવશાસ્ત્ર અથવા મસ્તકવિદ્યા અને મુખ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર (સચિત્ર): લે૦ રા. ગીરધરલાલજી મહેતા.

સંવાદ સંગ્રહ: સંયોજકો: રા. હરિલાલ ચંદુલાલ ઠાકોર તથા રા. ભાઇચંદ્ર પૂનદાસ શાહ ભાગ ૧ અને ૨, બંને ભાગોમાં સંગ્રહેલા સંવાદો સામાન્ય વાંચક વર્ગ અને વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ઉપયોગી છે. જે સંવાદો આ સંગ્રહમાં છે તે ઉચ્ચ કોટિના નથી.

જેલના નિયમો અને કેદીઓના હક: મુળ મરાઠી પરથી અનુવાદક: રા. પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે. અનુવાદ આવકાર પાત્ર છે.

બાલગીત સંગ્રહ: સંયોજક અને પ્રકાશક: રા. ભાઇચંદ પૂનદાસ શાહ. મહીકાંઠાના આ ગ્રંથકાર મહેતાજીનો સંગ્રહ દરેક શાલાપુસ્તકાલયમાં રાખવા જેવો છે. પસંદગી વિવિધતા ભરી છે.

આટલુંતો જાણજો: લેખક: રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ. આપણા રાષ્ટ્રીય–જીવનના હાલના માર્મિક પ્રશ્નો રા. નરહરિ પરીખે પ્રશંસાપાત્ર સરલતા અને સફળતાથી ચર્ચ્યા છે.

રત્નાવલી: શ્રી હર્ષદેવકૃત સંસ્કૃત પરથી ભાષાંતરકર્તા: રા. રતિપતિરામ. ઉ. પંડયા. રા. રતિપતિરામ પંડ્યાનું આ ભાષાંતર ધન્યવાદને પાત્ર છે. રા. કેશવલાલભાઇનાં ભાષાંતરની સર્વગ્રાહક રસસમૃદ્ધિ આગળ આ ભાષાંતર ઝાંખું પડી જાય છે, છતાં રા. પંડ્યાએ આપણા ભાષાંતરોમાં જોઇતી વિવિધતા સંબંધી જે ચર્ચા કરી છે તે વિચારવા જેવી છે. ચિત્રોનો પોષાક દક્ષિણી છે તે ગુજરાતી પુસ્તકોમાં ઔચિત્યપુરઃસર નથીજ.

સ્વદેશ ગીતો (સચિત્ર): સ્ત્રીને પ્રગટ કરનાર: રા. મીતરામ જે શર્મા. ઉપોદ્ઘાત

લખનાર: રા. નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, એમ. એ. કી૦ બાર આના. સંગ્રહમાંનાં ઘણાં ખરાં ગીતો સામાન્ય કોટિનાં છે, પણ "જલીયાંવાલા સ્મરણ," "રે ટીએ'," અને "આરતિ" એ ગીતોમાં રચનાર, પોતાના વ્યક્તિત્વનો કંઈક અનુભવ વાચકને કરાવે છે.

કાઠીઆવાડી કવિ ભવાનીશંકર નર્સિંહરામ લે રા. છોટાલાલ દલપતરામ કવિ વીર નર્મદની પેઠે સરસ્વતીની ઉપાસનામાં આખું જીવન ગાળનાર અને આજીવિકા માટે પરતંત્રતા નહીં સ્વીકારનાર કવિનું જીવન ચરિત્ર.

પૂર્ણિમા: લેખક રા. ચેનીલાલ રવીલદાસ પટેલ. પ્રકાશક: રા. અંબાલાલ બાપર ભાઇ પટેલ સાહિત્યકુંજ ગ્રંથમાળા આશ્રમ રામોલ, કિં રૂ ૧-૮-૦. સાહિત્યકુંજ ગ્રંથમાળાનું ચોથું પુસ્તક આમાં કેટલીક સ્વતંત્ર અને બાકીની અનુવાદિત એમ ૫ દર નાની વાર્તાઓ છે

પાપીનો પસ્તાવો કાઉંટ ટૉલસ્ટોયની એક વાર્તાનો અનુવાદ કરનાર. રા. નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ, પ્રકાશક રા જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ નકૂળ ભાષાંતર

કાઠીઆવાડ વિદ્યાપીઠ યોજના લેખક રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા, ભાવનગર. મહત્વના વિષયની ઉપયોગી ચર્ચા.

એંડ્રુ કાર્નેગીના કેટલાક લેખો અને ભાષણો: ભાષાંતરકર્તા. રા અમૃતલાલ ચુનીલાલ મોદી. પ્રકાશક ઉપર મુજબ કી. આઠ આના. વ્યાપારકુશળ ગણાતા ગુજરાતીઓને અમેરીકાના આ કરોડાધિપતિના જીવન અને પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ ઉપયોગી છે.

હાસ્ય કથા મંજરી ભાગ ૧: પ્રકાશક: ઉપર મુજબ.

સ્વામી વિવેકાનંદ જીવનચરિત્ર-ભાગ ૧. અંગ્રેજી તથા બંગાળી પરથી લખનાર: રા. ડાહ્યાભાઇ રામચંદ્ર મહેતા, અમદાવાદ. ગુજરાતીમાં આજસુધી લખાયેલાં સ્વામીજીનાં જીવનચરિત્રોમાં આ સર્વથી સારું છે.

વિદ્યાર્થી આલમને મહાત્મા ગાંધીજીના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણો અને લેખો નવજીવનમાંથી ફરી પ્રસિદ્ધ કરનાર, રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પ્રચારક મંડળ, અમદાવાદ. કી. ચાર આના

મારો જેલનો અનુભવ લેખક: મહાત્મા ગાંધીજી પ્રસિદ્ધકર્તા રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પ્રચારક મંડળ અમદાવાદ મહાત્મા ગાંધીજીના આત્મવૃત્તાન્તનું આ એક પ્રકરણ એમના આફ્રિકાના જેલનિવાસની કહાણી કહે છે

મહાત્મા ગાંધીજીના પંજાબના પત્રો: નવજીવનમાંથી ફરી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઇ, કપડવંજ. ગ્રંથમંડળ ગ્રંથમાળાનું પહેલું પુસ્તક.

લોકગીત. સંગ્રાહક, સ્વ. ભાઇ રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા સુરત પ્રકાશક: રણજીતરામ સ્મારક સમિતિ, સુરત

બાલગીત મંજરી ભાગ ૧: સંગ્રહકર્તા રા ચુનીલાલ કુબેરદાસ શાહ. પ્રકાશક: રા રમણલાલ નાનાલાલ શાહ. બાલજીવન કાર્યાલય, સાકળી સ્ટ્રીટ-મુંબાઇ નં. ૮. કી. ચાર આના

વીર અને વીરપૂજા: કર્તા: રા. મણીશંકર દલપતરામ જોશી. બી. એ. (સંસ્કૃત ઑનર્સ) પ્રકાશક. ગિરિજાશંકર મણીશંકર ભટ્ટ સુરતકર. ગીરગામ, મો. ગો. ચાલ. મુંબાઇ નં ૪. કીંમત રૂ ૨-૮-૦

રાષ્ટ્રીય ગીતાંજલિ કર્તા, સંગ્રહકર્તા તથા પ્રકાશક સ્વ. ધીરજલાલ ગીરધરલાલ મોદી. એમ એ સાન્તાક્રુઝ. (મુંબઇ). કી. ૦-૫-૦

ધનરમત યાને શેર બજારનો સટ્ટો: લેખક અને પ્રગટકર્તા રા રમણીકલાલ

છોટાલાલ. મળવાનું ઠેકાણું : ધી ઇન્ડીઅન બુક ડીપો. મેડૉઝ સ્ટ્રીટ. કીં. રૂ. ૩-૦-૦

કિર્લોસકર ખબરઃ ઉદ્યોગ ઉત્સાહ અને આત્મોન્નતિનું માસિક : વાર્ષિક લવાજમ ટ. ખ. સાથે : રૂ. ૧-૪-૦. મળવાનું ઠેકાણું : કિર્લોસ્કરવાડી. જી. સતારા. સં. ઔંધ.

દેશજંગ દલેર (અંગ્રેજી ઉપરથી એક વાર્તા) : રચનાર : રા. બ. ન. કાબરાજી. પ્રસિદ્ધકર્તા : રા. અરદેશર ખરશેદજી દેશાઇ. ૨૩૭, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઇ.

શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસઃ લેખકઃ રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી. ઝંડુ ફાર્મસી, એલ્ફીન્સ્ટન રોડ, મુંબાઇ, કીં૦ રુ. ૧-૦-૦.

મહાત્માનો હઠયોગઃ કર્તા અને પ્રસિદ્ધકર્તાઃ રા. ખુશાલ ત. શાહ, મળવાનું ઠેકાણુંઃ "હીંદુસ્થાન પ્રેસ" બેંક સ્ટ્રીટ, નં૦ ૧૨-૧૬, કીં૦ રુ. ૨-૦-૦.

નડીઆદ હીંદુ અનાથાશ્રમનો વાર્ષિક રીપોર્ટ (તા૦ ૧-૮-૨૦ થી ૩૧-૭-૨૧ સુધીનો): પ્રકાશકઃ રા. ત્રીકમલાલ સાંકળચંદ પરીખ.

યુગધર્મઃ માસિક પત્ર, તંત્રી રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. અમદાવાદ પ્રથમ અંક સારી આશા આપે છે અને આપણી માતૃભૂમિની નીરનીરાળી આધુનિક પ્રવૃત્તિઓનું જુદા જુદા સંસ્કારી લેખકોને હાથે દિગ્દર્શન કરાવે છે.

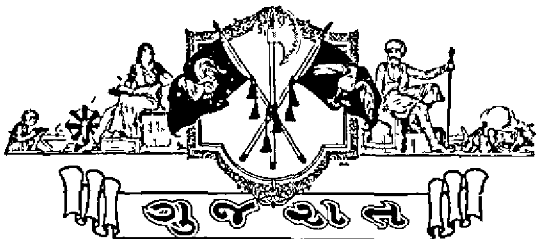
પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા : રચનાર : રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક : પ્રસિદ્ધ કર્તા : રા.ત્રિકમલાલ મનસુખલાલ કીંમત રૂ. ૨-૦-૦

આર્ય વિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા : પ્રકાશકઃ રા. રસિકલાલ. છો. પરીખ, મંત્રી ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ. કીં. રૂ. ૨-૦-૦

પુરાતત્ત્વ (ત્રિમાસિક) : સંપાદક અને પ્રકાશક; રા. રસિકલાલ, છો. પરીખ. અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫. આ પત્રથી આપણા ક્રમિક સાહિત્યની એક મોટી ખોટ પુરાય છે. વિદ્વાન્ લેખકો અને શિષ્ટ વાચકો તેને ઘટતું ઉત્તેજન આપે એ ખાસ જરુરી છે.

શેરને માથે સવાશેરઃ લેખકઃ રા. "કોઇ પણ." પ્રકાશક : રા. રમણીકલાલ છોટાલાલ દેસાણી. લાલજી બીલ્ડીંગ, ભીંડી બજાર, મુંબઇ.

આ "ગુજરાત" પત્ર ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની માટે પ્રસન્નવદન દીનાનાથ મહેતાએ કયસરે હીંદ ઇલેક્ટ્રીક પ્રેસમાં નં૦ ૭૪, હોમજી સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ મધ્યે છાપ્યું અને નં૦ ૫૩, મેડોઝ સ્ટ્રીટમાં આવેલી ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની તરફથી વિજયરાય કલ્યાણરાયે પ્રકટ કર્યું.

પુસ્તક ૨] પૌષ ૧૯૭૯ [અંક ૪

જય થજો જય થજો

જ્યાં વસ્યા

આર્ય સંસ્કારની પીમળ પ્રસરાવતા,
પરશુ નિજ સ્કંધપર નિરંતર ધારતા,
પ્રબલ કાલાગ્નિસમ અરિદલ વિદારતા,
રુદ્રઅવતાર અડવીર વિપ્રેંદ્ર તે
રામ ભાર્ગવ વડા,—
શત્રુને મારતા, મિત્રને તારતા,
પ્રેમ ને શૌર્યના સૂત્ર સ્વીકારાવતા,
કર્મહીન જગતને પરમ કર્તવ્ય નિષ્કામનો
પાઠ શીખવાડતા,
વિષ્ણુના અંશ યોગીંદ્ર ગરુડધ્વજ
કૃષ્ણ યાદવપતિ—
રુધિરમય જગતને મોક્ષનો પ્રેમમય
માર્ગ દર્શાવતા,
લોકહિતનિરત ને સત્યવચની સદા,
સત્યમાં અચલ આગ્રહ વળી ધારતા,
શત્રુ કે મિત્રમાં, શૂદ્ર કે વિપ્રમાં
સર્વમહીં અદ્ભુત સમાનતા માનતા,
સુવ્રત, અજાત શત્રુ, સદા સૌમ્ય તે
મહાત્મા ગાંધી ઉપનામથી લોકમાં
પરમ વિખ્યાતિને પામતા
બ્રહ્મઅવતાર બ્રહ્મર્ષિવર
મોહન મહાન્ નર,—
એવી આ
સુભટ સત્તમ સહિત
કુક્કુટધ્વજ સર્જીત
સૈન્ય જેના અજિત
બર્બરક જિષ્ણુ બહાદુર પ્રૌઢ પ્રતાપી મહા
પટ્ટણાધીશ જયસિંહ તે સિદ્ધરાજેંદ્રની
પુનિત

ભક્તકવિ મીરાંબાઇ

તેમના જીવનના બે પ્રસિદ્ધ પ્રસંગો

વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે,
દેજો મીરાંને હાથ;
અમૃત જાણી મીરાં પી ગયાં,
જેને સહાય શ્રી વિશ્વનો નાથ.

સાંઢવાળા સાંઢ શણગારજે રે,
જાવું સોસો રે કોસ;
રાણાજીના દેશમાં મારે,
જળ રે પીવાનો દોષ.

નારી-જ્યોત્સ્નાને

લેખક

ર. લલિત

(મરાઠી સાખી)

નારી જ્યોત્સ્ના! દેશવિધાત્રી! અમર મનુકુલવેલી!
પ્રેમ-કાર્ય, ભક્તિકર્તવ્ય, ગોપાલન કર્મપ્રેરેલી—
ખીલવે જન્મભૂમિ સંતાન!
જે તુજ દુધે રક્ષમસ્તાન!

સ્ત્રી-દૃષ્ટિના દરશ મીટાવી, ઉદારભાવે જોતી—
દૃષ્ટિ-રેખાથી પુરુષમાત્રને ઉદ્ધારી, 'તું' સ્હેલી—
પ્રજાની સંસ્કૃતિને વિશાળ,
સુહવની સમાનાંતર સ્થાન!

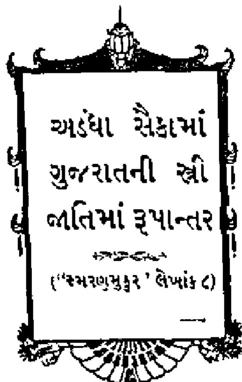
લલિત પ્રભુની લીલામૂર્તિ! સ્વદેશપુત્રી પ્રેમલ!
દેવકુમારી પુનિત પૂર્ણિમા! સમાર્પક તુજ નૈનલ:
તારા ધર્મે જીવન પ્રભુત્વ!
તારા પુણ્યે તો રસ-મુજ!

પૃથ્વીના ભાર નીચે દબાયલો છતાં, સ્ત્રીને માથે લઇને તે ફર્યો છે.

સાંપ્રતકાળની સ્ત્રી અને
પરાણકાળનો પુરુષ

પૃષ્ઠ
૩૩૯

લેખક

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ,
બી. એ., સી. એસ.

ચિત્રકાર.
રા. દત્તાત્રેય

"ગુજરાત" કાર્યાલયે આજ્ઞા કાઢી. આ વખતનો અંક 'સ્ત્રી-અંક' નીકળવાનો. એટલે કેમાં કાંતો સ્ત્રીઓજ લખે, અથવા કાંતો સ્ત્રી વિષેના લેખ આવે. આ સ્થિતિ મ્હારી આગળ મહાના બે મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ સ્ત્રી બનીને લખવું એ અશક્ય, "ગુજરાત"ના તન્ત્રીને શું શક્ય બનશે, અથવા તે શું કરશે તે પ્રભુ જાણે. બીજી મુશ્કેલી એ આવી કે સ્ત્રી વ્યક્તિ વિષે સ્મરણમુકુરમાં લખવા માટે કોઈ વ્યક્તિ, કાલક્રમનો ભંગ થયા વિના સૂઝવી! આ બન્ને અડચણો દૂર કરવાને નવો માર્ગ આજ લઉં છું 'સ્મરણમુકુર'નો આરમ્ભ જે સમયમાંથી થયો છે ત્હારથી આજ સુધીમાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં શાં શાં રૂપાન્તરો થયાં છે ત્હેનું સિંહાવલોકન કરી જવું. પૂર્ણ, સુરેખ, પ્રતિબિમ્બ આપવા માટે તો વધારે સામર્થ્યવાળી લેખની જોઈએ. આ રૂપાન્તરો વિવિધ દિશામાં થયાં છે. પહેરવેશમાં, રીતરિવાજમાં, જ્ઞાનવિકાસમાં, ધાર્મિકતામાં, હૃદયગુણમાં, અનેક દિશામાં. ટૂંકામાં મુખ્ય મુખ્ય દિશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી શકાશે, સવિસ્તર દર્શન માટે તો પુસ્તક લખવું પડે. આ દૃષ્ટિક્ષેપ પણ ગુજરાત ઉપરજ નંખાશે, કાઠિયાવાડને છોડી દેવો પડશે, મુખ્ય કારણ એ કે કાઠિયાવાડની સ્ત્રીઓનો પરિચય મ્હને પૂરેપૂરો નથી, જો કે:

"મરમર કરી વાતું કરે, મરમર કરે અચાર,
પાવટડે પાણી ભરે, સોરઠ કેરી નાર."

એ લોકકાવ્યમાં પ્રગટ થતી રસમય મૂર્તિ, અથવા તો

'જ્હાં પ્રેમભક્તિના ગાન ભક્તજને ગાયાં,
જ્હાં રણરંગણમાં ઇતિહાસ શૂરના સેવ્યા
એ અદ્ભુત દેશની બાળ સ્મરીને વીર સતી
સૌરાષ્ટ્રણી સુભાર પધારો જનની"

'એ સંસ્કારોદ્બોધક સંસ્કારી કાવ્યપંક્તિઓમાં આલેખાયલી ચિત્તાકર્ષક છબી મ્હારા હૃદયના રસપટમાં છપાયલી કોઈ પ્રાચીન સમયના ધ્વનિ માફક આજે સમ્ભળાવે છે,

પરંતુ આ અડધા સૈકાની કાઠિયાવાડી સ્ત્રી—જાતિસ્વરૂપે—મ્હારા નિકટ પરિચયની બ્હારજ છે. તો તળ ગુજરાતને જ અવલોકીશું એટલે બસ થશે.

આ અડધા સૈકાના આરમ્ભકાળમાં પણ ભૂતકાળના આદર્શ આલેખનાં ગીતોમાં કેવાં પ્રતિબિમ્બો પ્રગટે છે!

> ઘોઘાનો ઘાઘરો, બુરાનપુરી ચીર,
> અતલસનું કાપડું તે રહ્યુ ઠીકાઠીક,
> ઝીણા મારુજી હો રાજ!

એ વર્ણનમાં ઘેરઘેરેલો, અનેક કરચોલીઓ પાડેલો, ઘમ્મર ઘાઘરો ઘૂમાવતી, અને 'ઠીકાઠીક' રહેલો અર્થાત્ તસતસતો રહેલો કમખો પ્હેરી યૌવનવિલાસમાં આનન્દ ભોગવતી, ગુજરાતની જૂના સમયની લલના નજર આગળ ખડી થાયછે. કમખો અતલસનો, મજબૂત વણાટના રેશમી કપડાનો: ઝીણું જાપાની, ચીનાઇ, વિલાયતી, જાળીનો, કે "વાયલ"નો પોલકો નહિ; કૂલેલી બાંહ્યો ને લેસની ઝાલરો લટકાવેલો નહિ, પરંતુ 'ઠીકાઠીક,' અર્થાત્, રહેલો કમખો.

બીજું ચિત્ર—

માતાની છબી જોઉછું; જન્મ પછી જેનું મુખ પ્રથમ દીઠું તે. નાકમાં, કાનમાં, કોટમાં, હાથમાં, પગમાં ઘરેણાં કાંઈક આગળ પડતાં; સાડી શરીરનાં સર્વ અંગોનું સુભગ સંગોપન થાય એમ પ્હેરેલી, લાંબી, કફણીને અડકતે અટકેલી બાંહ્યોની, ગળા સૂધી રક્ષણ કરનારી. કમખાચોળી: વાળ કંઈક કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા; કપાળમાં કંકૂની આડ, નહિ મ્હોટી નહિ ન્હાની: માથા ઉપર ઝુલતું જરાક જ તિરકસ, વધારે ભાગે સીધું રહી એક કાનની પાસને કોર અડકે ન અડકે એમ રહેલું;—આ છબી આજ જોવામાં કદિ નહિ આવે. એ જમાનો કમખા પ્હેરવાનો પણ હતો; વિશેષ ભાગે કમખા જ સ્ત્રીઓનાં ત્રણ વસ્ત્રમાંનું એક હતું,—ચણિયો, સાડી, અને કમખો. કબજાએ કમખાનું સ્થાન લેવાનો આરમ્ભ એ સમયમાં કમખાચોળીથી થયો લાગેછે. છતાં તે પછી લાંબા કાળ સૂધી કમખાનું રાજ્ય ચાલ્યું હતુ; ટાઢના દિવસોમાં કમખાચોળી કે કબજો, બાકી કમખો જ, જેનું કાર્ય **સ્તનાંશુક** શબ્દમાં સમાય રહેતું જ, પાંસાનું રક્ષણ બિલકુલ થવાનું

" મ્હારી માતાની છબી જોઈ " છુ

સખે કાજળ ને નિર્મે હોઠ,—
એવી ઉપમાઓએ નાગરવાડા
શરીરની નાજુકાઈ, ધનમ પતિ, નાગર

પુરુષની દેશાટન કરવાની સાહસશક્તિ,
નાગરાણીની પતિપરાયણતા, એ લક્ષણોનું
અંજન કરનારા આ વર્ણનના અંગો સાથે

'લખે કાગળ' એ લક્ષણમાં નાગરાણીની શિક્ષિત સ્થિતિ પણ વ્યંજનથી જણાવીછે, તે, પ્રકાશ અન્ધકારને સબળ બનાવે તે ન્યાયે, નાગરભિન્ન સ્ત્રીઓની અશિક્ષિત દશાને વિશેષ દૃઢતાથી પ્રદર્શિત કરેછે. નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રી, કાયસ્થ એ ત્રણ મુખ્ય **પાંદડપેશા** વર્ગ ઉપરાંત, હેમની સમીપ આવતા વિરલ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હતી; પણ કાગળપત્ર લખે વાંચે, વિષ્ણુ–સહસ્ર નામનો પાઠ કરે, ગીતાજી (વખતે) વાંચી જાણે, કેટલાંક સ્તોત્રો ભણી જાણે, એટલી મર્યાદા એ સમયના સ્ત્રીશિક્ષણની હતી. આ સ્થિતિમાં રહેલી ઊનતાનું પૂરણ અન્ય રીતે થતું; ભજનો, પદો, ઇત્યાદિ મુખપાઠ હોઈ, પુરાણાદિકની કથાના શ્રવણથી મળેલી બહુશ્રુતતા, ઊનતાપૂરક બનતી.

સાંસારિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનારી લગ્નાદિક પ્રસંગોમાં ગવાતાં ગીતોમાંની એક પંક્તિ યાદ આવે છે:

"કાકા તેપકની રોટલી,
ને બળબળિયો કંસાર,
એમાં બેશી આરોગિયે,
ને પૂન્યા હોય બોસાર."

હાલના વખતમાં કાણ ખાઉને કોણ અડકશે? જૂના સમયમાં એ ઉત્તમ પદાર્થ ગણાતો જણાયછે. આ પંક્તિયોની પૂર્વે "જેને તે પેટ ચાર દીકરા," "ચારે તે વહુ પાયે પડે," ઇત્યાદિ વચનોનો સંદર્ભ આવે છે તેથી 'એમાં બેશી આરોગવા'માં સંયુક્ત કુટુમ્બની સંસ્થાનું દર્શન થાયછે. હાલ પણ એ સંસ્થા લુપ્ત નથી થઈ; પરંતુ વ્યક્તિવાદનાં બળોએ એ સંસ્થાનો દુર્ગ ઠેર ઠેર તોડી નાંખ્યો તો છે જ. સંયુક્ત કુટુમ્બની દૃઢતાનો પાયો જેમ સ્ત્રીવર્ગ હતો, તેમ એ સંસ્થાને અનિષ્ટ બનાવી હેતું બળ શિથિલ કરનાર પણ ઈર્ષ્યા, કલહ, ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રીવર્ગ જ હતો. પરંતુ આ અપ્રાસંગિક વિષય આટલેથી જ બસ કરીશું.

સ્ત્રીવર્ગને એ પ્રાચીન, એટલે આજથી અડધા સૈકા ઉપરાંતના, સમયમાં સાંસારિક જીવનમાં દૃષ્ટિમર્યાદા કાંઈક સંકુચિત હતી; આડોશપાડોશી, મિત્રવર્ગનાં કુટુમ્બ, વગેરેમાં મળવા કરવા જવું; જ્ઞાતિભોજન, લગ્નાદિક પ્રસંગે ઓરિયો વેતાડવો, મરણ પ્રસંગે ઉત્તમ સાડી કમખા પ્હેરીને રોવા કૂટવા જવું, નિત્ય કાર્યમાં દેવદર્શને જવું અને ત્હાં સખીમંડળ સાથે સુખદુઃખની વાતો કરવી;—આ મર્યાદાનો નિકાસ કવચિત્ યાત્રા કરવા જવાય ત્હારે કાંઈક થતો. ધાર્મિક વૃત્તિ તરફ જોતાં, એ સમયમાં જૂની વિચારને પોષક જનાં હૃદયભાવને ઊંડો સ્પર્શ કરનારી પ્રતિ સબળ હતી. ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં

"મસ્તકમાં રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં ગૌમુખી લઈ એકામ જાપે પૂજ કરનારી વૃદ્ધ બાઈ"

ગૌમુખી લઈ, એકાગ્રભાવે પૂજન કરનારી વૃદ્ધ બાઈનું ચિત્ર અહિં મૂકેલું છે. તે એ સમયની સ્થિતિની કંઈક કલ્પના આપશે—એક સ્મૃતિગ્રન્થમાં જણાવ્યામાં કહ્યું છે કે પ્રત્યેક યુગમાં બાકીના ત્રણ યુગ પણ પ્રવર્તે છે. એ ન્યાયે આ મ્હારું પુનર્દર્શન હાલના સંસારને પણ ક્વચિત્ લાગૂ પડી શકે એમ છે. આજથી ૭ એક ૧૧ ઉપર અમદાવાદમાં એક જૂના આચાર વિચારના ગૃહસ્થને ઘેર હું ગયો: આરસના ઓસરીમાં તો ચોકની પેઠે ભરેલી પાટલી ઉપર એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને તેની પત્ની સ્નાનશુદ્ધ થઈ પાટલાઓ ઉપર બેઠેલા. હાથમાં ગૌમુખી, કપાળે ભસ્મરેખાઓ, નેત્ર મીંચેલા, આસપાસના સર્વ પદાર્થોને ભૂલી ગયેલા, ગમ્ભીર ધ્યાનમાં પડેલા દીઠા. મ્હારો પગરવ પણ તેમણે સાંભળ્યો નહિ. હું ક્ષણ વાર અસાધારણ માનવૃત્તિથી આ દૃશ્યરૂપી ચિત્ર જોતો ઊભો રહ્યો. અને સત્કાર પણ અપેક્ષા કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ દર્શનમાં જે ધાર્મિક ભાવની વિશુદ્ધિ જણાઈ તે 'જો! જો!' કરી મન્દિર તરફ દોડતા ભક્તોમાં કે કાશીજીના [illegible] મંડળીઓ અને [illegible] બાગાજુમાં કે પ્રાર્થના દ્વારે પૂરી થઈ એમ પાડવ જોતા પ્રાર્થનાસમાજના ઉપાસકોમાં કહાતા હોય?—અસ્તુ

ચિત્ર નં ૩

(૨)

ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગના રૂપાન્તરોનું દર્શન કરવામાં પાછલા ૧૦—૩૦ વર્ષના ટુકડા શી રીતે પાડવા? જમાનો તો ૩૦ વર્ષોનો અનુપ- છે આ રૂપાન્તરો તો દશકા દશકામાં નજરે પડતાં છતાં એ સમયના વિભાગ, આરમ્ભ અને અન્તની મર્યાદા દઈ સ્પષ્ટ એમ કરવા અશક્ય છે. ઇન્દ્રધનુષ્યમાં એકમીજામાં રંગ સરકી જાય છે, છાયાઓ ક્યાં એકમાંથી બીજામાં સરી જાય છે! તેમ આ રૂપાન્તરોના ક્રમો છે અને દશ વિભાગમર્યાદાઓ બાંધ્યા વિના જ ચાલીશું.

બીજા ક્રમનું પ્રતિબિમ્બ ચિત્ર નંબર ૩ માં જણાશે. ચોળી-કાંઈક કમખાચોળી જેવી જ અને ટૂંકી બાંયની, હાથમાં સાંકળાં, બંગડીઓ, ચૂડીઓ; જમણી કૂહૂણી ઉપર કડું કે વાંકડું; કાનમાં કાંટા, વેણા; નાકે વાળી; પગમાં જાડાં કલ્લાં; સાડી સાથે નિરકસ

ચિત્ર નં. ૪

ગોઠવાતી ઓઢેલી;–એ નવા વિકાસ બતાવે છે. એ સમયમાં શુદ્ધ કમખો હજી પ્રચારમાં હતો જ; રુચિપરત્વે હેનો સ્વીકાર થતો. એ જ સમયમાં ઊઘાડા પગ પણ રહેતા, અને સપાટ કે સ્લિપર પણ પ્હેરાતાં. ચિત્ર નં. ૮ માં આ દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમજ ચિત્ર નં. ૫ માં.

આ સમયમાં કન્યાશાળાઓનાં દ્વાર ઊઘડેલાં હતાં. આ સમયમાં છોકરાઓના ભેગી છોકરીઓ છૂટી છવાઈ ભણતી હતી. સ્વતંન્ત્ર કન્યાશાળાઓ પ્રગટ થતાં સ્ત્રીવર્ગની જ્ઞાનમર્યાદાને કાંઈક વિકાસનો પ્રસંગ મળ્યો. હજી બાકી બહુ હતું. પરંતુ પૃથ્વી ભરતખંડ કરતાં મ્હોટી છે, ત્હેમાં વિવિધ પ્રજાઓ વસેછે, ઇત્યાદિક ભાન થવા માંડ્યું. સંગીતનું શિક્ષણ દાખલ થયું નહોતું. પરંતુ ગરબાની સંસ્થાનું બળ ઈ. સ. ૧૮૬૦–૭૦ માં જે હતું તે સંગીતવૃત્તિને પોષક હતું એટલુંજ નહિં, પણ એ સમયની ગરબા ગાવાની પદ્ધતિમાં જે આકર્ષકતા હતી, તે હાલના સમયમાં જોવામાં આવતી નથી. તાલ અને સૂરની સાચવણી તે સમયમાં થતી તે હું હવે કવચિતજ દેખુંછું. હાલની રંગભૂમિ ઉપર વિકાસ પામેલી, અને મુંબાઈની કન્યાશાળાઓમાં પ્રવેશ પામેલી, ગરબીમાં વિવિધતા આણવાના પ્રયાસમાં કાંઈક અતિ કૃત્રિમતામાં પડી જતી, અને તાલગ્રોજનામાં પગ ઠોકવાના લટકાને સ્થાન આપતી, ગરબાની પદ્ધતિમાં એ જૂની પદ્ધતિનું સાદું સૌન્દર્ય મ્હને જડતું નથી. હું સાતેક વર્ષનો હોઇશ તે વખતનું એક ચિત્ર મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ ઊભું થાયછેઃ સ્થળ–અમદાવાદ શહેરની બ્હાર, દક્ષિણ દિશામાં આવેલો નવા'પરાની બહુચરાજી માતાનો ચોક; સમય–પાછલો પ્હોર, સન્ધ્યાકાળ પૂર્વેનો; આ સ્થળે અને આ સમયે પંદર વીસ તરુણ સ્ત્રીઓ ગરબે ગોઠવાઈને ઊભેલી, ગરબા ફરતી ફરતી અરકીને સાખી ગાયછેઃ બે જણીઓ ગવડાવે છે, ને બાકીનીઓ ઝીલે છે.

"રુમ ઝુમ વાગે ઘૂઘરી, લટકલિયાળો ચાલ,
ખીંટડિયાળા કેશ છે, ત્હારાં કામણગારાં નેન;"

સાખી પૂરી થતાં જ, સાખીના મન્દ પ્રવાહમાં અંતર્ગૂઢ રહેલા તાલમાનના સૂક્ષ્મ ઝરણાની જોડે સંવાદિતાથી સંકળાઈ જતા પ્રગટ તાલવાળી પંક્તિઓ ગવાય છે.

"હું તો ઉભી રહો છું વાટે, વ્રજની નારી રે,
વ્હારું મુખ જોવાને માટે, રાધે પ્યારી રે"

બાલ્યકાળના સંસ્કારે વિશેષ રંગ આ ચિત્રમાં પૂર્યો હશે કે કેમ? પણ મ્હને એ ચિત્રમાં રહેલું સાદું સૌન્દર્ય,—સાદું છતાં વિશિષ્ટતાવાળુ સૌન્દર્ય—હજી પણ મન્ત્રમુગ્ધ બનાવે છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિ આ અધ્યસમયની સ્ત્રીઓની કેવી હતી? જૂના વિચારો, સંસ્થાઓ, હજી હેમના મનને પોતાની પકડમાં રાખી રહ્યા હતા. પરંતુ એ પકડ કાંઈક શિથિલ થવાના ચિહ્ન જણાતા હતા. કાંઈક 'ખાવું, પીવું, ખેલવું,' હેમાં આ જીવનકાર્યની સમાપ્તિ હોય એમ એ સમયના સ્ત્રીવર્ગના મન ઉપર છાપ પડી હશે એમ લાગે છે.

હવે એક દસકો આગળ આવિયે. ચિત્ર ૧ ૩ જુવો. સાડી હવી બગલમાંથી સહજ તણાઈને જમણા ગાલ ઉપર થઈ, માથાના જમણા ભાગ ઉપર થઈને, જરાક તિરકસ ગોઠવાયલી, ડાબા કાનને અડકી ના અડકી, ડાબા હાથની પાછળ દઇ રહેલી છે, જમણા હાથનું સંગોપન કરીને, છતાં ખભા ઉપર પાલવ તરફની કોરવાળો છેડો જમણા ખભા ઉપર સાદા સૌન્દર્યથી રચ્યો છે. કૂહણી ઉપર અટકતી કડુળિયાવાળી કમખા ની બાંય, ગળા સુધી પ્હોંચતો કહનો કાપ, હેનો વિનીત છતાં સુરેખ કમખો, શોભા અને મર્યાદા બંનેને પુષ્ટિ આપે છે. નાકમાં વાળી નથી, કાનમાં આછા ટાટા છે, કપાળ મા નહિ મ્હોટો, નહિ ન્હાનો, હેવો કંકુનો ચાલ્લો છે, માથાના વાળ, નહિ નીચા હોળેલા, નહિ ઉંચા હોળેલા, નહિ ફુગ પાડેલા, સ્વાભાવિક પણ સુન્દર, સાદી રચનામાં સુરેખ હોળેલા, સીધી સેંથીથી વિશેષ સુરચિયુક્ત બન્યા છે.

આ સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણ આગળ વધ્યું છે. કાંઈક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મળવાના સાથે આરમ્ભાયાં છે. વિદ્યાભ્યાસ ઉપર અભિરુચિ

ચિત્ર નં ૫

વધતી જણાય છે. સંગીતશિક્ષણ ગરબી એ દ્વારા શાળાઓમાં પ્રવિષ્ટ થયું છે. 'નવલ ગરબાવળી' અને બાપાલાલની 'સુબોધ-ગરબાવળી'એ સુરત તરફ 'વલ્લભગરબા-વળી'એ શરૂ કરેલી પ્રથાને ચાલૂ રાખી વિશેષ રુચિકર સ્થિતિ પ્રગટ કરી છે. દયારામની

ગરબીઓનો સમય ભૂત કાળમાં વિલીન થયો. આ સંગીતદૃષ્ટિએ ખેદજનક વાત છે.

ધર્મભાવનાનો કાંઇક વિકાસ આ સમયમાં થયો જણાયછે. પ્રાર્થનાસમાજે પ્રેરેલી ધર્મવૃત્તિ અશનૈઃ ઘણાં ગૃહમાં સુખશાન્તિપ્રદ થતી જણાયછે. જો કે ઊંડી ધર્મદૃષ્ટિ તો કહિં પ્રાપ્ત થઈ દેખાતી નથી.

(૩)

હવે રૂપાન્તર કાંઇક ઉત્કટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ઉપર પછીનો દસકો નયન સમક્ષ આવતાં એ સ્થિતિ જણાયછે. એક શિષ્ટ વર્ગની સ્ત્રીએ વાંકી સેંથી પાડી, અંબોડો નવી રીતનો ગૂથીને બોચી ઉપર ઢળતો રાખ્યો. એક "ઈવનિંગપાર્ટી"માં બધી બીજી સ્ત્રીઓ આ જોઈ રહી, કાંઇક ટીકા થઈ, કાંઇક અનુકરણની વૃત્તિ થઈ; પાર્ટી વિસર્જન થતાં વાંત એ સ્ત્રીની સહચારિણીઓ જોવા આવી; "અલી! ત્હારો અંબોડો ને વાંકી સેંથી બતાવ્ય." પણ પેલીએ તો વાળ બીજી રીતે હોળી નાંખી સાદો અંબોડો વાળી દીધો હતો!—જાણ્યામાં આ સમયથી વાંકી સેંથીનો પ્રચાર શરૂ થયો. દક્ષિણની સ્ત્રીઓમાં ઊઘાડું માથું રાખવાના રિવાજે કરેલી અનુકૂલતાને લીધે માથામાં ફૂલ, ગજરા (વેણી), પ્હેરવાનો રસિક પ્રચાર છે તે ગુજરાતમાં માથે લૂગડું હોડવાની રીતને લીધે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શૃંગારરચનામાં ઊન અંશ રહી ખામી આણેછે. છતાં અમુક પ્રસંગે, અથવા કોઇ કોઇ વ્યક્તિઓની રુચિને બળે, માથે હોડેલા લૂગડા નીચે અંબોડા ગજરાથી વીંટાયલા જોઈએ છિયે. તેમજ fancy dress—સ્વચ્છન્દ-શૃંગાર—તરીકે ઉઘાડા માથામાં અંબોડામાં ફૂલ રસિક રીતે ખોસવાના પ્રકાર તે અપવાદ સ્થિતિ જ છે. આ રીતની શૃંગારરચનાનો આરમ્ભ પણ ઉપર નોંધેલા પ્રસંગથી જ થયેલો સ્મરણમાં આવે છે.

એ જ સમયમાં એક નવી શૃંગારરચનાનો આરમ્ભ થયો: જમણા ખભા ઉપર લૂગડાનો પાલવનો છેડો, અથવા અધવચનો સળ, રસિક રીતે ગોઠવીને Safety-pin brooch (સેફ્ટી-પિન બ્રૂચ) ખોશીને માંહિ ફૂલ પાંદડાં લટકતાં ગોઠવવાં. પ્રથમ આ રચના ઉપર ટીકાના પ્રહાર થયા. અને અંતે એ પ્રહાર કરનારાંએ જ એ પદ્ધતિ સ્વીકારી. દસકો બે દસકા વીતતા પ્હેલાં તો ફેશનનું રાજ્ય વ્યાપી ગયું; સેફ્ટી-પિનો સાડીમાં સાત ઠેકાણે; છાતીનો છેડો ડાબા બગલમાં સજ્જડ રહી જમણા ખભા સુધી સુશ્લિષ્ટ, તિરકસ જવાને બદલે, ઝૂલતો, ઢીલો, છાતીનું સંગોપન કરવાનું કર્તવ્ય તજતો, સુરુચિને તૃપ્ત કરતી સુપ્રમાણતાનો અનાદર કરતો ફેશનની વિજયપતાકા રૂપ ફરફરવા લાગ્યો; વાંકી સેંથી; માથાના વાળનાં ફૂલ પાડી કપાળને સુરુચિને આઘાત આપે તેમ ઢાંકવાનો મોહ; દેહલતાને સુભગ રીતે છાજે કે ના છાજે પણ ફૂલેલી, ટૂંકી, ટૂંકી, ટૂંકી, ભુજના અડધા ભાગથી વધારે ભાગને કુરૂપતા અર્પી પ્રગટ કરતી ટૂંકી બાંહ્યો, ત્હેને ઝાલરનાં લટકણિયાં; અંગયષ્ટિની સુરેખ ઘટનાને અનુકૂલ રહેતી સાડીની સુશ્લિષ્ટ રચનાને દૂર ફેંકી દઈ, ઘાઘરા જેવા સાડીના કલ્લા—આગળ, પાછળ, આજૂ બાજૂ—બોરાં કોળણો જેવી અરુચિકર રચના; પગની ઠોકરે સાડીની કોર ફાટે, અથવા રસ્તામાં લૂગડાના ફફડાટ વડે ઝાડૂ વળાય એટલાં નીચાં પ્હેરેલાં લૂગડાં;—ઇત્યાદિ અતિ કૃત્રિમ,—સૌન્દર્ય, સુરુચિ ઇત્યાદિ ગુણોને વિરોધી—વેશયોજના પ્રચારમાં આવી. ચિત્ર નંબર ૧ ૩ માં આ વર્ણનનો બહુ

શબ્દ જ એ સ્થિતિસૂચક છે. હવે પુરુષને તેમ જ સ્ત્રીને તરુણવયમાં પણ ચસમાં પ્હેરવાં તે સાધારણ વાત છે. આ સ્થિતિ ફૅશનની સેવાનું પરિણામ નથી; સામાન્ય રૂપે તો નથી જ. કોઇ વ્યક્તિને સંબન્ધે એ મોહનું ફળ હશે તે જુદી વાત. આ સ્થિતિનાં કારણો અન્યત્ર જડશેઃ જૂના સમયમાં 'બાવળિયા'નું ભરત ભરવા જેવા કામમાં આંખ્યની ઝીણવટનો ખપ પડતો તે માત્ર વિરલ સ્થિતિ હતી; બાકી વાંચનની ઊનતા; તેમાં હાલના સમયનાં ઝીણાં ઝીણાં ટાઇપ અને નઠારા કાગળોનો તે સમયમાં અભાવ; એ સ્થિતિને લીધે આંખ્યોને શ્રમ ઓછો પડતો હતો. હવે ચૌગમથી આંખ્યોને આઘાત કરનારાં બળ પૂર જોસમાં પ્રવર્તેછેઃ શિક્ષણને અંગે ઝીણાં ટાઇપ, નઠારા કાગળ,—ખાસ વર્તમાન પત્રોમાં એ વિનાશક અંશોનું સામ્રાજ્ય—શાળા, કૉલેજ, વગેરેના અભ્યાસનો પ્રવેશ;-ઇત્યાદિ કારણસમહ ચસપાંના વ્હેપારીને મિત્રરૂપ થઈ પડ્યોછે.

વિદ્યા, જ્ઞાન, એ ક્ષેત્રમાં આ પ્રસંગ આપણને સહજ લઈ જશે. પાછલા બે દસકામાં સ્ત્રી શિક્ષણે કાંઇક સબળ છલંગો મારીછે; અજ્ઞાનરૂપી અસુરરાજનું ત્રણ ફલંગોમાં આક્રમણ કરનાર એ નવા ત્રિવિક્રમરૂપ વામનાવતાર ચસેછે. વ્યાપકરૂપે નહિ, પરંતુ તીવ્રરૂપે શિખર જેવી સ્થિતિ સ્ત્રીશિક્ષણની થઇછે; તેથી જનસમહમાં હજી સ્ત્રીવર્ગ અશિક્ષિત છતાં, અમુક મર્યાદિત વર્ગમાં ઉચ્ચશિક્ષણ સુધી ગુજરાતની લલના ચડી શકીછે. આ શુભ સ્થિતિની પાછળ કાંઇક હાનિની છાયા પણ જણાશેઃ અમુક લાભ, તો અન્યત્ર લભ્ય સંપત્તિનો નાશ. એ ક્રમ જીવનક્રિયામાં સતત ચાલેછે; એ નિયમની પ્રવૃત્તિ અહિ પણ જોવામાં આવશે. વ્યક્તિયુગના સારા અંશ સાથે અલ્પપણે માઠા અંશ પણ પ્રવેશ પામ્યાછે. સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવિકાસની સાથે આપબળ, સ્વમાન, જીવનયુદ્ધમાં અસહાય ઝૂઝવું પડે તો તે માટે યોગ્ય સામર્થ્ય, આવ્યાં જણાયછે, આવતાં જણાયછે, તો તે સાથે કાંઇક અતિ સ્વતન્ત્રતા, અતિ પ્રગલ્ભતા, ઇત્યાદિ શોચનીય લક્ષણો પણ દેખા દેછે. પરંતુ આ અચિરસ્થાયી છાયા છે. પરંતુ, જરાક વિશેષ શોચનીય વાત તો ધાર્મિક સ્રોતની શુષ્કતા-તે છે. સર્વસાધારણ વચન ના જ વપરાય. પરંતુ જ્ઞાનનું સાફલ્ય ધાર્મિકતાના વિકાસમાં છે તે વિચારતાં છેલ્લા બે દસકાના સ્ત્રીવર્ગના વિકાસમાં ધાર્મિકતાના તત્ત્વનું દર્શન અલ્પાંશે થાયછે. પરંતુ સુચિહ્નો—ચક્રના ઉન્નત ભ્રમણનાં ચિહ્નો—ગૂઢ, અગૂઢ, જણાયછે એટલું આશ્વાસન છે. સમાજસેવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમાં વિકસવા લાગીછે, અને એ ક્રમથી પેલી મર ધાર્મિકભાવના આછા પડદામાંથી સુંદર દર્શન દેછે એમ મ્હને લાગેછે. હજી વ્યાપક રૂપે આ ભાવનાઓનો વિકાસ તો, બેશક, દૂર, દૂર, સુદૂર છે. તથાપિ આશાને સ્થાન છે.

સ્ત્રીશિક્ષણમાં સંગીતકલા-સૌન્દર્યદેવીની માનીતી પુત્રી સંગીતકલા—આ બે દસકામાં વિશેષ આદર પામીછે. પરંતુ જે દિશામાં કન્યાશાળાઓમાં એ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ જણાયછે તે તો ખેદજનક છે. હાર્મોનિયમ—ખરી સંગીતદેવીને આઘાત આપનારું, વિરૂપ કરનારું હાર્મોનિયમ આ સંસ્થાઓમાં બહુ પ્રચાર પામ્યુંછે. "મ્હને હાર્મોનિયમ ઉપર ૮૦ ગીત વગાડતાં આવડેછે"—એમ આનન્દ માનનાર સંગીતના ખરા સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂરજ હોય. ગૃહ-

શિક્ષણમાં પણ હાર્મોનિયમનો આદર વિશેષ છે, અને તે હાનિકારક છે. એથી રાગના ખરાં સ્વરૂપમાં ખ્યાલન થાયછે, કંઠની શક્તિનો વિકાસ થતો અટકેછે, ખરી સૂરની સાધનામાં ખલેલ પહોંચેછે, ઇત્યાદિક અનેક દૂષણો હાર્મોનિયમરૂપી સંગીતશત્રુના છે. ગરબા વિશે હું પાછળ ઇશારો કરી ગયો છું. હાલના ગરબામાં વિવિધતા સાધક કેટલાક સારા ગુણ નજરે પડેછે. પરંતુ ખરૂં સ્વર-સૌન્દર્ય, અને ગરબા વિશેષ આવશ્યક, તાલસાધના, એ અંશેમાં ઊનતા હેમ જણાય છે. આનન્દની વાત છે કે અમદાવાદમાં, તેમ જ મુંબાઈ વગેરેમાં, દિલરૂબા તથા સતાર, જેવાં વાદ્યોનો ઉપયોગ ગુજરાતના ગૃહશિક્ષણમાં—સ્ત્રી શિક્ષણમાં—કાંઇક પ્રવિષ્ટ થયેછે. એ તરફ પ્રયાસ ચાલુ રહેશે તો સંગીતનું ગુજરાતી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીવર્ગને હાથે પુનરુજ્જીવન થશે. પરંતુ, એક ચેતવણી આપું કે સંગીતમાં સ્વીકારાયલાં સર્વ વાદ્યો કરતાં વધારે વાંસળાનું ઉપયોગ માનવક છે, અને તે લક્ષનાક છે, એ વાદ્યની કેળવણી અને ખીલવણી હજી જોઈએ તેટલી થઈ નથી, અને જ્યાં સુધી વાદ્યસંગીતના નાયકમાં રહીને કંઠગાન ચાલશે ત્યાં સુધી તે ખીલવણી થવાનો સંભવ પણ નથી. પ્રાચીન કાળમાં વાદ્યનું દબાણ કંઠગાન ઉપર હાલના જેટલું નહોતું, કાંઈ પણ નહોતું. અને તેથી તે સમયમાં ગુજરાતની લલનાના ગરબાના લલકાર, રેલતત્ત્વ, ઉચ્છ્વાસમય, શુદ્ધવિશુદ્ધ, અને માધુર્યવાહી હતા.

ચિત્ર નં ૭

(૪)

હવે હાથનો સમય બહુ નજીક આવ્યો. પાછલાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં વિકાસ પામેલી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શૃંગારસામગ્રીની યોજના, જોકે એક દિશામાં વહેતી નદીનો પ્રવાહ છે વ્યાપક, સર્વવ્યાપી જળપૂર નથી. જન બળથી વહેતો ઓઘ છે, તેથી ઉપેક્ષાને યોગ્ય નથી કહેવાની જરૂર છે ખાસના વેશરચના ઉદ્દિષ્ટ છે. સ્ત્રીઓ ઇષ્ટદેવી. સૌન્દર્યદેવી એ દેવીને આધાર થાય હેવી કૃતિ રમણીજનને હાથે થાય તે અનિ છે, તેમ જ ખાદીના વેશની પાછળ રહેલ દીનતાની ભાવનાનો અનાદર થાય અ મદનું મર્દન ના થાય તો ખાદીનું સેવ વ્યર્થ છે એમ કહે એક પ્રસંગે કહેવું રહે ખરું હાલ કેટલાક સંકુચિત દૃષ્ટિવાળ

સમજ્યા ન્હોતા. પરંતુ, ખાદીના પ્રચારના જોસમાં સૌન્દર્યભાવનાને કચરી ના નાંખવી જોઈએ, શ્રીત્વ અને સૌન્દર્યભાવના એ બે અતૂટ જોડાયલાંછે તેથી ખાદીનો આશ્રય કરવામાં સૌન્દર્યભાવનાનો ત્યાગ કરશે તો અરુચિકર વાત થશે, એમ મ્હેં કહેલું તે પછી ('ત્હેને પરિણામે' એમ કહેવાનો દર્પ હું નહિ રાખું; માત્ર તે પછી) સ્ત્રીઓના ખાદીના પોશાકમાં વિવિધ પ્રકારના સુરુચિપોષક અંશ પ્રવિષ્ટ થયાછે તે જોઈને કાંઇક આશ્વાસન મળેછે. બાકી, ખાદી પ્હેરેલી સ્ત્રીઓને રોમેરોમમાં કવિતા ઝરતી અથવા તો સરસ્વતીઓ જેવી દીપતી, માત્ર ખાદીને જ પ્રતાપે—આપગુણ વિના માત્ર ખાદીધારણના ચમત્કારથી-માનવાની મોહદશાને વશ થવાને હજુ મ્હારે વાર છે. (ખાદીધારિણી એક હેવી "સરસ્વતી"ને એક પ્રસંગે મ્હેં પૂછેલું: "- બાઈ છે?" ઉત્તર મળ્યો: બેશો, હમણાં બોલાવું." મ્હેં કહ્યું નકામાં હેમને ડિસ્ટર્બ- (disturb) ના કરશો." ઉત્તર મળ્યો: "ના 'ડિસ્ટર્બ' નહિ થાય.") ખાદી વિશે આ ટલું જ કહી એ વેશયોજના અમુક વર્ગમાં પેઠીછે તે વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારી ને ગુજરાતી લલનાને ખાદીનાં વસ્ત્રમાં આચ્છાદિત થયેલી જોવાને મ્હારે કશો વાંધો નથી: ચિત્ર નંબર ૮ મામાં આ દીનતા અને સાદાઈની છબી નજરે પડશે; પગમાં ચંપલ છે તે પણ એ ગુણોનાં વ્યંજક છે. (ખાદીનો વેશ, છતાં માથાના વાળમાં ફૂલ પાડીને, સાદાઈની ભાવનાનો નિતાન્ત ત્યાગ—હેવા પણ સંયોગ મ્હેં દીઠા છે. કાંઈ ટીકાની જરૂર નથી.) ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગ વ્યાપકરૂપે આ વેશ નિરંતર સેવશે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો અજ્ઞાતના અન્ધગર્ભમાંથી ખેંચી કાઢવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં નથી. પરંતુ માનવસ્વભાવ, સ્ત્રીસ્વભાવ, મનુષ્ય-

ચિત્ર નં. ૮

ની સૌન્દર્યભાવનાઓ, જીવનને પ્રેરનારાં સત્કૃત્યો, ઇત્યાદિક વસ્તુઓને સત્યાગ્રહજીવની તુલામાં મૂકી તુલના કરતાં આવિર્ભાવરૂપ અટકવું બહુ વિષમ નથી. આ ગમે તેમ હો, આપણું ઇતિહાસદર્શનમાં આ છેવટનું ચિત્ર તે છેવટનું નથી. વર્તમાન સમયના વિશાળ પડદામાં એક અમુક ખૂણો જ એ રોકી રહ્યું છે, અને નવીનતા, બળથી આક્રમણ કરવાની શક્તિ, વગેરે ગુણોને લીધે પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિને હાલ્વાર આકર્ષી રહ્યું છે. બાકી એ જ વિશાળ પડદા ઉપર, એ ચિત્રની ઉપેક્ષા કરનારાં બીજાં ચિત્રો પૂર્વવત્ જીવતાં જાગતાં ઊભાં છે.

આ સર્વ ચિત્રોની ગુણદોષપરીક્ષા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, હતો પણ નહિ;

ઢ તો સકળ તજીએ હૃદયભક્ત બનીને રહું છું રે,
નિજ હૃદયે સકળ સૌન્દર્યનું બિમ્બ ભરું છું રે

વરદાન

— •◆• —

લેખક

રા. મન્સુર

વંદુ મધુર મુજ માત હે,

મુજ શિરે તું, મા હૃદય તું,
મુજ આત્મમા મુજ જીંદગી
પળ પળ તને પૂજું સદા
ચિંતન થકી કે કાર્યથી.

વૃક્ષ ઝરણાં પક્ષીગણ મા,
ગાય ગૌરવ તાહરું.
નમનમાં ભરે એ શક્તિ મા
શું પ્રિય હું તાહરું કરું

તન ધન તને અર્પણ કરૂં,
આ હૃદય, મા તુજથી ભરું.
માતૃભક્તિ ના જીવું
વરદાન માગું માત એ

"જો હું પુરુષ હોત તો"

લેખિકાઃ
સૌ. સરોજની મહેતા
બી. એ.

ઇશ્વરે મને આ પૃથ્વી પર પરાપૂર્વથી હલકા ગણાતો સ્ત્રીનો અવતાર આપ્યો છે. પરંતુ જો શ્રેષ્ઠ ગણાતો પુરુષજન્મ આપ્યો હોત તો હું શું શું કરી બતાવત તે જરા આજે કહેવા ઇચ્છું છું.

હીંદુસ્તાન દેશમાંજ મને પુરુષ અવતાર મળ્યો છે એમ માની મારું કથન શરુ કરું છું. મારા જન્મ સમયે સાકર વહેંચવાની મૂર્ખતા સામે તો હું પ્રતિબંધ મુકવા શક્તિમાન્ ન થાઉં, પરંતુ સમજણમાં આવ્યા પછી મારી પોતાની બેનોને જન્મથીજ 'પથરા' નું ઉપનામ આપવા સામે સખત વિરોધ ઉઠાવું. અને બીજે કોઇ ઠેકાણે નહીં તો મારા પિતાના કુટુંબમાં એ હીન રીવાજ બંધ કરાવુંજ. દરેક વાતમાં છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓને વધારે ગણવાની રૂઢિ હું તદ્દન કાઢી નંખાવું. પુત્ર તરીકે લાડ કરવા માટે મારે સારુ કોઇ પણ ચીજ આણવામાં આવે તેમાંથી હું મારી બેનોને સરખો હીસ્સો અપાવું. ભાઇઓ માટે ખાનપાન અને રમતગમતની અનેક ચીજો હાજર થાય અને બેનો વાલે મોંએ જોયા કરે એ હું કદી પણ સહન કરત નહીં.

મારી કેળવણી પાછળ છુટે હાથે દ્રવ્યનો વ્યય થાય ને મારી બેનોને ગમે તેવી શાળામાં ફક્ત વાંચવા લખવા પુરતું શિક્ષણ મળે એમ હું કદાપિ બનવા દઉં નહીં. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો હક મનુષ્ય માત્રને સરખોજ છે. અને તે હકમાંથી મારી બેનોને બાતલ કરવાની અધમતા હું કદી ચાલવા દેત નહીં.

હું એકાદ કોલેજનું શિક્ષણ લેવા ભાગ્યશાળી થાત, અને ત્યાં સ્ત્રીવિદ્યાર્થીઓ હોત તો તેમના પ્રત્યે મારું વર્તન આદર્શરૂપ કરી બતાવત. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સ્ત્રીવિદ્યાર્થીઓથી દોઢ ગાઉ દૂર નાસતા ફરે છે; કેટલાક જાણીજોઇને તેમનું અપમાન કરે છે; કેટલાક તેમનું અસ્તિત્વ ભુલી જઇ કેવળ ઉદાસીન વૃત્તિ બતાવે છે; કેટલાક તેમની ખોટી ખુશામત કરે છે. આમાનું એક પણ હું ન કરત. તેમને યોગ્ય સન્માન આપી સ્ત્રી તરીકે પુરુષોના જુથમાં તેમને પડતી મુશ્કેલીઓમાં સહાયતા કરત. જેમને હરકત ન હોય તેમની સાથે નિર્દોષ ભાવે વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરવામાં મને કે પણ સંકોચ લાગે નહીં. એક પણ સ્ત્રીવિદ્યાર્થી સાથે પ્રેમમાં પડવાનો તો હું સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ કરત નહીં. કારણકે આમ કરનાર કેવો હાસ્ય અને તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે તે મને બરાબર ખબર છે.

માતાપિતા કે સગાંસંબંધીના ગમે તેવા આગ્રહ છતાં વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં

લગ્નનું બંધન સ્વીકારી મારી પત્નીની પદવી હલકી પાડું નહીં. હું કમાતો ન હોઉં તો મારી પત્નીને સ્વતંત્રતા શી રીતે આપી શકું? અને તે બીચારીને મારા "નબધી બોના બંધની બેડી" મા મુકવાનું પાપ હું કોઇ કાળે કરું નહીં.

જો લગ્ન કરવું જ એવો મારો નિશ્ચય થાય—અને આપણા દેશના સંસ્કારને પ્રતાપે થાયજ—તોપણ બીજું કાંઇ ગમે તેવી કન્યા શોધી આપી મારી કોટે વળગાડ તે હું કદાપિ કબુલ કરું નહીં. મને પોતાને એમ લાગે કે અમુક કન્યા મારે યોગ્ય છે, મારું જીવનનાવ ગમે તેવા તોફાનમાં ચલાવી શકશે, તોજ એની સાથે જીવનભરનું બંધન સ્વીકારવા તત્પર થાઉં. વળી એ કન્યાની મારી સાથે લગ્ન કરવાની પૂર્ણ મરજી છે એની તપાસ પણ ચોકસાઇથી કરું. ઉજળી ચામડી કે સુઘટિત ચહેરો એને યોગ્યતાનું પ્રમાણ ગણું નહીં. ફેશનેબલ કપડાં પહેરી પતંગીઆ પેઠે આમતેમ ભમતી સુંદરી પર હું મોહાંધ થઇ ન જાઉં, કે અંતરની કંઇ પણ લાગણી વગર માત્ર લોકોને દેખાડવા ખાતર ખાદીના કપડાં પહેરી દેશસેવાનો ડોળ કરતી કન્યા પાછળ ઘેલો ન થઇ જાઉં. લગ્ન કે દંપતીજીવનનું જેને ભાન પણ નથી એવી નાની ઢીંગલી જેવી કન્યા સાથે તો હું મરે તે થાય તોપણ પરણુંજ નહીં.

વળી સ્વતંત્ર ઘર માંડવા જેટલું હું કમાઇ શકું તે પહેલાં હું પણ લગ્ન કરું નહીં. અને લગ્ન પછી મારાં કુટુંબીઓ સાથે કોઇ દિવસ રહું નહીં. જુદું ઘર માંડી ત્યાંજ મારી પત્નીને લઇ જાઉં. કારણકે મારી તો પૂરી ખાત્રી થએલી છે કે એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાયજ નહીં. ભલે મન તેવી સમજુ ને ડાહી હોય તે છતાં સાસુ થતા પછી તેનું વર્તન એકદમ બદલાઇ જાય છે. જુવાન આશાભરી પત્ની પાસે સાસુનું દાસત્વ સ્વીકારાવવું એ કેટલી નિર્દયતા છે? લગ્ન પછી તરત જ્યારે મન ચિંતાથી મુક્ત હોય ને જુવાનવયનો સુખ ભોગવવાનો ખરો વખત હોય, તેજ વખતે સ્ત્રીને અસહ્ય જુલમ વેઠવાની ફરજ પાડવી તે કેટલું પાપ છે તેનો દુષ્ટ સાસુઓ કે માવડીઆ ધણીઓને ક્યાં ખ્યાલ હોય છે? મારી પત્નીથી કદાચ અનુભવની ખામીને લીધે ઘર ચલાવવામાં ભુલો થાય તે હું ખુશીથી ચલાવી લઉં. પરંતુ સાસુનણંદના પંજામાં તેને સોંપી તેના સર્વ ઉગતી આશાઓ કચરી નાખવાની ક્રૂરતા કદાપિ કરું નહીં. માતાપિતા કે ભાઇબેનોનો ગુસ્સો સહન કરી લઉં—પણ જે સ્ત્રીએ પોતાનું આ લોકનું સુખ અને પરલોકની મુક્તિ મારી સાથે સંબંધિત કર્યાં હોય તેને દાઢે કરીને દુઃખી કરી પાપમાં પડું નહીં. સપ્તપદી વખતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ લગ્નમંડપમાંજ મુકી આવવાની એમ મારી માન્યતા નથી.

પતિ તરીકે સર્વ રીતે આદર્શરૂપ નીવડવાનો હું યત્ન કરું. મનુષ્યમાત્ર ભુલને પાત્ર છેજ અને તે પ્રમાણે સંસારમાં પતિ અને પત્ની બંનેની ભુલો થાયજ. પરંતુ નજીવી ભુલ માટે પણ પત્નીને ધમકાવી નાખવી એ પતિના મનની સંકુચિત સ્થિતિ બતાવે છે. હજારો દોષો કરવા છતાં ઇશ્વર આપણને ક્ષમા કરે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. અને પત્ની તો દોષરહિતજ હોય એમ પુરુષો માની બેઠા છે. પત્ની એ વિના મૂલ્યે લીધેલી દાસી, કે 'સોંઘી મજુરણ' નથી, પણ પતિના જીવનની સહચરી, તેની જીવનનૌકા તરાવનાર સુકાની છે. મારી સ્થિતિને અનુકૂળ થતા

નોકરચાકરો રાખી મારી પત્નીને ઘરકામનો બોજો જેમ બને તેમ ઓછો પડવા દઉં. પતિ બુમ પાડે ત્યારે પત્નીએ કુતરા પેઠે દોડી જવું જોઇએ એવી માન્યતા કદી પણ રાખું નહીં. મને જેમ મારાં માતાપિતા કે સગાંસ્નેહીઓ માટે પ્રીતિભાવ હોય તેમ મારી પત્નીને પણ તેનાં પોતાનાં સંબંધીઓ માટે હોયજ, એ વાતનું હું કદાપિ વિસ્મરણ કરું નહીં. અને પત્નીની હાજરી કે ગેર-હાજરીમાં તેના પીઅરનાં માણસોની મશ્કરી કરી કે ખોડો કાઢી તેના હૃદયને આઘાત કોઇ કાળે કરું નહીં. કેટલાક 'ઘરના ઘેલા ને બહારના ડાહ્યા' પુરુષો પેઠે મિત્રો આગળ હસમુખો આનંદી દેખાવું ને પત્ની આગળ ગંભીર કડક થવું એ રીતનો હું સર્વથા ત્યાગ કરું. મારી સાથે પત્નીએ લગ્ન કર્યું તે ગુનેહગારી કરી નથી, અને તેથી તેને વારંવાર ઠપકો આપવો કે તેના કામમાં ખોડખાંપણ કાઢ્યા કરવી એ કેવળ અયોગ્ય છે. મારી પત્નીને પણ હું એવી બનાવું કે તે મારું સુખ બેવડું કરે અને દુઃખ અડધું ઓછું કરે. કમાઇને કોથળા ભર્યા ને વાડી ગાડી રાખ્યાં કે વસ્ત્રાલંકાર કરાવ્યાં એટલે પત્નીને સુખના શિખર પર બેસાડી એમ હું માનું નહીં. કારણકે રાજવૈભવ હોવા છતાં સ્ત્રીનું હૃદય પ્રેમના એક શબ્દ માટે તલસે છે. દંપતીનાં હૃદયોની સંધિ કરનાર સાંકળ માત્ર પ્રેમજ છે. ધન કે બીજી કોઇ પાર્થિવ વસ્તુ એને અડકી શકતી [illegible]

સંસારમાં પુરુષોનું[illegible]ી અનેમાવાનું અને સ્ત્રીનું ઘર ચલાવવાનું [illegible] વાલે મોંએ [illegible] પુરુષની અક્કલ[illegible]ણુ સદન કરત નહીં. પણ ઘરની [illegible]ળવણી પાછળ છુટે હાથે સ્ત્રીની [illegible] થાય ને મારી બેનોને ગમે

મારી પત્નીને નાહક કાયર કરું નહીં. તેમજ પત્ની સલાહ પુછે તો 'એમાં મને શું પુછવાનું' કહી તેને નિરાશ પણ કરું નહીં. પોતે ન સમજતી હોય તે બાબતમાં પત્ની કદાચ કંઈ પુછે તો "એ વાતમાં બૈરાંનું કામ નહીં" એવા શબ્દો બોલી તેની હોંસ કદી પણ ભાંગી પાડું નહીં. નોકરો ઉપર દેખરેખ રાખવી તે સ્ત્રીનું કામ છે. પણ નોકરથી કાચનું વાસણ ભાગી જાય તો તે માટે પત્નીને ઠપકો હું આપું નહીં. નોકરો દેખતાં પત્નીને ઠપકો આપવાથી એ લોકો શેઠની કીંમત કરે તે હું બરાબર યાદ રાખું. 'હું માલીક છું' એમ પત્નીના મન પર ઠસાવવાનો યત્ન કરી મારી પોતાની અયોગ્યતા સિદ્ધ કરી આપું નહીં.

મારી પત્ની પાસે મને 'પ્રભુ' ગણાવી મારું લાઘવ બતાવવાની અને ઇશ્વરનું અપમાન કરવાની સ્પૃહા હું કદી પણ રાખું નહીં. હું ગમે તો દુનીઆનો શ્રેષ્ઠ પુરુષ હોઉં તોપણ આખરે પામર મનુષ્યંજ–સર્વ જગતના સર્વજ્ઞ ઇશ્વરના ચરણની રજ જેવો પણ ક્યાંથી થાઉં? મારા પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે કૃત્રિમ ઉપાયો આદરી પત્ની આગળ ઉલટો હલકો પડું એવું શા માટે કરું? અંત્યજોને ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ન આપવું જોઇએ એમ કહેનારા પણ કદાચ પત્નીને પોતાની અજીઠી થાળીમાં જમાડે! મારી પત્ની પોતાની ખુશીથી મારી અજીઠી થાળીમાં જમવાનું કહે તોપણ હું તેને સમજાવી આ ગુલામગીરીનો ખ્યાલ તેના મગજમાંથી કાઢી નાખું. પત્નીને કહ્યા વગર કેંહું કદી પણ બહાર જાઉં નહીં. અને ક્યારે તે પાછો આવીશ તે પણ હમેશાં કહેતો જાઉં.

[વધુ માટે જાવો પૃષ્ઠ ૩૬૪]

ગુજરાતી સાહિત્યનાં કેટલાંક

સ્ત્રી-પાત્રો

લેખક:

રા. રણજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકારો

રા. દત્તાત્રેય તથા રા. સાઠપ

ત્મક કથાસાહિત્યના લેખકની નિસર્ગશક્તિનું સાચું માપ, તેની પાત્રરચના અને તેના પાત્રાલેખનની સંભવિતતા કે અસંભવિતતા છે.

આ નિર્ણય પ્રત્યેક લેખકની લેખનકલાની પરીક્ષા માટે એવો નવીન દૃષ્ટિકોણ અર્પે છે કે ને, દૃષ્ટિબિંદુથી સમગ્ર ગુજરાતના કલ્પનાત્મક કથાસાહિત્યનું અવલોકન, એક આકર્ષણભર્યો પ્રયોગ થઇ શકે. પરંતુ એ કોઇ બીજા સમયને માટે રાખીશું અને અત્ર ગુજરાતી સાહિત્યનાં કેટલાંક પાત્રોનાં માત્ર વર્ણન અને વિવેચન કરી સંતોષ પામીશું.

આધુનિક ગુજરાતની વાચકસમાજમાં કથાના આદ્ય બિંદુ–પાત્રરચના વિશે વિચાર કે વિવેકભરી સમજણ નથી તે નવાઇ જેવું નથી. કલ્પનાત્મક કથા, તેના સાચા સ્વરૂપમાં, એક દૃષ્ટિએ, ગુજરાતમાં નવીન ઉત્પત્તિ છે; એટલે તેટલા થોડા સમયમાં એ કલાના અંગભૂત અંશોનું, અને તેનાં સૌથી અગત્યના અંગ, પાત્રાલેખનની મહત્તાનું શાસ્ત્રીય કે સ્પષ્ટ જ્ઞાન, લેખક કે વાચકસમાજને હોઇ શકે એ અસંભવિત છે. ગુજરાત કર્તૃત્વશક્તિભર્યા કલ્પનાત્મક સાહિત્યના ઉઘાડની હજી ખીલતી દશામાં છે; અને જો કે અનેક વિદ્વાન્ અને પ્રશસ્ત લેખકો તે દિશામાં કાર્ય કરી ગયા છે તોપણ એ કાર્ય એટલી ઉચ્ચ પ્રતિનું અને બહોળા પ્રમાણમાં નથી કે તેના અભ્યાસ અને તેની સમજણથી કલ્પનાત્મક કથાકારની કલ્પના મુખ્ય અંગોની યોગ્ય રીતે પ્રતીતિ થઇ શકે કે યોગ્ય રીતે તેમની તુલના કરી શકાય. અને છતાં ધ્યાન ખેંચે તેવાં આકર્ષક અને સાધારણથી વધારે પ્રમાણમાં મનોવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરે તેવી પાત્રકલ્પનાઓ ગુજરાતના આપણા કવિતા, વાર્તા, અને કથાઓના સાહિત્યમાં નથી એમ નથી. બલ્કે, છેક પ્રેમાનંદ અને તેથી પણ આગળ પદ્મનાભ અને ભાલણના સમયથી કલ્પિતકથાઓનું આપણું સાહિત્ય શરુ થાય છે અને તેમાં સઘળે ઠેકાણે તેમના કર્તાઓને પોતાની કથાને રચવા માટે અનેકવિધ પાત્રોની ઘટનાઓ અનિવાર્ય કરવી પડી છે. તે સમયથી માંડી સાંપ્રત સમય સુધી કલાકારની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થએલી કલ્પનાવ્યક્તિઓનું ટોળું અસંખ્ય છે. તેમાંની જાજ્વલ્યમાન કેટલીકનું અહીં નિદર્શન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે અને તેથી પરીક્ષણ અને તુલનાવૃત્તિને બાજુ ઉપર રાખી. અત્રે તેમની સમજણ અને તેમનો વિવેક અહીં કૃતકૃત્ય થઇશું.

આંગ્લ સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારની નિસર્ગશક્તિ અને દૃષ્ટિભેદથી દોરાયલા ભવ્ય પાત્રસંગ્રહ આગળ ગુજરાતના નાનકડા સાહિત્યની રમણીય વ્યક્તિઓની મંડળી કદાચ ઝાંખી અને કદાચ નમાલી લાગે તો આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શેક્સપીઅર, માર્લો, બેન જોન્સન, પીનેરો, ગીલ્બર્ટ, સલીવન અને શો, એ મધ્યકાલીન અને સમકાલીન ઇંગ્લંડના નાટકકારોએ તથા ડીકન્સ, થેકરે, મેરીડીથ, એલીયટ, ટોમસ હાર્ડી, વેલ્સ અને બેરી વગેરે જુના અને હાલના ઇંગ્લંડના મહાન કથાકારોએ ઇંગ્રેજી સાહિત્યને પ્રભુરત અને પગલ્ભ કલ્પનામૂર્તિઓથી એટલું અંકિત કરેલું છે કે તેમનાં કર્તાની સાથે તેમનાં પણ નામ સૃષ્ટિના ઘણા ભાગ ઉપર ઘરગથ્થુ થઇ ગયાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યની આ દિશામાં સમૃદ્ધિ તેટલી નથી. પરંતુ સમયની [illegible] જેનાં અને પ્રજાજીવન જે અનેકવિધ બંધનોથી સંકડાયલું છે તે બંધનોનો વિચાર કરતાં જે પાત્રસમૃદ્ધિ હાલના ગુજરાતી સાહિત્યની અંદર માલુમ પડે છે તે નિરાશા-

જનક નથી એટલું જ નહીં પરંતુ ઉત્તેજક છે. તેજસ્વી, ચપળ અને બુદ્ધિમાન ગુજરાતની નિસર્ગશક્તિએ અત્યાર સુધીમાં ઉત્પન્ન કરેલી સાહિત્યલીલા, પ્રજામાં છુપી પ્રતિની રસ-શક્તિ અને બલવાન કર્તૃત્વશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે. અને કાળના ગર્ભમાં ચિકિત્સાપૂર્વક જોઈ શકનાર કોણ એમ નહીં કહે કે આથી કે પામેના ભવિષ્યમાં આ પ્રજા કર્તૃત્વશીલ સાહિત્યવિભાગમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવા નહીં ભાગ્યશાળી થાય?

દમયંતી

બહુ પાછળ ન જતાં, સત્તરમા સૈકાના પ્રખર ભાષાકવિ પ્રેમાનંદથી શરૂઆત કરીએ. પ્રેમાનંદનાં અનેકાનેક પાત્રોમાં નૈષધનાથની અર્ધાંગના દમયંતીથી વધારે ઉદાત્ત અને ચિત્તાકર્ષક બીજું કોઈ પાત્ર નથી. નિર્જનાક સિંહાસન ઉપર બેઠેલા નળ પાસે તેની વિડંબના કહેવરાવી, તેની ભવિષ્યની પટરાણી સુસ્વરૂપા નારદને મોઢે કવિ કહેવરાવે છે કે

> ગુણ ચાતુર ને ચાતુરી, અદ્ભુત સુંદર વેશ,
> તેને હું કેમ વર્ણવું, વર્ણવી ન શકે શેષ
> ભીમક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય,
> ચંદ્રમા તો ઝાંખો થાયો, આભમાં સંતાય
> સૃષ્ટિ કરતા બ્રહ્માએ, જ્યારે તેનું પાત્ર
> તે તેણે પ્રજાપતિએ ઘડ્યું દમયંતીનું ગાત્ર

ને વળી આગળ, દૂતકાર્ય કરી આવેલા નળરાજના પ્રાણસખા, હંસની પાસે કવિ શું કહેવરાવે છે!

> ભૂપ મેં દીઠી મર્યાવેલડી,
> રૂપની બે મહત્વ વસી અલબેલડી,
> કટીરસંભ જુગલ સાહેલડી,
> મચ્છ વૈદર્ભી કનકની વેલડી

કવિ આગળ કહે છે

> વેણ બાજે હેમની અવેવ ફુલે ફુલી
> અતિ ચિત્ત થયું મારું, ને થયો દૂતત્વ ભૂલી.

> સામસામા રહ્યા શોભે, જેમ સોમ સોમ બે સોમ
> દહુમાં બિંદુ બિરાજે, જાણે ઉડગણ સોમ
> હસે અમિનિધિ કિરણ પ્રકટ્યાં કશ્યપ પ્રકાશ
> જ્યોતિર્જ્યોતથી રશ્મિ પ્રકટ્યો.
> શું એથી ઝંખવાય આકાશ

ઉપમા અને તુલનાઓની કીમત અને ઉચિતતામાં આધુનિક સમયને પણ કેટલેક અંશે પાણી ભરાવે તેવું આ દમયંતીનું રૂપવર્ણન પ્રેમાનંદની પાત્રાલેખન કળાનો ઉત્તમ નમુનો છે. કવિ આ કડીઓથી તેની ને આલેખના પૂરી કરતો નથી. લગભગ એક બીજું આખું કડવું, આ સૌન્દર્યવર્ણનમાં ચડેલો કવિ, તેના સ્વરૂપવર્ણનમાં સમાપ્ત કરે છે. જેને અંતે કવિની સાથે વાચનારને પણ કબુલ કર્યા વિના ચાલતું નથી કે,

> જોયું દમયંતીના જેવું,
> તેણે ભ્રમર એણે ખોઈ
> જાણે કાયા કનકની લોઈ,
> એવી બીજી જગતમાં ન કોઈ

રૂપની મણિ, સુંદરતાની ખાણ અને સુકુમાર કુસુમ જેવી કુમળી આ લલના. પ્રેમાનંદની સર્વોત્તમ આ સુંદરતાની ભાવના છે. એની ઘટના અને ખીલવણીમાં ઉત્સુકતા રહેલી છે એ સત્ય છે. પરંતુ એ છતાં કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે પ્રેમાનંદના પાત્રોમાં આથી વધારે સકળ સુંદર કે પ્રભાવશાળી નનું એક બીજું પાત્ર નથી. દેવદૂત થઈ આવેલા નળની ચતુરાઈથી મુંઝાતી દમયંતીની દશાએ કોને મુંઝવણ ઉત્પન્ન નથી કરી? પોતાના પ્રિય બે બાળકોને મોસાળ વળાવતી દુઃખી માતાની ઉંડી લાચારીએ કોના દિલ નથી ભીંજવ્યાં? "વનમાં વલવલતી" અનાથ વૈદર્ભીની મર્મભેદક રુદનદશાએ, કોની આંખોમાં આંસુ નથી આણ્યાં? અને અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિએ પટાંતર રચી પોતાના સંદેશા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮૦]

ગુજરાત]

[ચિ. રા. દત્તાત્રેય

શ્રીપત ગાહનાં પ્રમાણ કહ્યો તો "મુની હણોદદ" થાય છે.

લેખિકા

સૌ. બહેન લીલાવતી

દેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ દેશના આ જીવનના વિકાસ પર વધારે આધાર રાખે છે. તેમજ ભાષાની સાહિત્યલક્ષ્મીનું ગૌરવ અને લોકહૃદયનો આદર્શ એના આ પાત્રોની પ્રતાપી સંસ્કારિતા પરથી જણાય છે. સ્ત્રીઓના અનુભવની પ્રણાલિકામાંથી પસાર થયા વિના પુરુષોના બુદ્ધિ-જન્ય કીનારા વિનાનાં ઝરણાંની જેમ છીછરાં બની જ જેટલે અંશે એ કીનારા સુઘટ અને વ્યવસ્થિત હોય તેટલે અંશે એ જળ નિર્મળ અને અખંડિત રહેવાના. પણ એ સુઘટના એ પ્રવાહરૂપની સબળતા પર આધાર રાખે છે.

કેટલાક અપવાદ સીવાય લેખકો એમના સમયના સંસ્કારોથી પર નથી જઈ શકતા. જનહૃદયને સારામાં સારી રીતે પ્રતિબિંબિત કરી શકે એ સારામાં સારો લેખક. એવી એક વ્યાખ્યા ઘણા જણને સ્વીકાર્ય છે. અને જે દેશ કે કાળમાં જન્મ લીધો હોય તેનામાં એકરૂપતા આવ્યા વિના એ કાર્ય અશક્ય છે. કદાચ એ થોડાક ડગલાં આગળ જઈ શકે પાછળ આવતા લોકહૃદય અને એને સ્પર્શતા કાલના આશાને માપવા જેટલો એની શક્તિ પ્રમાણે એ એમને માપી શકે. આગળ ધસતાં કોઈ ઋષિઓનાં થએલાં દર્શનને એ કેટલેક અંશે કહી પણ શકે. પણ એની અસરમાંથી એ સર્વથા મુક્ત તો નજ થઈ શકે.

ગુજરાતના કેટલાક સમર્થ લેખકોની ભાવનાઓ અને બુદ્ધિના સંયોગથી જન્મએલી અને એમની લેખિની દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ પામેલી સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં દર્શન કરીશું. સઘળાં સમગ્ર દર્શન કરવાની ધારણા નથી. માત્ર સાહિત્યના ઉદ્યાનમાંથી થોડાંક સૌરભભરી પુષ્પો વીણીને સંતોષ માનવાનો છે.

ગુજરાતમાં લોકજીવનનાં રસઝરણું સૂકાયલાં હતાં ત્યારે ગુજરાતી વાર્તાઓનું સાહિત્ય બહુ આગળ નહીં પામ્યું હોય. સ્વ. સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ નથુભાઈ પટેલ એ દિશામાં સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું જણાવવામાં નથી. એમનું પ્રિય તત્ત્વજ્ઞાન

* એકજ વિષય પર બે લેખોના લેખો આવવાથી અને પ્રત્યેકનાં દૃષ્ટિબિંદુ ભિન્ન અને વિશિષ્ટ હોવાથી બંને લેખોને સ્થાન આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.—તંત્રી, 'ગુજરાત.'

એમને અરસિક કરવામાં સમર્થ નીવડ્યું નથી લાગતું, અને પરિણામે એમની સર્વદેશીય પ્રતિભા નાટકો અને વાર્તાને પણ સ્થાન મળ્યું.

ગુજરાતનું સ્ત્રીજીવન ન વખતે પ્રેરણા અર્પે એવું નહોતું અને તેથીજ મા મણિલાલને એમની સંસ્કૃતિ અન્ય ભાષાના કલાભંડારો નીરખી રચવી પડી જે ભવ્યતા અને ઓજસ્વિતા એમણે ત્યાં નીરખી હશે તે એમના કાળમા કલ્પનાની બહારના પ્રદેશમા દૃષ્ટિગોચર થવી શક્ય ન હતી. પણ એમના કાળની સ્ત્રીજીવનની નિરાધારતાની અસરમાંથી એ છટકી શક્યા નથી. એમણે સ્ત્રીજીવનમા કવિતાના રંગ પુરી એની નિરાધારીને વધારે મોહક બનાવી.

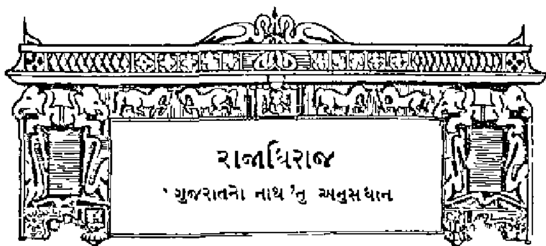
એમના 'ગુલાબસિંહ'માની રમા આની સાક્ષી પુરે છે લિટનીનું મુળ પુસ્તક બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાતુ નથી પણ એમાંની મુખ્ય નાયિકાની ભોળી નીરાધારી અને એની આસપાસ પ્રસરેલુ યોગનુ વાતાવરણ એ મણિલાલભાઈના તરફથી પણ રસિક મન પર વધારે અસરકારી થઇ હશે. એમની આસપાસ એમણે કચરાઇ જતુ અને એના બોજામા કચરી નાખતુ સ્ત્રીજીવન એમણે જોયું હશે. એની બાબ કરતા પર એમને કટાક્ષો આવ્યા હશે પણ એ બાદ કરતા કાંઈ નાજુકતા બાકી રહેતી નિરાધારતા એ એમને વધારે અસરકારક (appealing) લાગી હશે

અમારના રજપુત વીરોની માફક કેટલાક પુરુષહૃદયોને સ્ત્રીઓની નીરાધારી જેટલી પ્રેરણા અર્પે છે તેટલી બીજા કશાથી નથી મળતી. એમનું પુરુષત્વ એથી વધારે જાગૃત થાય છે. એમની રક્ષકવૃત્તિ અને અભિમાન અજાણતાપે પોષાય છે. એમને સ્ત્રીઓના હક્કનો સવાલ અપમાન કરે એવો લાગે છે એમને લાગે છે કે એમની હકુમતની દેવી માટે એથી જેટલુ બોધએ તેટલું કરવાની એમની તક અને એ દ્વારા મળતો આત્મસંતોષ ઝુંટવી લેવામા આવે છે. રા મણિલાલ ભાઈના સમયમાં તો હક્કનો સવાલ ઉપસ્થિતજ નહોતો થયો. અને પરિણામે એમની કલ્પનામૂર્તિ રમાને, ભોળી, મોહક વૃક્ષને આધારે ઝુકી રહેતી વેલી સમી નિરાધાર સ્ત્રીત્વથી ભરપુર અને તેથી વધારે આકર્ષક બનવાનુ સદ્ભાગ્ય મળ્યુ છે

રમા મધુર છતા અબળા એવી નથી. એની મૃદુતા ગમે એવી છે છતા એને આદર્શનુ સ્વરૂપ ન આપી શકાય એનામા શ્રદ્ધા અને ભક્તિ છતા અસ્થિરતા અને અજ્ઞાન સ્પષ્ટ દેખાય એવા છે. રમા હૃદયમાં વસે છે, પણ બુદ્ધિ આગળ ટકી શકતી નથી અને તોય એનામાં એક પ્રકારની મુગ્ધતા છે જે ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે

હૃદય એના પરની દયાથી દાઝે છે પણ એની સાથે સમ્મત નથી થતુ. રમા જેવી સ્ત્રીની જરુરીઆત એને પુજીને નહીં પણ તમે એને માટે યોગ્ય ધારો એ રીતે પુરવાની હોય છે એની નિર્બળતા અકળાવે છે પણ તેથીજ એ હૃદયની અભિલાષીઓ બને છે.

ગુજરાતની સાહિત્યસૃષ્ટિમા એણે અવતાર લીધો ત્યારે પૌરસ્ત્ય આભૂષણોથી શોભતી એ પશ્ચિમની સુંદરીએ વિદ્વાનોનાં ચિત્તને વશ કીધા. એના જન્મદાતા પિતાના બુદ્ધિવૈભવને શોભાવે એવું એ બાલક હતું એમ સર્વે એ શંકા વિના કબુલ કીધું. આજે એની નૂતનતાને બીજી એથી ઘણી અજાણી સુંદરીઓએ ઝાંખી કીધી છે પણ છતાએ એ ભોળી સુંદરીની મોહકતા ઘણાને આકર્ષે છે સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં રમા હજુએ પ્રફુલ્લિત વેલડી સમી લહરાજે છે.

રાજાધિરાજ

'ગુજરાતનો નાથ'નું અનુસંધાન

લેખક

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ

નોંધ.

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા' કે 'ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં ઘણાં પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી .	અણહિલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.
મીનળદેવી ..	. રાજમાતા
મુંજાલ .	.. મહા અમાત્ય
ઉદા	. મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ
દાદાક..., .	મંત્રી, † કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ.
સોમ .. .	, મંત્રી
ત્રિભુવનપાલ ..	રાજાનો ભત્રીજો ને § લાટનો દંડનાયક ¶.
કાશ્મીરાદેવી .	. ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી
કાક	ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.
મંજરી ...	.. તેની પત્ની
સજ્જન ...	... સોરઠનો દંડનાયક.
પરશુરામ ...	.. તેનો પુત્ર
રા'ખેંગાર ...	... જુનાગઢનો રાજા.
રાણકદેવી ...	.. તેની રાણી.

† અમદાવાદ. § સાબરમતીથી નર્મદા સુધીનો પ્રદેશ ¶ સૂબો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

સંવત ૧૧૯૯ના ચૈત્રની એક સવારે એક જૈન સાધુ ને ઉદાનો દીકરો આમ્રભટ ભૃગુકચ્છ આગળ ઉતરે છે. આમ્રભટ દુર્ગપાલને મળવા જતાં રસ્તામાં એક યુવતીના સૌંદર્યથી મુગ્ધ બને છે. તે કાકને મળીને જયસિંહદેવનો સંદેશો તેને આપીને પાછો વળે છે. સંદેશામાં કાકને આજ્ઞા છે કે તેણે ભરુચ આમ્રભટને સોંપી જુનાગઢના ઘેરામાં જોડાવું. રાણી લીલાદેવીએ પણ કાકને તેડાવ્યો છે. દરમ્યાન જુનાગઢથી મણિભદ્ર રાણકદેવીનું તેડું લાવે છે. બધું સાંભળીને કાક દેવભદ્રસૂરિની વિદાયગીરી લેવા જાય છે, જ્યાં વાર્તાના આરંભમાં આવતા જૈન સાધુને તે ઓળખે છે, અને તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે, અને રસ્તે પડે છે. દરમ્યાન આમ્રભટને તેના સસરાને ત્યાં તેનો સાળો, પારણે સાટ ઝુલ્યાથી કડવાશભર્યા હૃદયવાળો બનેલો રેવાપાલ લુખો આવકાર દે છે. જે યુવતીના સૌંદર્યથી તે મુગ્ધ થયો હતો તેની ભાળ કાઢવા આમ્રભટ બે સૈનિકોને મોકલે છે, જેઓ કુવા આગળ બેસીને પનીઆરીઓની મશ્કરી કરે છે. મણિભદ્ર મહારાજ તેમને વારવા જતાં એક સૈનિક તેને મારે છે. તેટલામાં રેવાપાલ આવીને સૈનિકનો પગ કાપી નાંખે છે. આમ્રભટ આગળ ફરીઆદ જતાં તે રેવાપાલ ઉપર ક્રોધે ભરાય છે, પણ એટલામાં કાક આવી પહોંચીને ખરી હકીકત કઢાવીને સૈનિકોને કાઢી મુકે છે અને રેવાપાલને ન છંછેડવા આમ્રભટને ચેતવે છે. આમ્રભટની છોકરવાદીની નિરાશાજનક ભાળ લેતો કિંકર્તવ્યમૂઢ કાક પોતાના પરિવારને રેવાપાલને સોંપીને રવાને થવાનો વિચાર કરે છે. દરમ્યાન આમ્રભટને તેનો સસરો તેજપાલ દુર્ગપાલને ઘેર લઇ જાય છે. તે વખતે રેવાપાલ પોતાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ આગળ પટ્ટણીઓ ઉપરની પોતાના હૈયાની આગ કાઢતો કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો જગાડવાની રજા, તથા જરુર પડ્યે સેનાપતિ "ધ્રુવસેન"ના મૂળ સ્વરૂપમાં બહાર પડવાનું વચન તેમની પાસેથી મેળવે છે. પછી તેને કાક મળ્યો. કાકે મૃણાલકુંવરીની વાત કાઢતાં રેવાપાલ કાકનો વધ કરવા દોડે છે, જેને બ્રહ્માનંદ વારે છે. ગુરુના સમજાવવાથી છેવટે કાકના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાનું રેવાપાલ વચન આપે છે. કાકના રવાને થયા પછી મંજરીને રેવાપાલની સ્ત્રી સાથે બોલાચાલી થાય છે દરમ્યાન આમ્રભટને ખબર મળે છે કે તેનું મન હરી જનાર યુવતી તે મંજરી પોતેજ છે, તેથી તે કૈંક બહાનું કાઢીને મંજરીના ઘરની રોજ મુલાકાત લેવાની રજા તેની પાસેથી યુક્તિથી મેળવે છે, અને તેના મોહમાં ભાન ભુલી વિચક્ષણ જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિની અવગણના કરે છે. બાદ રેવાપાલ મઢના કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકભક્ત દેવાને ભોળવી કોઠાર ખાલી કરી આવવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે–એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ફરી ભરી આપે.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૨૬ મું

સૂરિનું આત્મનિરીક્ષણ

તેજપાલ વસહિકામાં હેમચંદ્રસૂરિ મૌન ધારણ કરી બેઠા હતા. એમનાથી થોડે દૂર પડેલા એમનાં "પ્રોંછન તરફ એ જોઇ રહ્યા હતા.

આ જુવાન સૂરિને ધ્યાનસમય સિવાય આમ બેસવાની ટેવ નહોતી. આજે આ સ્થિતિ તેને જરાક અસાધારણ લાગી.

જ્યારે બીજાં છોકરાં શેરીમાં રમે ત્યારે એણે વીતરાગ થવાની ઇચ્છા બતાવી; જ્યારે યુવકો જીવનમાં જણાતા નવા

આ નિર્મલ કાચ સમું મગજ એ સૂરિ ઇચ્છતો તે દિશામાં ફરી શકતું, ને ધારેલા વિષયનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ એમાં પડતું. પોતે આમ વગર પ્રયત્ને અપૂર્વ હતો તેનો હેમચંદ્રને પુરેપુરો ખ્યાલ હતો.

આ ઉંમરે પહેલી વાર તેના મગજમાં સંશય થયો. શું તેના મગજમાં વિકારની છાયા પડી? બીજા માણસને આ સંશય સરખો પેદા ન થાત; આ અદ્‌ભુત યુવક એટલો સંશય પણ કેમ થયો તેની ઝડતી વા બેઠો હતો.

કાલે તેણે એક સ્ત્રીનું વર્ષો પહેલાં જોયલું મુખ જોયું; એક મૂર્ખને પોતે ારેલી બાજી ઉંધી વાળતાં જોયો; અને એ મૂર્ખ ેલી સ્ત્રીની સલાહથી એ બાજી ઉંધી વાળતો તો એવો કૈં વહેમ પડ્યો. તેણે ઘણી સ્ત્રીઓ જોઇ હતી; ઘણા મૂર્ખોને બાજી ઉંધી વાળતા જોયા હતા; ઘણી સ્ત્રીઓ બાજી ઉંધી વળાવી ાકે છે એવો અનુભવ કર્યો હતો. ત્યારે મા વિકાર તો નહોતોજ; વિકારનો સંશય પણ ખોટો હતો ત્યારે આ સંશય પેદા થયો છે એવી ભ્રમણા મગજમાં આવી કેમ: અાગ નૈયાયિકની તીક્ષ્ણતાથી સૂરિએ પ્રશ્ન કર્યો.

જ્યારે તેણે દીક્ષા લીધી ત્યારે આ સ્ત્રીને જોઇ હતી એમ કૈં સ્મરણમાં હતું. પછી એને કાક લઇ ગયો ને પરણી ગયો એ વાત તેની માહીતીની બહાર નહોતી. અને એ વિદ્વાન્ ને બાહોશ સ્ત્રીએ આંબડ જેવાને મહાત કર્યો હોય તેમાં એવું કૈં નહોતું કે તેના સ્થિર ચિત્તને જરા પણ અસ્થિરતાનો સંશય લાવવાનું કારણ મળે. ત્યારે એ સંશય ઉભો થયો કેમ? ઉંડે ભરાઇ હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના કાચ જેવા નિર્મલ મગજને પુછ્યું—

"મહારાજ! પ્રણામ." આમ્રભટનો જરાક મજાક કરતો અવાજ આવ્યો. તેણે આવી પ્રણામ કર્યાં.

"કોણ આંબડ! આવ ધર્મલાભ." સૂરિએ કહ્યું.

આમ્રભટ ને હેમચંદ્ર બાલપણના મિત્ર હતા, એક ધરમાં ઉછર્યા હતા, અને ઉદા મહેતાની સર્વવ્યાપી રમતનાં રમકડાં હતાં. છતાં આ પ્રતાપી બાલસૂરિને સર્વોપરિ કરવાના ઉદા મહેતાના પ્રયત્નોથી ખંભાતમાં હેમચંદ્રસૂરિ એક તીર્થંકર હોય એવો આડંબર રાખવામાં આવતો. એટલે સાધારણ રીતે આમ્રભટ આવી રીતે તેને સંબોધવાની હીંમત કરે નહીં. પણ છેડાયલા નાગ કરતાં છેડાયલો પ્રણયી ખોટો. એની રૂપાળી પાઘડી પર ધબ્બો માર્યો હોત તો આંબડ ખમી રહેત: પણ જ્યારે તેની હૃદયેશ્વરીનો મોભ્ભો તોડવાનું કામ સૂરિજીએ શરુ કર્યું ત્યારે તેનાથી કેમ સહેવાય?

તેના મગજમાં એક ઘણી મજાહની યોજના આવી. મંજરી પંડિતશિરોમણી છે એમાં તો કૈં સંશય હતોજ નહીં. જો આ સૂરિ તેનાથી હારીને જાય તો એને બરોબર શિક્ષા મળે. ઉદા મહેતાનો પુત્ર આવો વિચાર કરે એ આકાશ ને પાતાળ એક કર્યા જેવું હતું. પણ અત્યારે આંબડના સંમોહનો પાર હતો નહીં. ક્ષણિક સંતોષ, એક ક્ષણભરનો તેની હૃદયેશ્વરીનો વિજય તે તેને અત્યારે અતિશય વહાલો થઇ પડ્યો હતો.

અહીંઆં આવવામાં તેનો એક મુદ્દો હતો. તે સવારે માધવ જોડે મંત્રણા કરવા કાકને ત્યાં ગયો હતો. બહારના વાડાની પરસાળમાં તે બેઠો, ને ભૃગુકચ્છના આગેવાનોને મળ્યો,

[વધુ માટે જુવો પૃષ્ટ ૩૭૧]

તારો બ્રહ્મજન્મતિથિ

લેખક

રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે

એમ. એ.

ભગવતિ ! તારા બ્રહ્મજન્મની આજ દીપોત્સવી આ તો પૃથ્વી પરનો હું પામર તે કેવી રીતે ઉજવી શકીશ ?

અજન્મી બાળકોના સ્મરણ્યા જ ક્યાં તું તો નિરવધિ આનંદીશ અને જીવનના અનનવા રસાહ્લાદ અનુભવીશ દેવાધિદેવના પરમ વાત્સલ્ય ઝીલી પરમાવધિ તારા ઉત્કૃષ્ટ પ્રયાણમાં તું અહર્નિશ ગાયી રહીશ —પણ હું ? હું તો ને તારો મહામુલો આહ્લાદ કેવળ કલ્પીજ શકીશ. કોટયાંશ પણ તેનો હું અહીં નહીં ઝીલી રહું વિશુદ્ધ ને સુસાત્વિક તે પરમાનંદ મારે તો એક સ્વપ્ન સમો જ ઉગશે —પણ આસ્થા છે કે આજનું એ સ્વપ્ન જરૂર અનન્ત સત્યમાં પ્રકટશે, જ્યાર તારા આમંત્રણનો આદેશ સુણી ને અક્ષરધામ આપણું સર્વ નિર્વિયોગ મળી રહેશું —બાળકો તું ને હું—અને સૌ સાથેજ અકતાભ્યક્તના નિ:શ્રેયસ્ દર્શન પામી રહેશું....

ખરેખર! પૃથ્વીની તારી જીવનલીલા ઉત્કૃષ્ટ હતી માટેજ તો ! આ બ્રહ્મજન્મે અમૃતાંજનવડે દીપી રહ્યો. પૃથ્વીની તારી પ્રભુતા ભરી હતી તેથીજ તારી પ્રભુમયતા પરમ પાંગરી રહી. પૃથ્વી પરનું તારુ સકળે આત્મશાંતિ ને આત્મૈક્યે શોભતું હતું માટેજ પૃથ્વી પાર્થિવ સૌ તારુ ભવ્યદિવ્ય કલ્યાણીયા વડે શોભી રહેલ છે

—બસ ! હું તો માત્ર દૂરથીજ—આ અનિત્ય ને અસુખી લોકની આ બાજુએથીજ—માત્ર નિરખું છું. તારો એ અખંડ અનંત આનંદપારાવારને ઝીલુ છું જેટલો ઝીલાય તેટલો તે દીવ્યજ્ને દાખવેલ—તે શાશ્વત તત્ત્વબોધી આનંદ. બાકી બીજુ તો હું શું કરી શકું ?

જે ઉચ્ચોચ્ચ સ્થાન તું ભોગવે છે તે દિવ્યસ્થાનવતીને મારે આશિર્વાદ દેવાય અયોગ્ય છે. હું કોણ માત્ર ? હું તો માત્ર તારી ક્ષમાઓજ માગી શકું. હું તો કેવળ તારા યશગાનજ ગુંજી રહું. હું તો તારા અનુરક્ત ભક્ત સમો એક તનેજ વંદી રહું પૂજી રહું. આરાધી રહું મારા આત્માના પ્રસન્ન પ્રણમન માત્ર સમર્પી રહું. ને યાચું કે તે સદૈદીપ્ત ઉલ્લસિત પ્રકાશના ન્હાનેરા કિરણે મને પરિકંપિત પ્રાપ્ત થઇ રહો. તારી તે પૂણ્ય પ્રભુમયતાની પ્રાણપ્રકાશિની જ્વાલાઓથી મારેય અંતર અખંડ અજવાળાં સ્થાપી રહો ને તારુ ને ધન્ય અમર જીવન જીવતો મનેય ચેતોમર દેવાંશ મળી રહો. અસ્તુ

પ્રિયાવિરહનાં સંસ્કૃત કાવ્યો*

લેખકઃ
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય,
ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકારઃ
રા. ડી. ટી. જોગળેકર,
એ. એમ.

દેલા મૃત્યુ પામી ત્યારે તેના પ્રેમીએ . એક સુંદર કરુણ પ્રશસ્તિમાં પોતાનો ... ખાલી કર્યો એમ ક્યાંક વાંચ્યું હતું. ...ાર સુધી સંસારમાં એવી અનેક તરલાઓ થઇ છે–તે આદિ કાળથીજ પુરુષહૃદયમાં વસી છે. પોતાની તરલાનું અવસાન પ્રત્યેક પ્રીતમને સાલ્યું છે; તેની પ્રશસ્તિ પ્રત્યેક ઝુરતા વિરહીએ ઉંડી વ્યથાનાં વણુચાર્યાં આંસુથી રચી છે અને સાહિત્યમાં પણ જ્યારથી મનુષ્યહૃદયના ભાવો આલેખાવા શરુ થયા, ત્યારથી વિરહીના હૃદય સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા વિરલ કવિજને તેને અમર કીધી છે—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥[1]

હતાશ અજના એ દયાજનક ઉદ્ગારમાં, ક—

हा हा देवि स्फुटति हृदयं स्रंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तर्ज्वलामि।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

* સંસ્કૃત શ્લોકોનાં ગુજરાતી ભાષાંતર માટે સ્વ. મણિલાલકૃત 'ઉત્તરરામચરિત' અને સ્વ. ભોળાભાઈકૃત 'અજવિલાપ' તથા રા. વિવિત્સુના 'કરુણરસ'નાં ભાષાંતરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ ગૃહિણી પરની પ્રધાન ને,
પ્રિયશિષ્યા મધુરી કલાની તું;
થઈ નિર્દય આજ મૃત્યુએ
હરતાં શું નથી માહરું હર્યું ?

૨ મુંઝાયે છે હૃદય અતિશે ઢીલાં ગાત્રો ગળે છે;
સંસારે સૌ ઉજડ દિસતો ચિત્ત મારું બળે છે:
મૂર્છંતો આ ગહન તિમિરે ડુબતો જીવ જાય;
દુર્ભાગી હું કરું શું ? સઘળે મોહ અંગે ભરાય.

कात्यात्मनो मनसि पर्यणमन् पुरा मे
पीयूषसारसरसास्तव ये विलासाः ।
तानंतरेण रमणी रमणीय शीले
चेतोहरा सुकविता भविता कथं नः ॥९

या तावकीनमधुरस्मितकांतिकांते
भूमंडले विफलतां कविषु व्यतानीत् ।
सा कांतराशि विलयं त्वयि यातवत्यां
शंकाऽधुना वहति वैभवर्मिदिरायाः ॥१०

સર્વ સભારંજની કાવ્યશૈલી પેઠે જગન્નાથની શૈલીમાં પણ શબ્દનાં ચાતુર્ય ને ચમત્કૃતિ કૈંક છુટથી વપરાયાં છે, પણ એ આવરણોની પાછળ તેમનું મોહક કવિત્વ ઝળકયા વિના રહેતું નથી.

લોકાપવાદ ખાતર તજેલી સતીસીતાનાં માધુર્યવંતાં સ્મરણથી મૂર્છિત થતાં રામભદ્ર, સૂર્યમાર્ગે વિચરતા નારદ ઋષિની સુરપુષ્પમાળાના સ્પર્શમાત્રથી ગતપ્રાણ થએલા પ્રિયા કાજે કલ્પાંત કરતા અજરાજ, ને સમીપવર્તી જીવંત લવંગીની કરુણ પ્રશસ્તિ લખતા પંડિત જગન્નાથઃ આ ત્રણ ચિત્રો વાસ્તવિક સૃષ્ટિમાં જેટલાં કોમળ ભાવભાર્યાં છે, આર્દ્ર ને વિવિધ છે, તેટલાંજ, તો તે વિષયોનાં તેનાં કાવ્ય સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મ આલ્હાદ આપનારાં અને મોહક છે; એ ગુણોમાંજ તે સર્વની નિત્ય પ્રફુલ્લતા ને અમરતા છે.

૯ તારા વિલાસ સખિ ! અમૃતથી નીતાળી
રેડેલાં સ્થાય કવિતા સુશીલે ! અમારી;
ઉદ્દીપ્તનો મધુર એહ વિલુપ્ત થાતાં
કેવી રીતે રચાશે કાવ્ય હવે રસાળાં ?

૧૦ તારા સુરમ્ય હસવે ભૂમિ શોભતી આ,
ને પૂર્ણિમાનું કવિઓ ઉપમાન ભૂલ્યા;
તે તું જતાં અવર વાસ વીશે સખિ ! હા !
પુરા દમામથી ફરે અનિયંત્રણે ત્યાં.

ફુલપાંદડી

લેખકઃ
રા. પૃથુરાજ શુકલ

તું તારા ટીચુકડા નાકનું ટેરવું ચઢાવ કે તારા ઊંચાના ગરમના ગોટા જેવા આ રક્ત હોઠ મરોડ, પણ જેમ ફણીધર ગારુડીને શરણ થાય છે તેમ તું મારે શરણે થઇશ.

મારી સુલતાના ! યાદ રાખ કે ઇશ્કની આગમાં તારો સુવર્ણનો તાજ પીગળી નહીં જાય ત્યાં સુધી તારા દ્વાર પર ફકીરની ધુણી ધખતી રહેશે.

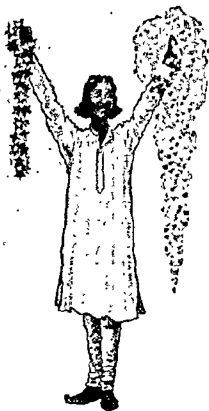
અને સારો સંસાર જોશે કે અનંત ધૈર્ય, અખંડિત ઉન્મત્ત પ્રેમ આગળ પથ્થર પણ મોમ બને છે કે નહીં.

આજેજ વિધાતાએ તારો પરાજય અને મારો વિજય નક્કી કરી દીધો છે *

* લેખકને સર્વ હક્ક સ્વાધીન.

હિમ પદ્મિનીને યથા હણે
કુસુમે તેમ હણી અરે ! પ્રિયા

પ્રિયાની આરામગાહ માટે તારાનાં ઝુમખાં અને ગુલની પાંદડીઓ વીણી લાવવાના તેને વિચારો આવ્યા છે.

પ્રિયતમાના હાથે જળધારા ઝીલી તરસ છીપવવા પુરુષે અધરો વનો વધાર્યાં છે.

સાંપ્રતકાળની સ્ત્રી અને પુરાણકાળનો પુરુષ

—એક આછું ચિત્ર—

લેખક

રા. બટુ લાલભાઇ ઉમરવાડીઆ
બી. એ. સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ્

ચિત્રકાર

રા. ગોરધનભાઇ ઉમેદભાઇ પટેલ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ્.

પૃથ્વી ઉપર સાંપ્રતકાળની સવાર પડી ત્યારથી જુની વ્યવસ્થાને સ્થાને નવા પ્રશ્નો ઉભા થયા અને નવી પ્રવૃત્તિઓ જન્મ પામી. નવીન યુગના પ્રવાહે મનુષ્ય-જાતના અંગોને બાંધેલી જરૂરી અને બીન-જરૂરી બધી સાંકળો તોડવા માંડી. તેથી અજ્ઞાનનો અંધકાર ભેદાતો ગયો, અને માનવ બુદ્ધિ સ્વતંત્ર અને છુટી થવા તૈયાર થઇ. આ નવચેતના, વાદળાની વીજળી પેઠે સડ-સડાટ કરતી સંસારમાં ફરી વળી અને પોતાને મરેલાં ગણતા અનેકોને તેણે આશા અને ઉત્સાહ આપી ઉભા કર્યા. આ પુરા-ણ જીવનને લીધે સૈકાઓ થયાં પાછળ રહેલી સ્ત્રી પણ મનુષ્યજાતિની સામે આવી નવીન યુગમાં પોતાનો હીસ્સો માગતી ઉભી રહી.

માનવપુરાણના આ મહાકાંડનો અર્થ કેટલાક સમજ્યા અને તેમણે નવીન કાળની કલ્યાણ આ ક્રાન્તિવર્ધક પ્રવૃત્તિને સત્કારી; કેટલાક દુનીઆમાં થતા ફેરફારો જોઇ આભા બન્યા. કેટલાકોએ જનતાની અધોગતિ કલ્પી સહૃદય કલ્પાન્ત કર્યું અને કેટલાકે તેની સામે યુદ્ધ ભાવ બતાવી આવા અનેક મતને લીધે સંસારમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. જુના જગત ની શાન્તિ અને સ્વસ્થતા ઉડી ગયા. સંસાર અને ગૃહજીવનના જુના આદર્શો પડી ભાગ્યા; કુટુંબને એક અને એકત્ર રાખતા જુના સબંધો તુટ્યા. હેતાળ હૈયાં અતડાં થયાં, માતાપિતા, ભાઇબેન, પતિપત્ની અને પાડોશી-ઓની જુની લાગણીઓ મરી ગઇ અને જુના સબંધો નાશ પામ્યા. અને એ બધાંની

તે રહ્યો છે. સાચી સ્ત્રી પાસેથી સત્તા તેણે કદી ખુંચવી નહોતી કે તેને પાછી આપવાપણું રહે; સાચી સ્ત્રી તેના હૃદયસ્થાનકમાંથી કદી પદભ્રષ્ટ થઈજ નથી કે તેના રાજ્યારોહણનો પ્રશ્ન ઉભો થાય. અને સ્ત્રી સાચી ન હોય તો ખોટા પુરુષ અને ખોટા રાજા પેઠે તેને પદભ્રષ્ટ થવુંજ પડે. કુરૂપી સ્ત્રીને લોકો જુવે નહીં તેમાં લોકનો દોષ થોડો છે. સુંદર સ્ત્રીને બધાં જુએ છે; સાચી સ્ત્રીને બધાં પૂજે છે...

સ્ત્રી કહે છે કે આ જાતની ભક્તિ તેને નથી જોઈતી; આ જાતની ભક્તિમાં તો પુરુષના નીચ સ્વભાવની સ્વાર્થવૃત્તિ સમાઇ હોય છે. આ ફરીઆદમાં ઘણું સત્ય છે; પરંતુ પુરુષને પવિત્ર ને ઓજસ્વી કરનાર કોઇ હોય તો તે સ્ત્રી છે. પુરુષ નીચ અને સ્વાર્થી છે એવા આરોપથી સ્ત્રીનું સ્ત્રીપણું ઘટે છે. પુરુષ નીચ રહ્યો કારણ કે સ્ત્રીમાં એટલું સ્ત્રીપણું ઓછું હતું. ધરેધર સાચી સ્ત્રીઓ હોય તો પુરુષને નીચ થવાનો પ્રસંગ છેજ નહીં.

સંસારમાં સાચી સ્ત્રીઓ નીવેડવાનું કામ પુરુષનું છે; પૃથ્વી પર સાચા પુરુષો નીપજાવવાનું કામ સ્ત્રીનું છે. પુરુષે પોતાનું કામ ન કર્યું. સ્વાર્થ અને સંસારમાં તે મચ્યો રહ્યો. અંધકારના નીશામાં સ્ત્રીના અધિકાર પર પુરુષે તલપ મારી; તેના સ્વતંત્ર વિકાસનાં મુળ તેણે ઉખેડી નાખ્યાં અને તેથી તેના બાગમાં ઉગેલાં કુસુમો કરમાયાં, ખરી પડયાં. અને વનનો વા તેની કરમાયલી પાંદડીઓ લઇ જતો રહ્યો. સ્ત્રીએ પણ સ્ત્રીપણું ખોયું અને સંસારમાં સાચા પુરુષો સરજાયા નહીં. આને પરિણામે, સૈકાઓની રૂંસ્ફૂર્તિથી મેળવેલું સ્ત્રીપુરુષનું ઐકય ધીરે-ધીરે તુટયું; તેમની એકતામાં ભિન્નતાનો ચીરો પડયો; એક લક્ષના બે થયા. ચારેગમ અસંતોષના રોપાઓ ઉગ્યા; એકને બીજાની ઇર્ષા થઇ; બેઉના મનઃપ્રદેશમાં રાનનો ઝેરી પવન ફૂંકાયો અને અંતે એક માળાનાં એ પંખીઓમાં બે માળાઓ માટેની વૃત્તિ જન્મ પામી; બે નીરાળા જીવનમંડપો માટે વિચારો થયા અને એક આકાશ અને એક પૃથ્વીની વહેંચણીની તૈયારી થવા માંડી......

આજે સંસાર સમુળ બદલાયો છે. રોકેલા જળપ્રવાહને માર્ગ મળતાં તે વધારે વેગવાન થાય તેમ પોતાને રુધાયલી માનતી સ્ત્રી આજે વધારે પ્રચંડ થઇ છે. સ્ત્રીને હવે સ્ત્રી રહેવું નથી, તેને પુરુષ થવું છે; તેને ઉજ્જવલતા અને કોમળતામાં નહાનમ લાગે છે; તેને પુરુષનાં કામો કરવાં છે; પુરુષના જગતમાં ઘુમવું છે, પુરુષની હરીફ થઇ તેને થકવવો છે; તેની સામે થઇ તેને હરાવવો છે; પુરુષના જગતની તેને એકપુરી માલેક થવું છે. આ મમત્તતાના વેગમાં તેણે તેનું સ્થાન તરછોડયું છે, અને નવું સ્થાન તેણે મેળવ્યું નથી. પુરુષને પુરુષ રહેવું છે; તેને સ્ત્રી થવું નથી. તે જડસુ બન્યો છે; એની એકમાર્ગી, અને સંકુચિત બુદ્ધિ આ નવીન તરંગને,-વિશ્વમાં નિત્યરોજ રચાતી નવીન લીલાઓમાંની આ એક લીલાને-કળી શકતી નથી; તેનો અસાહસિક સ્વભાવ આ નવા સાહસથી અકળાઇ ઉઠયો છે અને એ બધાંના પરિણામે તે સ્ત્રીની સામે અવાક્ ઉભો રહ્યો છે. આમ પુરુષ અને સ્ત્રી એક લક્ષ્ય અને ઐકય છોડી દઈ વિરોધીઓ પેઠે સામસામાં થયાં છે; દેવતા અને ભક્ત, પ્રકૃતિ અને પુરુષ મનુષ્યજીવનનો આનંદ જતો કરી નવી લીલા સૃજતાં ઉભાં રહ્યાં છે ..... આમ સંસારસાગરની યાત્રા કરતા જહાજમાં પૂર્વાદષ્ટ દશ્ય રચાય છે. આજે તે જહાજના સુકાનને તજી દઇ, હલેસાં મારતા પુરુષની સામે સ્ત્રી ઉભી રહી છે, અને સુકાન પર કોઇ રહ્યું નથી. યુગોની સહચરી સ્ત્રીને નવા જોમને વશ થયલી જોઇ મૂઢતામાં પુરુષે હલેસાં મારવાં બંધ કર્યાં છે. બેઉ ફાટે ડોળે એકમેક સામું જોઇ રહ્યાં છે અને જહાજ પવન અને પાણી લઇ જાય ત્યાં ચાલી રહ્યું છે.

સ્ત્રી–સંશોધક મંડળનો વાર્ષિક સમારંભ

લેખકઃ
ર. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ.
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર
ર. સુંદરરાવ ગોરક્ષકર

આ સભા રાણી કાર્યા મળતા સમારંભમાં એ એક પાત્ર લીધી વેશ મે જોયું.

મને જુના રેકર્ડ ને હસ્તલિખિત ચોપડા ભેગા કરવાનો ઘણો શોખ છે. આવી ચોપડીઓમાંથી અગત્યનું સાહિત્ય મળી આવે છે, અને તેથી જુના પ્રશ્નો પર નવું અજવાળું પડે છે. ઘણીવાર તેના હાંસીઆ માં કોઈક અજ્ઞાત હૃદયના ઉકળતા ઉભરાઓ દેખાય છે. કોઈક વાર પાના વચ્ચે દબાએલું સુકું ગુલાબ, કોઈ કેશ અથવા પાના પર પડેલાં અશ્રુબિંદુઓ, કુમકુમના છાંટા, કે બીડીની રાખ કોઈ અનેર વાચકના જીવનના પ્રસંગો આંખ આગળ ઉભા કરે છે. આવા અવશેષચિન્હો મારી કલ્પના ઉત્તેજે છે; હું કોઈ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીની માફક તેના પર જીવંત ઇતિહાસની ઇમારત રચું છું. ઘણી વખત આ ઇતિહાસનાં પાત્રો મારી કલ્પના સૃષ્ટિમાં મિત્ર સમા બની રહે છે.

એક વખત એક આવા ચોપડાનો ટોપલો ખરીદતા એક તાજી હસ્તલિખિત નોટબુક મને મળી આવી. તાજી, હાથની લખેલી નોટબુક પર મને પ્રેમ નથી. એટલે હું તેને પાણી ઉના કરવાના બંબામાં વિસર્જન કરવા જતો હતો. એટલામાં મારું ધ્યાન તે નોટબુકના પહેલા પાના પર ગયું "ગુર્જર સ્ત્રી . . મંડળની રીપોર્ટ બુક"! પહેલાં તો મને લાગ્યું કે "ગુજરાતી હીંદુ સ્ત્રી મંડળ"ના ઉત્સાહી મંત્રીઓએ આવતો નવો રસ્તો શોધ્યાથી આ નોટબુક મને સાંપડી કે શું? પણ મેં નામ ફરીથી વાંચ્યું "ગુર્જર સ્ત્રી સંશોધક મંડળની રીપોર્ટ બુક."

મેં આંખ ચોળી. સંશોધક! સ્ત્રીઓનો સંશોધક કો માહિતગાર નથી હોતો? પણ એક મંડળ આવી અજબ પ્રવૃત્તિ આદરે

એ કૈંક વિચિત્ર લાગ્યું. હું તે ચોપડી વાંચવા બેઠો અને પુરી કરી ત્યારે હાથમાંથી છોડી શક્યો.

એ ચોપડી વાંચતાં એ મંડલ...સભ્યો-નું લાગ્યું; અને એ ઉપરાંત બીજા સભ્યોને ન દાખલ કરવા એવો તેનો સખત નિયમ લાગ્યો. મંડલનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો હતો.

"જત અમને—સ્થાપકસભ્યોને ખાત્રી થઇ છે કે ગુર્જર સ્ત્રીતત્ત્વનાં સંશોધન, વિકાસ, અને પોષણ માટે જોઇએ તેટલાં યોગ્ય પગલાં લેવાતાં નથી; અને જત અમને એમ પણ લાગ્યું છે કે જ્યાં સુધી એવી પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી ગુજરાતના અડધા ભાગમાં પક્ષપાતની શરુઆત થયા વિના રહેવાની નથી. અમે નીચે સહી કરનાર સ્થાપક સભ્યો આજથી આ મંડલ સ્થાપીએ છીએ તે એવા ઉદ્દેશથી કે દરેક સ્થાપક સભ્ય ગુર્જર સ્ત્રીઓના ગુણદોષનું નિરીક્ષણ કરી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર ચર્ચા કરી, તેના વિકાસાર્થે યોગ્ય પગલાં લે."

અંગ્રેજી દસ્તાવેજમાંથી લીધેલા જેવા આ વાક્યમાં રહેલો ઉત્સાહ પણ કૈં વિચિત્ર લાગ્યો. એક નિયમ એવો હતો કે સ્ત્રીઓને મંડલની સભામાં આવવા નહીં દેવા; બીજો એક નિયમ પણ જાણવાજોગ હતો:—

"જો કોઇ સભ્ય એક સ્ત્રી તરફ અંગત પક્ષપાત કે દ્વેષના કારણથી તેના ગુણદોષ વીશે ચર્ચા કરશે અથવા કરાવશે તો તેને મંડલની બહાર મુકવામાં આવશે."

શો અસાધારણ નિયમ! કયો માનવી એવો છે કે જે અંગત પક્ષપાત કે ઉદ્દેશથી સ્ત્રીના ગુણદોષ વીશે ચર્ચા કર્યા વિના રહે! આ મંડલના સભ્યો બધા યોગીપદ તો નહોતા પામ્યા એવો મને સંશય થયો.

સભ્યોની યાદી પણ તેમાં હતી, પણ તે જોતાં એમ લાગ્યું કે દરેક સભ્યને મંડલના નિયમ પ્રમાણે કોઇ એક તખલ્લુસ સ્વીકારવું પડતું. તેથી એ યાદીમાં મને નીચેનાં રંગ-બેરંગી નામો જડ્યાં: પુરુરવસ, હેમ્લેટ, ફુલ્સહેડ, ડોનજુઆન!.....................

ત્યાર પછી અનેક ચર્ચાઓ ને સભાઓની નોંધ હતી. પણ તે એવી રસિક હતી કે દરેક વીશે એક આખો લેખ લખ્યા વિના ચાલે નહીં. પણ બધાથી આકર્ષક તો વાર્ષિક સમારંભનો રીપોર્ટ હતો. વધારે ટીકા નહીં કરતાં તે હું વાચક સમક્ષ રજુ કરું છું. અને જો વાચકને વખત નકામો ગાળેલો લાગે તો—તો તેની શી લાયકાત છે તે લખી મારી લેખિની અપવિત્ર કરીશ નહીં.

રીપોર્ટ

"ગઇ શ્રાવણ વદ આઠમ સંવત્ ૧૯૭૮ ને દિવસે પ્રમુખને ત્યાં રાતના ૧૧ વાગે મંડલની એક ખાસ સભા મળી હતી જે વખતે બધા સભ્યો હાજર હતા. પ્રમુખ મહાશયે સભાનો કાર્યક્રમ ચંડીપાઠમાંથી એક સ્તોત્ર ગાઇ શરુ કર્યા પછી નીચેનું અગ્ર સંભાષણ કર્યું:—

"સ્ત્રી સંશોધક મંડલના સભ્ય મહાશયો! આજે આપણી સભાનો વાર્ષિક સમારંભ છે. ગોપીજનવલ્લભની ગઇ જન્મ તિથિએ સ્થપાએલી આપણી સભાએ આજે એક વર્ષનું આવરદા પુરું કર્યું છે. આસારે સ્ત્રીસંશોધનમાં કુશળ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનો જન્મ સમય યોગ્ય રીતે ઉજવવા મેં આપને દરેકને "તમે કેવી સ્ત્રીને અર્ધ્ય આપશો!" એ કઠણ પ્રશ્ન પર તમારો ખરો લેખી અભિપ્રાય દર્શાવવાને નિમંત્રણ કર્યું છે. મને આશા છે કે તમે તે કાર્ય કરવા તૈયાર હશો. વધારે

સમય ખોયા વિના હું ભાઈ પુરુરવાને નિમંત્રણ કરું છું."

તાળીના ગડગડાટ વચ્ચે ભાઈ પુરુરવા ઉભા થયા, જરા ખાંસી ખાધી, એમની ચકરી પાઘડી માથાપર ઠાબીને મુકી અને નીચેનો લેખ વાંચ્યો —

તે રડતી તે બધ કાંઈ જન્મેલા બાળકના મુખને છ એ એમ કરીશુંકે છે !

"પ્રમુખ મહાશય અને સજ્જનો ! મારો અર્ધ્ય હું કેવી સ્ત્રીને આપું છું એ પ્રશ્ન મને ઘણો અઘરો લાગે છે. મેં એની પાછળ દિવસ ને રાત વિચાર કર્યો છે; પણ આખરે મને લાગે છે કે હું દૃઢ નિર્ણય પર આવી ગયો છું. એટલે મારો અભિપ્રાય દર્શાવતાં મને બીલકુલ સંકોચ થતો નથી.

જે સ્ત્રીને હું મારા અંતરનો અર્ધ્ય આપું છું તે સીત્તેર વર્ષની છે. (હસાહસ) બાલ-વિધવા છે, શરીરે સશક્ત છે, ને સ્વભાવે જબરદ છે. (તાળીઓ) તે સગાંવહાલાંને કંપાવે છે, પડોશીને ધ્રુજાવે છે, ન્યાત ને ગામમાં ત્રાસ પ્રસારે છે. તેને કોઈની પરવા નથી, કોઈનો ડર નથી. જેમના પર 'હેત

નથી, કોઇની શરમ નથી, તે કોઇને સુખે રાચતી નથી, કોઇના સંતોષથી રીઝતી નથી, કોઇની કીર્તિથી અંજાતી નથી. તેને પોતાના સુખની પરવા નથી. દુઃખ તેને સ્પર્શતું નથી. તેના જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ બધાંને દુઃખી કરવાનો છે.

તે સ્ત્રી અનેક કલા પર કાબુ ધરાવે છે. તે અનેક પ્રકારે રડી શકે છે; તે વૃદ્ધથી તે ગઇ કાલે જન્મેલા બાલકના મૃત્યુને છાજે એમ કુટી શકે છે; પ્રસંગાનુસાર રાજીઆ પણ લલકારી શકે છે; તે ગાલિપ્રદાન, અનેક વાનીનુ અનેક સંબંધને અનુસરીને કરી શકે છે. તે અનેક વિધિનું રાંધણુ રાંધી શકે છે; અને દરેક જમણ-ખાસ કરી નાતનાં જમણ પર સર્વાંગે ચટકદાર એવી ટીકા કરી શકે છે. તે ઘરેણાં, લુગડાં પારખવામાં એક્કો છે; અને દરેક જણનાં ઘરેણાં લુગડાંમાં ઝીણામાં ઝીણા દોષ જોઇને વર્ણવી શકે છે.

પોતે વિધવા છે, છતાં દરેક વિધવામાં દૂષણ દેખે છે; દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રીને કુલટા માને છે; ને દરેક બાલિકાને પથ્થરને બદલે અવતરેલી માને છે.

જો કોઇ દુઃખી થાય તો તેના પર દુઃખ વધારવામાંજ તે શોભા સમજે છે, જો કોઇને સુખી દેખે તો તેને દુઃખી કરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે. જો કોઇ સૂંપીને રહે તો તેને તે વઢાવી શકે છે; જે લઢે તેને સદાનાં વાંખુટાં પાડી શકે છે. તેણે અનેક લોકોને રડાવ્યાં છે, તેમનાં ઘર ભંગાવ્યાં છે; તેમનાં જમણમાં ધુળ ભેળવી છે; તેમની કંગનસરામાં આગ મુકી છે. કોઇ સ્ત્રી ભણે, વાંકા સેંથો પાડે; સારાં લુગડાં પહેરે, ગાયન ગાય, વરને કાગળ લખે કે સાસુને સુખી કરે, ઘર સાચવી ચાલે કે કોઇ પુરુષ જોડે વાત કરે તો તે ખીજે છે ને અપરાધીનાં પીછે પીછાં પીંખી નાંખે છે. પુરુષો ચહેરો રાખે, ચાંલ્લો ન કરે, ચોથી વારનાં લગ્ન કરવા ના પાડે, જામો પાઘડી પહેરવા ના કહે, બૈરી જોડે બહાર જાય, કે મા જોડે સંપથી ચાલે તો તેનો પીત્તો ઉછળી આવે છે, ને અપરાધીને તે દંડ દેવા માંડે છે. અને આ બધું કરવામાં તેને તસ્દી પડતી નથી. જલ ભીંજવે છે, ચંદ્રિકા અમી વર્ષાવે છે, તેવીજ સ્વાભાવિકતાથી આ નારીરત્ન આ બધા પ્રયોગો ચારે તરફ કરી શકે છે. અને તેને માટે તેને એકજ શસ્ત્રની જરુર છે-તે તેની જીભ. તેમાં વિષ સ્વીફ્ટ* સમું છે, શક્તિ સુરેંદ્રનાથ સમી છે, ચપલતા એનીબીસેંટ સમી છે. તે જીભ થાકતી નથી; તેનું વૈવિધ્ય ઘટતું નથી; તેનુ વિષ મોળુ પડતું નથી (તાળીઓ). વ્યવસ્થા સાચવવા સરકાર કરોડો રુપીઆ ખરચે છે, તે આ બાહોશ સ્ત્રી એકલાં જીભે વગર ખરચે રાખી શકે છે.

હું તેને અર્ધ્ય આપું છું. તે આપણા પુરાણ ને પુનિત સંસારની ધારક છે; આપણી *પવિત્ર ને પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓની રક્ષક છે.* તે ન હોય તો સમાજની વ્યવસ્થા તુટી જાય, સ્વચ્છંદ પેસી જાય, ન્યાતો તુટી જાય, બૈરાં બગડી જાય, મરદો વહી જાય. એના વિના આપણે આજે વંઠી ગયા હોઇએ, કે ખ્રીસ્તી થઇ ગયા હોઇએ. એના વિના સમાજ નાબુદ થઇ જાત, ધર્મનો લોપ થઇ જાત, સંસ્કૃતિ સ્મરણમાં પણ નહીં રહી હોત (તાળીઓ).

આપણે સદ્‌ભાગ્યે આપણા સંસારમાં આવી એક સ્ત્રી નથી પણ અનેક છે. આવી સાખી કયા કુટુંબને પાને નથી પડી? કઇ

* એક અંગ્રેજ લેખક

ભાતને નથી સાંપડી? કયું ગમ નથી શોભાવતી!

આ શોધ નામ સમી ..., અર્જુન સમી ... કર્તાથી, ને શ્રીકૃષ્ણ સમી નિષ્કામ કર્મયોગને સાધી રહેલી સૌને હું મારા અંતરનો અર્ધ્ય આપું છું. આશા છે કે તમે પણ બધા આપશો." (તાળીઓ).

સભામાં શાંતિ પ્રસરી ગઈ, અને થોડી વાર બધા રા. ભાઈ પુરુષોત્તમે કરેલું સૌનું વર્ણન હૃદયમાં ધારી રહ્યા. આખરે પ્રમુખે ઉઠી રા. ભાઈ ડુંગરેને પોતાનો અભિપ્રાય વાંચી સભાને જણાવવાની સૂચના કરી રા. ભાઈ ડુંગરેએ પોતાનો લેખ કાઢી વાંચવા માંડ્યો —

રોટલી વણતાં વણતાં વાંચવા માંડેલું પુસ્તક.

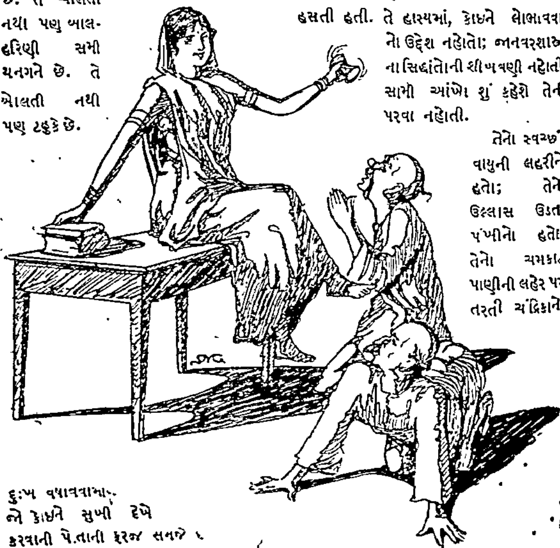
"સભાપતિ મહાશય ને સજ્જનો! આજનો વિષય 'કેવી રીતે હું આ કાર્ય કરું?' એ વિષય પર મેં વિચાર કર્યો. હું અનેક ગામો ફર્યો; અને અનેક આંખો મેં નીરખી, પણ આ કામ જેવું કઠણ કામ બીજું મેં દીઠું નહિ. ક્યાંઈક આ શોધ્યા ... જેવા ... આગળ વેણુમાળ ... કવિ ... અથવા ... પાછા ... કાઢવા—મારે ... શોધવું એ પણ ... જણાશે મેં ... હું ... ને આખું ... જોઈ ને તરવરતા ... હતા; મેં શહેરો શોધ્યાં ને ગામડાંની ઝાંખી લીધી, કેમ જ પામેલાં કુટુંબોમાં ફર્યો, ને અજાણ્યાની વેલ્યાઓને મળ્યો—અને જોયું તો, કોઈક સ્ત્રી છોકરી તો કોઈક રોગી; કોઈક હરામખોર તો કોઈ ભલાની બેન ભુંડી; કોઈના ભીજાનો પાર નહીં તો કોઈના અભિમાનનો આરો નહીં. કોઈ જીવન ગાળે ઘર વેચાતવામાં તો કોઈ બજાર વેચાતું લાવવામાં, કોઈ રૂપાળી. તો કોઈ કદરૂપી; કોઈ ઉજળાશું તો કોઈ દીલ વિનાની. ક્યાંક જુવાનીનો રસ નહીં ક્યાં રસિકતા ત્યાં ... નહીં. ક્યાં ચળક ત્યાં ... નહીં. ક્યાં આદત ત્યાં ... નહીં આખી ... મારા જેવા ... ને ... પણ આખરે હું ... શોધના ... મને ... ક્યાંઈક આ મળી

તે ફુલની કળી સમ સુકુમાર છે. તેના ગાલ પર ગુલાબના પુષ્પની કુમાશ છે; તેની આંખનાં નિર્દોષ ઉંડાણમાં આકાશનું ગાંભીર્ય છે; તેના હાસ્યમાં પક્ષીઓનું ઉલ્લાસગાન છે. તે ચાલતી નથી પણ બાલ-હરિણી સમી થનગને છે. તે બોલતી નથી પણ ટહુકે છે.

સાધવાની ઇચ્છા નહોતી. તે એ પાસેપાસે ઉગી રહેલાં બે પુષ્પોની માફક એક બીજા પર નમી રહ્યાં હતાં.

પેલા છોકરાની આંખોમાં તેની આંખ હસતી હતી. તે હાસ્યમાં, કોઇને લોભાવવાનો ઉદ્દેશ નહોતો; જાનવરશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની શીખવણી નહોતી; સામી આંખો શું કહેશે તેની પરવા નહોતી.

તેનો સ્વચ્છંદ વાયુની લહરીનો હતો; તેનો ઉલ્લાસ ઉડતા પંખીનો હતો; તેનો ચમકાટ પાણીની લહેર પર તરતી ચંદ્રિકાનો

દુઃખ વધાવવામાં
જો કોઇને સુખી દેખે
કરવાની પોતાની ફરજ સમજે ?
સંપીને રહે તો તેને તે વધારી શકે ?
લડે તેને સદાનાં વાંખુટાં પાડી શકે છે.
અનેક લોકોને રડાવ્યાં છે, તેમનાં ઘર ભંગાવ્યાં છે; તેમનાં જમણમાં ધુળ મેળવી છે; તેમની લગનસરામાં આગ મુકી છે. કોઇ ઓળખે, વાંકો સેંથો પાડે, સારાં લુગડાં પહેરે ગાયન ગાય, વરને કાગળ લખે કે સાનૂ

...દારીની દૃષ્ટિએ જુએ છે......એ બધાં મારી નાખે છે—એમ એને લાગે છે.

હતો. તેને તે ક્ષણનાજ જીવનમાં રસ હતો, તે પલનીજ મોજમાં મુક્તિ જણાતી. તેનું શરમાળપણું અપૂર્વ હતું. તેમાં સામાને વશ કરવાનો મુદ્દો નહોતો, ક્ષોભ દેખાવવાનો હેતુ નહોતો. જેવી તે હસતી તેવી તે શરમાતી.

---

* એક અમેરિકન લેખક

જુવાનીનો આડંબર, મુગ્ધાનો ઢોંગ પ્રૌઢાની હરામખોરી, વૃદ્ધાની નીરસતા તેને સ્પર્શ્યા નહોતા. ધૂર્તતાનો વિલાસશોખ તેણે જાણ્યો નહોતો. માતાપદનો વિકાર તેણે અનુભવ્યો નહોતો. સંસારમાં પુરુષને પુરવા માટે તેણે શૃંખલાનું સ્વરૂપ લીધું નહોતું. ચોમેરનાં પાપો અને દુઃખો તેને દેખાતા નહોતા. પુરુષોની નીચતા ને સ્ત્રીઓની અધમતા તે સમજી નહોતી તે સંસારમાં કલ્લોલ કરતી ઉડતી હતી જ્યાં તે ઉડતી ત્યાં પુષ્પોનો પરાગ પ્રસરતો.

મને તે બાલિકાની નિર્દોષતામાં આખી સૃષ્ટિનું સત્વ સમાએલું લાગ્યું. તેના ટહુકામાં અમરભૂમિની આશા સભરી મીઠાસ સંભળાઇ.

મે સ્તબ્ધ બની તેને જોયા કરીને તે અપૂર્વ ને અણખીલ્યા આત્માના અનિયંત્રિત આનંદની અનુભવિકાને મે મારા અંતરનો અર્ઘ્ય આપ્યો.

રા. ભાઇ હેમ્લેટના ભાષણમાં લીન થએલ સભ્યોને તાળી પાડવાનું ભાન ન રહ્યું પલવાર શાંતિ પ્રસરી રહી ભાષણનો જાદુ ભીજી પળે તુટ્યો અને સભાએ તાળીના ગગડાટ સાથે આ ભાષણ વધાવી લીધું. ત્યારબાદ રા. ભાઇ ડૉન જુઆન ઉભા થયા –

"પ્રમુખ સાહેબ અને મારા ઓગેલા સહસભ્યો! હું અહિં એવી ગત યુગની એક સ્ત્રીનું વર્ણન તમારી આગળ રજુ કરવાની રજા લઉં છું.

તે વૃદ્ધ છે, ઉંચા કુટુંબના બહોળા પરિવારની તે જનેતા છે, અનેક કુટુંબોની મદદગાર ને સલાહકાર છે. તે ગૌરવનો અવતાર છે: ગૌરવ—અભિમાનનો, અસ્પર્શ્યતાનો નહીં પણ ડહાપણનો, વિવેકનો—સ્નેહભીનો ને સખ્તાઇ વિનાનો; એકેએક શબ્દમાં, એકેએક કાર્યમાં સ્વમાન ને પરમાન બંને જળવાય એવો અવર્ણનીય ગૌરવ. તેની સ્નેહાળતા અનુપમ છે. તેમાં ઉમળકાના કુદકારા નથી; પણ વિવેકની શાંતિ ને નીખાલસપણું છે. અણજાણ્યા મળનારને પણ પલવારમાં તે ઘર જેવો ભાસ કરાવી શકે છે; લાડકવાયાં છોકરા પણ તેનો અણઘટતો લાભ લઇ શકતાં નથી.

એનો જીવનક્રમ મર્યાદ, વ્યવહારુ ને પ્રમાણબુદ્ધિ પર રચાયો છે. પોતાનો તેમજ પારકા સોંપે તે બધો કારભાર ખુશીથી, ઉંડી નજરથી વ્યવહારુ બુદ્ધિથી ને વિશાળ અનુભવથી મેળવેલા જ્ઞાનની મદદ વડે તે કરે છે. હીંદુજીવનમાં એક પ્રસંગ એવો નથી કે જેની તેને માહીતી નથી. ઘરમાં એકેએક ચીજ પર તેની નજર રહે છે. ભવિષ્યમાં કઇ વખતે શું જોઇશે, કઇ છોકરીને શાની જરુર પડશે, ને કયા સગાને શી વસ્તુ આપી શોભશે—એ બધાની તેને તરત સુઝ પડે છે. ને બીજાને પાડી શકે છે.

રંડાપા પહેલા ગરીબી હતી ત્યારથી તે તેને ત્યાં પૈસાની આવજા થઇ ત્યાં સુધીનો તેણ ચોક્કસ હીસાબ રાખ્યો છે. દરરોજ તે રોજમેળ લખે છે, દર મહીને ખાતાવહી બનાવે છે, વર્ષે વર્ષે વર્ષોના હીસાબની તુલના કરે છે. મહીને ૧૫ રુપીઆમાં પણ જે વ્યવસ્થાને મોજમાંથી તેણે ઘર ચલાવ્યું તે રીતે મહીને ૫૦૦૦ રુપીઆમાં તે ચલાવી શકે છે. તેને પ્રતાપે દરેક ચીજના બને તટલા ઉપયોગ થાય છે, દરેક રીતની કસર થાય છે, દરેક રીતનો વિવેકહીણ ખરચ અટકે છે. તેની વ્યવહારુ બુદ્ધિ અટપટા કાર્યથી ડરતી નથી. મીલકતની વ્યવસ્થા, જમીનની ઉઘરાણી, વેપારીઓના હીસાબની સમજુત તે મદદનીશ વગર કરી શકે છે. કુટુંબમાં કોઈ કરભારી આફત આવતાં કામેલ બાપ-

ની કલાથી દસ્તાવેજો એકઠા કરે છે; જમાનીઓ તૈયાર કરે છે; છોકરાંને વાર્તા પુરી પાડે છે.

દીંડુ સ્ત્રીના ઉદાત્ત જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર તેણે અણખેડ્યું રહેવા દીધું નથી. કાગળ ખાંડી તેણે ટોપલીઓ કરી છે; વાનીવાનીનાં પકવાન રાંધ્યાં છે; જાતે બેસી ઘરેણાં કરાવ્યાં છે; નજર હેઠળ ઘર બંધાવ્યાં છે.

અને સાથે નવયુગની સ્ત્રીની કલાઓ વર્ષો પહેલાં તેણે હાથ કરી છે. તે ભરી જાણે છે, ગાઇ જાણે છે, ને ભજનો રચી જાણે છે. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં તે થોડું અંગ્રેજી ... અને સ્વાભાવિકતાથી છબીઓ ચીતરતી ... કરી. ગુજરાતી કવિઓ, પુરાણો ને કથાઓ, યોગવાસિષ્ઠ ને ગીતા, આજની નવલકથા ને ચલુ ક્રમિક સાહિત્ય તે રસ લઇને વાંચી શકે છે. તેણે પારમાર્થિક જીવન સ્વીકાર્યું નથી; પણ જેને તેણે મદદ નહીં કરી હોય તેનું તેના સંબંધમાં ભાગ્યેજ કોઇ હશે. ઘણાના સંસાર તેની સલાહથી ચાલે છે; કેટલાકના ઘરનંત્રો તેની દેખરેખ હેઠળ ચાલે છે. તેને દેશી ઉપાયો ને વૈદ્યકની સામાન્ય ઉપચારોની ખબર છે; અને તેની સેવાચાકરીને પરિણામે કેટલાક જીવો યમસદનનું આતિથ્ય સ્વીકારતા રહી ગયા છે.

તે છોકરાંને છોકરીઓને દરેકને યોગ્ય સંસ્કાર બાલપણથીજ અર્પી શકે છે; ને મોટા છોકરાઓના જીવનવિકાસમાં મદદ પણ કરી શકે છે. આટલાં દુ ખો તેણે સહ્યાં છે, પડેલી ગિરબનાઓ ફેડી છે. અને આ ઉંમરે તે જીદગીમાં રસ લઇ વાત કરી શકે છે, ને નવસુવર્તીઓને રસિકતાના માર્ગ અને દુઃખીઓને વૈરાગ્યજીવનના પાઠ શીખવી શકે છે. આ ઉમરે ગૌરવની છાપ વળી છે છતાં તેની મૃદુતા તેવીને તેવી છે; અને નીખાલસ અંતરની ઉર્મિઓ અનુભવતાં તે આંસુ સારી શકે છે.

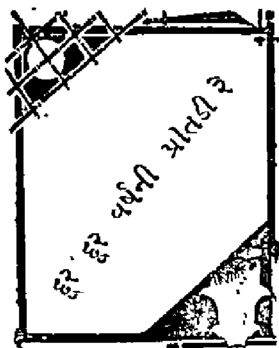
મહર્ષિ અને વિજય મધર તાજર બાંધી આ ગુજરાતી સ્ત્રીને માત્ર અર્ઘ્ય ધરે છે.

ગૃહસ્થો! આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ નથી. હાલના જમાનાની ઢીંગલીઓના પરિચય પરથીજ જેઓને સ્ત્રીઓનું જ્ઞાન છે, તેને આ ચિત્ર કાલ્પનિક લાગશે અને જેમ જેમ અજ્ઞાન ને છીછરાપણાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે—મોજ ને શોખમાં સ્ત્રીઓનું જીવન તમામ થતું જાય છે તેમ તેમ આવા નમુના કલ્પનાસૃષ્ટિની બહાર ન જડે તો તેમાં નવાઇ નથી.

ગયા જમાનાના અવશેષરૂપ આ આદર્શ સ્ત્રી આજકાલની તેની બહેનોને ઝાંખી ને ફીકી પાડે છે; અને તેથી તેને હું મારા અંતરનો અર્ઘ્ય આપું છું."

પછી ગ. ભાઇ દુબળે ઉભા થઇ પોતાનો અભિપ્રાય સભા સમક્ષ રજુ કર્યો.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩૧]

લેખિકા:

સૌ. કનુબહેન દવે

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે
સ્નેહનો દીપક લેવાય
આજ સ્નેહનો દીપક ડોલાય·
જુની પ્રીતડી રે

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે
હૈયાના કાટા બોકય
આજ હૈયાના કાટા બોકય
જુની પ્રીતડી રે.

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે
આંસુડે નીર ભીંજાય
આજ આંસુડે નીર ભીંજાય
જુની પ્રીતડી રે

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે
વહાલાં અમોલાં થાય
આજ વહાલાં અમોલાં થાય
જુની પ્રીતડી રે

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે
આત્માથી આત્મા ફેલાય:
આજ આત્માથી આત્મા ફેલાય:
જુની પ્રીતડી રે:

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે
રુદનની વેણુ સુણાય·
આજ રુદનની વેણુ સુણાય
જુની પ્રીતડી રે·

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે
પ્રેમના મંડપ નીરખાય:
આજ પ્રેમના મંડપ મીનાય.
જુની પ્રીતડી રે:

દૂર દૂર વર્ષની પ્રીતડી રે:
સ્નેહીથી સ્નેહી ત્યજાય·
આજ સ્નેહીથી સ્નેહી ત્યજાય:
જુની પ્રીતડી રે.

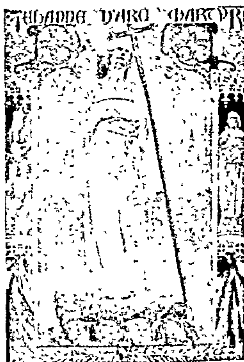

જોન ઓફ આર્ક

લેખિકા:

સૌ. બ્હેન લીલાવતી

જોનના ચિતારોહણ પ્રસંગનું દેવળમાં મુકાયલું સ્મારક-ચિત્ર

અજ્ઞાની છતાં જ્ઞાનીઓને ગુંચવનાર, આહીરપુત્રી છતાં દેશના સર્વોત્તમ પદને શોભાવનાર, અબળા છતાં બળવાનોનાં માન મુકાવનાર કુમારિકા જોનના નામે કયા સંસ્કારી જનનાં હૃદય ભાવભીનાં નહીં થયાં હોય! એની વિજયકથાથી હૈયાં ધબકી ઉઠે છે, એના જીવનના અંતની કરુણતાથી આંખમાં અશ્રુના પુર છલકાય છે. એની બાલક સમી સરલતા અંતરને વશ કરે છે. એનું મુત્સદ્દીઓને લજાવે એવું ડહાપણ પ્રશંસાની ખુમારી આણે છે. જોનનું જીવન એનું એકલીનુંજ નથી પણ જગતનું એ છે. એની નસેનસના ધબકારા આપણામાંએ ધ્રુજારી આણે છે.

ઘેટાંને ચારનારી એ વનબાલાએ સત્તર વર્ષની વયે ફ્રાંસના સેનાપતિનું મહાન પદ શોભાવ્યું, અને ઓગણીસ વર્ષે માનવોની-એના દેશજનની કૃતઘ્નતાને પરિણામે, અને સ્વાર્થના અંધાપાથી અંધ થએલા, એની મહત્તાને ન જોતા એના પ્રતિપક્ષીઓની-નિર્દયતાને પરિણામે એ બાલાના કોમલ શરીરની આહુતિ અગ્નિદેવને અપાઇ, પણ એનો અડગ આત્મા તો અડગ અને અવિચલજ રહ્યો. આ જગતનાં અન્યાય અને બંધન એ જોન જેવા આત્માને બાંધવા કદીએ સમર્થ નથીજ નીવડતાં.

પણ જોન સ્વભાવે યુદ્ધપ્રિય ન હતી. શત્રુ કે મિત્રપક્ષના કોઇ ઘાયલ સૈનિકને જોતી તો એ નવધાર આંસુએ રડતી. અને એની સુશ્રૂષા કરતી. એ સૈનિકોના કુટુંબીઓનો વિચાર-કોઇ નિરાધાર માતા કે વાટ જોતી યુવતી અને સોહામણાં તોએ દયામણાં થએલાં બાલકોનો વિચાર એને તરતજ આવતો પણ એમાં એની નબળાઇ ન હતી. કઈ યુક્તિ કે કયું નીશાન શત્રુપક્ષમાં આબાદ લાગશે એનો વિચાર પણ એ એકલીજ ઝડપથી કરી શકતી. મંત્રીઓની સભામાં એના શબ્દોનો રણકાર અનેકની શંકાઓનું નિરસન કરવા બસ હતો. એના સૈનિકોમાં એનું ઉલ્લાસ-

એનું બાલકસમું મુખડું દર્શનમાત્રથી હજારો યોદ્ધાઓમાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહને પ્રેરવા સામર્થ્યવાન હતું. એના નામમાત્રથી જનોમાં આશા ઉભરાતી. એને જોવી એ એક મહત્ પુણ્ય મનાતું. એની સાથે વાત કરવી એ જીવનનો એક સુભાગ અને સ્મરણીય પ્રસંગ ગણાતો. અને આ સર્વ એક નાનકડી સત્તર વર્ષની બાળાને માટે. ઈતિહાસમાં જોન . એકલીજ છે અને એકલીજ રહેશે.

એના અમીર મિત્રોના કોલાહલમાં એના ઘોડાં ચારનાર સાથીઓ એનાથી કદીએ વિસરાયા નહતા. અશ્વોના હણહણાટ વચ્ચેએ એનાં પૈડાં એને નિરંતર યાદ આવતાં. એનું બાલ્યજીવનું સાથી પક્ષીઓનું વૃક્ષ એને સદૈવ યાદ કરતું. વૈભવે એને કદીએ આકર્ષી ન હતી. પણ આ સર્વ પ્રિય વસ્તુ ઓના પ્રિયતમ એનો દેશ હતો. એને કાજેજ એ જીવી. ધ્યાની દૈવી હાકોથી ઉત્કંઠિત થવાને સમર્પેજ આહ્લાદિની આહુતિ એણે દેશ કાજેજ આપી, અને દુશ્મનોને શરમાવે એવા ભયાનક મૃત્યુએ મરી તે પણ એ દેશનેજ માટે. એવી તો એક માત્ર જોનજ

મૃત્યુ સામે છતાંએ એની સાધ્વીતામાંથી એ ચળી ન હતી. યમદૂત સમા ન્યાયનો ડોળ કરનાર વિદ્વાન ગણાતા મુત્સદ્દીઓએ આ બાળકીની બાલક બુદ્ધિને છેતરી નહોતા શક્યા. એના વિશ્રામની અચલતા કોઈ રીતે એ માનવ સામર્થ્યની બહારની વાત હતી. એના ઉત્તરોની અદ્ભુતતાથી તો દુશ્મનોએ આશ્ચર્ય પોકારવું પડતું. પણ જોનને એ ન્યાયના પાખંડમાંથી ક્યારે ન્યાય ન મળ્યો. આજે જોન, જગત તને વંદે છે. અને જગતની મહાન વિભૂતિઓમાંએ તારું અનન્ય સ્થાન કાયમનું એ રાખશે છે.

જગતે મહાન આત્માઓના દ્રોહ કરવામાં કદીએ પાછું વાળીને જોયું નથી. એમને રંજાડવા એ તો જગતનો એક કાયદો લેખાય છે. એનું પ્રાયશ્ચિત એને ડગલે ડગલે કરવું પડે છે. અને લોક એ એના જુના ક્રમથી નિવૃત્ત થવાને જરાએ તત્પર નથી. મહાન આત્માઓનું બલિદાન એ તો પરાપૂર્વની પ્રથા થઇ પડી છે. જોન હોમાઇ પણ ફ્રાંસને સ્વતંત્ર કરીને. આજ તો એની યશઃકથાનાજ સ્મરણ કરવા રહ્યા.

મહત્તાનું પ્રથમ લક્ષણ લોકહૃદયની નાડીનો ધબકાર પારખવો એટલું જ નહીં પણ એને દિશા સૂચવવી અને વેગ આપવો એ પણ છે. જનતાનું હૃદય પારખનાર એમના સમયમાં ઉંચે આવે છે પણ અમરતા નથી પામતા. જોને એ માર્ગ દર્શાવ્યો. ફ્રાંસની નસેનસમાં પરતંત્રતાના જકડાએલા

એ બાળાએ સત્તર વર્ષની વયે ફ્રાંસના સેનાપતિનું મહાન પદ શોભાવ્યું.

સામાના એક દર્શાવે છે. ગોપિકાઓ માફક કવિ પણ કહે છેઃ—

"એક વર્યો ગોપીજનવલ્લભ, નહીં સ્વામી બીજો !
નહીં સ્વામી બીજો રે, મારે નહીં સ્વામી બીજો !"

* * * *

"દાસી તમ તણી રે ! તમને સોંપ્યું તનમનધન!
મનના માન્યા છો રે ! કહું છું હું શ્રીમુખ જોઇ;
પીઅર ને સાસરે રે ! વહાલું તમ સરીખું ન કોઇ."

* * * *

"ટાઢક અંતરની રે ! મારા પ્રાણજીવન આધાર!
પ્રીતમ દયાનણા રે ! મારા લોચનના શણગાર !"

દયારામભાઇ પોતે આમ આવી એક ગોપિકાજ છે. એમનાં અલૌકિક લગ્ન એક પુરુષોત્તમ વગર બીજા કોઇ સાથે નથી. એમના અને ગોપીઓના જીવનના આદર્શ આમ ન્યારા છે અને માનવજીવનની આપણી મર્યાદિત દૃષ્ટિ એમના કે ગોપીજીવનમાં માનવને સુલભ ભાવો જોવા પ્રયત્ન કરે તો એ કહી દે છે કે "ગોપીગોવિંદની ગત ન્યારી શું જાણે સંસાર રે?"

દયારામભાઇએ પોતાને અને ગોપીઓને એમના હૃદયેશ્વર માટે ઝુરતાં, ઝંખતાં અને બળતાં ચીતર્યાં છે. કૃષ્ણના જન્મોત્સવને વ્રજના નારીસંઘે વારી જઇ વધાઇ લીધી છે અને એના આગમનમાં વ્રજના કે જગતના વિકાસ અને વિજયના આરંભનાં સુચિન્હો જોયાં છે. કૃષ્ણનું સૌંદર્યભર્યું સ્વરૂપ અને એની બાલલીલા જોઇ યશોમતીની સાથે આ વ્રજવધૂઓના સંસારોમાં અને હૃદયોમાં પણ આનંદની હેલીઓ થઇ રહી છે. બાલપ્રભુના પરાક્રમોથી એ ચકિતનયનાઓ સ્તબ્ધ થઇ ભાન ભુલી ગઇ છે અને

"તૃપ્ત થયા પછી રે માઇ વિવિધ રમકડાં આપે;
ખેસે આંગણમાં રે ગોપીજન લઇ હદવા ચાંપે.
બાલકવેષ છે રે પણ સુખ છાનું સહુને આપે;
કોઇને કહે નહીં રે અબલાજન આનંદ ઉર વ્યાપે.
લેતી ભામણાં રે નીરખે શિશુ માટે મુખ ચુમે;
ઘેર જવાય નહીં રે લલચ્યું લાલ પીછે મન ઘુમે."

વ્રજવાસિનીઓના આનંદનો કે ભાગ્યનો આમ પાર રહ્યો નથી. ગોપજનો અને ગોપીજનો જેવાં નિર્દોષ કુદરતને ખોળે ખેલનાં હૃદયધારક લોકોના હૃદયસામ્રાજ્યની પારે વ્રજનો સમ્રાટ આમ વીરાજી શકે અને પુજાઇ શકે એમાં નવાઇ નથી. વ્રજસમ્રાટની બાલ્યાવસ્થા ખીલે છે. એને કિશોરાવસ્થાનો પટ ચઢ્યો છે. એની વિરલ રમતો અને એનાં વિલિધતામય તોફાનો ગોપીજીવનોનાં પ્રકરણો અને પ્રકરણો ભરવા સમર્થ છે. નારીજનોનાં હૃદયો ઉપર એની મોહક સત્તાના થર જામતા જાય છે. એ સ્ત્રીઓની સૃષ્ટિ માત્ર એનામાંજ પોતાના પુરુષો સંબંધના આદર્શોનું કેંદ્ર જોઇ શકે છે. આખા ગોકુલને નહીં પણ વ્રજને એણે ઘેલું કરી દીધું છે.

માર્ગશીર્ષના પ્રથમાને દિવસે યમુનાસ્નાન કરી બાલાઓએ કાત્યાયની વ્રતનો આરંભ કર્યો અને મનમાન્યો વર પામવા એક માસનું અસિધારાવ્રત પુરું કરી કાત્યાયની માતાને આરાધી. "કાત્યાયનીના ગરબા"માં કૃષ્ણે આ અબલાઓની ભાવાત્મક આશાઓને સફલ કરી છે અને વચનમાં આપેલો રાસ રમી એમના કોડ પુરા કર્યા છે. યુવતીઓના પતિઓના આમ એ આદર્શ હતા.

વ્રજદેશની સુંદરીઓના સંઘ મળીને મહી વેચવા જાય છે એ સંઘની મધ્યમૂર્તિ રૂપરૂપનો ભંડાર શ્રીરાધા છે. ક્યાં અને કેવી રીતે એ નાના રસિક હૃદયેશ્વરનો સંગમ સાધવો એની સુંદરીઓમાં રસિક ચર્ચા ચાલી રહી છે. અંતે રસ્તામાં ઇચ્છેલો સમાગમ સધાય છે. પણ પ્રેમની રકઝક અને સામસામી રસિક પ્રશ્નોત્તરીઓ જામે છે. "મહીઆરી મીઠી ચાલી મહી વેચવા" અને "મારગડો મેલો મોહન-

તંત્રીસ્થાનેથી

પુરંદર પરાજય

જાન્યુઆરી માસના 'સાહિત્ય'ના અંકમાં મારા 'પુરંદર પરાજય' વીશે રા. રતિપતિરામ ઉદ્યમરામ પંડ્યાએ એક લેખ લખ્યો છે, ને મારી પાસે તે સંબંધી ખુલાસો માંગ્યો છે. મારા લેખ સબંધી જે કૈં અભિપ્રાયો તેમાં દર્શાવ્યા હોય તે વાસ્તવિક છે કે નહીં તે વીશે મારે કૈં પણ કહેવું નથી. પણ મારું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવામાં કૈં તે લેખકની ભુલ થએલી દેખાવાથી હું તે જણાવું તો અયોગ્ય નહીં લેખાય.

સતીત્વ એ આર્યજીવનની અણમોલી ભાવના છે; અને આર્ય જનસમૂહ જ્યારે જંગલી અવસ્થામાંથી સંસ્કારી થવા લાગ્યા ત્યારે એ ભાવના ઉપજાવી આર્ય સ્ત્રીઓએ ભાવી જનતા પર અનેક ઉપકારો કર્યા છે. ઇતિહાસકાલમાં પહેલી વખત જાનવરી, કે માત્ર માનુષી સ્વભાવની એક સ્ત્રી પોતાના અનુભવથી સતીત્વનું ભાન અનુભવે, તે ભાવના પોતાના જીવનમાં આચરે, અને તેનો વારસો આપી સંસ્કૃતિ પર મુકી જાય-તે સ્ત્રી આદ્ય સતી-કે મોટામાં મોટી સતી લેખી શકાય. વિકારને જીતવામાં જશ છે, તેટલો અવિકારી રહેવામાં નથી. ને જેને સ્વચ્છંદ સ્વાભાવિક હોય તે સ્વચ્છંદને વિકાર ગણી તેને જીતે તેજ અપૂર્વ જિતેંદ્રિય માની શકાય. સુકન્યા એ ચ્યવનની—એટલે ઋગ્વેદના વારાથી પણ સૈકાઓ પહેલા થએલા આર્યની પત્ની હતી અને ઇતિહાસ જેને સત્ય માની શકે એવા પુરુષોમાં ચ્યવનનું સ્થાન ઘણુંજ પુરાણું છે તેથી સતીત્વની ભાવના ઉપજાવવાનું પરમ કર્તવ્ય તેવી પ્રચંડ ઉર્મિથી ઉછળતી સ્ત્રીને હાથે થયું તેથી સુકન્યાનાં સ્મરણોને યોગ્ય માન મેં આપ્યું છે એમ મારું માનવું છે. પુરાણોમાં તો જેમ પ્રણાલિકા બદલાતી ગઇ તેમ જીવંત મનુષ્યોને નિઃસત્ત્વ કર્યાના ઘણા દાખલા મળે છે; પણ એ નિઃસત્ત્વતા ઉત્તર-વૈદિક કાલના ઉછળતા જીવનમાં હોય તેમ મને લાગતું નથી.

ક. મા. મુનશી

વસંતપંચમીનો ખાસ સ્ત્રીઅંક

વિવિધ વિષયોને લગતા સ્ત્રીસંબંધી લેખો ખાસ લખાવીને તથા તેને અનુરૂપ ચિત્રો તૈયાર કરાવીને, વસંતપંચમીના ઉત્સવને પ્રસંગે "ગુજરાત"નો ખાસ સ્ત્રીઅંક બહાર પાડવો એવી યોજનાના ફળરૂપ આ અંક પ્રકટ થાય છે. તેમાં પ્રત્યેક વાચકને રુચિકર આકર્ષણો મળી રહેશે, એવી આશા રાખીએ છીએ.

ગયાની કોંગ્રેસ

ગયાની કોંગ્રેસ મળી ગઇ; પણ કોંગ્રેસનાજ દૃષ્ટિબિંદુથી તેને વિજયી કહી શકાય એમ અમને લાગતું નથી. જે કોંગ્રેસને ગાંધીજી સર્વાનુમત મુકી ગયા, તેમાં વિભાગ પડ્યા છે; અને પરિણામે શ્રી. દાસ ને નહેરુ જેવા—ભાષાની ભુલામણીમાં ન પડતાં સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો—કોંગ્રેસથી છુટા થયા છે, અને રાજકીય જીવનમાં એક પક્ષ વધ્યો

છે એટલે કૉંગ્રેસપક્ષના કાર્યમાં જોઈએ તેવી એકાગ્રતા સધાવાની નથી. ઉપરાંત હાલનું રાજ્યતંત્ર જોતાં આ દશા ઇચ્છવા જેવી નથી.

પણ ગયા કૉંગ્રેસથી એક પરિણામ નીપજ્યું છે જે જાહેરજીવનના તટસ્થ પ્રેક્ષકને સંતોષકારક લાગશે. સર્વાંગી અસહકારનો પક્ષ ધીમે ધીમે એક સર્વવ્યાપી ઉભરાતું સ્વરૂપ છોડી રાષ્ટ્રજીવનમાં સંકુચિત, છતાં ચોક્કસ સ્થાન લેતો જાય છે—Statify થતો જાય છે; અને તેની અસર બીજા પક્ષો પર વધારે સારી થશે તેમજ એ પક્ષને એવું સ્થાન મળવાથી વ્યવહારુ રાજ્યનીતિમાં માનનારાઓનો પક્ષ જે શક્તિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો નથી તેના પણ ભાગ્ય ઉઘડશે અને જ્યારે ભાવનાપૂર્વક પણ અને જવાબદાર ને વ્યવહારુ રાજ્યનીતિમાં માનનારાઓનો પક્ષ બંને દેશમાં મજબૂત થશે ત્યારેજ જાહેરજીવનની અસર રાજ્યતંત્ર પર પુરેપુરી થશે. આથી ગાંધીજીએ ધારેલા અસહકારનો દિગ્વિજય નહીં થાય, પણ અસહકારપક્ષ એક રાષ્ટ્રજીવનનું ઉપયોગી ને પ્રગતિમાન અંશ થઈ રહેશે.

વનિતાવિશ્રામો

ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓને લગતી જે જે સંસ્થાઓ છે તેમાં મુંબાઈ, સુરત અને રાજકોટના વનિતાવિશ્રામો વિશેષ મહત્ત્વના છે. આવા આશ્રમોની ઉપયોગિતા સંબંધી ભાગ્યેજ મતભેદ હોઈ શકે. ખરેખર જે દેશના કન્યાઓને કેળવણી આપવાની અગત્ય પુરેપુરી સ્વીકારાઈ ન હોય ત્યાં વિધવાઓની ઉન્નતિને માટે આવી સંસ્થાઓ સ્થપાય એ નવાઈ જેવું છે. અને એટલા સારુ આ સંસ્થાઓના સ્થાપકો અને પ્રચારકોને અમે ધન્યવાદ આપીશું. હાલમાં ભાવનગરમાં એક આવું વિશ્રામ સ્થાપવાની ગોઠવણ થઈ ગઈ છે એમ જાણી અમને આનંદ થાય છે. છેવટે અમે ગુજરાતી બહેનોને વિનતિ કરીએ છીએ કે તેઓએ આ સંસ્થાઓને તેમજ અમદાવાદમાં આજ બાર બાર વર્ષ થયાં આવા પ્રકારનું કામ કરી રહેલી સંસ્થાને યોગ્ય મદદ કરીને તેમની સમૃદ્ધિમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવી એટલુંજ નહીં પણ ગુજરાતના પ્રત્યેક મોટા મોટા ગામોમાં આવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી આપવી કે જેથી કરીને ગુજરાતની વિધવાઓના અંધકારમય જીવનમાં કંઈક સુખમય પ્રકાશ પડે.

કન્યા કેળવણી

વડોદરા રાજ્યમાં કન્યા કેળવણીનો પ્રચાર ઠીક થયો છે એમ ૧૯૨૧ ના વરસની પત્રક ઉપરથી જણાય છે. હિંદુસ્થાનના બીજા બધા પ્રાંતો સ્ત્રીઓમાં પળાતા પડદાના રીવાજ, તથા બીજા કારણોને લીધે પછાત રહ્યા છે. આંકડા જોતાં માલુમ પડે છે કે ૧૧ લાખ સ્ત્રીઓની અંદરથી માત્ર ૪૨ હજાર વાંચી લખી શકે છે. અને તેમાંથી જો ૫ થી ૧૫ ની ઉમરની કન્યાઓની સંખ્યા બાદ કરીએ તો સારું શિક્ષણ મળેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા તો ઘણીજ જુજ થઈ જાય છે. નિશાળોમાં જે કેળવણી અપાય છે એ દ્વારાજ શિક્ષણ મળી શકે એવું કોઈ માનતું નથી. તે છતાં પ્રાથમિક શિક્ષણ અને માનસિક તૈયારીની જરૂરીઆત તો દરેક કોઈ કબુલ કરશે. આજે કન્યાકેળવણીનો પ્રશ્ન અત્યંત મહત્ત્વનો થઈ પડેલ છે કારણ કે આપણું જીવનનું સ્વરૂપ બદલાય છે. રાજકીય લડત, ગમે તે પક્ષ મારફત થાય, પણ દરેક ઘરે અને દરેક રીતીએ કન્યા તથા સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન એકદમ હાથમાં લઈ લેવો જોઈએ.

એક નવીન પ્રકાર

ગોંડળમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆત થઈ નથી, પણ એક નવીન પ્રકાર-

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૧૧]

"જો હું પુરુષ હોત તો"

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૯ થી]

દરેકે ઘરમાં નિયમ (discipline) સાચવવા માટે શેઠથી નોકર સુધી દરેકે વખતસર આવવુંજ જોઈએ એમ હું તો ધારું છું. પત્નીને ખબર આપ્યા વગર હું કદી પણ બહાર જમું નહીં. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને પ્રતાપે કદાચ મારામાં કોઈ નાનું કે મોટું વ્યસન હોય પણ જો મારી પત્નીને તેના પ્રત્યે ખાસ અણગમો હોય તો હું વિના વિલંબે તેનો ત્યાગ કરું. પતિ ખાતર પત્ની કેટલો સ્વાર્થત્યાગ કરે છે? તો પતિથી એક મોજ-શોખની ટેવ ન છોડી શકાય? પત્નીને કરકસર કરતાં શીખવું પણ ઓછું ખરચ કરવા માટે સતત ઉપદેશો આપી મારે માટેની માનવૃત્તિ ઓછી કરાવું નહીં. મારું વર્તન એવું રાખું કે ઘરમાં સર્વ મારા આગમનની વાટ જુએ. 'બહાર ગયા તો ઘરમાં બે ઘડી નીરાંતે બેસીશું' એમ ઘરનાં માણસોને લાગે એ માલીકપણાની કીંમત શી છે? મારી પત્ની જે કૈં કરે તે મારા પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર—મારા ધાકથી નહીં એવુંજ હું વર્તન રાખું. કેટલેક ઠેકાણે મેં જોયું છે કે વીસ વરસના પરિણિત જીવન પછી પણ પત્ની પતિથી હબકેલીજ રહે છે. અને પોતાની સેવાચાકરીમાં રતિપુર ઉણપ આવતાં કે પોતાને ન ગમતી નજીવા બાબત પણ પત્નીને હાથે થતાં પતિદેવનો મીજાસ જતો રહે છે. હું પતિ હોઉં તો કદી પણ આવું બને નહીં એમ મારી સોએ સો ટકા ખાત્રી છે.

પતિનું શરીર નરમ હોય ત્યારે પત્નીજ તેની ચાકરી કરે. પરંતુ સાજે શરીરે પત્ની પાસે પગ દબાવા કે પંખો નંખાવી ગુલામ-ગીરની સ્થિતિનું દર્શન હું કદાપિ કરાવું નહીં. આમ કરવામાં પતિના આત્માની કેટલી અધમ સ્થિતિ જણાય છે તે હું બરાબર જાણું છું. વળી મારી પત્ની માંદી થાય ત્યારે તેની માંદગીને ઢોંગ માની દાઝયા ઉપર ડામ દઉં નહીં. તેમ મારાથી બનતી તેની શુશ્રૂષા ઉઠાવવામાં હીણપદ પણ માનું નહીં.

જો મારે ત્યાં બાળકો હોય તો તેમના પ્રત્યે બેદરકારી બતાવી તેમનું ભવિષ્ય મારે હાથે બગાડું નહીં. તેમ તેમને જુઠાં લાડ કરી ખોટી ટેવો પણ પાડું નહીં. બાળક રડે તે માટે પત્નીનો વાંક કાઢું નહીં. કારણકે ગમે તેવી સારી બરદાસ છતાં બાળકો તો રહેજ. રડવું એજ તેમની ભાષા છે. વળી પત્નીને આખો દિવસ બાળકોએ ત્રાસ આપી થકવી નાખી હોય તો ઘડીભર હું તેમને ખુશીથી રાખું. એમાં મને "મનોમંથન" કદી થાય નહીં. ધનપ્રાપ્તિના લોભમાં બાળકો પ્રત્યેનું પિતૃત્વ વીસારે પાડવાની મહાન્ ભુલ હું કદી પણ કરું નહીં. તેમને આનંદ આપવા માટે તેમની સાથે રમતો રમવામાં પણ મને સંકોચ લાગે નહીં. બાળકોને શાળામાં મોકલવા છતાં તેમની શારીરિક અને માનસિક કેળવણી તરફ હમેશાં લક્ષ રાખું. અને લલિત કલાઓ છોકરીઓ અને છોકરાઓને સરખીજ રીતે શીખવું. છોકરીઓને રાંધતાં ને સીવતાં સાંધતાં આવડે અને છોકરાઓ બજારનો ફેરો આંટો ખાય તેમાં નવાઇ નહીં. પણ મારે ત્યાં તો છોકરાઓને પણ કામચલાઉ રાંધતાં ને ફાટેલાં કપડાં સાંધતાં આવડે અને છોકરીઓમાં બહારનું કામ કરવાની હીંમત અને આવડત આવે તેની ખાસ કાળજી રાખું.

જો હું સમાજસેવક તરીકે બહાર પડું તો સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના પ્રશ્નો પ્રથમ હાથમાં લઉં. સંસારમાં સ્ત્રીજાતિને પગલે પગલે થતા અન્યાયો દૂર કરવા ભગીરથ

પ્રયત્ન કરું. પુરુષ ઊંચો છે અને સ્ત્રી ઉતરતી છે એ અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી ભાવનાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનો સંકલ્પ કરું. નીતિનું ધોરણ જે સ્ત્રીનું તેજ પુરુષનું એમ સર્વના મન પર ઠસાવવા હું સતત મથ્યો રહું.

જો હું લેજીસ્લેટીવ કાઉન્સીલનો મેમ્બર હોઉં તો સ્ત્રીઓને અન્યાય કરનારા કાયદા દૂર કરાવવાના ઠરાવ સૌથી પહેલા મુકું, અને તે માટે જોસભેર ચળવળ ચલાવું. હજાર પાંચસો વરસ ઉપરના સ્મૃતિકારોના મનના તરંગને કાયદાનો પાયો માની સ્ત્રી જાતિને વારસા વગેરેમાં જે અન્યાય થાય છે તે કાઢી નખાવવા હું મોટી ઝુંબેશ ઉઠાવું. સ્ત્રીઓના મતાધિકાર અને લોકલ બોર્ડ - કોર્પોરેશનની બેઠક માટે ચળવળ ચલાવું એમાં તો કૈં નવાઇ છે? વિધવા અને ત્યક્ત થયેલી સ્ત્રીઓની ખોરાકીપોશાકી સંબંધી વધારે સારી વ્યવસ્થા થાય તે માટે પણ કાયદા ઘડાવું

આપણા સમાજમાં વિધવા સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું ઘાતકી વર્તન હું જરા પણ સહન કરું નહી. કુમારિકા હોય કે વિધવા, પણ દરેક સ્ત્રીને લગ્ન એ સ્વેચ્છાનો વિષય છે ને તેમાં વચ્ચે પડવાનો પુરુષ જાતિને કૈંજ અધિકાર નથી એ હું શ્રુતિ-સ્મૃતિની સહાયતા લીધા શીવાય પણ સિદ્ધ કરી બતાવું.

જો હું પુરુષ હોત તો સંસારને હાલ છે તે કરતાં બહુ વધારે સારો બનાવવા પ્રયત્ન કરતજ. બધા પુરુષો આવા વિચારના ન હોય એટલે કેટલે દરજ્જે હું સફળ થાત તે કહી શકાતું નથી મને લાગે છે કે હાલ તો કોઇ કૈં પ્રયત્નજ કરતું નથી. સંસારચક્ર જેમ છે તેમ ચાલ્યુ જાય છે ફેરફાર થતો હશે તો બહુજ ધીમે હું પુરુષ હોત તો ઘણું કરી શકત, પણ પુરુષે રચેલા સંસારમાં સ્ત્રીનો અવતાર મળ્યો છે એટલે લાચાર!

તત્રોસ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૩ થી]

નોજ પ્રયોગ એ નાના રાજ્યે શરુ કર્યો છે, એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. ત્યાંના રાજકર્તા તથા કેળવણીખાતાનો એવો અભિપ્રાય થાય છે કે આજના જમાનામાં માબાપો છોકરાઓને કેળવણી આપ્યા વિના રહેશે નહીં, કારણ કે સાધારણ કેળવણી શીવાય આજીવિકાનું સાધન મળવું અશકય થઇ ગયું છે. એટલે પોતાના સ્વાર્થને માટેજ, છોકરાઓને કેળવણી આપવામાં આવશે; અને જે છોકરાઓ હંમેશ ખેતરમાં કામ કરે છે, તેવા તો આજે દંડ ભરીને ફરજીઆત કેળવણીના નિયમોનો ભંગ કરે છે. તેથી કરીને, ગોંડળ રાજ્યમાં મફત અને ફરજીઆત કેળવણીનો કાયદો માત્ર છોકરીઓનેજ લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. 'નહીં મામા-કરતાં કહેણુા મામા સારા' એ નિયમે અમે આ કાયદાને આવકાર આપતાં અચકાતા નથી.

નર્સીંગની કેળવણી

આરોગ્યને લગતી બાબતનું જ્ઞાન આપી પ્રજામાં પ્રચાર પામે તેને માટે લાયક કેળવાએલા ઉપદેશકોની ખાસ જરુર છે. અને એ જ્ઞાનનો ખરો ઉપયોગ તથા અમલ સ્ત્રીઓના હાથમાં હોવાને લીધે જો ઉપદેશકો સ્ત્રીજાતિના હોય તો સરળતાથી અને વધારે પ્રમાણમાં આ કામનો સફળ ફેલાવો થાય; એવા ઉપદેશકોને દાઇઓની માવજત એટલે નર્સીંગની કેળવણી આપવાની જરુર છે. ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને વિધવાઓ આવું શિક્ષણ લઇ શકે; અને સ્વાશ્રયી જીવન ગાળવા ઉપરાંત પ્રજાની સેવા ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કરી શકે. આ પ્રકારના નર્સીંગના વર્ગો વડોદરામાં કાઢવામાં આવ્યા છે. અને સ્ત્રીઓની દેખરેખનું કામ એક ઘણીજ પ્રતિષ્ઠિત બાઇને સોંપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગે એક સૂચના કરવાનું અમે અગત્યનું સમજીએ છીએ. તે એ કે અન્ય સ્થલે ઇસ્પીતાળોને અંગે જે નર્સીંગ વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે તેમાં એટલું તો નકામું ગદ્ધાવૈતરું કરાવવામાં આવે છે અને હાજરીનો વખત એટલો તો નિરર્થક લાંબો હોય છે તેમજ ખાવાપીવા વીગેરે બાબતની ગોઠવણો એટલી તો મતિફલ હોય છે કે આવું શિક્ષણ લેવાનો શોખ ધરાવતી ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગોની સ્ત્રીઓ ત્રાસ પામી આવા વર્ગમાં જવું બંધ કરે છે. અને શોખને માટે નહીં પણ માત્ર પેટ ભરવાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવા સારુ જતી ઇતર સ્ત્રીઓ જે રહે છે તેઓ પણ ચીઢીઅણ થઇ જઇ દર્દીઓની યોગ્ય માવજત કરવાને બદલે ઝાંસા કરતી થાય છે. તેથી આ બાબત પર વડોદરાના નર્સીંગ વર્ગોના પ્રચાલકોનું અમે લક્ષ દોરીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ શરુઆતમાં તો આવા વર્ગોને લગતા નિયમોના સંબંધમાં પુષ્કળ છુટછાટ મુકી પ્રત્યેક શિક્ષણ લેવા ઇચ્છતી સ્ત્રીને ઓછો વખતે લાભ મેળવવાની તક આપશે.

જે પ્રમાણમાં નર્સીંગનો ધંધો જનસમાજને હિતકર છે તેટલાજ પ્રમાણમાં સ્ત્રી-શિક્ષકનું કાર્ય પણ પ્રજાને લાભનું છે. સાધારણ સારું શિક્ષણ પામેલી અને મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ શિક્ષક તરીકે તૈયાર થશે, અને પોતાના આ આચરણના આદર્શો ઉંચા રાખીને, પોતાની બ્હેનોને જ્ઞાનનો લાભ આપશે તોજ કેળવણીનો પ્રચાર જલદી વધશે.

સ્ત્રીઓ અને રાજકીય ચળવળ

ગુજરાતની જાગૃતિમાં સ્ત્રીઓએ રાજકીય ચળવળમાં પણ ભાગ લેવો પડશે. આજે કેટલાંએક મોટાં શહેરોમાં સારા કુટુંબની

સ્ત્રીઓ આગળ પડતો ભાગ લે છે. રાજકીય ચળવળનો કેટલોક કાર્યક્રમ એવા પ્રકારનો છે કે જેને લીધે કોઇ પણ પક્ષને વાંધો હોઇ શકે નહી. સ્વદેશી કપડા અને ખાસ કરીને શુદ્ધ સ્વદેશીનો પ્રચાર આખા દેશને સર્વમાન્ય હોવો જોઇએ. આપણા સ્વમાનને ખાતર અને આપણા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા માટે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ સ્ત્રીઓએ કરવાનો છે. લગ્નસરા વખતે પરદેશી માલ ઘણો વપરાય છે એ આપણી રાષ્ટ્રભાવનાને અવનત કરે છે. સ્વદેશીને લીધે ખર્ચમાં કાપકુપ પણ ઠીક થાય છે. સાદાઇનો ઉચ્ચ આદર્શ સચવાય છે. ભપકાદાર પરદેશી કપડાં કરતા ખાદીનું મહત્ત્વ પણ વધી ગયું છે. દેશની આબરૂ અને ઇજ્જત સ્ત્રીઓના હાથમા છે અને તેથી સ્વદેશીના પ્રચારમા તેમણે ઝુકવુ જોઇએ.

ગુજરાતી કલ્પનાસાહિત્યનાં કેટલાંક સ્ત્રી–પાત્રો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૪થી]

પણ કુમુદ અને કુસુમનો દોર એક કાલે લોકહૃદય પર થોડો નહોતો. કુમુદ–કુસુમની કલ્પનામૂર્તિઓએ ઘણા યુવાનોનાં ચિત્તને ચકડોળે ચઢાવ્યાં હતાં. પોતાની જાતને સરસ્વતીચંદ્ર સમા કલ્પનાર ઘણા ઉછરતા કોલેજીઅનો 'મારી પત્ની કુમુદસુંદરી સમી નથી' એ વિચારે સંસારને ખારો કરતા. કેટલી મુગ્ધા અને નવોઢાઓ એમના અનુકરણથી પતિને પ્રસન્ન કરી શકાશે એમ ધારતી. પણ એમની અપૂર્વતા સર્વને મહાત કરતી.

આજે તો એવી એક નહીં પણ અનેક કુમુદ અને કુસુમ સમી કોડીલી કન્યાઓ દૃષ્ટિમાં તરવરે છે. કેટલીકનો વિકાસ તો એથીએ આગળ વધ્યો છે. સ્ત્રીઓ માત્ર ભાવનાના પ્રદેશમાં વસતી હતી તે હવે બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પણ ઝુકાવા લાગી છે. પણ એ સર્વનો આરંભ તો સા. ગોવર્ધનરામની કીર્તિમૂર્તિઓના જ્યોતિર્દેહમાંથીજ થયો. સરસ્વતીચંદ્રની કથાની નવીનતા બહુ લાંબા કાળ લગી ટકી છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ન વાંચ્યો હોય તેની સાક્ષરતામાં પણ એક કાળે શંકા કઢાતી. અને હજુએ એનો દેહ જીર્ણ થયો નથી.

સાક્ષરશ્રી નાનાલાલ કવિનો કાળ ગોવર્ધનરામ પછીનો હોવાથી એમનાં સ્ત્રીપાત્રો વધારે નિશ્ચયાત્મકબળવાળાં હોવાં જોઇએ એમ આપણને સહજજ લાગે. આપણે એમનું એકજ પાત્ર–જયાનેજ કંઇક નીરખી લઇશું.

કાઠીઆવાડની સશક્ત સ્ત્રીજીવનના અનુભવી રા. નાનાલાલની જયા એ શિખરે કુદી શકે એવી નાજુકાઇના ડોળ વિનાની ને સશક્ત છે. ભાવનાના નાથને પસંદ કરવાનું બળ પણ એનામાં છે. પણ આપણા આર્ય જીવનની મહત્તા, આદર્શને પામવાનું બળ કેળવવા કરતાં આદર્શ રચી ન પમાય ત્યારે આત્મભોગ આપવામાં વધારે મનાઇ છે.

જયામાં સુંદરતા જેટલીજ સ્વાભાવિકતા નથી. હિમાચલનાં શિખરોમાં વસતી એ બાળા જગતને આંગણે પધારે તો પાવન તો જરુર કરે પણ પ્રસન્ન કરી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ (Psychological study) એમાં અધુરો છે એમ કહેનારને તો કદાચ રા. કવિ ભાગ્યેજ ક્ષમા કરે. પણ એ અભ્યાસ ઘણી વાર અગમ્ય થઇ પડે છે. કદાચ સૃષ્ટિનાં સામાન્ય શાસ્ત્રો સાથે એ બંધબેસ્તો થતો નથી એમ કહેવાય. જગતવાસીઓની જડતા એની દિવ્યતા જોઇ આશ્ચર્યમાં નમી પડે છે પણ એને જીવનમાં ઉતારવાનો વિચાર થોડાજ કરે છે. એની તેજસ્વી પાંખોનાં તેજ સ્પર્શ કરતાંજ ખરી જશે એવી કંઇક બીક લાગે છે. પરિણામે જયાની સાથે માનુષી (human) મૈત્રી સાધવાના કોડ કોઇકજ રાખતા હશે.

જયામાં એક પ્રકારની અપાર્થિવતા છે. અને એને લીધે એ સખી થઇ શકે એવો વિચાર કરવામાંયે ધૃષ્ટતા લાગે છે. એને તો દેવી તરીકે પૂજીજ શકાય. એ માનુષી છે એમ તો જ્યારે એ જુદાં હોડલાં તરાવે છે સારેજ લાગે છે. માનવહૃદયની સ્વાભાવિક ગંગા કરતાં આકાશની સ્વર્ગગંગા જેવા એના ગોગ સૂક્ષ્મતેજભર્યો વધારે લાગે છે. એમાં કલ્પનાનાં મધુર ઉડ્ડયન છે પણ જીંદગીની અનિવાર્ય જરૂરીઆતોનું ત્યાં લેખું નથી. સ્વર્ગગંગાના રુપેરી લીસોટા કરતાં ગંગામૈયાનો મધુર પ્રવાહ તૃષાને છીપાવવાને

વધારે સમર્થ નીવડે છે. સ્વર્ગગંગાને નીરખી રહ્યા પછી સ્નાન કરી શુદ્ધ અને શાંત થવાને જગતની ગંગા તરફ જ માનવહૃદયને વળવું પડે છે. રા. કવિ જેવા પ્રભાવશાળી બુદ્ધિથી આ સત્ય અજ્ઞાત ન રહી શકે એ સ્વીકારવા સર્વ કોઇ તત્પર છે. એમના ઉન્નત આત્માને કદાચ સૌંદર્ય આગળ સત્ય ઝાંખું લાગતું હશે.

આ કોલાહલભર્યા પ્રગતિના જમાનામાં જ્યાં સહેજે સંસારમાં ઉતરે તો એના તેજ ઝાંખા થઇ જાય એવો ભય લાગે છે એવા તેજસુંદરીઓની પારદર્શકતા જગતમાં આવતાં જતી રહે એવો અંદેશો રહે છે

પણ કલ્પનાના મોહમય પ્રદેશ માનવી જડજગતથી કંટાળે ત્યારે ત્યાંજ ક્ષણેક જવાના અદ્ભુત પરંતુ અભ્યર્થ્ય આનંદને દર્શને ચકિત થઇને આપણે નીરખી રહીએ છીએ એ આત્મસંતોષ જડતાના આ રાત્રિ સમા અંધકારમાં પ્રકાશના દીવા સમું છે આનંદપૂર્ણ નહીં પણ નવીન એવું એ સૌંદર્ય મગજની પૃથક્કરણશક્તિને માટે નથી. સુંદર સ્વપ્નસમા એના પડછાયા જ માત્ર આપણને ઘેરે છે

રા. કવિના શબ્દો અને શૈલીમાં નવીનતા છે. અને એ નવીનતાએ જૂના સૌંદર્યમાં ભભક પણ ભરી છે જ્યાએ હૃદયને આકર્ષ્યાં નથી પણ વિચારને સ્ફુરાવ્યા છે.

દિવ્યલોકની વસનારી એ બાળાઓ આપણા સાહિત્ય-ઉદ્યાનમાં વિચરી આપણને મહદ્ભાગ્યના અધિકારી કર્યા છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

રા. કવિ પછી અત્યારે તો વાર્તાના સાહિત્યમાં મુનશીયુગ પ્રવર્તે છે એમ કહીએ તો ચાલે, એમની સબળ લેખિનીએ એક કરેલા અનેક પ્રતાપી મૂર્તિઓમાં જીવંત ચેતન પ્રસાર્યો છે. એમનાં સર્વ પાત્રોની ખબર લઇ એમના અદ્ભુતભાવને પોષવાનું પાપ આપણે અત્યારે નહીં કરીએ. એમની મીઠી રમા ને બ્રજરમાન શૌકીન, સત્તાની શૈલબ્રીન મીનળ-દેવી કે મૃણાલ ? નિર્દોષ વનપુષ્પસમી ત્રિભુવનને અત્યારે આપણે ભૂલી જવાનો ડોળ કરીશું. અત્યારે તો માત્ર ચમકારા કરતી પ્રબળ, કાશી, ગૌરવભરી તનમન અને મદનની મંજરીના અંતર સમજવાનો યત્ન આદરશું.

રા. મુનશીના સ્ત્રીપાત્રોની આસપાસ એક પ્રકારનું 'Romance' હમેશાં હોય છે એમની નાયિકાઓ જગત્ સાથે પ્રત્યક્ષ સબંધ રાખવા કરતાં પ્રેરણા આપનાર દેવીઓ ને સ્વપ્નજગતની અધિષ્ઠાત્રીઓ બનવાનું વધારે પસંદ કરે છે આંસુ સારવા કરતાં એમને હાક દઇને તિરસ્કારનાં બાણ ફેંકવાં વધારે ગમે છે મોહક પરંતુ પ્રતાપી, નિશ્ચય અને ગૌરવભરી, ઊર્મિઓ અનુભવે એવી છતાં સ્વસ્થ એ એમની નાયિકાઓનાં લગભગ ખાસ લક્ષણ થઇ ગયાં હોય એવું લાગે છે.

રા. મુનશીની પ્રસન્ન અપ્સરા સમી ઘણીવાર દુર્જેય થઇ પડે છે. એનો મોહ કોઇવાર અનિવાર્ય હોય છે. અને એ આંજીએ નહેરાવથી શકે છે.

પણ સર્વ સ્ત્રી એ પ્રેરણા દ્વારાજ કરી શકે. એની કીકીના કામણમાં જાદુ છે. પણ જે જુએ તેને મારે પણ એ છેતરી શકાય એવી ભોળી હોય એવી પણ કોઇક-વાર લાગે છે. એનો તનમનાટ એના ઉછળતા હૈયામાંથીજ પેદા થાય છે.

એની ભ્રમરની કમાનથી એ વીંધી શકે એવી છે. એની આંખના તોફાનથી એ જીતી શકે એવી છે. એની તાત્કાલિક બુદ્ધિના પાશમાં એ બાંધી શકે એવી એ છે.

તનમન એના કરતાં કૈંક જુદીજ છે. રા. મુનશીની નાયિકાઓના સામાન્ય ગુણો તો એનામાંયે છે. પણ છતાંયે એના લોચનના પ્રતાપમાં વધારે નિશ્ચલતા અને સામર્થ્ય છે. સંસારની પુતળીઓ જોવાને ટેવાયલી આંખને એનો ગર્વ કંપાવે એવો જણાતો હશે. અને છતાંએ, એ ગર્વિષ્ઠ હોવા છતાંએ આઘાત નથી પહોંચાડતી. એની તીક્ષ્ણતાજ એના પ્રતિ માનની ભાવના પ્રેરે છે.

મંજરી એ ખરું કહીએ તો તનમનનો વધારે વિકાસ પામેલો પુનરવતાર છે. પ્રકૃતિની કો અનુપમ કલા સમી એ અદ્‌ભુતતાભરી છે. એના બડભાગી આત્માનો સમળ આવિર્ભાવ એને એના સંયોગોની સામ્રાજ્ઞી બનાવે છે. માત્ર રા. મુનશીના પુરુષત્વના અહંને આવી મૂર્તિ ઘડી એને નમાવવાના અભિમાનભર્યા સંતોષ વિના ચેન નથી પડતું.

આ સુંદરીઓનાં તિરસ્કારભર્યાં હાસ્ય યોદ્ધાઓના માન મુકાવે એવાં છે. એમની દષ્ટિની અણીઓ ભલભલાના અંતરની આરપાર ઉતરે એવી સખત હોય છે. એમનાં હાસ્યના ટંકાર ચમકાવી નાં છે. એમના શબ્દના રણકાર વાતાવરણમાં મધુરતા પ્રસારે છે. કઠણ છતાંએ કોમળ છે. મીઠી છતાંએ પ્રતાપી છે.

આત્માનાં ઐક્ય સાધે ત્યારે પૃથ્વી પર સ્વર્ગનાં દર્શન એ સહજમાં કરાવે છે. એમની આંખ ફરે તો જગદંબા થઇ પ્રલય કરતાં એમને વાર નથી લાગતી.

પણ આ સર્વ છતાંએ એમનામાં કૈંક નથી–ક્યાંકની ઉણપ છે, એમ કોણ જાણે કેમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું. એમની મૃદુતામાં એક પ્રકારની કૃત્રિમતા લાગે છે. એમના વિકાસમાં ક્યાંક અધુરાપણું છે એમ કહેવું એ તો સાહસ ગણાય. રા. મુનશીની કલાનાં ચમકાર નીચે એ ઉણપ ક્યાં છે એ શોધતાં બુદ્ધિ ભ્રમમાં પડે છે.

પણ રા. મુનશીનાં સ્ત્રીપાત્રોને માયા કરતાં શક્તિના આવિર્ભાવરૂપ વધારે લેખાય. એમની શક્તિનો અમલ એ હૃદય પર રાજ્ય સ્થાપી કરી શકે છે, મગજ દ્વારા નહીં એ ખરું, પણ એ ઇંદ્રિયોદ્વારા બુદ્ધિને અંધ કરીને નહીં પણ એ બુદ્ધિ પર ભાવનાની આણ વર્તાવીને. અને તેથીજ એ આપણા ઉમળકાને પાત્ર બને છે.

અને એમને બુદ્ધિપ્રધાન નહીં પણ બુદ્ધિશાળી કહ્યા વિના તો કેમજ ચાલે ?

અને મંજરીમાં તો એથીએ કૈંક વધારે છે. રા. મુનશી હજુ તો એના વિકાસમાં નવાં તત્ત્વો ઉમેરે છે. અત્યાર સુધીમાં એણે જેટલાં મુગ્ધ કર્યાં છે એથીએ વધારે આશા રાખવાનાં સૂચન એ કરતી જાય છે. એની પક્વતાની મીઠાશ વધતી જાય છે. એના અનુભવનાં પાના વધારે ધારદાર થતાં જાય છે. એના વેગ ક્યાં અટકશે એ કેમ કહેવાય!

આપણી સાહિત્યવાટિકાની આ કેટલીક મદભર નયનાં સુહાગી સુંદરીઓ. એમની મનોહરતાથી મોહાઇ એમની શોભાને નીરખતાં જીવનની કેટલીક ક્ષણો પ્રમત્ત બનાવી હોય એવા ઘણા ભક્તોની પૂજા એમણે સ્વીકારી હશે. મારી એ કૃતજ્ઞતાની સાક્ષીરૂપ આ અલ્પ **पत्रं पुष्पं फलं तोयं** આપી વિરમું છું.

તેના હૃદયમાં પહેલો વિચાર થયો કે ન હતું. હેમચંદ્રે આંખો મીંચી. શું વિકાર ખરેખર થયો હતો? શું વિકાર વધે તેવા ડરથી ડહાપણ પ્રેરણા કરતું હતું કે આ સ્ત્રીને ન જોવી? શું પોતાને પણ બીજા સાધુઓની માફક, સાધારણ શ્રાવકોની માફક આવે પ્રસંગે પૌષધવ્રતની જરૂર પડે? શું જેને ઇંદ્રિયો જીતવાની જરૂર નથી જણાઈ, જે પોતાને પૂર્વજન્મના પ્રસાદથીજ આજન્મ વીતરાગ માનતો હતો તે આજે ઇંદ્રિયો જીતવી પડે એવી અધોગતિએ પહોંચી ગયો. ના–તેણે અંતરને જવાબ આપ્યો. સંશયને માટે જરા પણ સ્થાન નહોતું. તેણે સ્થિરતાથી આમ્રભટ સામું જોયું.

"આંબડ! તારે કાલથી હું વ્રત કરવા માંડવું પડશે. તારું મગજ ઠેકાણે નથી."

આમ્રભટ હસ્યો. "આપ જરા ગભરાશો નહીં. પણ આપ આવશો ને?"

"હા" શાંતિથી હેમચંદ્રે કહ્યું. "હું વિચારીશ."

"સારું ત્યારે. તમે બન્ને વિદ્વાન છો એટલે તમને પણ લાભ થશે" ઉદ્દેસી ડામ દઈ આંબડ ઊઠ્યો ને પ્રણામ કરી રજા માંગી.

"ધર્મલાભ" સૂરિએ કહ્યું ને આત્મનિરીક્ષણમાં તે વિલીન થયો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

વાગીશ્વરીનાં દર્શન

હેમચંદ્રસૂરિ તેના છ શિષ્યો સમેત સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં આવ્યા ત્યારે આમ્રભટ પણ સાથે હતો. સોમેશ્વર, માણિભદ્ર ને પુરાણી કાકા સાધુઓનો આદર કરવા આવ્યા અને આવકાર આપી તેમને ઘરમાં લાવ્યા;

હેમચંદ્રે ન છૂટકાના શબ્દો શીવાય મૌન ધારણ કર્યું હતું. તેની કોમળ મુખમુદ્રા પર સખ્તાઇની છાપ હતી. તેનું માથું જરા નમેલું હતું. પોતાના નિર્મલ ને ઉર્મિવિહોણા મગજને તે સખ્તાઇથી પોતાની નિશ્ચેતનને અવિકારી સ્વસ્થતા જાળવવાનો આદેશ કરી રહ્યો. તેને મન તેના જીવનની પરમ કસોટી થતી. તે અત્યાર સુધી નિર્વિકાર થવાનું પણ તુચ્છ ગણતો હતો; કારણ કે પોતે અવિકાર હોઈ અવિકારતાને શ્રેષ્ઠ માનતો હતો. વિકારને નિર્મૂલ કરવા તપ આચરવું પડે એ પણ તેને મન નહાનમનાં ચિન્હ હતાં. વાસના જીતવા કરતાં, વાસનાનો અનુભવ થઈ શકતોજ નહોય એવી સ્થિતિ સાચવવી એ તેના જીવનનો મહાન્ પ્રયત્ન હતો. અને અત્યાર સુધી એ સ્થિતિ સાચવતાં એને જરા પણ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો નહોતો.

જિનશાસનને સાચવવું ને તેનો ઉત્કર્ષ સાધવો, તેના અહિંસામંત્રનો પ્રચાર કરવો, ને તેને માટે કોઈપણ પ્રકારે રાજ્યતંત્ર કાબુમાં લેવું એ તો જે સૃષ્ટિમાં તે ઉછર્યો હતો તેનું પરમ ધ્યેય હતું. પણ તે આકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો પુરતોજ સંસર્ગ તે જીવન સાથે રાખતો હતો. મનુષ્યહૃદયના ઉત્સાહ, આનંદ કે વ્યથા તરફ તે સૌંદર્યની કે અનુકંપાભરી આંખે જોઈ શકતો નહીં. તેને મન એ બધી તુચ્છ જંતુઓની વિકારી લીલા હતી: અને તે તરફ જડામોદની કંઈ ગાફલોને હસનાર કોઈ ધર્મપ્રચારી દેવના દૃષ્ટિએ તે જોતો.

"પધારો મહારાજ!" મંજરીનો સત્કારી અવાજ આવ્યો. "બીરાજો"

નીચી નજરે ઉભેલા સૂરિએ ઉંચું જોતાં પહેલાં ધીમેથી રજોહરણ વડે ધુળ ખાંખેરીને 'ધર્મલાભ' ઉચ્ચાર્યો. જ્યારે તેણે ઉંચુ જોયું ત્યારે બારણામાં શ્વેત વસ્ત્રમાં અપ્સરા સમી શોભતી ઉંચી ને સુરેખ મંજરી ઉભી હતી. તેના મધુર હોઠ પર આવકારનું હાસ્ય હતું. તેની તેજસ્વી આંખોમાં સ્નેહાળ હૃદયના ઉલ્લાસનું પ્રતિબિંબ હતું. સૂરિનું જેવું મગજ હતું તેવી તેની નિરીક્ષણશક્તિ હતી. અલંકારશાસ્ત્ર ને કાવ્યોમાંથી મોઢે રાખેલો શબ્દસમુચ્ચય ધીમે ધીમે ગોઠવાવા લાગ્યો. 'મદાલસા' 'ચંદ્રાનના' 'શરીરયષ્ટિ' 'જઘન ગૌરવ'...આ બધી ગોઠવણમાં શબ્દ ને વસ્તુ ગોઠવનારની નિષ્પક્ષપાત અવિકારિતા હતી. તેમાં નહોતો સૌંદર્યભક્તનો ઉત્સાહ કે કાવ્યની ઉર્મિ. ભક્તિના ભારથી મોંમેશ્વરે નીચું જોયું. મોહની અધીરાઈથી આસક્તિએ આંખો ફાડી. બીજા સાધુઓ આ દર્શનથી માત્ર મોઢું પહોળું રાખવા જેટલું જ ચેતન દર્શાવી શક્યા.

મંજરીએ વંદન કર્યું "સૂરિજી આપને અને સાધુમંડળને મારા વંદન"

મંજરી ઝવેરાતથી ભરેલી પુરાણી દાબડી અને મણિભદ્ર વચ્ચે બેઠી અને ગર્વભરી નજરે દિગંતોમાં જેની ખ્યાતિના પડઘા સંભળાતા હતા તે આચાર્ય તરફ જોઈ રહી.

"આ!" આનંદે કહ્યું, "સૂરિજી એટલે અમારા ખભાતના માથાના મુગટ."

"મેં એમને ઘણાં વર્ષો પર જોયા હતા" મંજરીએ હસીને કહ્યું "કેમ મહારાજ યાદ છે? તમે દીક્ષા લીધી ને પહેલાં આપણે એકજ પાઠશાળામાં સાથે હતાં. તમે મને પણ દીક્ષા લેવાનું કહ્યું હતું યાદ છે? તમે તે વખતે આઠ વર્ષના હતા."

"મને યાદ આવે છે" અકિંચન ભિક્ષુની રીત ગ્રહણ કરી હેમચંદ્રે કહ્યું

"એમ! એ તો મને ખબરજ નહીં!" આમ્રભટે કહ્યું.

આમ્રભટને જોઈ ઉદા યાદ આવતાં મંજરીના મોં પર જરા કચવાટ દેખાયો ને અદૃષ્ટ થયો. તેણે આમ્રભટની સામું જોઈ કહ્યું 'તમને ક્યાંથી ખબર હોય? સૂરિજીની સાથે મને પણ દીક્ષા આપવાના હતા."

'પછી?' આમ્રભટને કાને કંઈ અપો આઈ હતી ખરી પણ મંજરીને મોઢે સાંભળવા તેણે પુછ્યું.

પછી?' મંજરી હસી પડી ને નીચું જોયું. તેના હાસ્યના તરંગો ખંડમાં પ્રસરી રહ્યા. સૂરિના અવિકારી કાનને આ સ્વચ્છંદ અયોગ્ય લાગ્યા. તેના મગજમાં ટીકા આવી જ ગઈ 'આ હાસ્યને વિદુષ્યપ્રેક્ષા કહી શકાય."

"પછી શું?" મંજરીએ ચલાવ્યું. "હું નાસી ગઈ, મહારાજ! દીક્ષા લીધા પછી તમે જે શાંતિ મેળવવા માગતા હતા તે મળી?'

'મને અશાંતિ હતીજ નહીં." હેમચંદ્રે કહ્યું પણ જિનશાસનનો શ્રેયસ્કર માર્ગ જાણો કરો પછી તમે તમારું બાહ્યભ્રમત્વ રાખી રહ્યા?"

મંજરીને કાને આ બોલોમાં કર્કશતા જણાઈ તેને આ પ્રશ્નમાં તાણ્યો લાગ્યો. તેણે સાવધાનતાથી ઉંચું જોયું

"મારું બાહ્યભ્રમત્વ-તમારી બોલીમાં-મારી મિથ્યાદૃષ્ટિ હરવાની કોઈનામાં શક્તિ હતીજ નહીં'

સૂરિ હસ્યા. "તમે દીક્ષા લીધી હોત તો જિનશાસનના આભૂષણરૂપ સાધ્વી બનત" મંજરીનું ઘાટીલું માથું ગર્વમાં ઉંચું ગયું. તેની આંખમાં ચમકારો વધ્યો. આંખો જરાક ઉઘાડી, તેમાં ભભક આણવાની તેની ખુબી બધા જોઇ રહ્યા.

"હું નાસી ગઇ તો તમારું આખું શાસન મને ન આપી શકત તે મને મળ્યું,"

"શું?" આંબડથી બોલી જવાયું.

મંજરી આ સવાલ જોઇ હસી. તેની આંખમાં અમી અને અવાજમાં મૃદુતા આવી.

"તમારા દુર્ગપાલ."

"કાક ભટરાજ" જાણે આમ્રભટને જવાબ આપતા હોય એમ સૂરિજી બોલ્યા. મંજરીએ તેમાં રહેલો કટાક્ષ પારખ્યો.

"હા!" તેના અવાજમાં દુર્જય ગર્વનો રણકાર થયો, તેની સુંદર ડોકની રગો જરા ધબકી ઉઠી દેખાઇ. 'ગુરુ દ્રોણાચાર્યને કૌટિલ્ય, બંનેના દર્પ હરે તેવો ભટરાજ!" તે હસી. તે હાસ્યમાં વિજયદુંદુભિનો પ્રતિધ્વનિ હતો.

હેમસૂરિને લાગ્યું કે તેના જેવા સાધુ આગળ મંજરી પોતાનો આડંબર દેખાડે એ યોગ્ય નહોતું. પ્રશંસા સંભળાવવા તેને બોલાવ્યો હોય એમ તેને ભાસ થયો.

"ભગવતી! કાવ્યપુરાણોનો શોખ તમને ઘણો જણાય છે." હસીને સૂરિએ કહ્યું.

તેના હાસ્યમાં પિતાનું વાત્સલ્ય હતું. તે જોઇ મંજરીને ગુસ્સો પેદા થયો. આમ્રભટે કહેલી વાત પરથી તો હેમચંદ્રસૂરિ તેને મળવા માંગતો હતો. શું તેનું અપમાન કરવા?

"શોખ!" સોમેશ્વરને પણ જરા ચટકો લાગવાથી તે વચ્ચે બોલ્યો. "સૂરિજી! આપને બાની શાસ્ત્રજ્ઞતાનો ખ્યાલ નથી" આંબડને લાગ મળ્યો. મંજરીને પાણી ચઢાવી હેમચંદ્રને નીચા નમાવવાની તેને આ તક જણાઇ "સોમેશ્વર! અમારા સૂરિજી બીજા શાસ્ત્રજ્ઞ જેવા નથી. અને અમારા ગુજરાતના અદ્વિતીય વિદ્વાન્ છે. બા એને તમારી જોડે વિવાદ કરવો છે."

મંજરી ચમકી ને ઉંચું જોઇ રહી. શું આ પરદેશી સૂરિએ તેના મિત્ર આંબડે તેની પરીક્ષા લેવા, તેની વિદ્વત્તાની હાંસી કરાવવા આ નાગડો રચ્યો હતો? તેણે ઘણી સભા જોઇ હતી, કેટલીક જીતી પણ હતી; પણ જેમ જેમ કાકના જીવનમાં તેનું જીવન ભળતું ગયું તેમ તેમ ગમે તે પંડિત જોડે વિવાદ ન કરવો એવો તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો. શું તેના

ગૌરવનું અપમાન કરવા આ આવ્યા હતા ? શું તેના વીર પતિના દુશ્મનો તેની પત્નીની હાંસી કરી તેને અપમાન પમાડવા મથતા હતા ? તેને ઉદા મહેતા—આંબડનો પિતા, હેમચંદ્રનો મુરબ્બી ને તેનો ને તેના પતિનો કટ્ટો વેરી—યાદ આવ્યો. કાશ્મીરી કવિકુલ શિરોમણિની કન્યાનું, નવઘણવિજેતા કાકની અર્ધાંગનાનું લોહી તપી ઊઠ્યું. તેના હોઠ રાતા ને કંપતા થયા, ભીડાયા, સખત થયા. કામદેવના ધનુષ્યશી તેની ભમરો જરા પાસે આવી. તેનું નાક ગર્વે ભરડાયું. તે હસી—નરપતિઓ પણ અકલ્પતા પામે એવી રીતે—ને બોલી, "ગુજરાતી વિદ્વાન!" ને રણે ચઢેલા વીરની માફક તે ભાન ભૂલી જાણે પંડિતોની સભામાં હોય તેમ ગર્વવચન ઉમેર્યું—

या पाणिनेस्सकलशब्दविवेककर्तुः ।
साहित्यशास्त्रं प्रवणादपि मम्मटाच्च ॥
भूपाश्च शब्दविवृतिं परिलिप्सतेऽद्य ।
तां गुर्जरी पुलक किं निगदेन्मायाः स्वम् ॥[1]

हेमचंद्रमां સાધુની નિર્લેપતા હતી. તેમ મુત્સદ્દીની નજર પણ હતી. તેને તરત ભાન થયું કે કે પણ ભોળી ગેરસમજને લીધે મંજરી આવાં વચન બોલતી હતી. તેણે તરત આંબડ સામું જોયું. તેના હસતા મોનું રહસ્ય પરખ્યું. એણે જ મોકલી આ પ્રસંગ આણ્યો છે એવું તેને સમજાયું. અને મંજરીને જોઈ તેના ઉર્મિલીલા મગજને અપરિચિત એવી પ્રશંસા કરવાનું તેને મન થયું હતું. તેણે નમ્રતાથી હાથ જોડ્યા, ને અત્યંત આદરભરી મુખમુદ્રા કરી માનથી જવાબ દીધો:

भगवति ! अनुगृहीतोऽस्मि
शब्दैश्च भूपा विविधैश्च देवि ।
व्यतीत्य तन्मम्मटपाणिनी ये ॥
संभूपयेत्कश्चन गुर्जरी ते ।
व्यपोह्यदर्पं चरणौ समेध्ये ॥[2]

એક પલ મંજરી જોઈ રહી. તેને ભાન થયું કે આ જ્ઞાનસૂરિનો ઇરાદો તેનું અપમાન કરવાનો નહોતો. તે જુવાન સૂરિને નિરખી રહી. તેની નજરે આગળ કદી પહેલાં જોયેલો વીતરાગ યતિ તેજસ્વી યોગી નજરે ચઢ્યો. તેને ચડેલો ક્રોધ ઊતરી ગયો, તેનો ગર્વ તેણે નકેરી દીધો. તે હસી પડી—નાની બાળા હસી પડે તેમ, "મહારાજ! મને ક્ષમા કરો. મેં એક વખત દીક્ષા લેતા પહેલાં આશીર્વાદ દીધો હતો. આજે હું સ્ત્રી છું—છતાં આપને આશીર્વાદ આપું ? મમ્મટ ને પાણિનિનું બંને પદ આપ જ પામો. મારો દર્પ ઓછો નહીં થાય—જરાય!" મંજરીના મધુર અવાજમાં ઉત્સાહપ્રેરક સંગીત હતું. તેના મુખ પર અંતરની આશાઓએ અનેરી તેજસ્વિતા ઝળકાવી હતી. તેના ઊમળકામાં હાથ લંબાવ્યો—અપૂર્વ ને અવર્ણનીય છટાથી.

હાથ લંબાવતાં મંજરીનો છેડો માથા પરથી ખસ્યો. ને પલવાર તેનું આખું માથું

---

1 સકલ શબ્દશાસ્ત્રની રચના કરનાર પાણિનિ પાસેથી શબ્દના વિવેકોને (વ્યાકરણને) તથા સાહિત્યશાસ્ત્રમાં મુખ્ય મમ્મટ પાસેથી અલંકારોને મેળવે છે તેવી ગુર્જર વાણીનો પુલક મારી સાથે શું વિવાદ કરી શકે ?

2 હે દેવી! નાના પ્રકારના શબ્દોથી અને અલંકારોથી પાણિનિશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ)ને મમ્મટશાસ્ત્ર (અલંકાર)નું ઉલ્લંઘન કરી કોઈ પણ ગુર્જરી વાણીને શોભાવશે તો તારો દર્પ દૂર કરી હું તારા ચરણમાં ફરી આવીશ

દેખાયું. ને તેના જ્વલંત સૌંદર્યથી ભભુકી રહેલા મુખની મોહકતા દુર્જય થઇ પડી.

સૂરિએ આશીર્વાદ સાંભળ્યો; સ્વરનું સગીત સાંભળ્યું; સૌંદર્યનું દર્શન કર્યું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એને માટે શો શબ્દ તે યાદ આવ્યો નહીં. તેના આત્માને અપરિચિત પવનનો સુસવાટો થયો. આ સ્ત્રીને સંતોષવા પાણિનિ થવાનો ઉત્સાહ આવ્યો. આ સ્ત્રીને નીરખવા—તે વિચાર કરી શક્યો નહીં. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં, તેના મગજમાં કડાકો થયો.—સ્થિર ને ઉર્મિહીણા તેના મગજની સરલ સપાટી તુટી હોય—ઉત્સાહથી ઉછળની માનવતાની ગગનચુંબી ઉર્મિઓ જાણે ફરી વળતી હોય એવો ભાસ થયો. તે ભયંકર વિપલમાં સૂરિપદ, વીતરાગપદ, અવિકારતા નજર આગળથી અદૃષ્ટ થઇ જતાં લાગ્યાં; શુષ્ક ને સ્નેહહીણા જીવનરણની ભયાનક નિર્જનતા ચારે તરફ પ્રસરી રહેલી જણાઇ.

આ બધું એક નિમિષમાત્ર ચાલ્યું. તે નિમિષમાં તેને ખાત્રી થઇ કે અવિકારતાનો ગર્વ ખોટો હતો.–તેને લાગ્યું કે એક પ્રતાપી મહાપ્રયત્ન વિના તે બચવાનો નહોતો, તેણે મહાપ્રયત્ન કર્યો; પોતાની પ્રબલ ઇચ્છાશકિતને એકાગ્ર કરી મગજની સ્થિરતા સાધી; અને એક ઉસ્તાદ ખેલાડી ક્ષોખંડના સળીઆને છેદથી વાળે તેમ તેણે બંડખોર મગજને વાળ્યું. તેણે મનુષ્યશરીરનું અશુચિત્વ સ્મર્યું. તેણે સ્ત્રીઓના સૌંદર્યમાં પાપનું મૂલ છે તે યાદ આણ્યું. તેણે અનિત્યાદિ વૈરાગ્યની બારે ભાવનાઓ મગજ આગળ આણી. તીર્થકરો પણ ઘાતીકર્મ ખપાવવા અઘોર તપશ્ચર્યા કરે છે તેનો વિચાર કર્યો.

બીજી વિપલે તેણે કામદેવનો નાશ કરનાર ચરમતીર્થંકર વીર પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યું.

તેનું મગજ જાણે તુટી જતું હોય એમ લાગ્યું–છતાં તેની ઇચ્છાશકિતએ દબાણ કર્યાંજ કર્યું. તેણે ધીમેથી મંજરી તરફ જોયું–અને તેના મુખને ધ્યેય ગણી શુકલ ધ્યાન કર્યું.

ઉર્મિઓથી અણજાણ તેના અંતરમાં થયેલા નામના તોફાનને અદષ્ટ થતાં વાર લાગી નહીં. આજન્મ અવિકારીના સ્થિર મગજને પલવારનો વિકાર વશ કરતાં વાર લાગી નહીં.

સૂરિ સ્થિર નયનોથી મંજરીને જોઇ રહ્યો. તેની એકાગ્રદષ્ટિએ તેનું માનુષી સૌંદર્ય ને મોહકતા પલટાઇ ગયાં.

તેણે મંજરીનાં નયનોમાં દિવ્ય તેજ જોયાં; તેના સ્ફટિકશા કપાળ પર અગાધ જ્ઞાનની રેખાઓ જોઇ; - તેનાં સૌંદર્યમાંથી વિશુદ્ધ

જ્ઞાનનાં શાન્ત રશ્મિઓ ફુટતાં જોયાં. સૂરિએ એકાગ્રતા વધારી તેમણે મંજરીના ખોળામાં વીણા પડેલી જોઈ. તેના પગ આગળ મયૂર બેઠેલો હતો. ઉત્સાહ પ્રેરતા હસમાવેલા તેના હાથમાં તેણે કમળ જેવું સ્વરૂપે મંજરી રહી પણ તેણે સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં

હેમચંદ્રે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા

"માતા ! તમારું વરદાન જરૂર ફળશે."

એક પળ તેણે નજર ઠારી નેટલા સમયમાં સૂરિએ યોગબળથી નિદિધ્યાસન સાધી હતી. તેણે પ્રણામ કર્યા, આખો માથાને ઉપાડી બધા તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ભાગ્યેજ કોઈ આ પ્રણિપાતનો અર્થ સમજ્યું. સૂરિએ શાન્ત અવાજે કહ્યું

" वाग्मिश्वरीं समाराद्धुं , यियासु काश्मिरं प्रति ।
साक्षात्त्वमेव मन्या त्वां नेताहं हि वरानने ॥[3]

મંજરીની આંખો હસી રહી. સૂરિના અંતરમાં જેટલો ઉત્સાહ આવી શકે તેટલો આવ્યો. આમ્રકના સુખનો પાર ન હતો. તે સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ તો બરાબર સમજ્યો નહીં પણ તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે મંજરીએ વિજય મેળવ્યો હતો.

"સૂરિજી ! આપ અહીંયાં ક્યાં સુધી રહેવાના છો ?"

"હું કાલે જઈશ."

"બા !" કહી વોસરી બધર બાબર કરતો અંદર આવ્યો તે આવી મંજરીને વળગ્યો અને બધા તેના તરફ જોઈ રહ્યા. મંજરીની આંખમાં હેત ઉભરાઈ રહ્યું.

"માતા ! આ તમારો છોકરો ?"

"હા મહારાજ !"

હેમચંદ્રસૂરિએ છોકરા તરફ એકી દૃષ્ટે જોયા કર્યું ને ગંભીર ચહેરે કહ્યું "માતા ! આ પુત્રની માતાને હું ફરીથી પ્રણામ કરું છું."

"કેમ ?"

"જિનશાસનનું સંરક્ષણ એનો પ્રતાપે થશે."

બધા સૂરિ તરફ ચકિત બની જોઈ રહ્યા. હેમચંદ્ર માત્ર ધ્યાનથી બાળકની મુખમુદ્રા જોયા કરતો હતો. તેના અવાજમાં શાંતિ હતી.

"મહારાજ ! શું કહો છો ?" અણજાણના મંજરીને ક્રમકમાં આવ્યા

"હા ! મારી નજરે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે."

"ત્યારે મહારાજ ! એક પૂછું ?" આતુરતાથી મંજરીએ પૂછ્યું

"શું ?"

"ભટરાજ ક્યારે પાછા આવશે ?"

સૂરિએ વહેમથી મંજરી સામું જોયું "મારી વિદ્યા એ સવાલનો જવાબ નહીં આપી શકે માતા ! હવે અમારો જવાનો વખત થયો."

"હા ! ઉભા રહો ભિક્ષા આપું" મંજરી ઉઠી તેના હૃદયમાં ખિન્નતા આવી. અમુક સેવાના પતિનો વિયોગ દુ:ખદ થઈ પડ્યો.

× × ×

બાજે દિવસે જ્યારે હેમચંદ્રસૂરિએ ભૃગુકચ્છ છોડ્યું ત્યારે સરસ્વતીનું વરદાન મેળવ્યાનો ગર્વ તેના મુખ પર હતો.

[આ વાર્તાનો વિશેષ અર્થ આવતા અંકમાં]

---

૩ સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરવા માટે હું કાશ્મીર જવાની ઇચ્છા રાખતો હતો પણ તમને જ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ માનીને હે [illegible] ! હવે હું ત્યાં [illegible] નહીં

સ્ત્રી–સંશોધક મંડળનો વાર્ષિક સમારંભ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૮ થી]

'પ્રમુખ સાહેબ ને સભ્યો ! આ કલિકાળમાં, આ સ્વચ્છંદના જમાનામાં અર્ઘ્ય આપવા લાયક સ્ત્રી મને એકજ લાગે છે

તે પતિપરાયણતાની મૂર્તિ છે બાલવય છોડ્યા પછી પતિ શીવાય બીજાની તેણે પરવા કરી નથી. બીજામાં તેને રસ પડ્યો નથી. બીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ તે જોઈ શકી નથી પતિની બેદરકારી હતી છતાં તેણે અસંતોષનો એક નિશ્વાસ મુક્યો નહીં. પતિ તેના પર નારાજ રહેતો. પણ તેણે પોતે તો નારાજ થવાનું કારણ આપ્યુંજ નહીં તે ઘણી વખત પતિના વિચારો જાણવા પામતી નહીં, છતાં તેનો રૂદરોગ કરતી નહીં. તે માત્ર પતિભક્તિમાંજ લીન રહેતી, ને પતિસેવામાં મગ્ન બનતી. પતિને આજ્ઞા કરવાનો અવકાશ રહેતો નહીં, કારણકે તે પોતાની ઇચ્છા બહાર પાડે તે પહેલાં તે તેની ઇચ્છા જાણી તે પ્રમાણે અભિપ્રાય ને આચરણ બદલતી કદી તેની ને તેના પતિ વચ્ચે મતભેદ, વિરોધ, કે તકરાર થઈ હોય એમ કોઈના સાંભળવામાં નથી. લોકોને, ઘરના માણસોને તેના વ્યક્તિત્વનું પ્રાબલ્ય દેખાતું, છતાં પતિ પાસે તે એની મેળે વગર મહેનતે, વગર દુઃખે, અદૃશ્ય થઈ જતું. પતિ ઘણીવાર આશા રાખતો કે એક વખતે તો આ તેનો હુકમ ન માને, એક વખત ધાર્યું ન કરે, એક વખત સામું માથું ઉંચકે પણ બીચારા પતિની આશા નકામી ગઈ. યોગ્ય પળે તે હાજર રહેતી ને યોગ્ય કામ કરતી પતિસામું તેનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય કદી શોભ્યો જડતો નહીં. પતિ સામે મનસ્વી આચરણ તેણે કદી કર્યું નહીં, પતિની તે ફરીઆદ કરતી નહીં, ને તેની સેવામાંથી ચળતી નહીં.

પતિ દેવતા જ્યારે રીઝ્યા ત્યારે પણ તે ફુલાઈ ગઈ નહીં. પતિની સ્થિતિ સુધરી તો પણ તેણે શીરપાવની આશા રાખી નહીં કે ઇચ્છા કરી નહીં છોકરા થયા પણ તેને પતિ કરતાં વહાલાં ગણ્યાં નહીં. જો પતિ રોગિષ્ટ થાય તો નર્મદાની માફક તેને તે માથે લઈ નીકળ્યા વિના રહે નહીં; જો વૈરાગ્ય સ્વીકારે તો તે ભભૂત લગાવી સંસાર છોડવો શરૂ કરે ને જો પુરુરવાની માફક પતિ કોઈ ઉર્વશી પાછળ ઘેલો થાય, તો ચાંદાયણ વ્રત કરી, પતિને ફતેહ ઇચ્છતાં પણ પાછી પાની કરે નહીં

આ લાલસાના, અસંતોષના, સ્વચ્છંદના, સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં આ સ્ત્રીએ આર્ય સતીઓની શોભારૂપ તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે. તે આ જમાનાની નથી પણ ભવ્ય ભૂતકાળમાંથી ઉતરી આવેલી હોય એમ લાગે છે. તેનેજ હું અર્ઘ્યોગ્ય ગણું છું '

ત્યાર બાદ રા બાઈ જયંતે ઉભા થઈ પોતાનું ભાષણ વાંચવું શરૂ કર્યું —

'પ્રેસીડેંટ સાહેબ ને સાહેબો ! આટલો વખત મેં જુદા જુદા ભાષણો સાંભળ્યાં તેમાં તમે જે જે સ્ત્રીઓને અર્ઘ્ય આપ્યાં છે તે જોઈ તમારી મનોદશા વીશે મને ખેદ થાય છે તમે બધાએ ખરું દૃષ્ટિબિંદુ ખોયું છે એમ મને કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

ગ બાર નજરે જીવન જોઈ રહેવું તેનાથી વધારે મોટી બેવકુફી મેં બીજી જોઈ નથી. ભાવાર્થ પ્રસરશે તો દુનીયાનું શું થશે ? એ બેવકુફી ચારે તરફ પ્રસરતી જોઈ મને ઘણી વખત જનતા તરફ તિરસ્કાર આવે છે. ગૃહસ્થો ! આ જગત મિથ્યા અને સંસાર માયાજાળ છે. ઇશ્વર છે કે નહીં તેનો નિર્ણય થઇ

શકયો નથી. આત્માના અસ્તિત્વમાં મૃગજલ જેટલું સત્ય રહ્યું છે. પુરુષ ને સ્ત્રી માત્ર પરપોટા છે.

આ પરિસ્થિતિમાં જેમ પરપોટા પહોળો વધારે તેમજ ત્યારે સરસ મનાવો જોઇએ. જે માણસ જુઠમાં જુઠ મેળવી દે એજ માયાનું રહસ્ય પામ્યો મનાય. તમે સત્ય, કે સંસ્કાર કે સહનશીલતા શોધતા ફરો છો! માયાવી જગતના પરપેટારૂપ મારા મિત્રો! અસત્ય-માં સત્ય જોઇ તમને કંપારી છુટતી નથી? માયાવી જગતમાં સનાતનની શોધ આદરી વિસંવાદ શા સારુ દાખલ કરો છો? જરા વિચાર તો કરો. જો સ્ત્રીઓ તમે કહો છો એવાંજ હોય તો આ ભૂતલ પર રહેવું ભારે પડી જાય.

અર્ધાંર્હ સ્ત્રી તો તેજ કે જે આ જગત્ જોડે એકતાનતા સાધી રહી હોય. તે જુઠનો અવતાર છે. તેની ઉમર પચ્ચીશથી પીસ્તા-લીશની હદમાં નક્કી ન કરી શકાય એવી છે. તેના માથાના કેશના કલાપથી તે પગનાં ત્રણ ઇચીઆં એડીના બુટ સુધી ને ઢોંગી છે, શું વાળ તેના પોતાના છે? શું આંખોની ભભક તેની છે કે સુરમાની છે? શું દાંતની રેખાઓ તેનાં પોતાનાં હાડકાની કે કોઇ બીજાની? શું તેનો મોહક રંગ તેનો પોતાનો કે પાઉડરનો? ગૃહસ્થો! એ વીશે સંશય ધરવાનું કારણ નથી. આ બધાંજ પારકાનાં ભાડુતી છે.

પોતાના ને પારકા વચ્ચે તેણે ભેદ ગણ્યો નથી. દરેકના પૈસા તેના પોતાના માન્યા છે; દરેકની મોજમજાહમાં, ભાગ લેવાના તેના અધિકાર વીશે તેને સંશય છે નહીં. શરમ મર્યાદા જેવી ચીજ તેણે જનમીને જાણી નથી.

આ સ્ત્રીનાં કેટલાંક લક્ષણો ઘણાંજ આકર્ષક છે. તે છટાથી હસહસતું જુઠું બોલી શકે છે. વચન આપે છે માત્ર ભાંગવાનો લહાવો લેવા માટેજ. નીમકહલાલીનું નામ સાંભળતાં તેને હસવું આવે છે. એકને એક સંબંધનો કંટાળાભર્યો ભાર તેનાથી પલવાર સહન થતો નથી. તેના જીવનમાં પતંગીઆના વિવિધ રંગો પુરાએલા છે; પણ એક રંગ એકથી બીજીવાર નજરે ચઢતો નથી.

શી તેની મોહભરી વાતચીત! તે વાદળ વીશે, ચાની કડકાઇ વીશે, તેના આભૂષણ વીશે એ ચાર ખાટાતીખા ટહુકાર નફટાઇથી ટહુકી શકે છે. પણ એક મીનીટથી વધારે વાર એક વસ્તુ પર તે ટકી શકતી નથી. તેને ગંભીર બાબત પર કંટાળો આવે છે; કવિતા ને ભાવના તરફ તે તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. ડહાપણ તરફ તેનો અણગમો ભારે છે. તેના અવાજમાં વૈવિધ્ય કૃત્રિમ છે; તેમાં ભાવનાદર્શકતા જણાય છે તે પણ પોકળ છે, ભાવ અનુભવવો તેને મન અક્ષમ્ય નિર્બલતા છે. ઉત્સાહ કે પ્રેમને તે અધોગતિનાં ચિન્હો લેખે છે, પુરુષો તેને મન રમકડાં છે. અને પોતાને તે રમકડુંજ માને એવું ઇચ્છે છે. તેની હાજરીમાં જગતના મોહક મીથ્યાપણાનું ભાન આપણને થાય છે; અને જીંદગીમાં ગંભીર બની રહેવાની નિરર્થકતા સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આ રસભરી સુંદરી કલાવિધાયક છે. જીવનમાં અસત્ય ઉતારવાની તેની કલા—ગાંધીજી સત્ય ઉતારે છે તે કલાથી પણ ચઢે છે. તેનું અસત્ય પણ ગાંધીજીના સત્ય જેવું તરી નીકળે છે. આ સત્ય પાછળ ફાંફાં મારતાં સંસારરણમાં એ એકજ માત્ર લીલી વેલ મેં જોઇ; અને ગૃહસ્થો તેને હું મારો અર્ધ્ય આપું છું.”

ત્યાર બાદ રા. ભાઇ ચંદ્રાપીડે પ્રમુખની સૂચનાથી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.—

સજ્જ્નો! સ્ત્રીઓનો પરિચય કરતાં અને તેમના ચારિત્ર્યનું નિરીક્ષણ કરતાં વખત વ્યર્થ ગયો હોય એમ લાગે છે. તેમના સ્વભાવની ચંચળતા તેમના ચારિત્ર્યની કચાશ, તેમના અંતરની અણુવકતા મને એટલી સાલે છે કે હું તેમની સોબતનું દુર્ભાગ્ય સહી શકતો નથી. પણ આખરે એ બધામાંથી મને એક અપવાદરૂપ જડી, અને તેને મેં અર્ઘ્ય આપવા માંડ્યો.

હીરા સમાન તે સુંદર ને તેજસ્વી છે. તે આવે છે ભપકાથી, તેના છાટા છટાદાર શરીરને જરાક ડોલાવતી—તેના નયનોના તેજ ઝાંખા ખંડને ઉજ્જવળ કરતી. તેનું તેજસ્વી રૂપ બધાની નજર આકર્ષે છે, તેની શરમાળ રીતભાત બધાને માન ઉપજાવે છે

તે દરેક વિષય પર જાણે ખંચાતી હોય, જાણે જ્ઞાન મેળવવા માગતી હોય તેવી રીતે વાત કરે છે, સવાલ પુછે છે, અને તેનો ધીમો મીઠો અવાજ મોહિની પ્રસારે છે. દશ મીનીટની વાત પછી મળવા આવનાર આટલી બધી હોશીઆરી, ગૌરવ, છટા ને નમ્રતા જોઇ ગુંચવાય છે કે આની પ્રશંસા કરવી કે માન આપવું કે આશિષ માગવી.

પણ મળનારને ભાન નથી કે આ નમ્રતા, આ શરમાળપણું, આ જીજ્ઞાસા માત્ર સાધનરૂપ છે. તેની પાછળ ચપકર ને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ મળવા આવનારની કીંમત કરે છે, નિશ્ચલ સ્વાસ્થ્ય તેનામાં રહેલી નબળાઇ શોધી રહ્યું છે, ને પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ પોતાની જીવનઘટનામાં તે ક્યાં મુકાય તો વધારેમાં વધાર ઉપયોગી થઇ શકે તેનો નિર્ણય કરી રહી છે

બીચારો કોઇ આવનારનું કંઇ ચાલવાનું નથી. સુશીલતા તેને મહાત કરશે, મોહક તેની સાન ભુલાવશે. આતિથ્ય તેની સાવચેતી વીસરાવશે. જો આ બધાથી તે એ ભ્રમ-વિધાતાની જાળમાં ન પડ્યો તો પણ આખરે તે બગલનો નથી તેના ચારિત્ર્ય તેની શક્તિ તેની બુદ્ધિના એકે એક વિભાગને સરસ ન્યાય મળવા માંડશે, આસપાસના નગરસંબંધી આ જાદુગરની ઇચ્છાનુસાર વાતાવરણ તે બીચારાની આસપાસ પ્રસરવા મંડી જશે. નહીં તો, નજીવી બાબતમાં તેની મદદ માગી તેની આત્મરક્ષક વૃત્તિઓ ઉત્તેજી મુકશે. પણ આખરે તેને શરણ થયા વિના છુટકો નથી.

આ બધાનો મુદ્દો એવો સરળ છે કે સમજતા બે વર્ષ સહેજે નીકળી જાય. તે દૃઢ પતિપરાયણ છે; તે પૈસે ટકે સુખી છે. તેને મોજમજાહ ઘણી પ્રિય નથી. તેને સત્તાનોજ માત્ર શોખ છે. તેને માટેજ તે જીવે છે તેના પ્રશંસકો અને અનુચરોનું સૈન્ય વધારવું એજ તેનો હેતુ છે.

આ હેતુ પુરો પાડવા તે ભગીરથ મહેનત ઉઠાવી શકે છે. અને મહેનત એવી સ્વસ્થતાથી, એવી દૂરંદેશીથી, ને એવી અડગતાથી કરે છે કે ક્ષણિક વિજય મળતાં તેને વાર લાગતી નથી. કોઇકજ વાર તેનો જીવ અશાંત હોય, હૃદય ક્રોધગ્રસ્ત હોય અથવા પ્રયત્ન નિષ્ફલ ગયો હોય ત્યારે તેના શાંત સ્વરૂપની નીચે ધગી રહેલા વિનાશક અગ્નિજ્વાળાઓનું ક્ષણિક દર્શન થાય છે બીજી પળે સ્વરૂપ પલટાય છે. તે શાંત ને સૌમ્ય બને છે.

તેના સ્વજન ને મિત્રનું મંડળ જ્યાં સુધી તેનું મંડળ કહી શકાય ત્યાં સુધી તેનીજ આસપાસ ફરે છે અને એ મંડળ તરફ તે અદ્ભુત મમતા દાખવી શકે છે પણ વાદળના રંગ ફરે તેમ તેના મોં પરના ભાવ ફરે છે, ને ચબરાક બુદ્ધિનો ચમત્કાર બુદ્ધિશાળીઓને પણ આંજે છે. તેની પાકાઇ ને મુત્સદ્દીપણાનો પાર કોઇ જોઇ શક્યું નથી. જરૂર પડે મેરાએલા

પેગંબરની વાક્પટુતાથી તે બોલી શકે છે. પ્રસંગે ઝેરીમાં ઝેરી મદેણાંથી ડામી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીમાં ને મીસરમાં હોત તો બાપડા એંટની પાસે ત્રણ ભુવનનું સામ્રાજ્ય ખોવડાવત; જહાંગીરના દરબારમાં હોત તો બીચારી નુરજહાંના ભાગ્યમાંથી સામ્રાજ્ઞીપદ ખુંચવી લેત. વીલાયતમાં હોત તો એક જુમલે પાર્લામેન્ટ વિસર્જન કરાવત. વીસમીસદીના ગુજરાતમાં તે સુશીલ ને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહિણી થઇ રહી અમર ઇતિહાસમાં નામ લખાવવાની આકાંક્ષા છોડી બેઠી છે.

તેનેજ હુ મારો અંતરનો અર્ધ્ય અર્પું છું.

પછી રા. ભાઇ ચારુદત્તે પોતાનો લેખ વાંચી સંભળાવ્યો:—

"પ્રમુખ સાહેબ! મારા મિત્રો પોતાનો અર્ધ્ય આમ દરેક પ્રકારની સ્ત્રીઓને આપતા જોઇ મને ખેદ થાય છે. આ દુઃખમય સંસારમાં જ્યાં, 'સહન કરવું એજ લ્હાણ છે,' ત્યાં જેણે આખું સારી જીવન વીતાવ્યું હોય અને ક્રાઇસ્ટની માફક જીવનાંજીવન 'ક્રોસ' સહ્યો હોય તેનેજ અર્ધ્ય તો માત્ર ઘટે.

એક સ્ત્રી એવી મેં જોઇ હતી. તે કોમળ વયે વિધવા થઇ ત્યારથી સેવા ને સહનશીલતાનાં વ્રત આચરવાનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થયો. એવા પ્રસંગો તેને પ્રાપ્ત થયા છતાં તેની શાંતિ ડગી નહીં, તેનું ધૈર્ય ખુટયું નહીં, તેની મૃદુતા પલટાઇ નહીં, તેના આનંદી સ્વભાવમાં કર્કશતાનો સંચાર થયો નહીં. તે હસને મોંઢે જીવન વીતાવી રહી હતી.

તેનું મૃદુ, મ્લાન, ને ગંભીર હાસ્ય બધાંનું હૃદય પીગળાવતું. પૂજ્યભાવ જેણે કદીએ જાણ્યો નહોતો તે તેની સાથે આદરથી વર્તવા લાગ્યાં; અને દુઃખ દેનારાઓ તેની પાસે કૃતજ્ઞતાના અણજાણ્યા પાઠો શીખવા લાગ્યા.

તેને સમ ખાવાને એકપુરું સંતાન હતું. બીજાં છોકરાં વચ્ચે ને આ સંતાન વચ્ચે તેણે ભેદ ગણ્યો હોય એવું કોઇની જાણમાં નથી. પોતાના સંતાનને ઘણી વખત અન્યાય થતો જોઇ તેની આંખમાં અદેખાઇ કે ક્રોધ આવ્યાં હોય એમ કોઇએ સાંભળ્યું નથી.

છોકરાની વહુ આવી; પણ તેણે સાસુને સંતોષી નહીં. પણ આજન્મસહનશીલતાની અદ્દભુત કલાથી તેણે હસ્યાં કર્યું. મરણ સુધી તેની મીઠાશ તેવીને તેવી અમીભરી રહી. ત્યાં સુધી શીરપાવના તેણે આશા રાખી નહીં.

સહનશીલતાની સિદ્ધિ એજ છેલ્લે સુધી તેના જીવનનો મહામંત્ર હતો. સેવાધર્મનું

જ્યારે મર્યાદા કે સંસ્કારી થવું જોઈએ? પુરુષ જાતિએ રચેલા ત્યારથી નિયમોએ સ્ત્રીઓના સ્વભાવને એવો વિકૃત કરી નાખ્યો છે કે ગમે તે ઉપાય કરે પણ એ સ્વભાવ બદલવો અશક્ય થઈ પડ્યું છે આવા વિકારમાંથી બચી ગયેલી એકજ સ્ત્રી મને મળી તેજ મને આદર્શ લાગે છે.

તે કુળવાળી છે, ને પરણીને સુખી છે, તેને છોકરા છે, સગાસંબંધીઓનો સ્નેહ તેણે મેળવ્યો છે છતાં તે "ટામ-બોય" (તોફાની છોકરા)નો ભાસ કરાવી શકે છે. પુરુષને રીઝવવા નક્કી કરેલી વસ્ત્રપરિધાનની રીતિઓની તેને પરવા નથી તે આકર્ષક લુગડાં પહેરતી નથી, ઘરેણાંને અડકતી નથી માથે ઓઢવું જ જોઈએ એવા શિષ્ટાચારની સદાય અવગણના કરે છે

પુરુષો જોડે વાત કરતા તે નથી ખચકાતી કે કૃત્રિમ શરમાળપણાનો ડોળ કરતી પુરુષો સાથે સ્નેહભરી મૈત્રી રાખવામાં તે દુષણ દેખતી નથી.

ગૃહિણીપદનું આડંબર વહોરવા તે ખુશ નથી. તેનું ઘર સરકાર ઉગાડવાનું ઉમ્માગૃહ નથી. પણ કોલેજના છોકરાઓના 'બોરડીંગ'નો ખંડ લાગે છે. એક ખુણે બુટનો ઢગલો, એક ખીંટી પર સ્ત્રીપુરુષના પોશાકના સમૂહ, જમવાની ટેબલ પર ગ્રહા કરવાનો યત્ન, અને રોટલી વણતાં વણતાં વાંચવા માટે ખુલ્લું પડેલું પુસ્તક—ગુજરાતનાં. તેના શીવાય બીજા ઘરમાં આ વસ્તુઓ નજરે ચઢતી નથી કોલેજ છોડ્યા પછી આવી નિર્દોષ બહુતા મેં બીજે ઠેકાણે જોઈ નથી તેના પતિ જોડેનો તેનો સબંધ ભક્તિનો, સરકારી સ્નેહાવનાનો નથી, પણ બે સમોવડીઆ ને તોફાની મિત્રનો છે ઘણી વેર આજના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે તે તેની ખબરઅંતર નથી પુછતી. પણ સવારે જતી વખતે જે વાત અધુરી રહી હતી તે પાછી શરૂ કરે છે. જરૂર પડે તો તેના પતિને છોકરૂં લઈ છાનું રાખવાની સૂચના કરી દે છે. અને છતાં પતિ જોડે અભેદ મૈત્રી તેણે સાધી છે પતિને શાંતિ વખત છે ને નહીં મળતી હોય—પણ સહચાર તો જરૂર મળે છે.

આ સ્ત્રીથી વધારે વીશ્વાસુ, પ્રમાણિક, સાચો મિત્ર મળવો અશક્ય છે. મિત્રો જોડે જાતીય ભિન્નતા પર રચાયેલા સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના અસ્વાભાવિક અંતરને આણતી નથી. તેના હાજરીમાં સ્ત્રીઓના આચારવિચાર ને પુરુષોના આચારવિચારથી જુદા નિયમો લાગુ પાડવા બદલ સદીઓ થયા પ્રયત્ન કર્યા કર્યો છે તેનો ખ્યાલ તેને આવતો નથી. તે પુરુષોના દ્રષ્ટિએ સંસાર જોઈ શકે છે, ને સ્વજાતીય મિત્રની માફક સલાહ આપી શકે છે. આશ્વાસન શોધતા મિત્રને નખરાં, મીઠાશ કે પ્રેરણા મળતા નથી, પણ અનુભવી સન્નારીની સચોટ ચાકરાઈ ને તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિનો લાભ મળે છે તેની વ્યવહારુ શક્તિ અજબ છે, એટલે શાન ને કૃત્રિમ ડહાપણમાં તે એમી શકતી નથી ને તરત છુટી કામે વળગે છે મુશ્કેલીઓ ફેડે ન, ન જડનો રસ્તો દેખાડે છે

તમે તેના તરફ સ્ત્રી-સન્માન વૃત્તિ રાખી શકતા નથી, કારણકે નિર્બલતા કે સુકુમારતા તે દેખાડતી નથી. તમારા પાસે તે કૃત્રિમ સન્માનની આશા રાખતી નથી. પણ તમારા સમાનડોઆને આપો તેવું માન પોતાની કલાથી લે છે.

સાધારણ રીતે પુરુષો સ્ત્રીઓ પાસે શાતા કે પ્રેરકતા માગે છે, અને જે સ્ત્રીઓ તે આપી શકે તેને અર્ધ્ય આપે છે. શાતા ને પ્રેરકતા માગવી એ મારે મન નિર્બળતાનું લક્ષણ છે ખરા પુરુષને મિત્ર જોઈએ છે, તે

પદ આવીજ સ્ત્રી લઇ શકે. મારે હું મારો અર્ધ્ય તેનેજ આપું છું.''

પછી પ્રમુખનું નિમંત્રણ સ્વીકારી ર. ભાઈ ફુલસહેડ ઉભા થયા, અને તેમણે પોતાનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું.

"જે સ્ત્રીને હું મારો અર્ધ્ય આપું છું તે નવીન ગુજરાતનું અનેરું પુષ્પ છે. પંકજની માફક તે પરિસ્થિતિ છોડી ને ઉંચી ઉગી રહી છે. તેના આલ્હાદજનક ડોલનમાં નવયુગના સંસ્કાર ને સ્વાતંત્ર્ય અને જણાય છે.

તે યુવતી સુંદર નહીં પણ સ્વરૂપવાન છે. તેની આંખો દરેક ભાવે ચમકી શકે છે. તેનો મીઠો અવાજ દરેક લાગણી દર્શાવી શકે છે. તેના હાસ્યમાં મોહકતા વધારે છે કે તોફાન તેનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી; પણ તે હસે છે ત્યારે સામાનું અંતર સ્વાધીનતા ખોઇ બેસે છે એ નિઃસંશય છે. દરેક કલા હાથ કરવાનો ઉત્સાહ તેનામાં છે. તરતાં, મોટર હાંકતાં, ઘોડે બેસતાં, ટેનીસ રમતાં, ચીતરતાં, ગાતાં, લેખ લખતાં, કે ભાષણ કરતાં એકદમ શીખી જાઉં એવી હોંસ તેને દિનરાત થયાં કરે છે. તેણે સારી કેળવણી લીધી છે. અને તેને વધારે સારી કરવા મથે છે.

મોટા મોટા લેખો ને પુરુષોને તે સમજવા પ્રયત્ન કરે છે; અને તેના પર કોઇએ વિવેચન કર્યું હોય તો સમજી શકે છે, અને થોડુંક પોતે પણ કરી શકે છે. વાતમાં ઝમક આણવા પુરતી સમજ તેને રાજકીય બાબતમાં પણ છે, અને કોઇ પણ વિષય પર બીજા પાસે વાત કરાવી શકે છે, ને પોતે પણ કરી શકે છે એવી છાપ પાડી શકે છે.

તે દીવાનબહાદુર છે. જુના પર્જાતિસ્ત્રઓને તેડવામાં તેને મજાહ પડે છે. લોખાવાઓને ડારવામાં તેને રસ પડે છે. પુરુષોની પ્રવૃત્તિ અને જીવનનું નિરીક્ષણ કરવામાં મજાહ પડે છે; અને તેમની સાથે સમાનતાથી વર્તવા માંડે છે. કોઇ પુરુષ રખેને સ્ત્રી જાતિ પર ચલાવાતી સજ્જનજુની હકુમત ચલાવી દે એવા ભયથી તે શબ્દે શબ્દમાં પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય દર્શાવે છે.

તે એક મોહક બંડખોરિણી છે તેના સુકુમાર સ્વભાવમાં તોફાન કરવાનો અસ્પષ્ટ ઉત્સાહ ગણ્યા કરે છે. એ તોફાનમાં દ્રૌપદીનું ગૌરવ ને શર્લેની રસજ્ઞતા શમાવી શકે છે. ઘણા લોકો આ ઉત્સાહ તરફ તિરસ્કારની નજરે જુવે છે. મને તે એની મોહકતાનું પ્રથમ લક્ષણ લાગે છે.

તેનો આત્મા પરમ સંસ્કારી છે. તેનો પરાગ ચારે તરફ પ્રસરે છે; અને અશાંતને શાતા મળે છે; અણઘડ ઘડાય છે, સંસ્કારીને સૃષ્ટિમાં એકતાનતા પ્રસરતી લાગે છે. તેની હાજરીમાં આવતાં સંસ્કૃતિનાં સોપાન પર ચઢ્યા હોઇએ એવો ખ્યાલ થાય છે.

સામાન્ય જનોને આ સ્વાતંત્ર્ય ને સંસ્કારિતાનું વિલક્ષણ મિશ્રણ સમજાતું નથી. જે ન સમજાય તેમાં દુષણ માની લેવું એ અધકારગ્રસ્ત મગજનો પહેલો સિદ્ધાંત છે. આ સ્ત્રીની સંસ્કારિતા તેજ તેની વિશુદ્ધિની જનેતા ને સંરક્ષક છે. ઉંડલે શ્વાસે પણ તે સંસ્કારિતા પમર વરે એમ તેને જોનારને તરત લાગે છે.

તેની હીમત, બુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને સંસ્કારથી આકર્ષાઇ સંસ્કારી પુરુષો તેની પાસે સહાનુભૂતિ ને પ્રેરણા માગે છે. તેની એક દૃષ્ટિ, એક હાસ્ય, એક અભિનંદન પ્રયત્ન પ્રેરે છે, પુરુષત્વને કસોટીએ ચઢાવે છે. તેની પ્રેરણા પામેલા પુરુષોના સમાજની સ્થિતિ અનાથની રાજકુંવરીઓના સ્મિતથી પ્રેરાયેલા યોદ્ધાઓની નીતિરીતિનો કંઇક ખ્યાલ આપે છે.

પ્રેરણાનું ઝરણું તે રોકી શકતી નથી છતાં તે કોઈને પીરસવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. રૂપને સ્વાતંત્ર્ય ઓછું થઈ જાય એવી કૈંક બીક તેને રહેતી લાગે છે. પ્રેરણા વાંચતા પુરુષો તરફ તે મશ્કરીની દૃષ્ટિએ જુવે છે. આ નવા પ્રકારનો સિંહ. આ નવા ચટાપટાનો વાઘ; આ નવી શક્તિવાળું માંકડું એ બધા મારી ડુગડુગીના અવાજથી નાચે છે—એમ એને લાગે છે પણ ડુગડુગીનો અવાજ સાંભળી સ્વમાનભંગ થયેલા પુરુષો નાસી જાય છે; ને તેનો સુંવાળો આત્મા દુઃખ પામે છે. તે બીચારા આત્માને ભાન નથી કે પ્રેરણાના વાંચ્છકો પ્રેરણામૂર્તિને આરાધવા મથે છે, મશ્કરીને નહીં. તેમને ઉત્સાહમંત્ર જોઈએ છે, ગુલામગીરી નહીં.

આ નવયુગની પ્રતિમાની જેવી અદ્ભુત પ્રેરક શક્તિ છે, જેવા અનુપમ સંસ્કાર છે તેવોજ તેનો આત્મા વ્યોમવિહારી છે. જો એ કોઈને ખરા અંતરથી પરણવાને સંકલ્પ કરે તો તેનામાં અનન્ય પ્રેમ ને વીરતા પ્રગટાવે. જો સાહિત્ય કે રાજકીય પ્રગતિને પંથે પળે તો નવો સંપ્રદાય સ્થાપે. જો તેનો સંસ્કારી આત્મા કોઈ બીજા આત્મા જોડે નિર્મળ અભેદ સહચાર સાધે તો સ્વર્ગની પરે અમરાપુરી ઉતારે.

સભ્યો ! આ ચિત્રમાં ખોડ ઘણી છે. ખોડ ન હોય તો મનુષ્યજાત વહાલી કેમ લાગે ! છતાં આ નવયુગની મનોહારી સ્ત્રીને મારો અર્ઘ્ય આપું છું."

ત્યાર પછી રા. બાઇ રમણીનિધિ પોતાના ચરખા મુકી પોતાનો લેખ વાંચવા તત્પર થયાં

"મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ ને સભ્યો ! મારા જેવો એક વિજ્ઞાનવિષયની અભ્યાસી પ્રમુખ સાહેબે પુછેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય ઉતાવળમાં કે ઉમળકાથી આપી શકે એમ નથી. સ્ત્રી એ સૃષ્ટિવિકાસનું પરમ સાધન છે. અને એવા અત્યંત ઉપયોગી બળનું નિરીક્ષણ એ દરેક દૃષ્ટિએ ઘણીજ અટપટી વસ્તુ છે.

પ્રથમ પ્રકૃતિ અમર થવાને માટે સ્ત્રીને સાધન બનાવી સર્જનને આકર્ષણનું શસ્ત્ર તેના હાથમાં મુકે છે. અને તે શસ્ત્રથી પોતાની જોડી ખોળી તે જાતિને અમર કરવા મથે છે. મનુષ્યવિકાસમાં સ્ત્રી રક્ષક બળ છે; પુરુષ સંવર્ધક બળ છે. જાતિની આબાદી સ્ત્રીજાતિની શક્તિ પર અવલંબે છે.

જાતિજાતિ વચ્ચે ભયંકર રસાકસી ચાલી રહી છે. જે જાતિઓ સશક્ત ને પ્રભાવશાળી હોય છે તે જીવે છે, પૃથ્વીને પ્રતાપી ને સુખી કરવાને સાધનભૂત બને છે. જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર નિર્બળતા અને દુઃખ વ્યાપી રહ્યાં છે, ત્યાં સુધી સશક્ત જાતિઓ વધે એવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ તેજ પ્રમાણે અશક્ત જાતિઓનું પૃથ્વી પરથી ઉન્મૂલન કરવું જોઈએ. જ્યાં સુધી નબળી, રોગિષ્ટ, અવિકસિત, કે ડુક્કરજાતિ જાતિઓ પૃથ્વીને ભારે મારે છે, ત્યાં સુધી સુખ, શક્તિ કે ખરો આનંદ દુનીઆમાં દેખાવાનો નથી.

જાતિ રક્ષવાનું કે વિનાશ કરવાનું પ્રથમ સાધન સ્ત્રી છે તે હું આગળ કહી ગઈ. જેટલે અંશે સ્ત્રી સશક્ત જાતિને અમર કરે છે કે અશક્ત જાતિનો વિધ્વંસ કરે છે તેટલેજ અંશે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તેને પૂજનીય કે અપૂજ્ય માની શકાય એ વાત નિ:સંશય છે.

હવે એવી પૂજનીય કે અપૂજ્ય સ્ત્રીનો નિર્ણય કરીએ.

ગુજરાતી જેવી નિર્બળ કે અશક્ત જાતિ પૃથ્વી પર ભાગ્યેજ મળશે. આપણું સરાસરી આવરદા પુરૂં પચ્ચીસ વર્ષનું પણ નથી; આપણી સરાસરી ઉંચાઇ પાંચ ફુટ પણ નથી. આપણે ત્યાં બાળકોના મૃત્યુની

સરાસરી સેંકડે ૨૫ ટકા; આપણે ત્યાં રોગ વીગેરેનો પ્રચાર બીજા બધા દેશોથી વધારે છે; આપણા યુવકવર્ગમાં ૮૯ ટકા નબળા, રોગગ્રસ્ત ને નિર્જીવ હોય છે; આપણી કાર્ય કરવાની શક્તિ બધી પ્રજાથી કમ છે એ મેં મારા એક જાણીતા લેખમાં સિદ્ધ કર્યું છે, અને એ વાત જેણે ગુજરાતી તેમજ બીજી જાતિના નોકરો રાખ્યા છે તેમને વિદિત છે. આવી શારીરિક નિર્માલ્યતાને પરિણામે, આપણા દેશમાં બુદ્ધિનો કે ચારિત્ર્યનો વિકાસ સંભવતો નથી; દ્વેષ, ક્રોધ, લોભ અને ધનસંચયની ઇચ્છાનું પ્રાબલ્ય ચારે તરફ વધે છે; અને અપૂર્વ પશુ (Blonde Beast) આ જાતિમાં પાકે એ અશક્ય થઇ પડયું છે.

તેથી તમે મારા મત જોડે સમત થશો કે આપણી અશક્ત ને નિર્માલ્ય જાતિ પૃથ્વી પરથી વહેલી ઉખડી જાય તેમાંજ જાતિવિકાસ ને ઉત્ક્રાંતિના લાભો સમાયા છે. જ્યાં સુધી આવી જાતિની વૃદ્ધિ થવા દઇશું ત્યાં સુધી મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિ થવાની નથી, અને રોગ અને દુઃખ નિર્મૂલ કરવાના બધા ઉપાયો નિષ્ફલજ જવાના.

મનુષ્યજાતિને સદ્ભાગ્યે ગુજરાતી પ્રજાનું ઉન્મુલન ઝપાટાભેર થતું જાય છે; અને ભાવિ અપૂર્વતાનો અરુણોદય પાસે આવતો જાય છે, ત્યારે આ ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિમાં બાપડાં બીચારાં મનુષ્યજંતુની નિર્માલ્ય જાતિ નહીં વસે પણ કોઇ બીજી પ્રતાપી જાતિનાં સશક્ત વિજયી ને સ્વતંત્ર સંતાનો વસશે. જે સાધન આ અરુણ વહેલો ઉગાડે, ઉત્ક્રાંતિક્રમની નેમ વહેલી સાધે તેની કીંમત કરી કરાય તેમ નથી.

આ સાધન તે એક પ્રકારની ગુજરાતણ સ્ત્રી. અને ઉત્ક્રાંતિક્રમ સાધવાના આ પરમ બળને હું વંદન કરું છું.

આ પ્રકારની સ્ત્રી મળવી મુશ્કેલ નથી. દરેક શહેરમાં, ને ખાસ કરીને કેળવાયલા વર્ગમાં, ફરવાની જાહેર જગ્યામાં અને સ્ટેશન વીગેરે સ્થલમાં તરત દેખાઇ આવશે. તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

તે રંગે ફીકકી છે, તેની કમર સીધી રહી શકતી નથી. તેનું મોં નિસ્તેજ છે તેની આંખો મોટી છે અને તેમાં અસ્વાભાવિક તેજ દેખાય છે. તેના શરીરનો ઘાટ બે સીધી રેખાનોજ બનેલો હોય છે. સ્તન કે નિતંબથી તે સીધી રેખામાં વિકાર થતો નથી.

અઠવાડીઆમાં ત્રણ દહાડા તેનું માથું દુખે છે; પંદર વર્ષે તેને હીસ્ટીરીઆ થાય છે. ઉત્ક્રાંતિક્રમનું પરમ સાધન જે સ્ત્રી, તેના અસ્તિત્વનો હેતુ સંતાન જણવાં. એ સ્વાભાવિકમાં સ્વાભાવિક કાર્ય તે સાધારણ રીતે કરી શકતી નથી.

તે દુઃખ સહી શકતી નથી, તે ખાઇ શકતી નથી, તે ચાલી શકતી નથી. તે બીજાને દુઃખી કરે છે; કૃત્રિમ ભાવમયતા અનુભવી શકે છે. પતિનો વિયોગ પલવાર વેઠી શકતી નથી. તે જીવનમાં રસ દેખાડે છે, છતાં એક પણ કામ રસ લઇને કરી શકતી નથી. નિર્દોષ ઉત્સાહ ને તોફાનથી તે કંટાળે છે. આ બધાં રોગિષ્ટ માનસિક દશાનાં લક્ષણો છે.

આ સ્ત્રી છોકરાં નથી ઉછેરી શકતી કે નથી કેળવી શકતી. તેને છોકરાં ગમતાં નથી પણ દેવના ઘરની વેઠ લાગે છે.

તે શારીરિક કસરત કરતી નથી. અને તે તરફ આકર્ષાતી નથી.

ગૃહસ્થો! શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આ સ્ત્રીજ ખરી સેવા બજાવી રહી છે. એ આપણી નિર્જીવ જાતિનો અંત ઝપાટાભેર પાસે આણતી જાય છે—ને તેટલે અંશે મનુષ્યજાતિનો વિજય સાધતી જાય છે. અને તે કેવી રીતે?

તે સંતાન જણતી નથી. જણે છે તો તે કાર્યમાત્ર મરણ પામે છે જો ભુંચેચુકે તે અને સંતાન જીવે છે તો સંતાન ટુંક-જીવી ને રોગિષ્ટ હોય છે. ને પોતે પાંચ વર્ષ સુધી રસુથી પીડાય છે. ઘણે ભાગે તે અને સંતાન બન્ને થોડે વર્ષે સરી જાય છે, અને એક નિર્જીવ જાતિના કુટુંબની સમાપ્તિ થાય છે.

આમ દર વર્ષે અનેક સ્ત્રીઓ આ સૃષ્ટિ ક્રમનું અપૂર્વ કાર્ય કરી રહી છે, અને તે દિવસે દિવસે એટલું ઝપાટાભેર ચાલતું જાય છે કે ગુજરાતી પ્રજાનો અંત થોડાએક વર્ષોમાં આવી રહેશે એમ મને જણાય છે.

એક નિર્જીવ જાતિનું ઉન્મૂલન સાધવા અને મનુષ્યવિકાસનો વિજય સાધવા તત્પર બનેલી આ ગુજરાતી સ્ત્રીને જ માત્ર અર્ધ્ય ઘટે છે. તેથી આ પ્રસંગે ઇતિહાસમશહુર, પણ જીવવાને નાલાયક પ્રજાનું નિકંદન કાઢવા કાર્યસાધક સહચારિણીને હું અર્ધ્ય આપું છું; અને અનેકાનેક વાર પ્રાર્થું છું કે તેના ખપ્પરમાં બધાને લઇ આ ભૂમિને યોગ્ય પ્રજાને વસવા લાયક જલદી બનાવે"

સભામાં કુમારી વસુની એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળી રહેલા શ્રોતાજનોને કાને પ્રવચકાસનો ધુધવાટ સંભળાયો. કોઇને બોલવાના હોશકોશ રહ્યા નહીં.

પણ પ્રમુખ મહાશયે સ્વસ્થતા મેળવી અને ત્રાસથી આવેલો પરસેવો લુછ્યો.

તેણે ખુરસી ખસેડી અને રા. રસનિધિના ભાષણનો ભંગ તૂટ્યો. બધાએ નિઃશ્વાસ મૂકી, ગુજરાત હયાત છે તેનો પુરાવો જોવા ચાર તરફ જોયું: અને પ્રમુખને ઉભા થતા જોઇ તાળીઓથી તેમને વધાવી લીધા.

પ્રમુખ રા. ભાઇ એડીપોલોએ પછી પોતાનું ભાષણ મોટેથી શરુ કર્યું.

"સભ્યો ! અત્યારે બોલવા ઉઠતાં મને આનંદ થાય છે. આવા વિદ્વાનોની સભાનું પ્રમુખ સ્થાન હું કદી પણ લેવા લાયક હોઇશ એવો મને અત્યાર સુધી ખ્યાલ નહોતો (તાળીઓ) મે બધાનું ભાષણ ધ્યાનથી સાંભળ્યું છે, અને મને આ મંડળ માટે એક રીતે ખેદ થાય છે. મારે કહેવું પડે છે કે તમે બધા આજે મંડળમાંથી બરતરફ થઇ ગયા છો ! (અજાયબીનો ધબકાર) કાનુન સત્તરમાના શબ્દોમાં કહું તો તમે અંગત પક્ષપાત કે દ્વેષથી વિવેચન કર્યું છે (ના. ના.ના પોકારો)

તમે ના કહો છો–પણ હું હા કહું છું. તમારા જીવનના સફાઓ ઉકેલી તમારી અર્ધોઈ શી કોણ છે તે હું નક્કી કરવા માગતો નથી એટલે તમે બરતરફ થવા લાયક છો, પણ તેમ કરનારને અભાવે તમે સભ્યો તરીકે કાયમ છો, ને આપણું મંડળ જીવતું રહ્યું છે (તાળીઓ.)

આપણા મંડળને સદ્‌ભાગ્યે એક સભ્ય એ કાનુન તોડી શકે એમ નથી. તે હું છું અને મારે જ નસીબે ઉપસંહાર કરવાનું આવ્યું છે તે જોઇ મને ચોક્કસ લાગે છે કે ગુર્જર-સ્ત્રીઓનું ભાવિ સોને મઢેલું છે. (તાળીઓ) ગૃહસ્થો ! હું તમારા જેવો એકદેશીય નથી. રા. ભાઇ પુરુરવા જેવો હું જુના વિચારનો નથી તેમ રા. ભાઇ રસનિધિ જેવો જના-વરશાસ્ત્રી નથી. મારું દૃષ્ટિબિંદુ પુરુષનું છે—સર્વદેશીય છે (તાળીઓ.)

ગૃહસ્થો ! કોને અર્ધ્ય આપવો એ વિષય મારે મન–ખરા પુરુષને મન—અઘરો નથી. મારું હૃદય વિશાળ છે (તાળીઓ), મને સ્ત્રી–પૂજા વિના ચાલી શકતું નથી જ્યાં સ્ત્રી છે ત્યાં હું અર્ધ્ય આપવા તત્પર છું.

(તાળીઓ) જ્યાં સ્ત્રીનો પગરવ સંભળાય છે ત્યાં મારું હૈયું પૂજાઘેલું થઇ જાય છે. (તાળીઓ.)

હું ગુણદોષ જોવા રહેતો નથી. (તાળીઓ) હું ચારિત્ર્યનું પૃથક્કરણ કરતો નથી. (તાળીઓ) હું રૂપ ને ખોડ જોઇ શકતો નથી. જ્યાં ઉત્ક્રાંતિક્રમના પરમ સાધનરૂપ જગજ્જનની, જગદ્વિલાસિની, જગન્મોહિનીનાં દર્શન થાય છે કે હું પ્રણિપાત કરું છું, અર્ઘ્ય આપું છું. ને ઉચ્ચારું છું:—

નમામિ કમલામ્
અમલામ્ સુસ્મિતામ્
ધરણીં ભરણીમ્
માતરમ

(ઘણીજ તાળીઓ.)

જોન ઑફ આર્ક

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૫૩ થી]

નથી વસ્યો. લોખંડની બેડીઓ અને અગ્નિજ્વાળાની આંચ એના આત્માને ડરાવી નથી શકી.

જોન ભારતનાં સ્ત્રીરત્નોની હારમાળામાં નથી પ્રકાશતી છતાં ભારતના ઓછા આદરને પાત્ર નથી. જોન જેવા આત્માઓ એક દેશના કે એક કાળના નથી હોતા. પણ સર્વ સમયમાં પ્રેરણાનાં ઝરણ એમનામાંથી વહ્યાં જ કરે છે. ભારતની સન્નારીઓ એ પ્રેરણા પીને કેટલી કૃતાર્થ થશે?

ગુજરાતી સાહિત્યનાં કેટલાંક સ્ત્રી-પાત્રો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૯ થી]

પતિની ઓળખ કરવા પ્રયત્ન કરતી પ્રેમોત્સુક પતિવ્રતાની ચિંતા અને આતુરતાએ કોને સહૃદય આર્દ્રતા નથી અનુભવાવી ? જે સફળતાથી પ્રેમાનંદે આ મૂર્તિની આસપાસ કરુણારસની જમાવટ કરી છે, તેણે તેની દમયંતીને, ગુજરાતી વાચકસમાજના હૃદય ઉપર સદાને માટે અંકિત કરી છે અને ગુજરાતના સાહિત્યની અંદર તેને સદાને માટે ચિરંજીવ કરી છે.

શામળની પાત્રાલેખના આટલી સફૂત, ભાવાત્મક કે નિપુણ નથી. છતાં તેનાં પાત્રો સશક્ત-કદીક પરીક્ષકને પ્રેમાનંદનાં પાત્રોથી વધુ સશક્ત-જણાયા વિના રહેશે નહીં તેનું મદનમોહનાનું ચિત્ર આ વાતની પ્રતીતિ કરશે, આ છતાં અને શામળની પ્રકૃતિમાં, પ્રેમાનંદમાં નહીં તેવા, અમુક પ્રકારની વીરકલ્પના (Romanticism)ની છાંટ હોવા છતાં, તેનાં પાત્રોમાંનાં ઘણાં થોડાં લોકપ્રિય થઈ ચિરંજીવતા પામી શક્યાં છે તે સૂચક છે.

લલિતા

પ્રેમાનંદ અને શામળ પછી મોટે ભાગે કાલ્પનિક કથાસાહિત્યનો અંત આવ્યો. એ લેખકો પછી કંઈક ઉંચા પ્રકારનું કલ્પનાત્મક સાહિત્ય આપણને પ્રથમ નર્મદ-દલપત યુગમાં પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ નર્મદનાં "ચાહના" અને "લલિતા"માં કે દલપતરામનાં "લક્ષ્મી" કે અન્ય પાત્રોમાં ઉંચા પ્રકારનું પાત્રાલેખન દૃશ્યમાન થતું નથી. રા. રણછોડભાઈની "લલિતા" માટે છેક એમ કહી શકાય તેમ નથી. પાત્રોની શ્રેણીમાં સાધારણ શ્રેણીનું હોવા છતાં કરુણારસની જમાવટથી આ પાત્ર આકર્ષક બન્યું છે અને એક વખત તેની બળવાન્ અસર નીચે આખી મુંબાઈની પ્રજા ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી.

ગુણસુંદરી

પાત્રની પાત્ર તરીકે સાધારણથી વધુ ઉંચી ભૂમિકા ઉપર કલ્પના, આપણને પ્રથમ નંદશંકરમાં મળે છે. કૌળાદેવી, દેવળદેવી, રૂપસુંદરી અને ગુણસુંદરી એ તેમના "કરણ-ઘેલા"ને દીપ્તિ આપતાં મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રોમાં રૂપસુંદરી અને ગુણસુંદરીએ જેટલાં વાચકહૃદય આકર્ષ્યાં છે તેટલાં બીજાં પાત્રોએ આકર્ષ્યાં નથી. રૂપસુંદરીની મૂર્તિ, તેના કર્તાએ, તેમની વાર્તાના ત્રીજા પ્રકરણમાં અસરકારક રીતે આલેખી છે, તેનું ગોળ નાનું મોં, તેનો ગૌરવર્ણ, અને તે હસતી ત્યારે, તેની નાકની વાળીનાં મોતી, તેનાં પરવાળાં જેવા હોઠને અડકતાં, કમળની લાલ પાંદડી ઉપર, ચળકતાં ઓસનાં ટીપાં જેવાં શોભા થઈ રહેતી, એ ઝીણવટભરી આકૃતિ આલેખના કર્યા પછી, કથાકાર, તેનું રૂપ વર્ણવતાં સુંદર કલાથી, તેના ગાલ ઉપરના છુંદણાનું વર્ણન કરે છે તે કહે છે

તેના ગાલ ઉપર એક છુંદણું હતું તેથી તેની ખુબસુરતી એટલી તો વધતી કે જેમ ફારસી શાએર હાફીઝ, શીરાઝની એક બૈરીના ગાલ ઉપરના કાળા તલને વાસ્તે, સમરકંદ અને બોખારા શહેર આપી દેવાને તૈયાર થયો હતો તેમ તે છુંદણાને માટે આખું ગુજરાત કોઈ આપે તો પણ થોડું હતું.

અવિચારી કરણને આ પદ્મિનીનું પ્રથમ દર્શન વિલક્ષણ સંયોગોમાં થાય છે. મૅકબેથની બંધ કરે પિશાચણીઓને સ્મૃતિમાં લાવતી "વડીઓ"ના સમાગમ અને સુબોધ પછી, પાછા ફરતા કરણરાજાને, તેના સર્વ

વૈભવનો નાશ કરનારી મહામાયા જેવી આ સુંદરી નજરે પડે છે; અને તેજ ક્ષણથી ગુજરાતની પડતીનો અને પાટણના રાજ્યની ખેદાનીમેદાનીનો પ્રસ્તાવ શરુ થાય છે.

પરંતુ આ છતાં, બળબળતા પતિપ્રેમ-ભરી, શૂરવીર, નાની ગુણસુંદરીની પ્રતિમા ઘણાને વધારે અનિવાર્ય આકર્ષણથી ખેંચે છે અને ખેંચશે. માધવના નાના ભાઇ કેશવ-ના મરણ પછી, તેની ભયંકર સ્વસ્થ, શોકની મૂર્તિ, વાચકહૃદય ઉપર ન ભુસાય તેવી સમર્થ અસર કરે છે. આથી પણ વધારે ઉદ્રિક્તતા, કથાકાર તેને અર્પે છે, જ્યારે લગ્નનો મંડપ ગણી, મૃત કેશવના શબ સાથે, તે ચિતાને માંચડે ચઢે છે ત્યારે. તે સમયે તેના દેખાવ અને તેણે મંદભાગી કરણને દીધેલા ભયંકર શાપનાં વર્ણન, ભય ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે, અને જો કરણઘેલાના પાત્રાલેખનની વિશિષ્ટતા, આટલા ના હોત તો, ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રચંડ પાત્રોની અંદર, ગુણસુંદરીને સહેલાઇથી ઉંચું સ્થાન આપી શકે તેવાં છે.

તરલા

નંદશંકર પછી ઉંચી પ્રતિનું કલ્પના-સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ મણિલાલ, દોલતરામ કૃપારામ તથા ગોવર્ધનરામના હાથથી થયો. મણિલાલની નવલકથા "ગુલાબસિંહ" અવતરણરૂપ હોવાથી, તે ઉપરથી મણિલાલની પાત્રાલેખનકલાની તુલના કરવા યોગ્ય તો નથી. તેમનું જાણીતું "કાંતા નાટક" તેમનો સ્વતંત્ર કલ્પનાત્મક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા તરફ પ્રથમ પ્રયાસ છે. નાટકનું નામ "કાંતા નાટક" હોવા છતાં પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ તેનું પ્રથમ આકર્ષણ "તરલા" છે એ નિઃસંશય છે. આ પાત્રની આલેખનામાં, નાટકના કર્તાએ એક ઇર્ષાળુ અને વૈરી સ્ત્રીહૃદયનો ચીતાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. "કાંતા"ના નાથની સુસ્થતા-ની સૂચક, તેની મોતીની માળા, ગુમ કોઇ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તોડી નાંખી, તેને તેના નાથથી વીખુટી પાડવી, એ તેના જીવનનું લક્ષ્ય છે. આથી અનેક કાવત્રાં તે રચે છે. અને અંતે તે પોતાનો એક આશય સિદ્ધ કરે છે પણ ખરી. પરંતુ તેનો દગો ઢાંક્યો રહેતો નથી. તે પકડાઇ જાય છે અને કાંતાને તેના પતિ સાથે પુનઃ સહયોગ થાય છે. આ નાટકની વસ્તુની ખીલવણીમાં કર્તાને સમર્થ પાત્રાલેખન કરવાની ઘણી તકો મળે છે, અને તેનો કેટલેક અંશે નાટકકર્તા સદુપયોગ પણ કરે છે. કાતર વડે, તેના સુખની વચ્ચે આડ જેવી, કાંતાની મોતીની માળા કાપવા તૈયાર થએલી 'તરલાની મનોદશાનું વર્ણન, આનો નમુનો છે. મોતીની માળાને હાથમાં પકડી તરલા કહે છેઃ

> રે દિવ્ય મોતી! તમે પણ ચુપ રહો. ચાલ કાતરઃ
> "ઉદ્દતાં ગ્રંથી આ વહેલી, સુખની શુભ દોર શું
> ભાગ્ય દોરી કશી બાંધે મારી, ચાલ વિચાર શું?
> અથવા કાપ તું એને સુખની સુજ દોરને
> સ્વર્ગનો દોર દે કાપી, લલાટે લખ્યું તે ખરે."

છતાં, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસનારને ઘણી વાર નાટકમાં લાગે છે કે જે કટોકટીના પ્રસંગો વચ્ચે થઇને કથાનો પ્રવાહ વહે છે ને તેને અંગે તરલાને પણ પસાર થવું પડે છે, તે પ્રસંગોમાંના કેટલાકમાં, પ્રસંગને યોગ્ય ઉચ્ચ કલાએ તરલાની આલેખના પહોંચતી નથી. આથી નાટકમાં એક પ્રકારની ઉણપ રહે છે અને નાટકકારની નિસર્ગશક્તિ, અપરિ-પકવતાનો ભાસ આપે છે.

મંદોદરી

દોલતરામ કૃપારામના જાણીતા ગ્રંથો ઇંદ્રજિતવધ–મહાકાવ્ય, કુસુમાવલિ–નવલકથા,

અને અમરસત્ર—નાટક છે. આમાંથી તેમનુ ઈંદ્રજિતવધ ગુજરાતીમાં એકનું મહાકાવ્ય હોવાની ખ્યાતિ ભોગવે છે. તેમની કુસુમાવલિ, તેની કથા, કથાઘટના, તથા તેની અદ્વિતીય લેખનશૈલીથી અતિ લોકપ્રિયતા પામી છે, જ્યારે તેમના અમરસત્ર નાટકે, વિચારવાન વાચકહૃદયોમા, તેના ગભીર તત્વદર્શનથી અપ્રતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમના નિસર્ગ શક્તિ વીરકલ્પનાત્મક (Romantic) પદ્ધતિની છે. આ સાથે સમર્થ પાત્રાલેખન, ચંચલ કલ્પનાશક્તિ, અને મનોહર વસ્તુ-ઉદ્ઘાટનકળા તેમનામા દેખા દે છે તેમના સ્ત્રીપાત્રોમાંથી ઇન્દ્રજિતવધનુ મંદોદરીનુ પાત્ર, કુસુમાવલિમાંથી તેજ નામનુ પાત્ર અને અમરસત્રમાનુ સુભદ્રાનુ પાત્ર, ખાસ લોકપ્રિયતા પામ્યા છે. આ ત્રણે પાત્રો તેમની કલ્પના અને આલેખનામા એકબીજાથી ચઢે તેમ છે. કુસુમાવલિની ચારિત્ર્યઘટના વીશે અન્ય સ્થળે કહેવામા આવેલુ હોવાથી પુનરુક્તિ કરવાનુ પ્રયોજન નથી. સુભદ્રા સબધી કોઇ બીજે વખતે બોલીશુ અહીંઆ ઇંદ્રજિતવધના સમર્થ પાત્ર. મંદોદરી વીશે કૈં કહીશુ અને તેમાં દેખા દેતી કાવ્યકારની કલાનુ નિરીક્ષણ કરીશુ.

મંદોદરીમા કાવ્યના કર્તાએ, એક પ્રગલ્ભ અને ગંભીર માતાનું ચિત્ર આપેલુ છે આ છતા, કહાપણુ અને અનુભવથી પરિપક્વ આ લલના સાથે મીઠી, યૌવનવતી પણ છે. આ બે ભિન્ન લક્ષણોની સહગુંથણી, પાત્રને એટલી મોહકતા આપે છે કે મંદોદરી, ગુજરાતી સહિત્યનાં સ્ત્રીપાત્રોમા અને ગુજરાતી વાચકસમાજની દષ્ટિમા ઉચુ સ્થાન પામે તેમાં નવાઇ નથી. તેમના મહાકાવ્યના ત્રીજા સર્ગમા કર્તા મંદોદરીનુ દર્શન વાચકને કરાવે છે આળસ મરડી ઉઘમાથી તાજી ઉઠેલી આ લલનાનુ વર્ણન કરતા કર્તા લખે છે.

નિદ્રા ઉડી છે થઈ સ્વપ્ન અસ્તુ,
મ્હાલસા ખાય રોકે બગાસું
તંદ્રા લઈ, બે કર ધારી માથે,
લીલા કરે કે ઇંદ્રેશ સાથે
જંભાલ ને દલિતનું વાન વાય,
સુગંધથી મહેક બધી ભરાય
કરો ઉઠે કેશતણો કલાપ,
અમુકતો અંતર મધ્ય તાપ
લીલા કરે કો વડે તથાપિ,
સર્વાંગમા વ્યાકુળ દીપ્તિ વ્યાપી
જોતા લાગે શું નિજ પંચ અસ્ત્ર,
અહો એ ય રતિનાથ વસ્ત્ર
વિલાસ યાગે પતિને વિયોગે
કુ વેરુ વે દંભ ફુરવ રોગે
સરોજના ચીત્ર કો પ્રસારે,
પ્રદીપ્ત કામાગ્નિ કરે વધારે.

વિલાસવતી કામળ મુગ્ધાની વિવશતા આથી વધારે સુંદર રીતે ક્યાં ચીતરાઇ છે? પરતુ આ કાવ્યના કર્તા, તેના રમણીય પાત્રને એથી પણ વધારે ઉચી કક્ષાએ લઇ જાય છે જ્યારે, રામના લોહીનો તરસ્યો, એક અધર્મ કાર્ય કરી, તેના બચાવમા બીજુ અધર્મ કાર્ય કરવા સજ્જ થએલો પોતાનો પુત્ર ઇંદ્રજિત પાસે રજા માગવા આવતાં, તે એકદમ નવયુવાન નવોઢા મટી, ચિંતાતુર, દૂરદર્શી માતા બની જાય છે. મંદોદરીએ, પાયે નમતા પુત્રને, આ સમયે કરેલો ઉપદેશ ચિરસ્મરણીય રહેશે સ્થળસંકોચને લીધે, પુત્રને આ અધર્મ કાર્યમાંથી વિરમવાનો દમાણુથી ઉપદેશ કર્યા પછી, તેને રણમાં જવાની ને છતા પણ પ્રબળ થાય તો નામે મોએ લડજે, એ ભાગ ઉતારી સંતોષ પામીશુ મંદોદરી કહે છે

હારી જતાં પીઠ રખે બતાવો,
દેહાર્ધ બેટા શિર મા નમાવો
ઇસ્વર છતાં જ્યાં અપકીર્તિ માર્યું,
થશે સુખે મરણ ખાણુ સાર્યું

તેના ભાવો અને તેની ભાવનાઓના આરોપ અને અવતરણો દ્વારા તેની આલેખના કરવામાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની અમર કીર્તિ છે. પરિણામે કુમુદસુંદરી ગુજરાતી સાહિત્યની એક અદ્વિતીય, શ્રેષ્ઠ અને પ્રશસ્ત મૂર્તિ બને છે બને ગોવર્ધનરામે ઉચ્ચ ભાવનાશીલ કથાકારોમાં અનન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના છેલ્લા ભાગના અન્ત્ય પ્રકરણો—૨૮ ૨૯, ૩૦, ૩૧ ને ૩૩ આ સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરશે

જયા

રા. નાનાલાલની ઉચ્ચ ભાવનાશીલ નિસર્ગશક્તિને ગોવર્ધનરામની મહાકથાના છેલ્લા ભાગમાંથી ઘણું પોષણ મળ્યું એ નિર્વિવાદ છે પરન્તુ રા. નાનાલાલ જેવા ગોવર્ધનરામ ઘણે થોડે અંશે હતા. તેવા અદ્વિતીય કલાકાર છે અને આ અંશ તેમના શ્રાવ્ય, અને અશ્રાવ્ય કાવ્ય અને નાટકોમાં ઘણી સરળતાથી માલુમ પડે છે. ઉન્નત પાત્રો રચી, ભવ્ય પ્રસંગો યોજી, ગોવર્ધનરામે જ્યાં મુક્યો હતો ત્યાંથી આગળ સ્નેહલગ્નનો આદર્શ તેઓ વધુ સ્પષ્ટતાથી તેમના 'ઇન્દુકુમાર'માં ચીતરે છે અને લગ્નભાવનાની મીમાંસા ઉજ્જ્વળ રીતે ચર્ચે છે. તેમના 'જયા અને જયન્ત'માં તેઓ આ ભાવને અધ્યાત્મસ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કરે છે તેમનું કલાચાતુર્ય તેમના પ્રયોગોમાં તેમને અદ્વિતીય સફળ કરે છે. જેને પરિણામે કેટલીક ઉર્મિલ ભાવનામૂર્તિઓ, કેટલીક ભવ્ય પ્રસંગપરંપરાઓ અને કેટલીક ઉન્નત ભાવ–ઉક્તિઓ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના પાત્રોમાંથી જુદી જુદી રસવૃત્તિઓને પ્રકટ જુદાં જુદાં પાત્રો મળી શકે તેમ છે. તેમનો પ્રેમી બાળાનું હૃદય આલેખવાનો પ્રથમ યત્ન વિલાસનું પાત્ર ઘણાને પ્રિય લાગ્યું છે પરન્તુ તેથી પણ વધારે તેમનું સંપૂર્ણ જીવનનું ઓજસ જયા લોકપ્રિય છે. જયામાં કાંતાકુમારીની પ્રેમળતા નથી. તેનામાં વધારે ઉગ્ર તપસ્વિતા છે. પ્રેમ અર્પવા આવેલા જયન્તને તે પાછો વાળે છે. જયન્ત યોગ ધારણ કરે છે. ત્યાં જયા તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને એક પ્રખર પ્રસંગ પછી તેઓ બન્ને "સત્કર્મનો સંન્યાસ" અંગીકૃત કરે છે અને લોકકલ્યાણ અર્થે જગત્યાત્રા કરવાનો નિર્ણય કરે છે. ઉપર કહેલો પ્રખર પ્રસંગ યોગગુફામાં સિદ્ધયજ્ઞોજ્જ્વલિત અચેત જયાની સમક્ષ જયન્તના મનની કસોટી, તે છે.

આ સમયે ભવિષ્યત્ યોગીએ કરેલી પોતાની હૃદયની પ્રિયતમાને પ્રેમની નિવાપાંજલિ રા. નાનાલાલના રચેલા પ્રસંગોમાં કેટલીક દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય ચમત્કારક પ્રસંગ છે જયન્ત કહે છે —

"પોઢી છે યૌવન સને
પૃથ્વીની પરમ પવિત્રતા;
શી ભભકી રહી છે
નયનોમાં રમતી એ વીજળી !"

અંજલિ કરી રહી

"એક જ્વાલ જોઈ તુજ નૈનમાં,
રસજ્યોત નીહાળી નમુ—હું નમું
એક વીજ ચઢી નભમંડળમાં,
રસજ્યોત નીહાળી નમુ—હું નમું.
અધરાતનાં પહોર અપેર હતા,
અંધકારના હોરજ ઘોર હતા;
તુજ નૈનમાં મોર ચકોર હતા,
રસજ્યોત નીહાળી નમુ—હું નમું.
હૃદયાસુ આત્મ લેખ લખ્યો,
મેં પ્રેમીએ પ્રેમપંથો પરખ્યો,
અને આત્માએ આત્મને ઓળખ્યો
રસજ્યોત નીહાળી નમુ—હું નમું"

તનમન

રા. મુનશીની કથાઓની પ્રસિદ્ધિ સાથે ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક નવલકથા સાહિત્યને કાંઈ નવો દૃષ્ટિકોણ પ્રાપ્ત થયો છે એ ઘણાને હજી અજ્ઞાત છે. પરંતુ આ કેટલે અંશે, કેવી રીતે અને ક્યાં એ વિચારવાનો કે પરીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન હાલ બાજુ ઉપર રાખી એટલું કહીશું કે શ્રી. ગોવર્ધનરામ પછી કાલ્પનિક કથાનો મુકુટ સબળતા અને શિષ્ટતાથી ગુજરાતમાં ફરીથી રાખવાનું માન રા. મુનશીને છે. તેમની કથાઓ ઐતિહાસિક તત્વો ઉપર ઘડાયેલી હોવા છતાં કલ્પિત છે એ તેમની કલાની ધ્યાન ખેંચે તેવી વિશિષ્ટતા છે. તેમણે કેવી રીતે ઐતિહાસિક સામગ્રીને પોતાની સહાયમાં યોજી અને પોતાની કથા સાથે મેળવી કથાને રમણીયતા અને ઇતિહાસને કથામયતા આપી છે તે બીજે સ્થળે વિચારીશું. અહીં તો તેમણે ઉભી કરેલી સમૃદ્ધ પાત્રશ્રેણીમાંની કેટલીક ઉજ્વળ વ્યક્તિઓનાં નિદર્શન કરી કૃતકૃત્ય થઈશું.

"વેરની વસુલાત"ની "તનમન" પ્રભાવશીલ અને વીર્યવાન્ સ્ત્રીની આલેખનાના પ્રદેશમાં રા. મુનશીનો પહેલો પ્રયત્ન છે. એ કેટલેક અંશે સફળ છે અને તેની સફળતા, જ્યાં તનમન, પોતાને જગતની સાથે છેલ્લાં ૭ વર્ષથી, હૃદયથી પરણી ચુકેલી છે એમ જાહેર કરી જગતને આનંદથી બેબાકળો કરી નાખે છે ત્યાં દેખાય છે, એથી વધારે એમની એ વાર્તામાં બીજે થોડે સ્થળે દેખાય છે. આશ્ચર્ય, હર્ષ અને આવેશથી ઉભરાતો જગત તેની આ કબુલાતથી બેસી પડે છે અને કહે છે:

દેવી! દેવી! મને માફ કરજે...ખરેખર તું તો દેવી તે દેવીજ છે.

મીનળ

પરંતુ આ યુગલ કરતાં "પાટણની પ્રભુતા"માં મીનળ અને મુંજાલની આલેખના વધુ દૃઢ, સમર્થ, અને ઉંડી ઉતરેલી છે. જ્યારે "ગુજરાતના નાથ"માં કાકની પત્ની મંજરીની આલેખનામાં રા. મુનશીની કલા તેની ઉચ્ચ દશાએ પહોંચે છે. રા. મુનશી તેમનાં પાત્રોમાં લાંબાં વર્ણનો કરવા કરતાં તેમને મોઢેમોઢ પ્રત્યક્ષ ચીતરી દેવામાં અને તેમની ક્રિયાઓ વડેજ તેમની ઓળખાણ આપવામાં વધારે માને છે. આ કારણથી તેમની કથાઓમાં તેમનાં પાત્રોનાં વર્ણનો તેમને હાથે ખાસ વર્ણનો તરીકે થયાં નથી. આ છતાં તેમનાં પાત્રો તેને લીધે તેમનું ગૌરવ, તેમની અસરકારકતા કે આકર્ષણ ખોતાં નથી. એ રા. મુનશીની કલાની ખુબી છે. કરણરાજાને પરણેલી છતાં મુંજાલને ચહાતી મીનળદેવીનું પાત્ર રચવામાં અને ખીલવવામાં "પાટણની પ્રભુતા"ના કર્તાની કલા દીપી નીકળે છે. જે સમર્થ ભાવપરિવર્તનોમાં થઈને આ પાત્રને કર્તા તેમની વાર્તામાં લઈ જાય છે તે તેને અનુપમ પ્રૌઢતા અર્પે છે. આ વસ્તુની સત્યતા, મધ્યરાત્રિએ મીનળદેવીના હૃદયની અવસ્થા દાખવતું "હૃદયનો પુનર્જન્મ" નામનું પ્રકરણ વાંચનારને સહજ પ્રતીત થશે. જે પ્રખર માનસયુદ્ધ એ પ્રકરણમાં કર્તાએ આલેખેલું છે તે કેટલું મનુષ્યહૃદયના ઉંડા ભાવવિકારોનું જ્ઞાન દાખવે છે એટલુંજ ઉચ્ચ કલા વ્યક્ત કરે છે. સાર પછીનું "હૃદય અને હૃદયનાથ"નું પ્રકરણ મીનળદેવીની પ્રશસ્ત મૂર્તિમાં વળી બીજા વધારે ઉદ્દિપ્ત રંગો પુરે છે. જ્યારે સૌને અંતે પાટણના દુર્ગકાંગરાઓ ઉપર તોફાન શમી ગયા પછીના નિર્મળ કાંગરીઆ જેવી સૌમ્ય, પ્રશાંત, સાત્વિક તેજથી વિરાજતી મીનળદેવીની મૂર્તિ વાચકની દૃષ્ટિએ પડે છે.

મૃણાલ

મીનળદેવીના પ્રતાપ સાથે જે સમ્નાઇ છે તે "પૃથ્વીવલ્લભ"ની મૃણાલની સબળ યાદી આપે છે. મૃણાલ સમ્નાઇનું જ સ્વરૂપ છે અને અનેક ભાગી ગએલી આશાઓથી કટુ થઇ ગએલા હૃદયનું પ્રતિબિંબ છે. આ તેની ચારિત્ર્યવિશિષ્ટતા "કોને કોણ શીખવે ?" એ ૧૭ મા પ્રકરણમાં જ્યાં અવંતિનાથનો હાથ મૃણાલ ડફમાવે છે ત્યાં ઘણી અસરકારક રીતે જણાય છે:

દુર્ગંધ ન કળતી જોઈ મૃણાલે કહ્યું: "બસ!"
"અરે તમારી !" મુંજનો અવાજ તેવોજ શાંત, માત્ર જરા તિરસ્કારભર્યો આવ્યો "આટલેથીજ તમે રાજી થાત એમ જાણ્યું હોત તો ઉભો ઉભો હું હાથ બાળત."

શું જવાબ દેવો તે મૃણાલને સુઝ્યું નહીં; તે જવાને ફરી.

"મૃણાલવતી! આ ડામની દવા દેવા માટે આવજો હોં !"

પાછું જોવાની પણ સ્વસ્થતા ન હોવાથી મૃણાલ ફાલ ભરતી ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

મૃણાલના હૃદયમાં તે પછીથી પ્રીતિનો ઉદ્‌ભવ અને મુંજનો ને સૌને અને નાચ તે, રા. મુનશીની એ વાર્તાના ઉજ્જ્વળ પ્રસંગો છે.

મંજરી

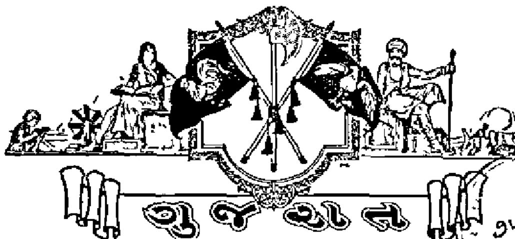
પરંતુ મૃણાલ અને મીનળદેવીના કરતાં પણ "ગુજરાતના નાથ"ની મંજરીની કલ્પના અને તેના ઉલ્લેખમાં રા. મુનશીએ વધારે ઉંચી નિસર્ગશક્તિ દાખવી છે. કથાઓના સ્વાભાવિક ક્રમથી ઉલટો ક્રમ અંગીકૃત કરી કર્તાએ મંજરીને પ્રથમ અણગમતા પતિ સાથે પરણાવી પછી તેને પતિ અને પતિને તે મનમાનતાં કર્યાં છે અને તેમ કરવામાં કલ્પનામાત્રમાં નહીં પરંતુ તે કલ્પનાની આલેખનામાં પણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે એ રા. મુનશીની કથાકલાની ઉચ્ચતા અને મનુષ્યસ્વભાવજ્ઞાનની રૂઢતા બતાવે છે. ગર્વિષ્ટ, વીર્યવાન્ છતાં પ્રેમીલી મંજરીનું કાકે કરેલું સંવનન ગુજરાતી સાહિત્યમં ચિરંજીવ રહેશે. આ સંસ્કારી, આદર્શશીલ બાળા જેટલી તેના રૂપથી આકર્ષક છે તેટલીજ તેની તીક્ષ્ણ વાક્છટાથી, તેના ગર્વિષ્ટ મમતીલાપણાથી અને છેલ્લે તેના ઉદાર સ્નેહાળતાથી આકર્ષક છે. તે સાધારણ પ્રતિની સ્ત્રી નથી તે તે પોતેજ કહે છે

"બા--હું તમારા કાલની નથી—ત્રિભુવન ગજાવનારા મહાકવિઓના કાલની છું. હું પારણું બ્રાહ્મણી નથી-પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ખોળામાં છુપાવવાની હોંસ ધરતી બી અનસૂયા છું."

પ્રભાવશીલ, પ્રતાપી છતાં આભાર પ્રેમની લાગણીથી અવિમુક્ત મંજરી કલ્પવામાં કથાકારની કલા તેની અંતિ કક્ષાએ પહોંચે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પાત્રસંગ્રહમાં મંજરી અનુપ છે. ગુજરા સાહિત્યનાં પ્રભાવશીલ, પ્રતાપી સ્ત્રીપાત્રોમા તે અનન્ય છે.

આ "ગુજરાત" પત્ર ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની માટે પ્રસન્નવદન દીનાનાથ મહાજને કયસરે હીંદ ઇલેક્ટ્રીક પ્રેસમાં નં૦ ૭૪, હોમજી સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબાઈ મધ્યે છાપ્યું અને નં૦ ૫૩, મેરોઝ સ્ટ્રીટમાં આવેલી ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની તરફથી વિજયરાય કલ્યાણરાયે પ્રકટ કર્યું.

પુસ્તક ૨] માઘ ૧૯૭૯ [અંક ૫

જય થજો જય થજો—

જ્યાં વસ્યા

આર્ય સંસ્કારની પીમજ પ્રસરાવતા,
પરશુ નિજ સ્કંધપર નિરંતર ધારતા,
પ્રલય કાલાગ્નિસમ અરિદલ વિદારતા,
રુદ્રઅવતાર ભડવીર વિપ્રેંદ્ર તે
રામ ભાર્ગવ વડા,—
શત્રુને મારતા, મિત્રને તારતા,
પ્રેમ ને શૌર્યનાં સૂત્ર સ્વીકરાવતા,
કર્મહીન જગતને પરમ કર્તવ્ય નિષ્કામનો
પાઠ શીખવાડતા,
વિષ્ણુના અંશ યોગીંદ્ર ગરુડધ્વજ
કૃષ્ણયાદવપતિ—
રુધિરમય જગતને મોક્ષનો પ્રેમમય
માર્ગ દર્શાવતા
લોકહિતનિરત ને સત્યવચની સદા,
સત્યમાં અચલ આગ્રહ વળી ધારતા,
શત્રુ કે મિત્રમાં, શૂદ્ર કે વિપ્રમાં
સર્વમહીં અદ્ભુત સમાનતા માનતા,
સુજન, અજાત શત્રુ, સદા સૌમ્ય તે
મહાત્મા ગાંધી ઉપનામથી લોકમાં
પરમ વિખ્યાતિને પામતા
બ્રહ્મઅવતાર બ્રહ્મર્ષિવર
મોહન મહાન્ નર,—
એવી આ
સુભટ સત્તમ સહિત
કુક્કુટધ્વજ સર્જીત
સૈન્ય જેના અજિત
જગંરેક ઉભજ્ઞ ભદ્રાકં પ્રૌઢ પ્રતાપી મહા
પટ્ટણાધીશ જયસિંહ તે સિદ્ધરાજેંદ્રની

પુનિત

રાજાધિરાજ

"ને આ સામું શું આવ્યું ?" "સાટી"
"ઠીક" દુર્ગપાલે કહ્યું.

—ઘર ઘર મંગલવાસી અમે તો—

લેખક
પ્રોફેસર બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
બી. એ.

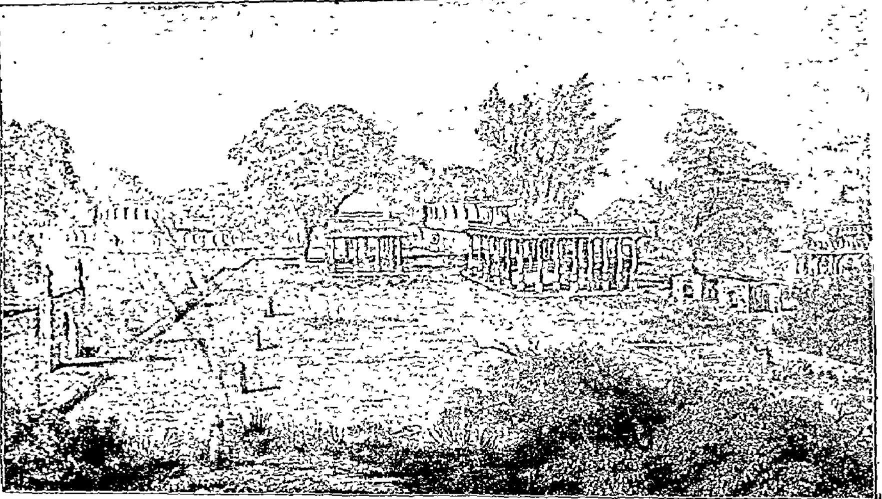
ઘર ઘર મંગલ-વાસી અમે તો અતિથિ અમ [illegible] વાસી (ટેક.)

ઘર ઘર જાણે, સુખ દુખ વહિયે, ઘડિ ગમતું ઘડિ અણગમતું,
કાંઇ ન એકે ઘર ધન-મોહિની બાંધી શકે અમ મન ભમતું'—ઘરે ઘર૦

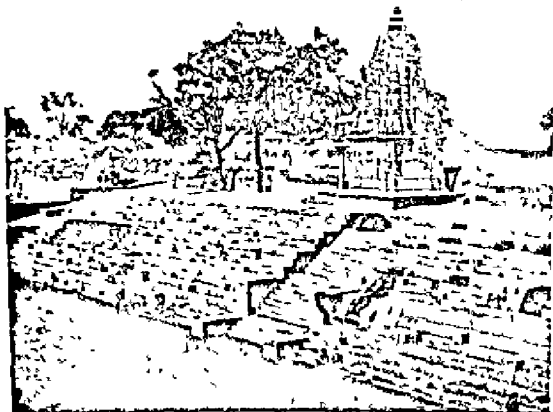
ઘર-પંજરના ભલા ગૃહસ્થી અમ મન શાન્તિથી ચકિત થતા,
જે તનુ સર્જે છે પંજર તે અમમાં ન—ન એ ડગતાઃ—ઘર ઘર૦

જે એ મમ-ઘર-મોહ તનુ ગાળી વિલસન્તી ધાતુ,
તે રચો પણ [illegible] ન ગૃહસ્થી અમ શાન્તિ, એને ચાતુ!—ઘર ઘર૦

ખુલાશો— ધન-મોહિની બાંધી શકે ... ચાતુરતાને.

અણહીલવાડપાટણના પુરાણા કોટનો દેખાવ

ખાનસરોવરનું ઉત્તર તરફનું દૃશ્ય

ગુજરાતનું જુનું પાટનગર

લેખક

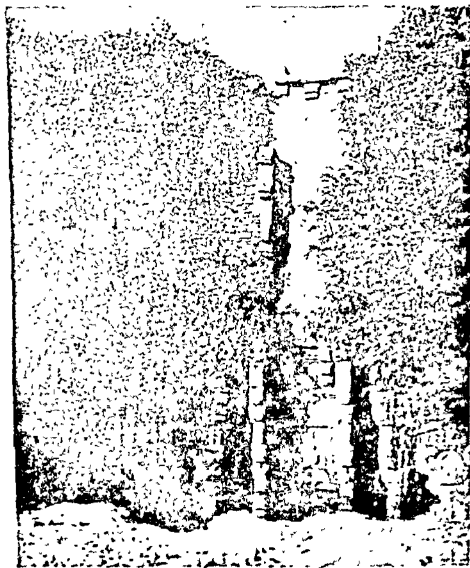
રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

'પાટણની પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ' જેવી પ્રતિભાશાળી લેખકની કલમથી લખાએલી ગુજરાતના પ્રાચીન ગૌરવની ઝળહળતી છાપ વાચનારના હૃદયમાં અંકિત કરનાર નવલકથાઓએ ચાવડાસોલંકીઓની રાજધાની—પાટણ—ને ગુજરાતમાં નવજીવન આપ્યું છે. ઉજ્જ્વલ પ્રતિભા અને પ્રબળ કલ્પનાશક્તિના બળથી ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં નાશ પામેલું પાટણ આ બે નવલકથાઓમાં જીવતું જાગતું લાગે છે. અને કલ્પનાની પીંછીથી દોરેલું પાટણનું આ ચિત્ર ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના ઊંડા અભ્યાસની ભીંત ઉપર દોરેલું હોવાથી એ વખતની વસ્તુસ્થિતિ આ ચિત્રની મોટી મોટી રેખાઓને જાણી હોવાનો પૂરો સંભવ છે. પણ જુની શોધખોળ કરનારાઓને ગુજરાતની આ પ્રાચીન રાજધાનીની જે કંઈ ત્રુટિત નીશાનીઓ મળી છે તેનું ટૂંક

વર્ણન પાટણનું કલ્પિત ચિત્ર ખડું કરવામાં આ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના વાંચનારને કંઇક મદદગાર થશે.

અણહીલપાટક, અણહીલવાટ, અણહીલપુર, નહરવાટ, અણહીલવાડ કે અણહીલવાડપાટણ

[illegible]નાં ખંડેર

નહિ જુના વખતમાં ઓળખાતું તથા હાલમાં પાટણ નહિ પ્રસિદ્ધ શહેર સરસ્વતી-ના ડાબા કિનારા ઉપર ઉત્તર ગુજરાતના ઈશાન પ્રદેશમાં આવેલું છે. પાટણ અમદાવાદથી પશ્ચિમમાં થઇને પછી ઉત્તરમાં ૬૬ માઇલ દૂર છે. અને અમદાવાદથી મેસાણે થઇને ત્યાં જવાય છે. હાલમાં પાટણની આસપાસ ૧૮ મા સૈકામાં ચણાયલો કોટ છે અને શહેરનો દેખાવ તદ્દન આધુનિક છે.

હાલનાં પાટણને જોતાં ચાવડાઓ અને સોલંકીઓની જુની રાજધાનીની પ્રાચીનતા કે તેની અજવલમાન સમૃદ્ધિનું સૂચન કરે એવું કંઇ ખાસ દેખાતું નથી. આ શહેર ગુજરાતનાં જુનાંમાં જુનાં તથા સૌથી વધારે પ્રખ્યાત શહેરોમાંનું એક છે એવો ભાસ એને જોતાં બીલકુલ થતો નથી.

મુસલમાનોના સમયમાં અણહીલવાડપાટણ નહરવાલા નામથી ઓળખાતું હતું પણ હાલનું પાટણ એજ અણહીલવાડપાટણ છે એમ ૧૮ ના સૈકાના યુરોપીય લેખકોના જાણવામાં

ન હતું. ડી. એનવીલે અણહીલવાડપાટણ અમદાવાદની જગ્યાએ ક્યાંક હશે એમ માત્ર તર્ક કર્યો છે. અને એથી પણ વધારે આધુનિક સમયમાં ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં રેનેલને પાટણનો પત્તો લાગ્યો નહી. જો કે ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં એણેજ જુના પાટણને બરાબર પકડયું છે* જો કે પાદરી ટીફેનથેલરે ઘણા વખત પહેલાં પાટણ વિષે લખ્યું હતું કે—

ઘણું જુનું નગર છે એની આસપાસ કોટ છે એનું જુનું નામ નેહરવાળ છે

પાટણમાં વનરાજની મૂર્તિ

આ વાતની ખબર ન હોવાથી કર્નલ ટોડ ગુજરાતની જુની રાજધાની ક્યાં હતી તે શોધી કાઢવું જોઇએ એમ ઘણા વખત સુધી માનતા પણ પછી ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં એકાએક હાલના પાટણના એક પરામાં ગુજરાતની જુની રાજધાની ટોડ સાહેબને મળી આવી.

૧૧ મા સૈકાની શરૂઆતના મહાન્ લેખક એલ. બીરુનીએ એ વખતની ગુજરાતની રાજધાનીને યથાર્થ રીતે અણહીલવાડ કહ્યું છે તથા એનું ભૌગોલિક સ્થાન બરાબર નોંધ્યું છે વળી ઇ. સ. ૯૧૫ માં આ દેશમાં મુસાફરી કરનાર મુસલમાન લેખક માસુદીના તથા બીજા પ્રવાસીઓના વર્ણન ઉપરથી લખનાર ઇદ્રીસીએ લખ્યું છે કે

કચ્છથી અણહીલવાડનો રસ્તો રસ્તે. આઠ દિવસનો છે અને આખા નહરવાળના તથા એની આસપાસના લોકો બળદના ગાડા શિવાય બીજી રીતે કોઇ દિવસ મુસાફરી કરતા નથી વેપારનો માલ પણ આ ગાડાઓમાંજ અહીંથી તહીં જાય છે.

અણહીલવાડપાટણને પોતાને માટે ઇદ્રીસી કહે છે કે

નહરવાળ શહેરમાં 'બલહરા ખિરૂદધારી' રાજા રાજ્ય કરે છે એની પાસે મોટું સૈન્ય તથા હાથીઓ છે એ બુદ્ધની મૂર્તિને પૂજે છે, માથા ઉપર સોનાનો મુકુટ પહેરે છે, વળી કીંમતી પોષાક પહેરે છે. આ રાજા ઘણીવાર, અઠવાડીઆમાં એક વાર તો જરૂર, ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા નીકળે છે આ વખતે એની સાથે લગભગ સો જેટલી હાથપગમાં સોનાકુપાનાં ઘરેણાં પહેરેલી સ્ત્રીઓ હોય છે વજીરો તથા બીજા અધિકારીઓ હમેશાં રાજા સાથે ફરવા નીકળતા નથી માત્ર રાજા યુદ્ધ માટે બહાર નીકળે ત્યારેજ વજીર વગેરે અધિકારીઓ સાથે જાય છે આ રાજા પાસે ઘણા હાથીઓ છે, એજ એનું મોટું બળ છે રાજ્ય તથા 'બલહરાનું ખિરૂદ' જેનો અર્થ 'રાજાધિરાજ' થાય છે તે એની વંશપરંપરામાં ચાલે છે નહરવાડ શહેરમાં ઘણા મુસલમાન વેપારીઓ ધંધો વગેરે કરવા જાય છે રાજા અને તેના અધિકારીઓ પાસેથી આ મુસલમાનો સારો આદર પામે છે, તથા એમના જાનમાલનું બરાબર રક્ષણ કરવામાં આવે છે

ઉપર 'બલહરા ખિરૂદ'નો જે ઉલ્લેખ છે તેને જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. પાટણના ચાવડા કે સોલંકી કોઇ રાજાઓએ આવું 'ખિરૂદ ધારણ કર્યાનું' જાણવામાં નથી પણ લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ વલ્લભ 'ખિરૂદ

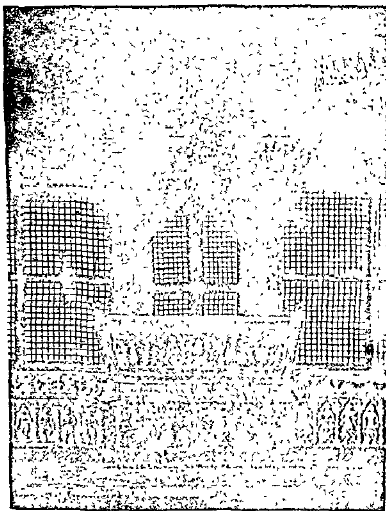
*જુઓ Memoir of a map of Hindustan પહેલી તથા બીજી આવૃત્તિ.

ધારણ કરતા, અને વલ્લભરાજના પ્રાકૃત બલ્લવરાયનું મુસલમાનોએ 'બલરા' કર્યું જણાય છે. અને ચાવડાવંશની સમાપ્તિ સુધી આખા લાટ દેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા હતી એ ઇતિહાસસિદ્ધ વાત છે. પરંપરાથી જાણીને લખનાર ઇદ્રીસીએ બળવાન્ રાષ્ટ્રકૂટોનું 'બિરુદ' અણહીલવાડના રાજાઓને ભ્રાંતિથી લગાડયું છે.

અવિસંવાદી પરંપરા પ્રમાણે અણહીલવાડ-પાટણની ચાવડાવંશના મુળ સ્થાપક વનરાજે વિ. સં. ૮૦૨ (ઇ. સ. ૭૪૬) માં કે ૮૨૧ માં સ્થાપના કરી હતી. કદાચ આ વખત પહેલાં પણ એ ગામ તો હશે પણ વનરાજે એને પોતાની રાજધાની બનાવી. એના વંશજોએ આ નાના રાજ્યની નાની રાજધાની નો મહિમા વધાર્યો અને દશમા સૈકાના મધ્ય ભાગથી તે બારમાના અંત સુધી ચાવડાએ કરતાં ઘણા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર સોલંકીઓના વખતમાં પાટણની વસ્તી તથા યોગ્યતા ઘણી વધી. કર્નલ ટૉડે આ વીશે બોલતાં જીનમંડન (ઇ. સ. ૧૪૩૬) ના 'કુમારપાલ ચરિત'માંથી બારમા સૈકાના મધ્ય ભાગની કુમારપાલના વખતની પાટણની મહત્તાનાં યશોગાનનો અનુવાદ કર્યો છે. અલબત જીનમંડન પાટણના અસ્ત પછી સો–સવાસો વર્ષે થયા છે; પણ એની પાસે લખેલાં તથા કર્ણપરંપરા વડે જાણવાનાં એટલાં બધાં સાધનો હતાં કે મહાકાવ્ય તરીકે 'કુમારપાલ ચરિત'માં અતિશયોક્તિનો સંભવ છે એ બાદ કરતાં સંભવિત હકીકત માનવામાં વાંધો નથી. તેમાં કહ્યું છેઃ–

અણહીલપુરનો ઘેરાવો ૧૨ કોસમાં છે, જેમાં ૮૪ ચોક અને ૮૪ બજાર છે, સોનાં અને રૂપાના સીક્કા પાડવાની ટંકશાળો છે, દરેક નાતનો જુદો મહોલ્લો છે, તેમજ હાથીદાંત, રેશમ, હીરા, મોતી વીગેરે દરેક ચીજનું જુદું બજાર છે. એક સંરાફોનું બજાર, એક તેલો અને અત્તરોનું બજાર, એક વૈદ્યોનું બજાર અને એક કારીગરોનું બજાર છે. ખારવાઓ-નાં અને ભાટો તથા ચારણોના જુદા મહોલ્લા છે. આ શહેરમાં અઢારે વર્ણના લોકો રહે છે, રાજ-મહેલ, શસ્ત્રાગાર, હસ્ત્યાગાર, અશ્વાગાર રથાલય વીગેરે તથા રાજ્યનાં વહીવટીખાતાનાં મકાનોથી એક જુદાં શહેર જેવો લાગે છે. તેજાના, ફળો, ઔષધો, કપુર, ધાતુઓ અને બીજી મોંઘી સ્વદેશી કે પરદેશી ચીજોના આવકજાવક તથા વેચાણ ઉપર કર લેવા માટે દરેક માલની જાતવાર જુદી માંડવી છે. આ શહેરમાં બધી દુનીઆનો વેપાર ચાલે છે, દરરોજ એક લાખ ટકા (લગભગ પાંચ હજાર રૂપીઆ)ની કરની આવક થાય છે. તમે પાણી માગો તો ત્યાંના લોકો દુધ આપે છે. અહીં ઘણાં જૈન મંદિરો છે, અને તળાવના કાંઠા ઉપર સહસ્રલિંગ મહાદેવનું મંદિર છે. ચંપક, પુન્નાગ (એટલે નાગકેશર નામનુ ઝાડ ગુજરાતમાં થતું નથી એટલે આ વર્ણન તો કાલ્પનિક લાગે છે) તાલ, જંબુ, ચંદન, આંબા વીગેરે વૃક્ષોની લતાથી આચ્છાદિત તથા અમૃત જેવાં જળનાં ઝરણાંવાળી ઘટાઓમાં લોકો ફરવા જાય છે. અહીં બ્રાહ્મણો વેદ વીશે વિવાદો કરે છે, તથા શિષ્યોને ભણાવે છે. અહીં ઘણા જૈન યતિઓ છે, અને પોતાનું વચન પાળનાર તથા વેપારમાં કુશળ ઘણા વેપારીઓ છે. વ્યાકરણની ઘણી પાઠશાળાઓ છે. અણહીલવાડ નર-સમુદ્ર છે. સમુદ્રનું પાણી માપી શકાય તો અણહીલ-વાડની વસ્તીની ગણત્રી કરી શકાય. લશ્કર અસંખ્ય છે તેમજ ઘંટધારી હાથીઓનો પાર નથી.

આ વર્ણનમાં કવિની અતિશયોક્તિ હશે પણ એટલું તો મુસલમાન લેખકોએ કબુલ કરે છે કે શહેર મોટું તથા ભવ્ય છે. પણ દુર્ભાગ્યે મૂર્તિભંજક મહમદ ગઝની ઇ. સ. ૧૦૨૫ માં સોમનાથ ગયો ત્યારે પાટણ એના રસ્તા-માં આવ્યું; અને એ વખતતો પાટણનો રાજા ભીમ મુસલમાનોનાં વંટાળીઆ જેવાં ઝનુની ટોળાંઓની સામે થઇ શકવા તૈયાર ન હોવાથી શહેરને જંગલી શત્રુઓની દયા ઉપર છોડીને

વાડીપાર્શ્વનાથના મંદિરમાંના અંદરના ભાગનો ઝરુખો.

કર્ણાવતી નામનું શહેર વસાવ્યું, તથા પોતાની રાજધાનીમાં અનેક પ્રાચીન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તથા નવાં બંધાવ્યાં. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ અને તો ખાસ મંદિરો, વસહિકાઓ, બીજાં ધર્મસ્થાનો તથા વાવ, તળાવ વીગેરે લોકોપયોગી સ્થાનો બંધાવવામાં એની ભવ્યતા તથા મોટી સંખ્યા માટે મશહુર છે. ભીમદેવ બીજો ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં ગાદીએ બેઠો અને તેજ વર્ષમાં પોતાના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરનાર મુઇઝુદ્દીનને તેણે હરાવ્યો. પણ ઇ. સ. ૧૧૯૫ માં

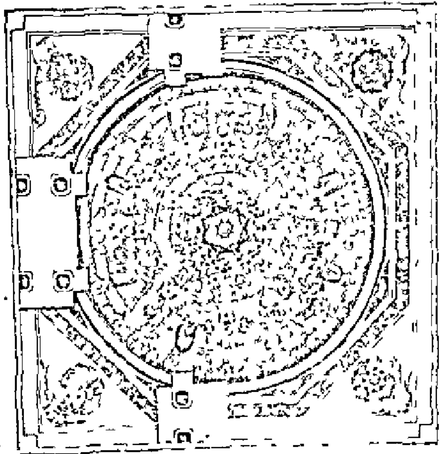
કચ્છ ભાગી ગયો. મહમદે અણહીલવાડને ખુબ લુટયું તથા બાળ્યું. પણ જેવો મહમદ સિંધુ તરફ પાછો ફર્યો કે ભીમદેવે આવી અણહીલવાડનો કબજો લીધો તથા તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા માંડયો. આ શરવીર રાજા (ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૩) ના રાજત્વકાળમાં તથા એના પુત્ર કર્ણદેવના તથા પૌત્ર સિદ્ધરાજના સમયમાં અણહીલવાડની વધારેમાં વધારે જાહોજલાલીની સોલંકી રાજ્યની સીમાની તથા તેના સુખવૈભવની ટોચ આવી ગઇ. કર્ણદેવે હાલના અમદાવાદ પાસેજ કે તેની જગ્યાએ

મહમદઘોરીના સરદાર કુતુબુદ્દીને ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી; ગુજરાતનું લશ્કર અણહીલવાડ નજીક હાર્યું અને મુસલમાનોએ બીજીવાર આ શહેરને બાળ્યું. આ પછી તરતજ ભીમદેવે પોતાના સામંત ચંદ્રાવતીના પ્રલહાદ તથા ધારાવર્ષની તથા મહેરોની તેમજ નાગોરના રાજાની મદદથી કુતુબુદ્દીનને હરાવ્યો તથા અજમેરમાં ઘેર્યો, જેમાંથી બહારની મદદ આવી ત્યારેજ એ છુટો થઇ શકયો. વળી ઇ. સ. ૧૧૯૭ માં પોતાની પહેલી હારનો બદલો લેવા કુતુબુદ્દીન ગુજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો અને ભીમદેવના લશ્કરને હરાવ્યું.

આ જીતથી વળી થોડો વખત અણહીલવાડ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું પણ દીલ્હીનું રાજ્ય હાથમાં આવતાં કુતુબુદ્દીન તરત દીલ્હી ગયો અને અણહીલવાડ પાછું ભીમદેવ અને એના અનુયાયીઓના હાથમાં આવ્યું પણ મુસલમાનોના આ ફરીફરી આક્રમણોથી જ અણહીલવાડ ભાંગી પડ્યું એની રાજ્યલક્ષ્મી દીન થઈ ગઈ, અને ભીમદેવના સામંત લવણપ્રસાદ તથા વીરધવલે ધોળકા વસાવ્યું ..પછી લગભગ એક સૈકા સુધી ગુજરાતે પોતાની સ્વતંત્રતા ભોગવી અને ઈ સ. ૧૨૯૭–૯૮ માં સુલતાન અલાઉદ્દીનના ઉલુઘખાન તથા નસરતખાન નામના સરદારોએ કરણ વાઘેલાને હરાવ્યો, અણહીલવાડ લીધું, લુંટ્યું તથા સોમનાથ ભાંગ્યું.

આ દુર્ભાગી દિવસે ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગઈ અને ગુજરાત મુસલમાની શહેનશાહતનો એક ભાગ થઈ રહ્યો. આ વખતથી ધર્મદ્વેષ તથા ઝનુની મુસલમાનોએ ક્રૂરતાપૂર્વક તથા ક્રૂરતાથી સોલંકીઓ અને વાઘેલાઓએ ધર્મનીતિપૂર્વક ઉભાં કરેલાં સ્થાપત્યની ઉચ્ચી કળાના નમુનારૂપ ભવ્ય મહાલયો તથા બીજાં સ્થાનો તોડી નાંખ્યાં. ઈ. સ. ૧૭૫૬ માં લખાયેલ 'મીરાત—ઈ—અહમદી'માં એ વખતના પાટણની સ્થિતિ વિષે લખ્યું છે કે:

કુતુબખાને ધોળા સંગેમરમરની આદિનાથ મસ્જીદ બંધાવી હતી એ લેખકના વખતમાં હયાત હતી. એક સુંદર મસ્જીદ શેખફરીદના વખતમાં શહેરના વચ્ચે હતી તે હાલમાં વસ્તીવાળા ભાગથી ઘણે દૂર છે તથા મકાનોના ઘણાં ખંડેરો અહીં દેખાય છે જે ઉપરથી પાટણ જુના [illegible] [illegible] કેટ

વાડીપાર્શ્વનાથના મંદિરમાંની કોતરકામવાળી છતનો એક ભાગ

મોટું અને સુંદર શહેર હતું એ કલ્પી શકાય છે. હાલના શહેરની આસપાસ ત્રણ કોસ સુધી જુના વખતની ઇંટો તથા પથરાઓ વેરાયલા પડયા છે. ખુલ્લા મેદાનમાં દેખાતાં દીવાલો તથા કોટનાં ખંડેરો આજ વાત સાબીત કરે છે. કાળની ગતિથી, નવાં મકાનો ઉભાં થવાથી તથા બીજા ફેરફારો થવાથી જુના વખતની ઘણી નીશાની અદ્દશ્ય થઇ ગઇ છે. રાજાઓના વખતમાં (સોલંકી તથા વાઘેલાના વખતમાં) મંદિરો તથા બીજાં મકાનો બાંધવા માટે અજમેરથી એટલા મોટા જથ્થામાં આરસપહાણ લાવવામાં આવ્યો હતો કે હાલમાં જમીન ખોદતાં તે મળી આવે છે તથા અમદાવાદ અને બીજી જગ્યાએ વપરાયેલ (મુસલમાનો વડે) આરસપહાણ અહીંથી (હીંદુ મકાનોનાં ખંડેરો તોડીને) લઈ જવામાં આવ્યો છે.

દોઢસો વર્ષ પહેલાંના ગુજરાતના એક મહેસુલી અમલદાર તથા બહુશ્રુત મુસલમાન લેખકે પાટણની પહેલાંની મોટાઇનો તથા એના ક્રમે ક્રમે થયલા નાશનો આવો પુરાવો આપ્યો છે.

પાંચ સૈકાઓ સુધી જેનાં ખંડેરોમાંથી સાફ કરેલા આરસપહાણો તથા કોતરેલા પથરાઓ ખોદી જવામાં આવે તેની પ્રાચીન ભવ્યતાની એક પણ નીશાની શી રીતે જળવાઇ રહે? ટોડે જે સુંદર દરવાજાની માત્ર હાડપીંજર જેવી રહેલી કમાનનું વર્ણન કર્યું છે તે હાલમાં નથી. એની દરેક વસ્તુ લઇ જવામાં આવી છે. આ રીતે આપણાં પ્રાચીન ગૌરવનો આપણે હાથેજ નાશ થાય છે. મુસલમાનોએ ધર્માંધતાથી કે વેરબુદ્ધિથી નાશ કર્યો હતો પણ જે કે બચ્યું હતું તેનો આપણી કીમતી યાદગીરીઓનો આપણાજ લોકો ખરી કીંમત ન સમજીને માત્ર પથરાઓના કે ચુનાના લોભથી નાશ કરે છે. અને હવે પરદેશી સરકારે આ વિનાશને કાયદાથી અટકાવ્યો છે. પણ છેલ્લાં સો વર્ષમાં, આરસપહાણનાં મંદિરોના જે કટકાઓ મુસલમાની વખતમાં નહોતા લઇ જવામાં આવ્યા તે ખોદી કાઢી ગાડાં ભરી ચુના માટે બાળી નંખાયા છે. અને હવે જે બાકી રહ્યું છે તેમાં આખા શહેરમાં વેરાએલા, શહેરના ગઢમાં, દરવાજાઓમાં, કુવાઓમાં, મસ્જીદોમાં, ઘરોમાં તથા ઢોરની કોડમાં ચણાઇ ગએલા પથરાના કટકા છે.

હાલના પાટણ શહેરમાં લગભગ ૩૩ હજારની વસ્તી છે. જેમાંથી આઠમો ભાગ જૈનોનો છે. અને શહેરમાં નાનાં મોટાં થઇને જૈનોનાં ૧૦૦ મંદિરો છે.

જુના અણહીલવાડનાં ક્ષેત્રફળનો કર્નલ ટોડે એક અપૂર્ણ નકશો દોર્યો હતો પણ એમાં સૂચવેલાં સ્થાનો હવે વધારે જ્ઞાનની મદદથી ફેરવવાં પડે તેમ છે. જુના શહેરનો મોટો વિસ્તાર હાલના પાટણની પૂર્વમાં નહીં, પણ પશ્ચિમમાં હતો. કારણકે એ દિશામાં જુના પાયાઓ તથા જુના અવશેષોવાળા ટેકરા ચાર પાંચ મૈલ સુધી આવેલા છે. વળી આ દિશામાંજ વડલી નામનું ગામ છે જે સ્થળે જુના પાટણનો ધીકાંટો હતો એમ કહેવાય છે. હાલના પાટણથી પૂર્વમાં પણ એકાદ મૈલ સુધી તથા ઉત્તરદક્ષિણમાં પણ હાલના શહેરની હદથી આગળ જુના પાટણની નીશાનીઓ જમીનમાં દેખાય છે. આ ઉપરથી ૧૨ કોસના ઘેરાવાનું 'કુમારપાલ ચરિત'માં જે લખ્યું છે તેમાં ઝાઝી અતિશયોક્તિ જણાતી નથી.

હાલના પાટણમાંથી જુના વખતનાં દરેક મકાનનો એવા રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો છે કે હીંદુ રાજત્વકાળનાં કહી શકાય એવાં બે ચાર જુનાં સ્થાનોનાં ખંડેરો શીવાય કૈં નોંધ લેવા જેવું રહ્યું નથી. આવાં જુનાં સ્થાનોમાં એક તો રાણીવાવ છે જે ભીમદેવ

પહેલાની રાણી ઉદયામતીએ બંધાવેલી કહેવાય છે બીજું, સહસ્રલિંગ તળાવ જે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવેલું કહેવાય છે. તથા જુની મૂર્તિઓ, થાંભલાઓ તથા મૂર્તિ કોરેલા પથરાઓના ખંડો આ ગુજરાતની લગભગ ૫૦૦ વર્ષની રાજધાનીની સ્થૂળ પ્રતિમા. જૈન મંદિરો, હાલ જે રૂપમાં છે તે રૂપમાં મોટે ભાગે ૧૫મા સૈકા પછીના છે મુસલમાની અવશેષો ઇ સ ૧૩૦૦ પછીથી આજ સુધીના છે અને તેમાં મુખ્ય ગુમડા, ગઝની, શેખ, કોષ, શેખસરત અને બીજી મસ્જીદો, ખાનસરોવર તળાવ, બહાદુરખાનની વાવ તથા જુનું લાકડામાં નકસીકામ છે

રાણીવાવ

પાટણની વાયવ્ય દિશામાં થોડે દૂર ખેતરોમાં તથા સહસ્રલિંગ તળાવની પાળથી નજીકમાં રાણીવાવના ખંડેરો છે ગુજરાતમાં કેવી કારીગરીવાળી સુંદર વાવો જુના વખતમાં બંધાતી એનો એકાદ પ્રાચીન વાવને જોયા વગર ખ્યાલ આવે એમ નથી પાયાનાં પગથીઆવાળા કુવાને એકાદ ભવ્ય મંદિર પેઠે શણગારવો એ કલ્પના હીંદુઓની અપૂર્વ ધાર્મિક ભાવનાજ કરી શકે આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં મંદિરો બંધાવવા જેવુંજ, વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે બંધાવવાને પુણ્યકર્મ ગણ્યું છે. અને ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે-પોતાને સ્વર્ગે જવાની નીસરણી તરીકે-જે વાવ રાજાઓ કે રાણીઓ બંધાવે તેને શોભાવવામાં કળાની કે મહેનતની ખામી શા માટે રાખે?

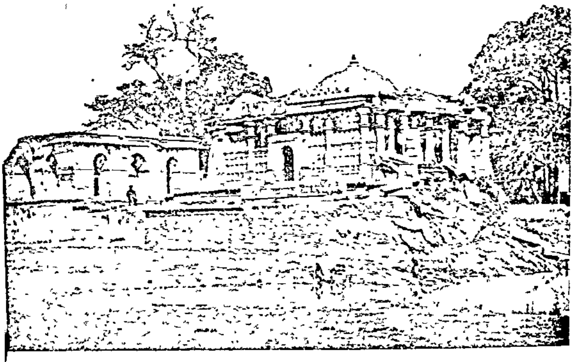
ભીમદેવ પહેલા (વિ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૩) ની રાણી તથા કર્ણદેવની માતા ઉદયામતીએ આ વાવ બંધાવી કહેવાય છે હાલમાં આ વાવને ઠેકાણે એક મોટો ૨૮૫ ફીટ લાંબો ખાડો છે, અને એક થાંભલાના કટકાઓ તથા ઉપરનો એક આડો પથરો એવડુ રહ્યું છે. ખાડામાં ઉંડે તળીએ થોડુ કોહી ગએલું પાણી દેખાય છે ખરું. આ શીવાય વાવની દીવાલોના તથા થાંભલાઓના બધા પથરાઓ ઉપાડી જવામાં આવ્યા છે. કર્નલ ટોડના વર્ણન ઉપરથી શહેરમાં એક કુવો બાંધવામાં આ સામાન વપરાયો જણાય છે તે પછી તપાસ કરતાં વડોદરાની અદાલતની બહાદુરસિંહની વાવ બાંધવામાં રાણીવાવના પથરાઓ વપરાય છે, એમ જણાવામાં આવ્યું છે.

રાણીવાવની લંબાઇ એના અનેક આરકાઓ ઉપરનું કોતરકામ વગેરેનો સમગ્ર વિચાર કરતાં રાણીવાવ જ્યારે આબાદ હશે ત્યારે ગુજરાતમાં એના જેવી બીજી ભાગ્યેજ મળાતી હશે પણ અત્યારે હજાર વર્ષ પહેલાંનાં આપણા ગૌરવના અવશેષોની બીનકુળ સંભાળ લેવામાં આવતી નથી

સહસ્રલિંગ તળાવ

સિદ્ધરાજ જયસિંહે ગુજરાતમાં અનેક તળાવો બંધાવ્યાં કહેવાય છે. સહસ્રલિંગ તળાવ આમાંથી મોટામાં મોટામાંનું હશે. આ તળાવના ખંડેર શહેરની વાયવ્ય દિશામાં બતાવવામાં આવે છે આ તળાવ ઘણું વિશાળ હશે અને એની ચારે તરફના ઘાટનાં પગથીઆં ઉપર વચ્ચે નાના નાના મંદિરો બાંધીને કે ગોખો બાંધીને શિવલિંગો પધરાવ્યાં હશે આવા શિવલિંગોની સંખ્યા એક હજારની હશે, અને તળાવની વચ્ચે એક બેટ જેવું રાખી એ ઉપર રુદ્રેશ્વરનું મોટું મંદિર બાંધ્યું હશે આ ભવ્ય મંદિર મુસલમાનોએ તોડી ને ઉપર રોજો બાંધ્યો હતો. જેનું ખંડેર આજે ઉભું છે.

તળાવના તળીઆમાં ખેતરો થઇ ગયાં છે. તળાવનો આખો કાંઠો ઉંડળી બાંધી હતી

શેખ ફરીદનો રોજો

આગલા ભાગમાં પથનાઓથી પગથીઆં બાંધ્યાં હશે. આ પગથીઆં ઉપરનાં નાનાં ન[illegible], દેરોનાં અવશેષો—કટકાઓ કાંઠાના [illegible] [illegible]આ મળી આવે છે. વીરમગામનું મીનળસરોવર પણ સિદ્ધરાજનું બંધાવેલુ કહેવાય છે અને એ લગભગ આબાદ છે. એને જોવાથી એનાથી ઘણું મોટું તથા ભવ્ય સહસ્રલિંગ કેવા પ્રકારનું હશે એ કલ્પી શકાય છે. સહસ્રલિંગ લગભગ ગોળ હતું, જ્યારે વીરમગામનું તળાવ ૧૧૦૦ ફીટ લાંબું અને ૫૦૦ પહોળું એમ લંબગોળ છે. વીરમગામના તળાવને ફરતાં નાનાં મંદિરો છે. એક વખત ૫૦૦ થી વધારે મંદિરો હતાં; હાલમાં ૩૨૭ આબાદ છે. કદમાં તથા રચનામાં આને મળતાં હજાર મંદિરો સહસ્રલિંગને ફરતાં હશે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવાના યશોવર્મા ઉપર ચઢાઇ કર્યા પહેલાં તરતજ સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાવવા માંડયું હતું એમ કહેવાય છે. આ તળાવ એટલું પ્રખ્યાત હતું કે એના વીશે અનેક કથાઓ પ્રચલિત થઇ છે. જેમાં જસમા ઓડણની વાર્તા તથા એનો રાસડો સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. માળવેથી તળાવ ખોદવા આવેલાં ઓડ લોકોમાં જસમા નામની ઓડણ અતિશય રૂપવતી હોવાથી સિદ્ધરાજને એના ઉપર મોહ થયો અને એને પોતાની કરવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો પણ એ પતિવ્રતાધર્મથી ચલિત થઇ નહીં. અને સિદ્ધરાજે ગુસ્સામાં ઓડ લોકોને મારી નાખ્યાં જેની ચીતામાં જસમા બળી મુઇ અને તને સંતાન થશે નહીં એવો શાપ દેતી ગઇ; આ પ્રમાણે એક કથા છે. રૂપાંતર એવું પણ છે કે તળાવ પુરું થતાં ઓડ લોકાની પછવાડે મોદેરા સુધી સિદ્ધરાજ ગયો અને કેટલાક ઓડની કતલ કરી પણ પોતે પકડાય તે પહેલાં કટાર ખાઇને જસમા મરી ગઇ અને શાપ દેતી ગઇ કે 'તારા તળાવમાં પાણી

રહેશે નહીં.' આ શાપનો ગો પ્રતિકાર કરવો એ વિશે જ્યોતિષીઓની સલાહ માગતાં તેઓએ એક માણસ ચઢાવવાની સૂચના કરી. આથી માયા નામના ઢેડને ચઢાવવામાં આવ્યો. હવે એ વખતે ઢેડ લોકો ગામથી લાગી રીતે દૂર રહેતા, માથે ઝુડું શીંગડું બાંધતા અને કેડે સાવરનું શીંગડું બાંધતા. માયાએ પોતાના ભોગના બદલામાં પોતાની કોમને આ અપમાનકારક રીવાજમાંથી મુક્ત કરવાનું માગી લીધું, અને સિદ્ધરાજે આપ્યું. દંતકથા કહે છે કે આ પછી તળાવમાં પાણી ભરાયું. લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં એક લોકોએ જસમા નામનું એક શૈવ મંદિર રાણીવાવથી થોડે દૂર બંધાવ્યું છે. આજે સહસ્રલિંગમાં બીનકુલ પાણી રહેતું નથી તેમ માટી ભરાઈ ગઈ છે પણ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં એમાં પાણી હતું એમ નીચેની હકીકત પરથી જણાય છે.

જ્યારે હુમાયુના પ્રખ્યાત પ્રધાન બહેરામખાને અકબર સામે બળવો કર્યો અને તેને અકબરે માફી આપી મક્કે મોકલ્યા ત્યારે તેઓ પાટણ આવ્યા હતા અને પાટણના સુબા મુસાખાન ફુલાદીએ એની સારી રીતે પરોણાચાકરી કરી હતી. બહેરામખાન પોતાના રસાલા સાથે મેદાનમાં તંબુઓ નાખી રહ્યો હતો અને ઇ. સ. ૧૫૬૧ના જાનેવારીની ૩૧ મીને શુક્રવારે સહસ્રલિંગ તળાવ-માં મછવામાં પ્રવેશ કરી ફરતો હતો ત્યાં તેનું મુબારકે ખૂન કર્યું

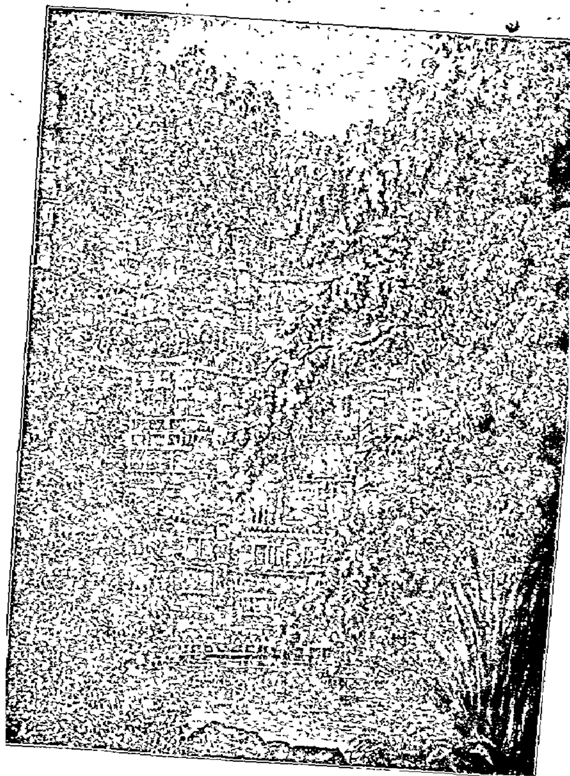
શેખફરીદની દરગાહ

પાટણથી વાયવ્ય દિશામાં લગભગ રેલ્વે ઉપર અને સહસ્રલિંગ તળાવની ઉત્તરે નજીકમાં શેખફરીદની દરગાહ છે. જો કે આ મકાન હાલમાં એક મુસલમાન ફકીરની કબર છે પણ મૂળ ઉભી કરાવેલું હિંદુ કે જૈન મંદિર હોય એમ જણાય છે. આમાં એક સભામંડપ હોય એમ લાગે છે. આની જાતનું કોતરકામ ઘણું સરસ છે. આ જાતનું કોતરકામ હિંદુ કારીગરોને પસંદ હતું અને બીજે પણ મળે છે. શેત્રુંજાના જુનામાં જુના ભુવનજીના મંદિરમાં તથા આબુના વિમળશાના મંદિરમાં આ જાતનું કોતરકામ છે. કર્ણાટકના મંદિરોમાં તથા આ દેશનાં બીજા ગુફામંદિરોમાં પણ છે.

પાટણના જૈન અવશેષો

વનરાજની પ્રતિમા: પાટણમાં જે જુની પ્રતિમાઓ જળવાઈ રહી છે તેમાં મુખ્ય તથા સૌથી વધારે જાણીતી વનરાજની ધોળા આરસપહાણની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા વનરાજની પોતાની કે એના વખતની હોય એમ એની કળા ઉપરથી કે એની નીચેના લેખના અક્ષરો ઉપરથી જણાતું નથી. જો કે લેખના અક્ષરો પુરા વાંચી શકાતા નથી પણ વનરાજ અને એના પ્રધાન જાંબની મૂર્તિઓ મુખ્ય છે અને આસપાસ અનુચરોની નાની મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિની કળા જૈન પદ્ધતિની અને સાધારણ પ્રકારની છે. પંચાસર-પાર્શ્વનાથના મંદિરની પ્રદક્ષિણામાર્ગમાં વચ્ચે વચ્ચે જે અનેક નાના નાના મંદિરો છે તેમાં આ મૂર્તિઓ છે. ચિત્ર જોવાથી એની કળા વિશે ખ્યાલ આવશે

પંચાસરપાર્શ્વનાથનું મંદિર બીજાં ઘરોની વચ્ચે આવેલું છે. એના સ્થાપત્યમાં ખાસ વિશેષતા કે નથી વચ્ચે ખુલ્લો લાકડા-નો રંગમંડપ છે અને ગર્ભગૃહ અને મંડપની વચ્ચે જાળી છે મંડપમાંથી પાર્શ્વનાથ-ની આરસપહાણની શ્વેત મૂર્તિઓ દેખાય છે. વનરાજે વિ. સં. ૮૦૨માં આ મંદિરની મુખ્ય મૂર્તિ (પાર્શ્વનાથની) અણહીલવાડમાં પધરાવી એમ દંતકથા છે, પણ આ દંતકથા માની શકાય તેમ નથી, વળી મૂર્તિના આસન

રાણીવાવનું બીજું દૃશ્ય

ઉપર લેખ છે તેમાં વિ. સં. ૧૬૫૨ માં પાટણના એક પારેખે સિંહાસન બંધાવ્યું એમ લખ્યું છે.

આ ઉપરાંત એક તુટેલા ગર્ભગૃહમાં ઉમામહેશ્વર અને ગણેશની મૂર્તિ છે જેની નીચે "વનરાજે સં. ૮૦૨ માં ઉમામહેશ્વરની અણહીલવાડમાં પ્રતિષ્ઠા કરી" એ રીતે લેખ છે, આ જાતના લખેલા અક્ષરો તેથી ઘણાજ અર્વાચીન કાળના હોવાથી આ લેખો વિશ્વસનીય નથી. વહીવટદારની કચેરીના વાડામાં ઇ. સ. ૧૯૦૩ સુધી થાંભલાઓ તથા મૂર્તિઓના જુના કટકાઓ પડયા હતા પણ મોટો ભાગ તો ઘરોમાં, કુવાઓમાં તથા મંદિરોમાં ચણાઇ ગયો છે ગીરધરલાલ વેંકુંઠરાયની ધર્મશાળા, ગાગડીદરવાજા પાસે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર તથા શહેરનો ગઢ ખાસ કરીને જુના પથરાઓથી બંધાએલ છે.

જુનાં જૈન મંદિરો

પાટણમાં ૧૦૮ કે ૧૨૦ જૈન મંદિરો હોય એમ કહેવાય છે જેમાં પંચાસરપાર્શ્વનાથનું મોટામાં મોટું છે અને નેમીનાથ, શાંતિનાથ અને ગૌતમસ્વામી એથી ઉતરતા છે. પણ એકેય કળાની કે પ્રાચીન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વના નથી છતા કોઇકોઇમાં કેટલીક સારી વસ્તુઓ છે. દાખલા તરીકે ખેતરવાડામાં શામળાપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં બહુ સરસ ઘસેલી આરસપહાણની જમીન છે. મંડપના સ્તંભો લાકડાના છે, અને કાળા આરસપહાણની મોટી તારીખ વગરની મૂર્તિ છે.

ઇ. સ. ૧૫૯૬ માં બંધાએલું ઝવેરી શેરીમાં આવેલું વાડીપાર્શ્વનાથનું મંદિર નમુના તરીકે જોવા લાયક છે એની છતની કારીગીરી, રવેશનું કોતરકામ વગેરે પ્રાચીન કળા યોગ્ય તો નહીં, પણ જોવાલાયક છે

અર્વાચીન હીંદુ મંદિરો

એઓમાં કાળકા માતાના અને સીંધવાઇ માતાના મંદિરો મુખ્ય છે બંને મંદિરોમાં જુનાં મંદિરોનો માલ વપરાયો છે. હજી મંદિરોનાં આગણામાં કોતરેલા જુના પથરા પડયા છે, અને અનેક થાંભલાઓના કટકાઓ તથા મૂર્તિઓ મંદિરોની ભીંતો વીગેરેમાં ચણાઇ ગયા છે

બહાદુરસિંહની વાવ

જુની રાણીવાવના પથરાઓ વીગેરેથી બાંધેલી આ નવી સાધારણ પ્રકારની વાવ છે. અને ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં ગાયકવાડના અમલ નીચે વિષ્ણુભક્ત બારોટ શ્રી બહાદુરસિંહજીએ તથા એના પુત્રે રૂ ૧૪,૯૮૫ ખરચી બંધાવી છે એમ એ વાવમાંજ લેખ છે.

લાકડામાં નકસી

ઘરના આગલા ભાગો, રવેશો, બારણાંના ઉપલા ભાગો વીગેરેને શણગારવાના કામમાં લાકડા ઉપર સુંદર નકશીકામ કરવાનો ગુજરાતમાં જુના વખતમાં રીવાજ હતો અને હજી છે પાટણમાં આ જાતના લાકડા ઉપર નકસીકામના કેટલાક ખરેખર સુંદર નમુનાઓ મળે છે. દોઢસો બસો વર્ષ ઉપર આ કામ, જેવું સુંદર થતું તેવું હાલ થતું નથી લોકોમાં એનો શોખ રહ્યો નથી.

પાટણનાં મુસલમાની મકાનો

ઇ. સ. ૧૩૦૫ માં પાટણમાં પહેલી મસ્જીદ બાંધવામાં આવી હતી પણ તેનો અવશેષ રહ્યો નથી મીરાતે—ઇ—અહમદીના લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ હીંદુ મંદિરના અવશેષમાંથી બાંધેલી એ વખતની ગુજરાતની મોટામાં મોટી મસ્જીદ હતી આ રીતે હીંદુ મંદિરના કેટલાક ભાગો ઉભાને ઉભા રાખીને એમાંથી મસ્જીદ

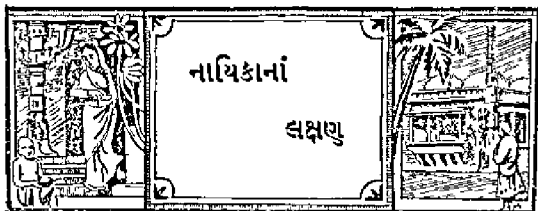
બનાવી દેવી એ કૈં અઘરું કામ ન હતું. મોટે ભાગે મુસલમાનો પણ હીંદુ કારીગરોને મસ્જીદ ચણવાના કામ ઉપર રોકતા. એટલે હીંદુ મંદિરના થાંભલાઓ વીગેરે ભાગો મસ્જીદના કામમાં આવી જાય અને ઉલટી શોભા આપે એ રીતે ગોઠવણ કરવી અઘરી ન પડતી. આ રીતે માત્ર શિખર અને મૂર્તિઓ ઉડાડી દઇ મંદિરની મસ્જીદ બનાવ્યાના દાખલા છે. સોમનાથ મંદિરની આ રીતે મસ્જીદ બનાવેલી જેનો ૧૮મા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં મરાઠાઓએ ગામના ગઢમાં વાપરવા માટે ચુનો બનાવવા સારુ કેવળ અવિચારીપણાથી નાશ કરી નાખ્યો. પાટણની ઉપર કહેલી મસ્જીદને સ્થળે મસ્જીદમાં વપરાએલા હીંદુ તથા જૈન મંદિરોના પથરાઓ હજી પડયા છે.

ગુમડા મસ્જીદ, ગઝની મસ્જીદ વીગેરે કેટલીક મસ્જીદો તથા કેટલાક રોજાઓ ૫૦૦ વર્ષના મુસલમાની અમલની શાખ પુરતાં હજી ઉભાં છે. પણ એમાં કળાની દૃષ્ટિએ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઝાઝો માલ નથી.

ખાનસરોવર

પાટણના દક્ષિણ તરફના દરવાજાની બહાર આ નામનું સુંદર મોટું તળાવ છે. એના કાંઠા ઉપર હીંદુ અને મુસલમાની મકાનો છે. આ તળાવ મુળ કદાચ કોઇ સોલંકીરાજાએ બંધાવ્યું હશે પણ હાલનું તળાવ જે રૂપે છે તે રૂપે તો મહાન અકબરે ગુજરાત જીત્યા પછી તેણે ગુજરાતના સુબા તરીકે નીમેલા ખાન-ઇ-આઝમ મીરઝા અઝીઝ કોકાએ ઇ. સ. ૧૫૮૯ થી ૧૫૯૪ દરમ્યાન બંધાવ્યું છે. તળાવની ચારે બાજુએ બાંધેલાં પગથીઆં છે અને પૂર્વ દિશાના છેડા ઉપર દામાજી ગાયકવાડે બંધાવેલું મોટું શૈવ મંદિર છે. આ તળાવ બાંધવામાં પ્રાચીન હીંદુ અને જૈન મંદિરોના પથરા પુષ્કળ વપરાયા છે.

૫૦૦ વર્ષ સુધી ગુજરાતના કેંદ્રરૂપ રહેનાર, ગુજરાતની પુરી જાહોજલાલી, સમૃદ્ધિ અને કળાની ઉત્કૃષ્ટ દશા જોનાર, આખા ગુજરાતને,–સોરઠ, કચ્છ અને લાટ સાથે લેતાં– એક તાંતણે બાંધનાર, ભાષા, વિચાર, વિદ્યા, કળા અને સંસ્કારનું એક વિશિષ્ટરૂપ ખડું કરી, તેનો એક રાજ્યતંત્રને બળે આખા ગુજરાતમાં પ્રચાર કરનાર, ટુંકામાં હાલમાં ગુજરાતના વતનીને ગુજરાતી તરીકે જે કૈં અસ્મિતા હોય તેની મુળ ઉત્પાદક ગુજરાતની રાજધાની પાટણનાં હાડપિંજરનાં આટલાં હાડકાં આમ ગણી શકાય છે; અને આત્મા તો ઉડી ગયો છે તે ફરી આવે ત્યારે ખરો. આ સ્થળે પાટણની વાત કરતાં એની પાઠશાળાઓમાં, દેશદેશાંતરથી ગમે તે પ્રયત્ને મેળવી જેનો ઉપયોગ થતો તે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતોને યાદ કર્યા વગર રહી શકાતું નથી. હજાર વર્ષથી જૈન ભંડારોમાં તથા જૈનોનાં ઘરોમાં હજારો હસ્તલિખિત પુસ્તકો સંગ્રહાતાં, અને પાછળથી ઉપયોગ ઘટતાં જીવજંતુદ્વારા તથા બીજી રીતે નાશ પણ પામતાં. હાલમાં ૪૦-૫૦ વર્ષથી તેનો ઉદ્ધાર થવા લાગ્યો છે. છેલ્લો ઉદ્ધાર શ્રીમંત ગાયકવાડસરકારને હાથે થાય છે તે યોગ્યજ છે.

("અમારી નવલકથા" લેખાંક ૬ ઠ્ઠો)

લેખક
રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર
રા. સુંદરરાવ મોરજકર

અમારી નાયિકા કેવી રાખવી એ બાબતમાં અમારે ઘણો મતભેદ પડ્યો. કનૈયાલાલને તેને બદસુરત બનાવવી હતી. જગતમાં 'ઓરીજીનલ' કહેવડાવવું એ કનૈયાલાલની મોટામાં મોટી અભિલાષા છે અને એ પદવી પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે સાધારણ વસ્તુ હોય, કુદરતી હોય તેને ઉંધી બનાવી દેવી એવો કનૈયાલાલનો મત છે. જો કનૈયાલાલને એક નાનો સરખો ગ્રહ પોતાની ઇચ્છાનુસાર દુનીઆ ચલાવવા માટે કોઇ આપે તો તેમાં દિવસને પોતે રાત કહે અને ઉનાળાને શીઆળો કહેવડાવે, સ્ત્રીપુરુષોને હાથેથી ચાલવાનું અને પગેથી શેકહેંડ કરવાનું કહે, કુકડા પાસે ઇંડા મુકાવે અને કુકડીને માત્ર વાડ ઉપર બેસીને કુકડેકુક કરવાનું ફરમાવે અને પછી પોતે દૂર ઉભા રહીને આનંદથી અને ગર્વથી કહે કે "આહા, મેં કેવી 'ઓરીજીનલ' સૃષ્ટિ રચી છે! આ આખી યોજના મેં જ ઘડી કાઢી હતી."

અલબત્ત, જગતમાં કનૈયાલાલના જેવું જ ધારનારા અને માનનારા ઘણાએ છે. હું પોતેજ એક છોકરીને ઓળખતો હતો જેને પોતાને કંઇ વિચારજ ન હતા. જે બીજા કરે તેજ પોતે કરે. ખાસ કરીને તેની મોટી બેન જે કરતી તેજ પોતે કરતી. જો તે બેન સાંજે ભુખી રહે તો પોતાને ભુખ લાગી હોય તોપણ પોતે ભુખીજ રહે. જો મોટી બેન એક દિવસ ભાત વધારે ખાય તો પોતે પણ ભાત વધારે ખાય. આથી તેની માને બહુ ચિન્તા થતી. એક દિવસ, તેની માએ તેને પોતાની પાસે બેસાડીને બહુ શીખામણ આપી. "જે મોટી બેન કરે તેજ તું પણ કરે છે એમાં તું ઠીક કરતી નથી. આપણને પોતાને જે સારું લાગે તે કરવું. આપણે માત્ર બીજાની નકલ નહીં કરવી જોઇએ પણ 'ઓરીજીનલ' બના શીખવું જોઇએ."

છોકરીએ ભવિષ્યમાં તેમ કરવાનું વચન

આપ્યું. બીજે દિવસે તેમને ત્યાં કેરી અને કાંદા એ બે જાતનાં ભજીઆં હતાં. હવે નાની બેન કાંદાનાં ભજીઆં ઉપર મરી ફીટતી હતી તેમજ મોટી બેનને પણ કાંદાનાં ભજીઆં ઘણાંજ ભાવતાં હતાં. જમતી વખતે મોટી બેને પહેલાંજ કહી દીધું કે પોતાને કેરીનાં ભજીઆં જોઇતાંજ નથી પણ માત્ર કાંદાનાંજ જોઇએ છીએ.

માએ તે પછી તરતજ નાની છોકરીને પુછ્યું. "કેમ, તારે પણ કાંદાનાંજ જોઇએ છે ને?"

"ના મા, મારે કેરીનાં જોઇએ છીએ." છોકરી બોલી.

"પણ કેમ? તને તો કાંદાનાં ભજીઆંજ બહુ ભાવે છે ને આજે ના કેમ પાડે છે?" માએ અજબ થઇને પુછ્યું.

"મને ભાવે છે ઘણાં, પણ તમે કહ્યું હતું ને કે મારે "ઓરીજીનલ" થવું; એટલા માટેજ મેં કેરીનાં માગ્યાં." આટલું કહીને બીચારી રડી પડી.

આવી રીતે માત્ર 'ઓરીજીનલ' થવાની ખાતરજ 'ઓરીજીનલ' થવાનાં ફાંફાં કનૈયાલાલ ઘણીવાર મારે છે.

પણ અમે ત્રણ જણે કનૈયાલાલની દરખાસ્તને ટેકો નહીં આપ્યો, એટલે આખરે સુંદર નાયિકાજ રાખવી એમ ઠર્યું.

"સદ્‌ગુણી કે દુર્ગુણી?" ભાનુશંકરે પુછ્યું.

"દુર્ગુણી," કનૈયાલાલે ભાર મુકીને જણાવ્યું. "કેમ, સ્નેહવદન, તમે શું ધારો છો?"

"હં‌અ," સ્નેહવદને મોંમાંથી ધુમાડાના ગોટા કાઢતાં પોતે જે ધારો મશ્કરી કરતાં કે શોકની વાત કહેતાં બંનેમાં એકજ રીતે વાપરે છે તેજ ધાંટાથી કહ્યું. "તમારો વિચાર પણ છેક ખોટો નથી. દુર્ગુણી હોય પણ હૃદય સારું હોય; હૃદયના સદ્‌ગુણ ઝાઝા બહાર પડતા નહીં હોય તો કંઈ ખોટું નહીં."

"હમેશાં સદ્‌ગુણી કરતાં દુર્ગુણી મનુષ્યોજ વધારે આકર્ષક હોય છે એનુ કારણ શું હશે?" કનૈયાલાલ પોતાની એક આંગળી કપાળને ટેકવીને બોલ્યા. જ્યારે કંઇક ગંભીર વિષય ચર્ચવો હોય ત્યારે આવીજ અદાથી કનૈયાલાલ બેસે છે. પોતે એથી જોન મોરલી જેવા લાગે છે એમ ધારે છે.

"એનું કારણ શોધવું એ બહુ મુશ્કેલ નથી," સ્નેહવદને કહ્યું. "દુર્ગુણી મનુષ્યોમાં 'મહાન્ અચોક્કસતા' હોય છે; અને તેમના ચરિત્રના અભ્યાસીને ડગલે ડગલે કંઈ કંઈ નવું જાણવાનુ મળે છે. એ ઘોડા હોય; તેમાંનો એક શાંત, તમે દોરો તેમ જતો હોય અને બીજો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમજ વર્તનારો હોય. આની માફકજ સદ્‌ગુણી તેમજ દુર્ગુણી મનુષ્યોનું સમજવું. સદ્‌ગુણી માણસ અમુક સંજોગોમાં અમુક માર્ગજ લેશે એમ આપણે આગળથી જાણી શકીએ તેમ છે; પરંતુ દુર્ગુણી કોઇપણ સંજોગમાં શું કરશે તે કોઇથી કહી શકાતું નથી. જો તમારી નાયિકાને તમે સદ્‌ગુણી કલ્પો તો પહેલાજ પ્રકરણમાં વાચનાર આગળ શું આવશે તે જાણી જાય છે અને પછી આગળ વાંચવાની તસ્દી કોઇ લેતુંજ નથી. પણ જો દુર્ગુણી નાયિકા હોય તો વસ્તુસ્થિતિજ બદલાઇ જાય છે. અમુક સંજોગોમાં તે શું કરશે તેની અટકળ કોઇ કરી શકતું નથી, એટલેજ વાતમાં રસ વધે છે."

"પણ કેટલીક સદ્‌ગુણી નાયિકા પણ

એવી હોય છે કે જેમનાં ચરિત્ર વાચતાં આપણને રસ પડે." મેં કહ્યું

"હા, પણ તે ક્યારે? જ્યારે તે સદ્ગુણી નાયિકા કોઈ અસામાન્ય કાર્ય કરે ત્યારેજ." સ્નેહલતાએ કહ્યું "આખી વાતમાં સદ્ગુણી નાયિકા સદ્ગુણીજ રહે તો જેમ ક્લાસમાં સદ્ગુણી છોકરાને જોઈને આપણને ચીઢ ચઢે છે તેમજ આપણને તેના ઉપર ચીઢ ચઢે. અસલની જૂની વાર્તાઓમાં પછી—આ દેશની હો કે પાશ્ચાત્ય દેશોની હો—બીજું શું આવે છે! નાયિકા જ્યારે પણ નાયકને

"ઓ જ્યારે ? એટલીવાર બાધા આવ્યો, ખાડી મને આ જગ્યા એવી ગમતી હતી !"
રેવી બાઈએ નિરાશ થઈ કહ્યું

મળે છે ત્યારે એટલુંજ કહે છે કે પોતે એને પરણી શકવાની નથી, અને જ્યારે જ્યારે એ બોલે ત્યારે ત્યારે એની આંખમાંથી શ્રાવણભાદરવા તો વહેતાજ હોય. પિતાની મરજી વિના કોઈની જોડે લગ્ન

કરવાની તે ના પાડે છે અને છતાં દુનીઆમાં જો કોઇની જોડે તે પરણે તો તે પેલાની જોડેજ પરણે એવો હઠ લઇને બેસે છે!"

"આ તમે સદ્ગુણી નાયિકાની વાત ન કરી. આ તો તમે કોઇ મૂર્ખ લેખક સદ્ગુણી નાયિકાને કેવી ચીતરે તે વીશે હકીકત કહી." હું બોલ્યો.

"હું એ તમારી ટીકા કબુલ રાખું છું," સ્નેહવદને કહ્યું. "પણ સદ્ગુણી સ્ત્રી એટલે શું એ પ્રશ્નજ એવો છે કે આપણે મનુષ્યોથી એનો સંતોષકારક ઉત્તર દઇ શકાતોજ નથી. આગલા જમાનામાં પુસ્તકો વાંચનાર પ્રજા સદ્ગુણી સ્ત્રી કેવી કલ્પતી હતી તે વીશેજ હું હમણા તો બોલ્યો. આ કલ્પના સમય બદલાતાં બદલાતી જાય છે અને તે કલ્પનાને વ્યવહારમાં મુકવાનું કાર્ય લેખકો કરે છે. અમુક દેશમાં એવું પણ જોવામાં આવે છે કે પોતાનાં વૃદ્ધ અને આ જગતમાં રહેવાને નાલાયક થઇ ગએલાં માબાપને સહેજ મોજશોખ આપવા સ્ત્રી પોતાનું સતીત્વ વેચવા તૈયાર થાય છે ત્યારે અમુક દેશમાં પોતાનું સતીત્વ સાચવવા એક સ્ત્રી આખા દેશને પાયમાલ થઇ જવા દે છે એવું પણ આપણે જોઇએ છીએ. એક ટાપુમાં જે સદ્ગુણી અને સારી સ્ત્રી ગણાતી હોય તે સ્ત્રી પોતાના પતિના મિત્રોને સુખ આપવા ગમે તે ભોગ આપવા સદા તૈયારજ હોય છે અને જો ગામ થાય તોજ એનાં સહુ કોઇ વખાણ કરે છે. હમણા હમણા એક નવીજ વા વાતો જણાય છે. પૈસાદાર સ્ત્રી ગરીબ-વર્ગ જ્યાં રહેતો હોય ત્યાં જઇને તેમની ખબરઅંતર પુછે તોજ તે સદ્ગુણી બેરી કહેવાય છે એટલે હમણાની વાતોમાં પર્યં-ખરું એજ આવે છે."

"ગરીબવર્ગ આ દુનીઆમાં કેટલો કામનો છે!" કનૈયાલાલ ટેબલ ઉપર પગ નાખીને, ખુરશીને ભયભરેલી સ્થિતિમાં ઉછાળીને બોલ્યા. "ગરીબવર્ગના કેટલા બધા ઉપકાર નીચે આપણે છીએ તે આપણે લેખકો હજી બરાબર સમજી શકયાજ નથી. આપણી સ્વર્ગીય દૂતો સમાન નાયિકાઓ અને દેવ સમા નાયકો 'ગરીબવર્ગ' નહોત તો ક્યાં હોત? આપણી અપ્સરા જેવી સુંદર નાયિકા દયાની દેવી છે એમ આપણે બતાવવા માગીએ તો આપણે શું કરીએ છીએ? કોઇ ભીખારીને, કોઇ રખડતાં છોકરાંને, કોઇ ગંદાં, જેલમાં જવા લાયક નિર્ધન લફંગાં બૈરાંઓને એમના દુઃખમાં તે નાયિકા સહાય આપે છે, એમ આપણે બતાવીએ છીએ. કોઇ લોફર નાયકનું અંતઃકરણ બહુ માયાળુ અને ઉમદા છે એમ બતાવવું હોય તો આપણે શું લખીએ છીએ? તે નાયક 'ગરીબોનો' બેલી હતો એમજ.

"આ 'ગરીબો' જેટલાં પુસ્તકોમાં ઉપયોગી છે એટલાંજ આપણા જીવનમાં પણ ઉપયોગી છે. જ્યારે આપણે હરામખોરી કરીને એક લાખ રૂપીઆ ભેગા કર્યા હોય છે ત્યારે આપણા અંતઃકરણને આપણે શાંત શાથી કરીએ છીએ? એ લાખમાંથી એકસો કે બસેઃ રૂપીઆ કોઇ અનાથાશ્રમમાં મોકલાવીને. જ્યારે કોઇ માણસ વૃદ્ધ થાય છે અને તેને મૃત્યુ પાસે આવતું જણાય છે ત્યારે બીજી દુનીઆમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરવાને માટે તે શાં પગલાં લે છે? ગરીબોને દાન કરીને. જો આ જગતમાં 'ગરીબો' હોયજ નહીં તો બધા સાધુના સાલામાં રહતા અદમારો, પવિત્રતાનો ઝુંડો ઉપાડે ફરનાર વ્યભિચારીઓ, નિર્દય, કૃમણી વહુઓને રેંસી રેંસીને મારનાર પાનકી પતિઓ,

ાસુઓ અને સામુપદ સાચવનારી સ્ત્રીઓ, ધર્મને નામે અનેક પાપાચરણ આચરતા ધનિકો અને સુધારાની ધ્વજા ફરકાવનાર પારકાનેજ જાતિ થવાનો ઉપદેશ આપનાર સુધારકો બીચારાઓ સ્વર્ગમા કેમ જઇ શકે? તેમને ત્યા જવાનુ બીજુ સાધનજ ક્યું રહ્યુ? સ્વર્ગમા જવાની આપણી સીડીજ ગરીબવર્ગ છે"

આ પછી થોડી વાર શાન્તિ ફેલાઇ સ્નેહવદન બીજી બીડી સળગાવવામા રહ્યા કનૈયાલાલ બેચાર ચોપડીઓના પુઠા જોઇ ગયા; એટલે ભાનુશંકર બોલ્યા. "ગરીબોની વાત નીકળી એટલે મને એક વાત યાદ આવે છે મારો એક સગો ઘરની દલાલી કરે છે તેના હાથમા એક મોટો બંગલો લાંબી મુદતને માટે ભાડે આપવાનો કે વેચવાનો હતો આ બંગલાની આસપાસ જમીન પણ ઘણીજ હતી પણ કોણ જાણે શાથી કોઇ ઘરાક મળતુ નહી. મારા સગાએ તો તેની આશાજ છોડી દીધી હતી એટલામા એક પૈસાદાર વિધવા સ્ત્રી તેની ઓફીસમા આવી, તેના કહેવા ઉપ થી જણાયુ કે તે જગ્યા તે જોઇ આવી છે અને તે એને બહુજ પસંદ પડી ગઇ છે, પોતાની બાકીની જીદગી ત્યાજ શાંતિમા ગાળવી એમ તેને લાગે છે

"મારો સગો તો આ સાંભળીને બહુ ખુશ થઇ ગયો અને તરતજ તે અને પેલી સ્ત્રી બાઇ સાથે તે જગ્યા જોવા ગયા. ત્યા મારા સગાએ તો તે જગ્યાને માટે બહુજ ફાંફા માર્યા. પેલી સ્ત્રીને પણ આસપાસની જગ્યા જોતા તે બહુજ ગમી ગઇ અને કીમત પણ વાજબી લાગી. પછી પેલી બાઇએ મારા સગાને પુછ્યુ "મી. છગનલાલ, આસપાસ કેવી જાતના ગરીબ અહીં રહે છે?"

"ગરીબ? છગનલાલે કહ્યું. "અહીં ગરીબ છેજ નહીં."

"કોઇ ગરીબજ નહીં?" પેલી બાઇ બોલી ઉઠી 'આ ગામમા કોઇ ગરીબજ નથી?"

"આ જગ્યામા પાંચ માઇલમાં કોઇ ગરીબ તમારા દીઠામા આવશે નહીં." છગનલાલે મોટાઇ મારતા કહ્યુ.

"અરેરે! એટલોજ વાંધો આવ્યો; બાકી મને આ જગ્યા એવી ગમતી હતી!" પેલી બાઇએ નિરાશ થતા કહ્યુ.

"પણ બાઇ, તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે ગરીબ હોય તો તમને ગમે!" બીચારો છગનલાલ તો આ વિચિત્ર વાંધો સાંભળીને સડકજ થઇને બોલ્યો. "અમે તો આને ફાયદો ગણતા હતા."

"જુઓને છગનલાલ," પેલી બાઇ બોલી. 'હું તમને ખુલ્લેખુલ્લુ કહી દઉંછુ. હું ઘરડી થઇછુ અને મારી જુવાનીમા હુ છેક સીધી ચાલી નથી આથી ઘડપણમાં ગરીબોને પાળીને જે કંઇ પ્રાયશ્ચિત થાય તેમ કરવુ એવો મારો વિચાર છે. પણ અહીં ગરીબજ નથી એટલે મારે બીજી જગ્યા શોધવી પડશે'

"પણ જરા દૂર જોઇએ તેટલાં ગરીબ છે, તેમને માગોને કોઇ તેમા વાંધો કાઢવાનુ નથી" હાથમાથી ઘરાકી જતી રહેતી જોઇને બીચારો છગનલાલ નિરાશ થઇને બોલ્યો.

"ના, મારાથી એટલા દૂર રોજ જવાય નહીં' બાઇએ કહ્યુ.

"પણ ત્યારે હું એક ઉપાય બતાવુ," ઘરાકીની શોધમા છગનલાલને એક વિચાર સુઝી આવ્યો એટલે તે બોલી ઉઠ્યો "આ જગ્યાની આસપાસ ઘણી જમીન નકામી પડી

કરવાની તે ના પાડે છે અને છતાં દુનીઆમાં જો કોઇની જોડે તે પરણે તો તે પેલાની જોડેજ પરણે એવો દ્દઢ લઇને બેસે છે!"

"આ તમે સદ્‌ગુણી નાયિકાની વાત ન કહી. આ તો તમે કોઇ મૂર્ખ લેખક સદ્‌ગુણી નાયિકાને કેવી ચીતરે તે વીશે હકીકત કહી." હું બોલ્યો.

"હું એ તમારી ટીકા કબુલ રાખું છું," સ્નેહવદને કહ્યું. "પણ સદ્‌ગુણી સ્ત્રી એટલે શું એ પ્રશ્નજ એવો છે કે આપણે મનુષ્યોથી એનો સંતોષકારક ઉત્તર દઇ શકાતોજ નથી. આગલા જમાનામાં પુસ્તકો વાંચનાર પ્રજા સદ્‌ગુણી સ્ત્રી કેવી કલ્પતી હતી તે વીશેજ હું હમણા તો બોલ્યો. આ કલ્પના સમય બદલાતાં બદલાતી જાય છે અને તે કલ્પનાને વ્યવહારમાં મુકવાનું કાર્ય લેખકો કરે છે. અમુક દેશમાં એવું પણ જોવામાં આવે છે કે પોતાનાં વૃદ્ધ અને આ જગતમાં રહેવાને નાલાયક થઇ ગએલાં માબાપને સહેજ મોજશોખ આપવા સ્ત્રી પોતાનું સતીત્વ વેચવા તૈયાર થાય છે ત્યારે અમુક દેશમાં પોતાનું સતીત્વ સાચવવા એક સ્ત્રી આખા દેશને પાયમાલ થઇ જવા દે છે એવું પણ આપણે જોઇએ છીએ. એક ટાપુમાં જે સદ્‌ગુણી અને સારી સ્ત્રી ગણાતી હોય તે સ્ત્રી પોતાના પતિના મિત્રોને સુખ આપવા ગમે તે ભોગ આપવા સદા તૈયારજ હોય છે અને જો આમ થાય તોજ એનાં સૌ કોઇ વખાણ કરે છે. હમણા હમણા એક નવીજ વા વાતો જણાય છે. પૈસાદાર સ્ત્રી ગરીબ-વર્ગ જ્યાં રહેતો હોય ત્યાં જઇને તેમની ખબરઅંતર પુછે તોજ તે સદ્‌ગુણી બૈરી કહેવાય છે એટલે હમણાની વાતોમાં ઘણું-ખરું એજ આવે છે."

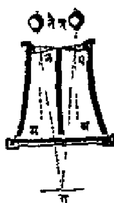
"ગરીબવર્ગ આ દુનીઆમાં કેટલો કામનો છે!" કનૈયાલાલ ટેબલ ઉપર પગ નાંખીને, ખુરશીને ભયભરેલી સ્થિતિમાં ઉલ્લાળવાને બોલ્યા. "ગરીબવર્ગના કેટલા બધા ઉપકાર નીચે આપણે છીએ તે આપણે લેખકો હજી બરાબર સમજી શકયાજ નથી. આપણી સ્વર્ગીય દૂતો સમાન નાયિકાઓ અને દેવ સમા નાયકો 'ગરીબવર્ગ' નહોત તો કયાં હોત? આપણી અપ્સરા જેવી સુંદર નાયિકા દયાની દેવી છે એમ આપણે બતાવવા માગીએ તો આપણે શું કરીએ છીએ? કોઇ ભીખારીને, કોઇ રખડતાં છોકરાંને, કોઇ ગંદાં, જેલમાં જવા લાયક નિર્ધન લફંગાં બૈરાંઓને એમના દુઃખમાં તે નાયિકા સહાય આપે છે, એમ આપણે બતાવીએ છીએ. કોઇ લોફર નાયકનું અંતઃકરણ બહુ માયાળુ અને ઉમદા છે એમ બતાવવું હોય તો આપણે શું લખીએ છીએ? તે નાયક 'ગરીબોનો' બેલી હતો એમજ.

"આ 'ગરીબો' જેટલાં પુસ્તકોમાં ઉપયોગી છે એટલાંજ આપણા જીવનમાં પણ ઉપયોગી છે. જ્યારે આપણે હરામખોરી કરીને એક લાખ રૂપીઆ ભેગા કર્યા હોય છે ત્યારે આપણા અંતઃકરણને આપણે શાંત શાથી કરીએ છીએ? એ લાખમાંથી એકસો કે બસો રૂપીઆ કોઇ અનાથાશ્રમમાં મોકલાવીને. જયારે કોઇ માણસ વૃદ્ધ થાય છે અને તેને મૃત્યુ પાસે આવતું જણાય છે ત્યારે બીજી દુનીઆમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરવાને માટે તે શાં પગલાં લે છે? ગરીબોને દાન કરીને. જો આ જગતમાં 'ગરીબો' હોયજ નહીં તો બધા સાધુના સાબામાં ફરતા બદમાશો, પવિત્રતાનો ઝુંડો લઇને ફરનારા વ્યભિચારીઓ, નિર્દોષ, કુમળી વહુઓને રેંસી રેંસીને મારનાર ઘાતકી પતિઓ,

માણસને આંખો બે કેમ?

લેખક
રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
એમ એ, બી એસસી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

આકૃતિ નવમી

આકૃતિ પંદરમી

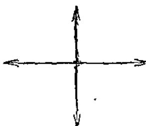
ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર જુદા જુદા માણસો તરફથી જુદી જુદી રીતે મળશે. કલાવાદી કહેશે કે મુખની સુંદરતા અને સમતા જાળવવા માટે—બે પગ, બે હાથ, બે કાન, અને બે નાસિકાવાળા પ્રાણીને—બે આંખો હોય એ સ્વાભાવિક છે પુરુષનું પુરુષત્વ અને સ્ત્રીનું લાલિત્ય ઘણીવાર ચક્ષુમાંથીજ ઝરે છે, તેથી તેની ઉપર અને ખાસ કરીને સ્ત્રીના નેત્ર અને ભ્રમરની ઉપર કવિઓ અને ચિત્રકારોની ઉર્મિઓ ઉભરાઇ જાય છે. તેમને તો બે કરતા ઓછા ચક્ષુની કલ્પનામાત્રજ વિષમ અને ત્રાસજનક લાગે. પણ સૃષ્ટિની શરુઆતથીજ એક આંખ અને એકજ ભ્રમર ઉપર કવિતા લખવાની ટેવ પડી હોત તો' કવિઓની ઉર્મિમાં ઉણપ આવત નહીં. વેપારી બુદ્ધિના માણસને ઉપરનો પ્રશ્ન પુછશો તો તે કહેશે કે એક કરતા બે ભલી. એક આંખ નકામી થાય તો બીજી કામમાં આવે; પરંતુ એમ હોય તો મનુષ્ય કરતા બીજા પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ કહેવાય કારણ કે કેટલાએક કીડા, કરોળીઆ, દેડકા, માખી વગેરેની આંખો ઘણી વધારે હોય છે. કોઇ ધાર્મિક માણસને આ પ્રશ્ન પુછો તો તે કહેશે કે દુનીઆના પાપ જોવાને માટે—રોવાને માટે—આંસુ પાડવાને માટે બે આંખોની જરૂર છે. ઇતિહાસવેત્તા કહેશે કે કુંભારાણા અને રણજીતસિંહ જેવા એક ચક્ષુવાળા મહાપુરુષો ઘણાજ થોડા છે; અને ધૃતરાષ્ટ્ર જેવા અંધ રાજા અને મી. ફોસેટ જેવા અંધ રાજ્યમંત્રી તો જવલ્લેજ મળે છે, માટે મનુષ્યને બે નેત્ર હોય તેજ ઇષ્ટ છે.

આ ઉત્તરથી પણ આપણને ભાગ્યે સંતોષ મળશે. વસ્તુ ઇષ્ટ હોવાથી તેની ખરી જરૂરીઆત અને તેનો ખરો ઉપયોગ સિદ્ધ થતો નથી. કોઇ વૈજ્ઞાનિકને પુછો તો તે પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ખચકાશે પહેલા તો કહેશે કે કુદરતનું બંધારણજ એવું છે માટે તે સંબંધી પ્રશ્ન પુછવો નકામો છે. પરંતુ સમજુ વૈજ્ઞાનિક એમ કહેશે કે "કેમ," "શા માટે," અને "શા પ્રયોજનથી" એ પ્રશ્નો સ્વત શક્ય નથી; પણ પ્રશ્નનું રુપ ફેરવીને એમ પુછો કે એક કરતાં બે ચક્ષુથી શુ વધારે દેખાય છે? અને બે કરતા વધારે ચક્ષુ હોય તો શો વધારે લાભ થાય!—તો તમને ખરુ સત્ય સમજવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આપણે આજનો વિષય આ દૃષ્ટિથી તપાસીશુ.

આ સંબંધમાં થોડા પ્રયોગ અને થોડા પ્રત્યક્ષ અનુભવની જરુર છે. પહેલાં તો એક આંખે કેવુ દેખાય છે તે જોઇએ.

તમારી એક આંખે પાટો બાંધો; સામે એક ગોળ કડી દોરી વતી લટકાવો; આ કડીમાં એક લાંબી લાકડી દૂરથી ખોસવાનો પ્રયત્ન કરો. બે આંખો કરતાં એક આંખે આ કામ વધારે અઘરું લાગશે, કારણ કે એક આંખે આપણને અંતરનો ખરો ખ્યાલ આવતો નથી, અને કડી અને લાકડી વચ્ચેના અંતરનું વાસ્તવિક માપ એક આંખ લઇ શકતી નથી. તેવીજ રીતે અજાણ્યા ઘરમાં પહેલીજ વાર એક આંખે પાટો બાંધીને જતાં ઘરનાં ફરનીચર અને બીજી વસ્તુઓની ગોઠવણીના અંતરનો બરાબર ખ્યાલ આવતો નથી, અને તેથી હસવા જેવી ભુલો થઇ જાય છે! આવોજ અનુભવ એક આંખે પાટો બાંધીને અજાણ્યા જંગલ કે દૃશ્ય જોવાથી મળે છે; ઝાડની અને બીજી વસ્તુઓ વચ્ચેનું છેટું બરાબર માપી શકાતું નથી અને એકજ ચપટી સપાટી ઉપર બધું દૃશ્ય ગોઠવાયું હોય એમ લાગે છે. કેમેરા ઉપર પાડેલી છબીમાં પણ આવું તલદર્શનજ દેખાય છે; નજીક અને દૂરની વસ્તુઓ એકજ સપાટી ઉપર—એકજ તલ ઉપર દેખાય છે. ચિત્રકાર પોતાની પીંછી અને આંખની ચાલાકીથી દૂર અને નજીકની વસ્તુઓને નાની મોટી દર્શાવીને આપણને દૃશ્યનો વધારે સાચો અનુભવ કરાવી શકે છે."

મનુષ્યનું જ્ઞાન હંમેશ અપૂર્ણ રહે છે અને દરેક જાતના ઇંદ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં કોઇ પણ પ્રકારની ઓછીવત્તી ભ્રાંતિ રહે છે. આ ભ્રાંતિનું માપન કરવું અને તેમાંથી ખરૂ જ્ઞાન શોધવું એ પ્રયોગાત્મક માનસવિદ્યાનો વિષય છે. આ વિષયમાં આપણે થોડો ચંચુપાત કરીશું.

આકૃતિ પહેલી

આકૃતિ પહેલી જુઓ. એક આંખે ઉભી અને આડી લીટીઓ સરખી લાંબી લાગશે. પણ ધારીને બે આંખે જોશો અથવા બરાબર માપી જોશો તો કઇ મોટી છે તે તરતજ જાણી શકશો. થોડી વખત ટેવ પડ્યા પછી આ ભ્રાંતિ ભુલી શકશો.

આકૃતિ બીજી અને ત્રીજી તપાસો. क અને खની વચ્ચે અને ख અને ग ની વચ્ચે કેટલું અંતર લાગે છે? મુસાફરીમાં ત્રણચાર વખત બેસીએ તો છેટું વધારે લાંબું લાગે; પણ સડસડાટ એકી વખતે ચાલી નાંખીએ તો તેજ અંતર ઓછું લાગે. ત્રીજી આકૃતિમાં એક સીધી લીટી ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખવાથી અંતર જરા વધારે લાગે છે અને આવી લીટી ન હોય તો આંખ વધારે જલદીથી ફરી શકે છે, અને તેજ અંતર ઓછું લાગે છે.

ચોથી આકૃતિમાં ત્રણે એકસરખી ચોરસ જગ્યામાં લીટી દોરેલી છે. ઉભી લીટીવાળું ચોરસ ઉંચું લાગે છે; આડી લીટીવાળું ચોરસ લાંબું લાગે છે. પુરુષોને જાડા દેખાવું હોય તો ઉભી સળીવાળાં કપડાં પહેરવાં અને ઉંચું દેખાવું હોય તો દૃષ્ટિમાં તુટક પડે તેવાં કપડાં પહેરવાં; કોટ અને પાટલુનનો રંગ બીજો હોય ગળામાં 'બો' બાંધી હોય તો સહેજ ઉંચાઇ વધવાનો આભાસ થાય છે. સીપાઇઓનાં કપડાં ઉપર કમરપટા અને

क ख ग

આકૃતિ બીજી

क ख ग

આકૃતિ ત્રીજી

આકૃતિ ચોથી

બીજાં ફુમતા મુકવાથી તેમનું કદ વધે છે; કાળા કોટ ઉપર સફેદ બેસ પહેરવાથી પણ પહેરનારની આકૃતિના કદમાં ફેરફાર થાય છે

ખુણા માપવામાં પણ આંખ ઘણી વખત ભુલ કરે છે પાંચમી આકૃતિમાં ક અને ગ એક લીટીમાં હોય એમ લાગે છે, પણ તેને માટે સરત મારશો ?

છઠ્ઠી આકૃતિમાં ચારે આડી લીટીઓ સમાનાંતરે છે. તે છતાં નજીકના કાટખુણાને લીધે ઉપરની બે લીટીઓ દૂર જતી લાગે છે અને નીચેની બે લીટીઓ વચ્ચેથી નજીક આવતી લાગે છે. રસ્તામાં ચાલતાં કોઈ વખતે તમે આંખના ખુણામાંથી ઉંચા ઇમારતો તરફ જોશો તો એવોજ કંઈ અનુભવ થશે. એક આંખના ખુણામાંથી જોશો તો મકાનના ઉપરના માળની હાર તમારી તરફ ધસી આવતી લાગશે અને બીજી આંખના ખુણામાંથી જોશો તો તેજ હાર ઉલટી બાજુ ઉપર પાછી પડતી લાગશે.

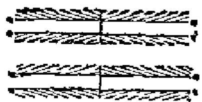
આકૃતિ પાંચમી

એક આંખે અંતર માપવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે તેનો ખ્યાલ આકૃતિ સાતમી ઉપરથી આવશે. એકજ લીટીને છેડે જુદી જુદી જાતનાં ખુણા સમાવવાથી તે નાની મોટી થવાનો આભાસ લાગશે. તેનું કારણ એજ કે આપણી આંખો એકલા અંતરનું નહીં પણ તેની આગળ પાછળના ઘન આકારનું માપ કરવાને ટેવાઈ ગઈ હોય છે.

આવી ભ્રાંતિ બે આંખે જોવાથી ન થઈ શકે એ તદ્દન ખરું નથી; બે આંખ વપરાય તો પણ બરાબર ધ્યાનથી ન જોવામાં આવે તો ભ્રાંતિ થાય છે ઉપલક નજરે જોતાં આકૃતિ આઠમીમાંના ટપકાં બે લીટીઓની વચ્ચે હોય એમ લાગે છે પરંતુ વસ્તુતઃ તે ટપકાં નીચેની લીટીની હારમાં મુકલાં છે. તેવીજ રીતે નવમી* આકૃતિમાં બે જુદા જુદા દૃશ્ય દેખાશે, કેટલીએક વાર નાના દાદરના પગથીઆનું ભાન થશે અને કેટલીએક વાર ઉલટા મુકેલા પગથીઆં અથવા ઉલટી મુકેલી કાર્નીસનું ભાન થશે.

આપણી આંખો હંમેશ આવી ભ્રાંતિથી છેતરાશે નહીં, થોડા સમયમાં ચાર પાંચ વાર બે આંખે બરાબર જોવાની ટેવ પાડવા પછી વસ્તુસ્થિતિ અને ભ્રાંતિનો તફાવત દર્શાઈ આવે છે. કેટલી જલદીથી આ થઈ શકે છે તે વાશે પ્રયોગ કરવાથી એમ જણાયું છે કે ઉંચી મગજશક્તિવાળા મનુષ્યો આવી ભ્રાંતિમાથી જલદીથી છુટી શકે છેઃ બાળકોને વધારે વખત લાગે છે.

હવે પાછા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. બે આંખે વધારે સારું દેખી શકાય છે કે કેમ અને તે કેવી રીતે ? મનુષ્યને આંખો તો બે હોય છે પણ તે બેમાંથી પ્રતિમા તો એકજ ઉત્પન્ન થાય છે. આંખનું બંધારણ એવું છે કે બને આંખોમાં દાખલ થતા કિરણોની પ્રતિમાનું જ્ઞાન ભેગુ થઈને એકજ

આકૃતિ છઠ્ઠી

* આ તથા આકૃતિ પંદરમી લેખને મથાળે મુકેલી જોવામાં આવશે

મજ્જાતંતુ મારફત મગજને પહોંચે છે. પણ જ્યારે આંખોના જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર મગજનો પુરેપુરો કાબુ હોતો નથી ત્યારે દરેક આંખ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે અને મગજ ઉપર દરેક આંખના સંસ્કારો જુદાંજ પડે છે. દારુના ઘેનમાં ચકચુર થએલાની આંખો એક દીવાના બે દીવા દેખે છે; મંદવાડમાંથી ઉઠેલાની આંખોએ ઘણી વખત એક ચંદ્રના બે ચંદ્ર દેખાય છે. બાડું જોનાર માણસની આંખ ઉપર પણ મગજના તંતુઓનો કાબુ ઓછો હોય છે. પરંતુ સાધારણ રીતે તો બંને આંખો એક હોય તેવી રીતેજ કામ કરે છે અને એકજ દશ્ય આપે છે. તો પછી બે આંખોથી શો ફાયદો? ઉલટું એકને બદલે બે આંખની સંભાળ લેવી પડે—એક ઘોડાની ગાડી ચલાવવા કરતાં બે ઘોડાની ગાડીમાં હાંકનારને મહેનત વધારે પડે—તો બે કરતાં એક હોય તો શું ખોટું?

આકૃતિ સાતમી

બે આંખથી બમણું દેખાતું નથી પણ જે દેખાય છે તે વધારે સારું અને વધારે ચોક્કસ દેખાય છે. ઉપર આપેલા દાખલાઓ ઉપરથી તમને લાગ્યું હશે કે બે આંખોનો પહેલો લાભ તો એ છે કે દશ્ય વસ્તુઓનું અંતર સારી રીતે માપી શકાય છે. જોનારની આંખો અને દશ્ય વસ્તુઓની સાથે થતા ખુણાની માપણી ઉપરથી તેમના અંતરનો અંદાજ નીકળી શકે છે; આપણી બે આંખની વચ્ચે આશરે બે તસુનું છેટું છે તેથી પણ આ કામમાં મદદ મળે છે: આ કામ એટલી ઝડપથી થાય છે કે અંતરની ગણત્રી આપણા

આકૃતિ અગીઆરમી

મગજમાં કેવી રીતે થાય છે તેનું ભાન પણ આપણને થતું નથી. આ ઉપરાંત બે આંખોથી બીજો લાભ એ છે કે ઘનચિત્રદર્શનનો અનુભવ મળી શકે છે. તેની ખાત્રી કરવા માટે એક પુસ્તક કેવી રીતે દેખાય છે તે જુઓ. પુસ્તકને તમારી સામે ઉભું રાખીને એકલી જમણી આંખે તેના તરફ જોશો તો આકૃતિ ૧૦ ના જેવો ચપટો આકાર—પુસ્તકની એક બાજુનું તલદર્શન—દેખાશે; એકલી ડાબી આંખે જોશો તો આકૃતિ ૧૧ ના જેવો બીજો ચપટો આકાર દેખાશે. બંને આંખ ખુલ્લી રાખીને જોશો તો પહેલાં આકૃતિ ૧૨ ના જેવો ઘન આકાર દેખાશે, પરંતુ બે આંખની ચિત્રસંયોજક શક્તિને લીધે તમે આકૃતિ ૧૩ ના જેવા આકારનું પુસ્તક જોશો. બે નેત્રથી સાથે જોવાથી આ પ્રમાણે ઘનચિત્ર દેખાય છે; એક આંખે જોવાથી તલચિત્ર (સપાટ) દેખાય છે અને તેથી વસ્તુના વાસ્તવિક કદ અને રૂપ વીશે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નથી. આ ચિત્રસંયોજક શક્તિનો બીજો અનુભવ તમને આકૃતિ ૧૪ મી માંથી મળશે. પાંજરું અને પક્ષી એ બે જુદાં ચિત્રો છે: તે મધ્યમાં મુકેલી લીટી ઉપર એક વીઝીટીંગ કાર્ડ જેટલું પત્તું મુકીને એ પત્તું તમારા નાકને લગાડીને જુઓ. પહેલાં પાંજરું અને પક્ષી દૂર લાગશે, પણ ધીરેથી જોશો તો પક્ષી પાંજરામાં એકદમ ચાલી ગએલું માલુમ પડશે.

આકૃતિ આઠમી

આ ઘટનાનો લાભ લઇને ઘનચિત્રદર્શક (સ્ટીરીઓસ્કોપ)ની

આકૃતિ દશમી

શોધ કરવામાં આવી છે. તેમાં બે સપાટ ચિત્ર-ફોટો-ઉપરથી એક ઘનચિત્ર ઉદ્ભવે છે, તેમાં વસ્તુઓ ભીંત ઉપર ચીતરેલાં ચિત્રો જેવી દેખાતી નથી પણ શિલ્પીએ માતરેલા પુતળા જેવા આબેહુબ અસલ રૂપમાં દેખાય છે. આ શી રીતે થાય છે એ જોવું હોય તો આકૃતિ ૧૫ મી જુઓ. મ અને જ એ સાદા ચિત્રોનું સ્થાન છે, તેની ઉપરથી પ્રકાશના કિરણો અને પ નામના કાચમાંથી વક્રીભૂત થઈને સ્થલે કેન્દ્રીભૂત થાય છે અને ત્યાંથીજ એક ઘન ચિત્ર દેખાતું હોય એમ લાગે છે. એક આંખથી આવું ઘનચિત્રદર્શન અશક્ય છે

આટલું વાંચ્યા પછી તમને લાગ્યું હશે કે બે આંખ દુનીઆના પાપ જોવાને માટે અથવા ફક્ત શોભાને માટે મળી હોય એમ નથી. પરંતુ એક આંખના કરતાં વધારે સારું દેખાવ—તલદર્શનને બદલે ઘનદર્શનનો લાભ થાય, અને દૃશ્ય સૃષ્ટિના રૂપ, કદ, અંતર વગેરેનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય તેને માટે બે આંખની ખાસ જરૂર છે

હવે બીજા કેટલાએક પ્રાણીઓ કરતાં ઓછાં નેત્ર હોવા છતાં મનુષ્ય વધારે સારું કેવી રીતે દેખી શકે છે તે જોઈએ. એક જાતની માંખીને ૧૨૦૦૦ આંખ હોય છે પણ તેનાથી કંઈ વધારે દેખાતું નથી કારણ કે પ્રકાશના કિરણો આટલી બધી આંખોમાં થઈને મગજમાં જઈ શકે તે છતાં મગજ ઘણું નાનું હોવાથી તે કિરણોની પુરેપુરી પ્રતિમા તેના મગજને મળતી નથી. પક્ષીઓની અને બીજા ઘણાં પ્રાણીઓની આંખો બે જુદી બાજુ ઉપર હોય છે તેથી તે દરેક આંખે જુદું જુએ છે અને તેમના જ્ઞાનતંતુ દરેક આંખને માટે જુદા હોય છે તેથી તેમનામાં એ બે નેત્રદૃષ્ટિનું સંયોજન કરવાની શક્તિ લગભગ નહીં જેવીજ હોય છે. તેથી ઘણુંખરું પક્ષી એક સીધી લીટીમાં જ ઉડે છે; ચકલી ફીચફીચાટ કરતી હોય તો તે વખત તેને ઉડાડવા જતાં તમને કોઈ વખતે લાગ્યું હશે કે તે દરેક જગ્યાએથી તમને અને તમારી લાકડીને જોઈ શકતી નથી

આકૃતિ તેરમી

મનુષ્યની આંખો શરીરના ઉંચામાં ઉંચા ભાગ ઉપર જમાવેલી છે, અને નેત્ર એકજ બાજુ ઉપર હોવાથી તેને વિશાળ દૃષ્ટિક્ષેત્ર મળે છે અને ઘનદર્શનનો પણ લાભ મળે છે તે ઉપરાંત મનુષ્યના મગજનો મોટો ભાગ પ્રકાશના કિરણની સંજ્ઞાઓ સમજવાને લાયક થએલો હોય છે, તેની ડોકની ગોઠવણને લીધે તે લગભગ ચારે દિશાએ સરખું જોઈ શકે છે. પરંતુ પાછળ માથામાં બીજી બે આંખો હોય તો પાછું જોવાની તકલીફ ન પડે અને ચારે બાજુ જોઈ શકાય એટલો લાભ થાય કે નહીં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે બે ઘોડાની ગાડી કરતાં ચાર ઘોડાની ગાડી ચલાવવી વધારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને કંઈ વધારે જલદી જઈ શકાતું નથી તેથી ચાર ઘોડા ફક્ત શોભાનાજ રહે છે. તે પ્રમાણે પાછળ બે

આકૃતિ બારમી

આકૃતિ ચૌદમી

આંખો વધારે હોય તો બમણું દેખાય નહીં, કારણ કે સાધારણ રીતે મનુષ્યનું મગજ અને બધી જ્ઞાનેંદ્રિય એકજ પળે એક કરતાં વધારે વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવી શકે નહીં. આગલાં નેત્રોનાં દૃષ્ટિક્ષેત્ર અને પાછળનાં બે નેત્રોનું દૃષ્ટિક્ષેત્ર તદ્દન જુદાં હોવાથી તે બેમાંથી એકજ પળે બધું જોઇ શકાય નહીં. નવમી આકૃતિમાં થાય છે તેવું ભ્રાંતિદર્શન આવા ચાર નેત્રવાળા મનુષ્યને દરેક પળે થાય, તો તેમાં લાભ કરતાં હાનિ વધારે. આગળ અને પાછળની આંખો જુદી જુદી દિશાઓમાં સ્થિત હોય તો તેમાંથી બે આંખોમાં હાલ જે ચિત્રસંયોજન થાય છે તે થઇ શકેજ નહીં. માટે મનુષ્યને પોતાનાં બે નેત્રથીજ સંતુષ્ટ રહેવું ઘટે છે. સૃષ્ટિના જીવનસંગ્રામમાં બધાં પ્રાણીઓ ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા ટકાવી રાખવા માટે તેની નેત્રયોજના વાસ્તવિક છે: કેવળ નેત્રની સંખ્યાની ઉણપ મનુષ્યના મગજની સંવૃદ્ધિથી અને બીજી અનેક રીતે પુરાઇ છે.

રસબિંદુઓ

લેખક:

રા. સુંદરલાલ નાથાલાલ જોશી

મેં તો જોયું કે તારી કીકીમાંથી જગતનું નુર ઝરી રહ્યું હતું; તારા હાસ્યમાંથી મૂક-સંગીત વહી રહ્યું હતું. તારા મૃદુ સ્પર્શથી વિશ્વનું ચેતન સ્ફુરી ઉઠતું. હું તો આભોજ બન્યો અને અનિમિષ નયને તારા ચમત્કાર નીહાળી રહ્યો !

× × ×

અર્ધનિદ્રિત સ્થિતિ. સ્વપ્નપ્રદેશમાં મારો અંતરાત્મા તો જગતની જંજાળ ઉકેલતો હતો. એટલામાં ઝાંઝર ઝમક્યાં અને તું આવી. ઝબકીને જોયું તો મારી કલ્પનાઓ તારા હાસ્યમાં તરવરતી દીઠી.

× × ×

ચેતનની ચીનગારી સળગી ઉઠી; પ્રાણ સ્ફુર્યો, અને મેં જોયું તો વિશ્વની જડતા એક ક્ષણમાં હાલી ઉઠી !

× × ×

એકાએક સૌંદર્યનો અંબાર ઝમક્યો, અને એ તેજોમય ચેતનમાંથી મૃદુતાની મોહક મૂર્તિ સ્ફુરી ઉઠી. નેત્ર અંજાયાં અને હૃદય ગુંજી રહ્યું કે "તું પ્રકટી."

× × ×

તેં જ્યારે તારી ગુલાબી કફની પહેરી અલખ જમાવી ત્યારે અંધારનાં પડદા ઉપડ્યા, પ્રકાશનાં પુર પથરાયાં, પ્રકૃતિમાં પ્રાણ પ્રકટ્યો અને વિશ્વનું નાટ્ય શરૂ થયું.

ફિરોઝમલ આપીને તેને કાકલૂદી કરે છે કે તમે સરકારની નોકરી કરો, જેથી મને ખીતાબ મળે. હીંમતકુમાર તેની ઠેકડી કરે છે; એટલામાં સસરાએ કરેલા ફેરફારોની જાણ થતાં તે ચોંકે છે, પણ તેનો મફતમાં નીભાવ કરે તેવું કોઈ ન હોવાથી ન છુટકે ચુપ રહે છે. એટલામાં દેવીસિંહ આવે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

(એક ક્ષણભર બંને દોસ્તો મુંગા રહે છે. પછી દેવીસિંહ બેખબર હસે છે.)

હીંમતકુમાર

તને આમાં હસવા જેવું જણાય છે!

દેવીસિંહ

કાં નહીં હી! હી!! હી!!! આ તારો સસરો ધરતીસમ ધૈર્યવાન્ અને સહનશીલ, કલ્પવૃક્ષસમ મનચિંતિત-દાતાર. તને પણ માયાનો મળ્યો છે. બચ્ચાજી (તેના સામું જોઈ નીરખી.) પણ, ભગવાન્ તારું ભલું કરે. આમ ભુવાક જેવો આજે શાનો બની ગયો છે! જરા હસતો ખરો! તું તો જાણે ઘોડે ચડેલા સંગ્રામશૂર વીરને વરસાદ આવવાથી પાછું વળવું પડ્યું હોય એવો લાગે છે. જરા હસતો ખરો! એવી તે શી આફત છે!

હીંમતકુમાર

તારી વાત સાચી છે.....સસરાજીએ મારી ન માગેલી સેવા બજાવી છે.

દેવીસિંહ

સેવા?

હીંમતકુમાર

હા, દોસ્ત. એક પરીઝરના ગોદમાં હું જન્મભરની મુખાંક કરતો હતો તેથી અટકાવ્યો! હી! હી!! હું એકપત્નીવ્રતવાળો થવા જતો હતો. હી! હી!! બેરીનો રસ્તો ફરવાની લાલસા રાખતા જતો હતો! પણ મુબારક પહેલાં પરણીએ સસરાજીએ મોટી કાપી નાંખી છે!

દેવીસિંહ

ફિરંગીઓની મુછોમાં તારી વહુને હા માટે કેળવાય રહેવે છે! એ તો ઠીક જેવું છે!

હીંમતકુમાર

રહેવા દે ને! હું તને કહું છું ને કે બાપ તેવી બેટી. એને હું આલિંગન કરવા જાઉં તો હવે સર્વદા લસણની ચટણી યાદ આવશે... મારે તો ઘણુંએ મન હતું કે ઘેર રહી ગૃહસ્થ બનવું...પણ ઘરમાં તો આમ હોતી! (ખીસ્સામાંથી ઘડીઆળ કાઢી જુએ છે.) સાહેબજી.

દેવીસિંહ

કેમ, ક્યાં ચાલ્યો!

હીંમતકુમાર

પરીજાદ પાસે...બીચારી એ કલાકથી મારી રાહ જોયા કરતી હશે.

દેવીસિંહ

નહીં ભાઈ, રહેવા દે. ઉપજી રીસે તત્કાળ કામ કરી નાખવું નહીં.

હીંમતકુમાર

મને અહીં એ લોકો બંધીવાન કરવા માગે છે! ગુલામગીરી આરોપવા માગે છે.

દેવીસિંહ

તેટલા માટે પરીજાદને ત્યાં! સાંભળ તો ખરો!

હીંમતકુમાર

શું કહેવું છે!

દેવીસિંહ

કમજાતિસહ માથાનું નાકું ઠંડુક!

હીંમતકુમાર

અરે હા! એ તો હું ભુલી ગયો!

દેવીસિંહ

આજ રાતે બે વાગે કામની યોજના મેળવવી.

હીંમતકુમાર

વાહ બહુ સારૂં. એ કમળસિંહને પણ યાદ રહેશે કે ..

(તારાદેવી અને જગમંદર દાખલ થાય છે)

તારાદેવી

પધારો છો બહાર ? (કુમાર સાથે વાત કરવા જાય છે)

હીંમતકુમાર

(કચવાણીમાં) જી, હા ! (ચાલ્યો જાય છે.)

જગમંદર

પણ હું તો કહેતી હતી ને, તારા, કે તારો વર આજ બહુજ ખુશમીજાજમાં હતો ! હું તો એના ચહેરા પર કે એવી નીશાનીઓ જોતો નથી

તારાદેવી

મને પણ સમજ પડતી નથી . ...

દેવીસિંહ

અહીં બહુ ગંભીર બાબત બની ગઇ છે, રાણીજી, આપની ગેરહાજરીમાં.

તારાદેવી

કેમ વારૂ, ઠાકોર સાહેબ (ચિન્તાતુર મોઢે)

દેવીસિંહ

આપના પિતાને આનઆરામનો, બહાર આવવાનો બહુ શોખ છે.

જગમંદર

વિમાન શોખ (હસે છે)

દેવીસિંહ

એએ હીંમતકુમારના નામ પર બહુ આશા બાંધી હોય એવું જણાય છે અને એની મદદથી......

જગમંદર

એરોનેટ બનવું હો. (હજુ હસે છે.)

દેવીસિંહ

એક પગથીઉં આગળ. બેરન બનવું છે ' (બને હસે છે.) પણ કુમારે ના પાડી એટલે બાપુજી ચીડાયા અને તેથી આ ટાયલુીની અણીએ બરછીના ઘા કરવા બેઠા છે (ગંભીર સ્વરે) અને બીક માત્ર એજ લાગે છે કે એ લડાઇને અંતે ભોગવવી પડતી વિટંબનાઓ સો આપને શિર ન આવે, રાણીજી !

તારાદેવી

કેમ વારૂ ?

જગમંદર

એ તો દેખીતું છે. તારો બાપ જો આ પર કુમારને અડાડ બનાવી દેશે તો એ બીજે ક્યાં મન બહેલાવવા જશે.

તારાદેવી

મન બહેલાવવા !

દેવીસિંહ

હા બેન, જમુકાકીએ કહ્યું તે અક્ષરશઃ સત્ય છે હવે તો માત્ર આપનાજ હાથમાં વધુ નુકશાની અટકાવવી બાકી છે. જો બાપુ સાહેબને તમારા પર પ્રીતિ હોય તો કુમાર અને બાપુ વચ્ચે આપને આવવું પડશે. હજુ કંઈ ગયું વણસ્યું થયું નથી. હજુ બાજી હાથમાં છે.

તારાદેવી

(બહુજ આશ્ચર્યથી) "ગયું વણસ્યું થયું નથી." "બાજી હાથમાં છે." મને તો આપ કપરી કસોટી કરાવો છો, ઠાકોર સાહેબ ? મારે કોના તરફથી અવળી નીતિ રાખવાની છે !

દેવીસિંહ

આપના પિતાજી તરફથી સેના !

હીંમતકુમાર

વાહ બહુ સારું. એ કમળસિંહને પણ યાદ રહેશે કે......

(તારાદેવી અને જગમ દરેલાલ આવે છે)

તારાદેવી

પધારો છો બહાર ? (કુમાર સાથે વાત કરવા જાય છે.)

હીંમતકુમાર

(ફરફાફીમાં) જી, હા ! (ચાલ્યો જાય છે.)

જગમંદર

પણ શું તો કહેતી હતી ને, તારા, કે તારો વર આજ બહુજ ખુશમીજાજમા હતો ! હું તો એના ચહેરા પર કે એવી નીશાનીએ જોતો નથી.

તારાદેવી

મને પણ સમજ પડતી નથી . ...

દેવીસિંહ

અહીં બહુ ગભીર બાબત બની ગઇ છે, રાણીજી, આપની ગેરહાજરીમા.

તારાદેવી

કેમ વારુ, ઠાકોર સાહેબ (ચિતાતુર મોઢે)

દેવીસિંહ

આપના પિતાને માનઅકરામનો, બહાર આવવાનો બહુ લોભ છે.

જગમદર

ડિશોરને લોભ (હસે છે)

દેવીસિંહ

એણે હીંમતકુમારના નામ પર બહુ આશા બાંધી હોય એવુ જણાય છે અને એની મદદથી .....

જગમદર

બેરોનેટ બનવું હશે. (હજુ હસે છે.)

દેવીસિંહ

એક પગથીઉં આગળ બેરન બનવું છે ! (બને હસે છે.) પણ કુમારે ના પાડી એટલે બાપુજી ચીડાયા અને તેથી આ ટાયણીની અણીએ બરછીના ઘા કરવા બેઠા છે (ગભીર સ્વરે) મને બીક માત્ર એજ લાગે છે કે એ લડાઇને અંતે ભોગવવી પડતી વિટમનાઓ સો આપને શિર ન આવે, રાણીજી !

તારાદેવી

કેમ વારુ !

જગમંદર

એ તો દેખીતુ જ. તારો બાપ જો આ ઘર કુમારને અકારુ બનાવી દેશે તો એ બીજે કયા મન બહેલાવવા જશે

તારાદેવી

મન બહેલાવવા !

દેવીસિંહ

હા. બેન, જગુકાકાએ કહ્યુ તે અક્ષરશ સત્ય છે હવે તો માત્ર આપનાજ હાથમાં વધુ નુકસાની અટકાવવી બાકી છે. જો બાપુ સાહેબને તમારા પર પ્રીતિ હોય તો કુમાર અને બાપુ વચ્ચે આપને આવવું પડશે હજુ કંઈ ગયુ વણસ્યુ થયુ નથી. હજુ બાજી હાથમા છે.

તારાદેવી

(બહુજ આસ્તેથી) "ગયુ વણસ્યુ થયુ નથી." "બાજી હાથમાં છે." મને તો આપ ક્યારી કરાવો છો, ઠાકોર સાહેબ ? મારે કોના તરફથી ભયની ભીતિ રાખવાની છે !

દેવીસિંહ

આપના પિતાજી તરફથી બેન !

વાર્તાલાપથી મેં જે કૈં અસર કરી હશે તે સૌ ધોવાઇ ગઇ! એક ઘડી પહેલાં તો એ મને રાણી-દેવી કહેતા હતા! પણ પિતાજીની વર્તણૂકથી એમને ભાન આવી ગયું હશે કે હું તો હજુ માત્ર વણિક્પુત્રીજ છું!

જગમંદર

એટલે? વણિક્પુત્રી એટલે સારી સ્ત્રી ન થાય?

તારાદેવી

(એને ઉત્તર ન આપતાં પોતાનો આંતરિક ખ્યાલ મોટેથી બોલતી જાય છે) મારા પ્રેમથી એને અસર થાત! મારી આર્દ્રતાથી એ પીગળત! મને લાગ્યું કે એ મારા તરફ આકર્ષાશે મારાથી રીઝાશે, મારા પર લોભાશે, મોહાશે, ધીરાશે. પણ તપાએ એને વાટ ભુલાવી! શોક્ય? તમે ધારો છો, જગુકાકા, કે એ પરીજાદ ખરેખર મારી શોક્ય થઇ ચુકી હશે? બોલોને!

જગમંદર

હં? બીલકુલ નહીં.

તારાદેવી

પરીજાદ પર એમને મોહ છે એમ મને ખ્યાલ હતો પણ મારી શોક્ય? એ તો મારાં લગ્ન પહેલાંજ જો મારા વરે હરામખોરી કરી હોય તોજ સંભવે છે......

જગમંદર

(શું બોલવું ને ન સુઝવાથી) હા. દીકરી.

તારાદેવી

તો તો લગ્ન કરતી વેળા મને જોયા પહેલાંજ એમણે નિશ્ચય કરેલો હોવો જોઇએ કે અમે ચાલી શકવાના નથી...(રડામણે ચહેરે) મને એવી રીતે બીનતકસીરે વગર વિચારે સજા દ્દાર ઠરાવવી નહોતી. વહાલા!

જગમંદર

(એજ રીતે) અસંગત નહીં.

તારાદેવી

તમે પણ ભ્રમમાં ભમો છો. કાકા? (ઉશ્કેરાએલી) તમે મારા વર સામે એવો શક કેમ કરો છો! તમને ખાતરી આપું છું કે મારો વર એવી હરામખોરી કરેજ નહીં! બોલોને, કાકા, કૈં જવાબ તો આપો! કહોને કે મારો વર એવો બેઇમાન હરામજાદો નથીજ!

જગમંદર

ના. ના. નથીજ!

તારાદેવી

ત્યારે તમે સોગન ખાઇ કહો છો કે એ નિર્દોષ છે? ને વહેમ આણવાનું કારણ નથી? કહોને કાકા સોગન ખાઓને!

જગમંદર

(એમ કહેવાથી તારાનો ભ્રમ ભાંગે) હા, હા, હું તને સોગનપૂર્વક કહું છું કે તારો વર નિર્દોષ છે!

તારાદેવી

(વળી વંકાયલી) પણ ત્યારે પેલી એને અહીં લખે છે શા માટે?

જગમંદર

અરે ભાઇ મેળાવડાનું આમંત્રણ હશે. બીજું શું?

તારાદેવી

મેળાવડાનું આમંત્રણ! અને તે ભૈયા સાથે મોકલાવવા જેટલું અગત્યનું? (કાગળ પર મેખાનમેખ જોય છે.) અરેરે આ પરબીડીઆમાં શું વિધિલેખ લખાયા હશે! મારું સૌભાગ્ય કે સત્યાનાશ? (જગમંદરલાલને) ચાલો જગુકાકા આપણે અહીંથી જતાં રહીએ. એ કાગળ મને ગાંડુ કરે છે. મને બહુ મન થઇ જાય છે......

જગમંદર

હા બેન, ચાલ જઇએ. (તારા એક ડગલું પણ ભરતી નથી.)

(કિશોર બાબુ આવે છે.)

(આ નાટકનો અતિ રસિક વધુ ભાગ આવતા અંકમાં)

માટીનું મુલ

લેખક
રા. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

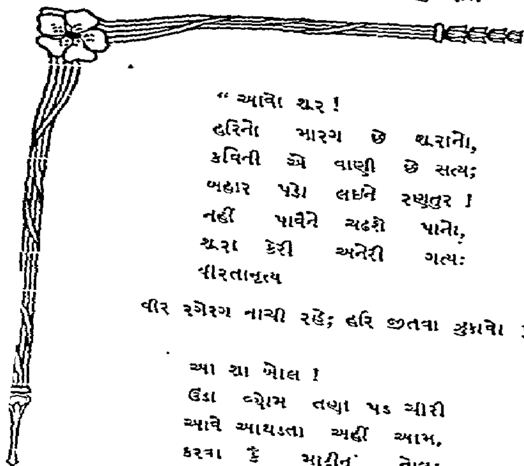
(ચક્રાવલી છંદ)*

ઓ જગનાથ!
પાંખ વિનાનો માનવ હું તો
આભે શું રમવાને જાઉં,
તારલડા શું ભરવા બાથ
ને વીજળીનો બાંધવ સુતો
તે ગગડાટે જગવવા ચાહું.
પણ કે સાંઈ,
તે પહેલાં પડઘાય અવાજ, ને આ ધૂળ ભરે મુજ હાથ ૧

"રે રણધીર!
કોના કુતરા તેર ભય પામી
હાર્યો સમજી ભાગી જાય.
પણ જો કેસરી ઉપનાયક!
ઘાય પડ્યો ઉછળે ફરી નામી
તોડે કે છોડે નિજ હાથ,
ધન્ય મનાય!
કાયર જીવતો મુઓ જાણ, રણશૂરો મરણે રણધીર! ૨

---

* આ છંદ નવો રચ્યો છે. સવૈયા એકત્રીસા અને ચોપાઇના ભરેલા સવિવેક મિશ્રણથી હૃદયને ચમક ગતિ આપનારો આ નવીન છંદ બન્યો છે.

"આવો શૂર !
હરિનો મારગ છે શૂરાનો,
કવિની એ વાણી છે સત્ય;
બહાર પડો લઈને રણતુર !
નહીં પાવૈને ચઢશે પાનો,
શૂરા કેરી અનેરી ગત્ય:
વીરતાનૃત્ય
વીર રગેરગ નાચી રહે; હરિ જીતવા ઝુકાવો પુર !"

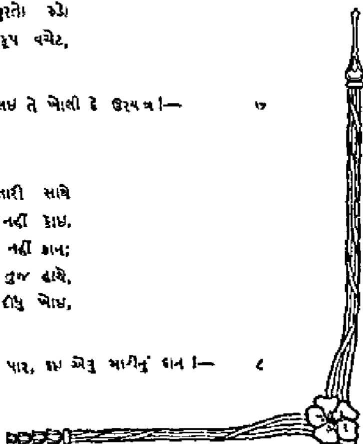
આ શા બોલ !
ઉંડા વ્યોમ તણા પડ ચીરી
આવે આથડતા અહીં આમ,
કરવા કે માટીનું તોલ;
હોય ફકીરી, હોય અમીરી,
પણ શૂરા મુકે નહી મામ;
ઉર, ધગ હામ !
પરવું તે ચડવાને ફરી, હરિ લઈ આવે હાથ અમોલ.—

"શું તું જોય ?
ઓ માટીના માનવ ! તારી
માટીમાં છે હરિનું હેમ;—
તું જેવો સહ ભાગી કાં ય ?—
ખાણી જો ઘુંજ દીપ સમારી
એની રજ ચળકે છે કેમ:
મેળવ એમ,
ને એ માટીને કર શુદ્ધ, પછી હરિ કેમજ સ્હોય !"—

વારેવાર
એમ સુણ્યું છે કે હરિધામે
પુગવા પહેલાં આવે પુલ,
તે છે કઠણ ઉતરવો પાર,
દાનવ ઉભા ઠામે ઠામે
તે માગે માટીનું મુલ,
ન પડે ભુલ,
એવો મંત્ર શીખાડો કે, કરીએ નિર્ભય પુલ પસાર !—

' લે એ મંત્ર !
એ માટી ફોડીને ઊંડા
અંદર ઉતરી જા તું ઠેઠ,
કર ત્યાં સાચી શોધ સ્વતંત્ર !
માટીમાં રસ પુરતો જડી
જડશે ત્યાં પછી રૂપ વચેટ,
તેની હેઠ
કુંચી એક જડ્યારી પડી, લઈ તે ખોલી દે ઉરયંત્ર !— ૭

" સુણ એ ગાન
બાલ, અહીં તું તારી સાથે
જે માગે બીજો નહીં કોઈ,
સાંભળ, જે સુણે નહીં કાન;
આપ, જડે નહીં તુજ હાથે,
લે, સઘળું જે દીધું ખોઈ,
ને રહે જોઈ
જા તું પુલ વટાવી પાર, દઈ એવું માટીનું દાન !— ૮

"જીતવા હાર !
ખડકો એક નિરાશાં કેરા
જ્યાં તક પાકે પુણ્ય અનાજ;
અંધ છતાં પણ જે અંધાર;
દુઃખમાં ઠોક જીવનના ડેરા,
મરણ બાંધ જીવનની પાજ;
જાવા કાજ,
દેવું માટીનું મુલ, ને નિર્ભય કર પુલ પસાર !— ૯

"ના કર ચંત !
વિશ્વ વસે તુજ કીકી મહીં જો,
સહુમાં તું પોતે દેખાય,
એવી બને તુજ દૃષ્ટિ અનંતઃ
પથર એક હલાવે અહીં તો
આકાશે તારો ખસી જાય:
વધુ શું ચહાય?
જા તું પુલ વટાવી પાર, જો હરિધામે અમર વસંત !"—૧૦

* * *

ઓ જગનાથ !
પાંખ વિનાનો માનવ હું તો
આજ ઉષા શું રમવા જાઉં:
રાત મથો તારલડા સાથ;
ને નભવનનો સિંહ જે સુતો
તે દિનનાથ જગવવા ચહાઉં;
ને કે ગાઉં
છોડી મુજ દેવાના તાર, મુજ અંગુલિ ચાલે હેજ હાથ ! ૧૧

એની છબી

લેખકઃ
રા. ધૂમકેતુ
ચિત્રકારઃ
રા. કમર મહેતા

મહેન્દ્રને લાગ્યું કે દાળમાં કંઈક કાળું છે. માણસ બેવકૂફ હોય કે નીચ હોય એવું બન્યું કે મહેન્દ્રના ઘરની જ સામે એક માણસ રહેતો. તે હમેશાં વહેલો ઊઠી મહેન્દ્રના ઘર સામે તાકીને બેસતો ને ઈંદિરા આમથી તેમ ફરે એ બધું જોતો. પછી ઈંદિરા માથું હોળવા બેસે એટલે જાણે એને શીકાર આવ્યો એ આંખ પણ નહીં ફેરવે. જોયા જ કરે. તાક્યા જ કરે. મહેન્દ્રે ધાર્યું માણસ બેવકૂફ છે, નીચ છે અથવા ગાંડો છે તેણે એ વાત પ્રથમ તો દુર્લક્ષ કરી પણ તેમતેમ માણસની વિચિત્રતા વધતી ગઈ. મહેન્દ્રની શંકા સબળ થવાનું એક કારણ હતું. એને ત્યાં આખો દિવસ અન્ધકાર રહેતો ને રાત્રે ધમાધમ લાગી જ હોય.

થોડા દિવસ પછી તેણે ઘર બદલાવ્યું મહેન્દ્રની પાસે જ પેલો માણસ ઘરની તપાસ કરતો હતો. ને તેણે પણ એ ઘર રાખી લીધું. પહેલાંના ઘર કરતા એ જ્યારે સારું ન હતું પણ વધારે યોગ્ય હતું. મહેન્દ્રની આ ઈંદિરાના દીવાનખંડ સામે જ તે દીવાના માણસની બેઠક હતી.

અને ક્યાં સુધી સહન થાય? મહેન્દ્રે તેને બરાબર સપાટામાં લેવા નિશ્ચય કર્યો તેણે ધીમે ધીમે તેની સાથે મિત્રતા બાંધી. તેને ખબર પડી કે તેનું નામ સરોજ હતું. સરોજનો ગાઢ મિત્ર પ્રફુલ્લચંદ્ર મહેન્દ્રની સાથે એક જ ઓફીસમાં હતો. પ્રફુલ્લચંદ્ર મારફત મહેન્દ્રને સરોજની થોડી થોડી ખબર મળી. સરોજ એકલો જ હતો. મહેન્દ્ર તેને હવે ક્યારેક જમવા આમંત્રણ આપતો પણ એની દૃષ્ટિ ઈંદિરા પર છાની ચોંટી જ હોય! પેલો માણસ!

મહેન્દ્રે થોડા દિવસ બહાર ન નીકળવા કહ્યું. સરોજ હવે ઘરમાં જ રહેતો. મહેન્દ્રને હવે ચોક્કસ ખાત્રી થઈ કે સરોજ બેવકૂફ નથી નીચ છે.

પ્રફુલ્લ સરોજને ત્યાં વારંવાર આવતો. સરોજ એકલો જ હતો ને તેથી પ્રફુલ્લને ત્યાં કેટલીક સ્વતંત્રતા હતી છતાં સરોજના જીવનથી પ્રફુલ્લ અજાણ્યો ખરો. એટલું જ જાણતો કે તે રાત્રિના સાતથી આઠ ક્યાંક જાય છે. ક્યાં જાય છે તે કોઈને ખબર ન

તે હંમેશાં વહેલો ઉઠી મહેંદ્રના ઘરસામે વળીને બેસતો—

હતી, ને આખો દિવસ તો ઘેરજ બેસે છે એ મહેંદ્રે કહ્યું હતું.

વ્યવહારવિરુદ્ધનું જીવન સાધારણ માણસને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રફુલ્લને લાગ્યું કે સરોજ વિષે કંઈક જાણવું જોઈએ. પણ સરોજની વાત એટલી સાધારણ હતી કે તેના વિષે કંઈ જાણી શકાય નહીં.

એક દિવસે મહેંદ્રે ગોઠવણ કરી કે આજે સરોજને નક્કી પકડવો છે. તેણે પ્રફુલ્લને વાત કરી. પ્રફુલ્લને મશ્કરી મળે તો જમવું ન ગમે. એનો સ્વભાવ આનંદી ને કુતૂહલપૂર્ણ. તે દિવસે સાંજરે જ્યારે સરોજ નીકળ્યો કે તરતજ બંને પાછળ નીકળ્યા. સરોજ ગલીકુંચી વટાવી એક ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો ને ત્યાંથી બીજા એક તદ્દન સાદા જેવા ઘરનો બારણો ખોલ્યો. તેના ગયા પછી ત્યાં દીવો પ્રગટ્યો. અંદર કોઈ બીજું નથી એટલી મહેંદ્ર તથા પ્રફુલ્લને ખાત્રી થઈ. સરોજે દ્વાર બંધ કર્યું ને મહેંદ્ર તથા પ્રફુલ્લ ત્યાં વિચાર કરતા રહ્યા. આજે સરોજ હંમેશ કરતાં વધારે વખત રહ્યો. તે પાછો નીકળ્યો ત્યારે તેના હાથમાં એક સુંદર છબી હતી. મહેંદ્રે કહ્યું: "પ્રફુલ્લ! સરોજ શું કામ કરે છે?"

"એજ ખબર નથી તો!"

"ત્યારે તું એક કામ કરીશ."

"શું?"

"સરોજને હવે ઘેર ગયાં પછી તરત નાટક જોવા તેડી જા."

"એ તો આવશેજ."

"બીજી વ્યવસ્થા હું કરીશ તે તને પછી કહીશ." પ્રફુલ્લ સરોજ સાથે ઘેર પહોંચ્યો. ને તે બંને નાટકમાં ઉપડ્યા. હવે મહેંદ્રે ધીમેથી સરોજના ઘરમાં પગ મુક્યો. મહેંદ્રે દીવાનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉપરની બારી બધી ખુલ્લીજ હતી. દાદરાનું બારણું બંધ કરતાં પણ સરોજ ભુલ્યો હતો. ને નીચેના ખંડની એક બારી અર્ધી ખુલી હતી. મહેંદ્રે ત્યાંથી ઘરમાં જઈ, જે છબી સરોજના હાથમાં જોઈ હતી તે તરત ઉપાડી. એને જોવાનો વખત ન હતો. તરત રવાના થઈ ગયો.

સરોજ રાત્રે આવી સુઈ ગયો. સવારે મહેંદ્ર આનંદપૂર્વક પોતાના ખંડમાં બેઠો. સરોજ તરફ હાસ્ય કરતો જોઈ રહ્યો હતો. આજે મહેંદ્રે મોટી શોધ કરી હતી.

એણે ભેદ શોધ્યો હતો. સરોજ ચિત્રકાર હતો ને કિશોરીની છબી તેણે ચીતરી હતી. મહેંદ્રે તે પકડી હતી ને તે તરફ દૃષ્ટિ જોઈ રહી હતી. તે વારંવાર બોલતી હતી: "તમારી ભુલ થાય છે હો! મારી આંખ

તાની કોમળ કયા છે? આ છબી તો રાવરાવે તેવી છે."

"એ તને ખબર ન પડે," કંઈક અભિમાનથી મહેન્દ્ર બોલ્યો, "ચિત્રકારને તો આપણને ભુલવાના કે નહીં? પછી આવું ખોટું પણ ચીતરે.

"આ છબી જાણે કેમ એણે રોતા રોતા કરી હોય!' ઇંદિરાએ વધુ પુરાવો આપ્યો

મહેન્દ્રે સરોજની મેડી તરફ નજર નાખતાં કહ્યું 'એ તને ખબર ન પડે જો સામે શોધાશોધ ચાલી રહી છે!'

"અરે પણ તમે છબી ન લાવ્યા હત તો. કાલે ને બીચારો ચીતરે! વળી આ છબી મારી ન હોય'

"સાચું!" મહેન્દ્રે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો. સરોજ ચારે તરફ શોધતો હતો એણે છબી મુકી એ ચોક્કસ હતું. પ્રફુલ્લ આવી પહોંચ્યો

"પ્રફુલ્લ! આપણે છબી ક્યાંયે અહીં મુકી કે?"

"છબી!"

"હા ક્યાંયે તારી સાથે આવ્યા ત્યારે છબી હતી. પણ કોની હતી?"

સરોજ બોલ્યો. "પણ જાય ક્યાં?"

પ્રફુલ્લ મનમાં શરમાયો મહેન્દ્રે ઉપર છબી ચોરી હતી. તે પરખાયો મહેન્દ્રને ત્યાં મઝો સરોજ બહાર આવ્યો મઝો હતો મહેન્દ્ર પ્રફુલ્લને જોતાંજ હસી પડ્યો પ્રફુલ્લ હસ્યો ખરો, પણ મહેન્દ્રની વાત એને ગમી નહીં.

"ત્યારે તે છબી હતી?"

"હાસ્તો."

"કોની છે?"

"કહું? હસવા જેવું છે."

"હા."

"અરે! આ ઇંદિરાની!"

—પછી મંદિર મારું હોવાથી હસે એટલે અંગે એને ધીક્કાર આવ્યો

'સાચું!'

"હા આ રહી"

છબી ઇંદિરાની હતી માત્ર આંખમાં જરાક ફેર હતો ચહેરો વધારે ભવ્ય અને પ્રૌઢ હતો.

"સરોજ ચિત્રકાર લાગે છે" પ્રફુલ્લ બોલ્યો "હવે શું કરવું છે?"

"વગર પૈસે એક છબી!" મહેન્દ્રે હસતાં જવાબ દીધો

પ્રફુલ્લ બેસ્યો નહીં એને ખોટું લાગ્યું. ત્યાર પછી એ વારંવાર મહેન્દ્રને ત્યાં જતો નહીં

પ્રફુલ્લે જોયું કે હવે સરોજ ફીક્કો પડતો જાય છે એના ચહેરા પર આંસુના ડાઘ પણ હોય છે મહેન્દ્ર કહેતો કે હવે તેણે બીજાના પર તરફ જોવાની ટુંક છોડી છે. પ્રફુલ્લનું અંતઃકરણ બળતું પણ પોતે દીન

હતો. માત્ર સરોજની ગમગીની વધતી જતી જોઇ તે શી રીતે દૂર કરવી એ ચિંતામાં પ્રફુલ્લને કે સુજતું નહીં. એણે તપાસ કરવી શરુ કરી કે હવે સરોજ રાત્રે કયાંય જાય છે કે નહીં? સરોજ રાત્રે જતો પણ હવે બહુ થોડીજ વાર ટકતો. તે અર્ધો કલાક-માંજ પાછો ફરતો. હજી એ કયારેક પુછતોઃ "પ્રફુલ્લ! આપણે છબી લાવ્યા હતા કે નહીં?"

પ્રફુલ્લ બળતે અંતઃકરણે જવાબ દેતોઃ "લાવ્યા હતા એ વાત ચોક્કસ છે. ગુમ થઇ. તમને એ બહુ ઉપયોગી હતી?"

"હા."

"પૈસાની ખોટ હશે તો હું પુરીશ."

"પૈસા શીવાયજ એ ઉપયોગી હતી."

સરોજ આટલું બોલી ફીક્કો પડી જતો. એના નયનમાં દર્દ હતું. પ્રફુલ્લનું અંતઃકરણ બહુ ડખતું પણ મહેંદ્રને છબી છોડી ન હતી. ને કહેતો. "મારી રજા વિના ઈંદિરાની છબી લેવા માટે હું તેના પર વધારે ન કરી બેઠું તો સારું."

સરોજના ચહેરા પર ઉદાસીનતા છવાય છે એ જોઇ એક દિવસે પ્રફુલ્લે તેને મહેંદ્રને ત્યાં તેડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરોજના એકદમ બદલેલા વર્તનથી મહેંદ્રને પણ આશ્ચર્ય થયું હતું. સરોજે હવે કોઈ દિવસ મહેંદ્રના ઘર તરફ જોયું છે એ બન્યું નથી. મહેંદ્ર ઈંદિરાને કહેતોઃ "જોયું! એને ખબર છે કે છબી મારી પાસે છે પણ બોલી શકે તેમ નથી. એટલા માટેજ આ વર્તનમાં અસાધારણ ફેરફાર છે."

ઈંદિરા કૈં બોલતી નહીં. સરોજના ચહેરા પર એને વિશ્વાસ હતો. અને તેથી એ મહેંદ્રની વિરુદ્ધ ન બોલતાં હમેશાં છાની રહેતી.

મહેંદ્રે વાતમાં ને વાતમાં પુછ્યુંઃ

"સરોજ! તમારું ચિત્રકામ બહુજ વખણાય છે!" આજે પ્રફુલ્લ સાથે સરોજ મહેંદ્રને ત્યાં આવ્યો હતો. ને મહેંદ્ર સરોજનું 'માપ' કાઢવાનો હતો.

"મને બહુ શોખ નથી." સરોજે ટુંકામાં જવાબ આપ્યો.

"કોઇની છબી ચીતરી છે ખરી?"

"ના ના હમણાં તો નહીં."

મહેંદ્ર જોઇ રહ્યોઃ કેટલી ધૃષ્ટતા!

"અહીં તમારું કોઇ સગું નથી કે શું?"

"નહીંસ્તો."

પ્રફુલ્લે વાત બદલવાના હેતુથી કહ્યુંઃ "સરોજ આજે એક સવાલ પુછું?"

મહેંદ્ર જોઇ રહ્યો. સરોજ બોલ્યોઃ "પુછ."

"હંમેશ સાંજે તું કયાં જાય છે?"

"કેમ આજે કયાં? મારે ઘેર!"

"એ તારું ઘર છે?"

"હા."

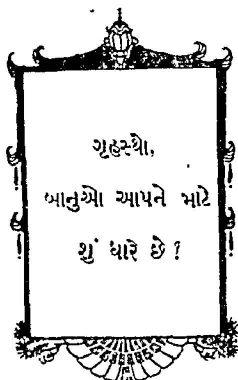
ઈંદિરાએ પ્રવેશ કર્યો. મહેંદ્રે ટીકી ટીકીને જોયું. સરોજની આંખમાં આંસુ હતાં, ચહેરા પર કરુણ છાંટ હતી. મહેંદ્રે વિચાર્યુંઃ "જોયું એનો ચહેરો હજી ઇંદિરાને દેખી ફરે છે. આ નીચતાની કૈં હદ? એ રહી શકયો નહીં. એણે ઉતાવળે પુછ્યુંઃ "ત્યારે તમે હમણાં છબી ચીતરી નથી?" ઈંદિરા સ્નેહ અને ભયમાં મુગ્ધ: સરોજ બોલ્યો. એનો સ્વર વધારે કરુણ હતોઃ "હમણાં છબી ચીતરી નથી માત્ર..."

"માત્ર?" મહેંદ્રે પુછ્યું

"એક અપવાદ શીવાય."

"કોણ અપવાદ?"

"દદિરા! અને તે પણ રાત્રેજ, મારા જુના ઘરમાં"

ગૃહસ્થો, બાનુઓ આપને માટે શું ધારે છે?

લેખક:
રા. 'દરના'

ચિત્રકાર:
રા. સુશીલ

આમારા દોલાકાકા જેવા ઉંલા ઘડપણમાં સુધારાવાળાના સાથમાં જોડાયા છતાં જુવાનીની બેદરકારીનો બદલો તેમણે ઘડપણમાં ઉત્સાહ અને જુસ્સાથી વાળી આપ્યો. પાર્વતી કાકી ખાસ્સાં ૬૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યાં હતાં છતાં દોલાકાકાને મરણના શોકનો કારી ઘા લાગ્યો હતો અને ફરી પરણવાના સગાંવહાલાંઓના આગ્રહ છતાં પાર્વતી કાકી પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે તેમણે મરતાં સુધી વિધુરજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. દોલાકાકા જુવાનીમાં જરા રસિક ખરા, પણ પાર્વતી કાકી તેવાં ન હોવાથી ઉત્તેજનને અભાવે તેમની રસિકતા ઝાઝી ખીલી ન હતી. પાર્વતી કાકીનો રંગ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના-જેવો હતો અને લોકોની નજર-માંથી ઝડપાઈ જતાં બચવા માટે તેઓ આંખ આડે ખીલાડાં જેવાં બની ફરવા નીકળતાં ત્યારે રસિક દોલાકાકા તેમની પૂજા પાત્રા કરી નાખવાને ચુકતા ન હતા. ઘડ-પણ સુધી તેમનો સંસાર આબાદ રહ્યો હતો પણ પાર્વતી કાકીના મરણે દોલાકાકાના જીવનમાં મહાન ફેરફાર અને ઉથલપાથલ કરી નાખી. જે દોલાકાકા એક વાર આખી સ્ત્રીજાતિને ધિક્કારતા હતા તેમને હવે તેના તરફ માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. પત્નીના મરણ, પછી તેમણે થઈ ગયેલાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માંડ્યું હોય એવો ખ્યાલ તેમના ઘાડા પરિચયમાં આવનારાઓને થતો હતો. સરકાર કરકસરની હીમાયત તો હજુ હમણાં કરતાં શીખી છે પણ દોલાકાકા જાણે ત્રિકાલ-જ્ઞાની હોય તેમ તેમણે કમાવાનો આરંભ કર્યો ત્યારથી કરકસર કરવા માંડી હતી છતાં પાર્વતી કાકી પાછળ પુણ્ય કરવાના હેતુથી તેમણે પોતાને ત્યાં વારતહેવારે સ્ત્રી-પુરુષોના મેળાવડા કરવા માંડ્યા. આ મેળાવડા-માં તેઓ સંસારસુધારા અને દેશોન્નતિના પ્રશ્નો ઉલટથી ચર્ચતા હતા એટલુંજ નહી પણ મોટે ભાગે સગાંસંબંધીઓ અને ઓળ-ખાણપીછાનવાળાઓજ આવતાં હોવાથી સ્ત્રી કે પુરુષ ખંચાયા વિના પોતાના

પ્રામાણિક ઉદ્‌ગાર કાઢતા હતા અને દોલાકાકા પણ આવી હીંમતથી ખુશી થતા હતા.

આવો એક મેળાવડો દીવાળીના તહેવારોમાં દોલાકાકાએ કર્યો અને તેમના હેતભર્યા આમંત્રણને માન આપી ઘણી સન્નારીઓ હાજર રહી. વિશેષ સ્ત્રીઓને વગતાં હોવાથી પુરુષોએ હાજર રહેવાની ઘણી દરકાર કરી નહીં અને સ્ત્રીઓએ તેમની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ પિતાતુલ્ય દોલાકાકા આગળ પોતાના હૈયાં ખાલી કર્યાં.

શરૂઆત દોલાકાકાએ કરી. તેમણે, આનંદ અને હોંસથી ઉભરાઇ જતા હૃદયથી, ઝીણા અને મીઠા હાસ્યે બોલ્યા: 'બેનો, હવે તો તમને આવા મેળાવડામાં આવવાની આટલી ફુરસદ પણ નહીં મળે. ધારાસભાની ચુંટણીમાં મત આપવાનો તમને હક મળ્યો અને પ્રભુની કૃપા હશે તો તમે સભાસદ થઇ ધારાસભામાં વિરાજો એવો હક પણ તમને મળશે. વળી આપણી મુંબઇની મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનના પણ હવે તમે સભાસદ બની શકશો. ગામડાની લોકલબોર્ડના તમે સભાસદ થઇ શકો એવો હક પણ સરકારે તમને આપવા ધાર્યો છે. મારા જેવા દદ્દા માટે તો આ જુની આંખે નવા તમાશા જેવું છે. સરકાર તમારા હિત માટે કેટલી કાળજી રાખે છે તે આ પરથી તમે જોઇ શકશો. તમે ધારો તો હવે તમે તમારી ઉન્નતિ માટે ઘણું કરી શકો તેમ છો.'

દોલાકાકાનું ભાષણ આગળ ચાલે તે દરમ્યાનમાં એક મરાઠી યુવતી બિંદુમતી વચમાંજ બોલી ઉઠી "હા, હા, કાકા, દેશની સરકારે તો અમને આગળ વધારવા ધારી છે પણ અમારા ઘરની સરકારને હજુ તેમ કરવાનું બાકી રહ્યું છે કની?"

"એટલે?" દોલાકાકાએ પુછ્યું.

"અમે અમારા કામમાંથી ફારગ થઇએ તો અમને બીજા ગજાવ વિચારવાનો વખત મળે કની?" બિંદુમતીએ ઉત્તર આપ્યો. "અમારું એવું ટાઇમટેબલજ એવું ઘડેલું હોય છે કે જેમાં ભાગ લેવાની અમને તક મળેજ નહીં. અને કદાચિત્ તેમ કરીએ તો અમારા પતિદેવના કોપાયમાન થાય."

"લોકો તો એમ કહે છે કે દેશમાં સ્ત્રીઓને જેટલું કામ કરવાનું છે તેટલું મુંબઇમાં કરવાનું નથી." દોલાકાકાએ ઉમેર્યું. "મુંબઇમાં તો તમને વધુ અવકાશ મળવો જોઇએ"

"અરે હું રાજ રામ કરો." બિંદુમતી વચમાં બોલી ઉઠી "દેશમાં કામ વધારે તેમ ખાવું, પાણી, દેરાણી, જેઠાણીની મદદ એટલે કામ વધુ તોએ લાગે નહીં. વળી ત્યાં મુંબઇ જેટલું ઝીણું કામ નહીં અને કોઇ વાતની ધાંધલ કે ઉતાવળ નહીં. મુંબઇમાં તો એકમાં એકમે બાંધે પછીએ તોએ ધસડાવું પડે. જુઓ અમારી નોકરી સવારના ૭ વાગે ગાલ્યાથી શરૂ થાય. વહેલા ઉઠી ચા-પાણી કરી ટેબલ પર ચાના ખાલા ગોઠવીએ અને એમ દેવાને જગાડવાને પટ વગાડવા પડે, તેમ રકાબી-પ્યાલાનો ખડખડાટ થાય ત્યારે અમારા દેવના જાગે. આમ જાગીએ ન જાગે તો, અમારે તેમને જગાડવા જવું પડે. ને પછી એમને દશ વાગે ઓફીસમાં જવાનું એટલે અમારે જલદી રસોઇ કરવાની." બિંદુમતીએ જરા શ્વાસ ખાધો.

"તોપણ તમે સાંજે ફરવા જઇ શકો ને......" જીજ્ઞાસાપૂર્વક દોલાકાકા બોલ્યા.

"શું અમારું કપાળ ફરવા જઇએ!" શારદા નામની મુંબઇની સ્થિતિથી ત્રાસેલી સ્ત્રી

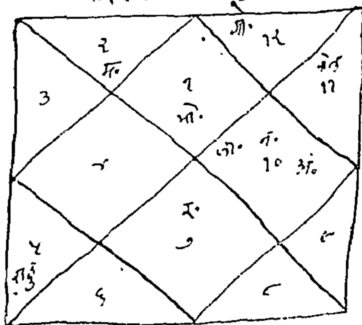
નવલરામ

અને

અંબાલાલ

("સ્મરણમુકુર," લેખાંક ૯મો)

લેખકઃ
રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
બી. એ., સી. એસ.

૧. ભો० = ભોળાનાથ; ૨. મ० = મહીપતરામ; ૩. ગો० = ગોપાળરાવ;
૪. ર० = રણછોડભાઈ; ૫. લા० = લાલશંકર; ૬. ન० = નવલરામ;
૭. અં० = અંબાલાલ; ૮. રાહુ = ? ૯. કેતુ = સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

ઉપરની કુંડલીમાંનાં ઘરની સમજૂતીઃ—
૧—લાખા પટેલની પોળ; ૨—રાયખડ; ૧૨—ભદ્ર;
૭+૧૦—ખાડિયું: ૭—દેસાઈની પોળ; ૧૦—અમરતલાલની પોળ.

આ ગ્રહકુંડલી તે બાલચેષ્ટા નથી. પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ, અમદાવાદના આકાશમાં પ્રગટ થયેલા ગ્રહો, એ ગ્રહોનો યોગ, હેમનાં કુંડલીમાં વાસસ્થાન, એ સર્વે સમગ્ર રૂપે દૃષ્ટિસંમુખ ધરનારી આ કુંડલી છે. મહીપતરામના અવસાન પ્રસંગે પ્રાર્થનામન્દિરમાં પૂર્વભાગમાં એ મથાળાથી એક વ્યાખ્યાન આપતાં ભક્તજનના આત્માઓને ગ્રહોનું રૂપક આપીને, મહીપતરામના પરલોકગમનને ઉદ્દેશીને મ્હેં કહેલું વચનઃ "અસ્ત થયો ગ્રહ આંહિં ઊગ્યો પણ બીજે ઠામે" યાદ આવે છે, આજ તો એ સર્વ ગ્રહો અહિં અસ્ત થઈ અન્યત્ર ઊગ્યા છે; તે સાથે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રહમંડલમાંના ચાર ખાડિયામાં રહેનારા હતા, અને ત્રણ એક જ પોળમાં—અમરતલાલની પોળમાં રહેતા હતા,—એ સંયોગ મનમાં સ્ફુરતાં આ કુંડલી પ્રત્યક્ષ કરવાનું મન મ્હને થયું. આ ગ્રહયોગનો ફલાદેશ જોવાની નિપુણતા મ્હારામાં નથી.*

* કુંડલીમાં રાહુને અજ્ઞાત કરાવ્યો છે, તે વાજબી જ ગણાશે. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં આવ્યા, પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર અસાધારણ દીપ્તિ પાડી, અને આગન્તુક અતિથિ ચાલ્યા ગયા, એ બનાવમાં પ્રબલ તેજસ્વી ધૂમકેતુનું દર્શન કરતાં અલૌકિક પ્રેરણા આપનારા એ સજ્જનને કેતુ સ્થાન આપવું અનુચિત નથી. હેમનું દર્શન કરીશું ત્યારે આ સમજાશે.

આ કુંડળીના દસમા ઘરમાં એકત્ર થયેલા ત્રણ ગ્રહમાના એક-લાલશંકરનુ પ્રતિબિમ્બ આપણે જોઈ ગયા, બાકીના બેનુ દર્શન આગળ કરીશુ. એક વિચાર સ્ફુરે છે આ પ્રથમ કવનમાના ગોપાળરાવ કાકણુસ્થ બ્રાહ્મણ અને અંબાલાલ બ્રહ્મક્ષત્રી, એ બાદ કરતા બાકીના બધા નાગર નાતના હતા રણછોડભાઈ સાઠોદરા નાગર, લાલશંકર અને નવલરામ વીસનગરા નાગર, ભોળાનાથ અને મહીપતરામ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ

નવલરામ, સુરતના વતની, સરકારી શિક્ષણખાતામા નોકરીને યોગે અમદાવાદમા ઘણો સમય રહેલા. અંબાલાલ અમદાવાદના જ વતની, (બ્રહ્મક્ષત્રી અસલ ખંભાતથી આવેલા તે તો બહુ પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત). પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિમા આ બન્નેની સહકારિતા આરમ્ભકાળમા ઉત્સાહપૂર્વક હતી, બુદ્ધિસ્થાનથી હેમની સહકારિતાનો પ્રવાહ મૂળમા નીકળતા, હૃદયના સરોવરને આડી ના અડકી ચાલેલો. પરંતુ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સહયોગી પ્રવૃત્તિ સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ—મા આ બન્ને જણાની પદ્ધતિ, હૃદયબળ, ઉત્સાહબળ, અને બુદ્ધિબળના પ્રભાવથી ઉચ્ચ સ્થાન લેનારી હતી. "બાળલગ્ન બત્રીશી"ના કર્તા કવિ, 'બાળલગ્ન નિષેધક પત્રિકા'ના ઉત્સાહી તંત્રી (પ્રગટ કે અપ્રગટ તંત્રી), એ પત્રિકાઓ અપૂર્વ સામર્થ્યના લેખોના લેખક,' વનચરનો વિવાહ' નામના લેખમા વાનરવર્ગમા લગ્ન વિશેનું વૃત્તાન્ત વર્ણન કરનારી [illegible] (અન્યોક્તિ)વાળા રમુજી લેખમા હાસ્ય [illegible] સ્મરણ ઉભરાવનારા, નવલરામની ગમ્ભીરપ્રકૃતિની છબી, ગૂઢ રમુજની ચમક—ચાલાકીની ઘટામાં સતાવતી ચાંદનીની રેખા જેવી ચમક—થી મ્હારા બાળક હૃદયને માન વૃત્તિ સાથે ગૂઢ આકર્ષણથી મુગ્ધ કરનારી છબી અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઉં છું.

એક પ્રસંગ: લાભશંકરની પોળના અમારા ઘરની દીવાનખાનાની મેડીમા બાળલગ્નનિષેધક મંડળીએ હરીફાઈ માટે મંગાવેલી કવિતાઓ—બાળલગ્નના દોષનુ વર્ણન કરનારી કવિતાઓ—ના થોકડા ત્યાં આગળ પડ્યા છે, ત્હેમાથી અક્કેકી કવિતા અમુક ગાયકગણ વર્ગ કને વંચાવી ગવડાવી સાંભળતું પરીક્ષકમંડળ બેઠું છે ભોળાનાથ, અંબાલાલ, નવલરામ—એ ત્રણ પરીક્ષકોની મૂર્તિઓ સ્પષ્ટરૂપ થયેલી દેખાય છે. કવિતાઓ ગવાતી જાય છે તેમ તેમ ત્રણેની મુખચર્યામાં થતા ફેરફાર, આનન્દ, ગુણગ્રહણ, અપ્રસન્નતા, હાસ્યાદિ ભાવોના ફેરફાર હુ જોઉં છુ; એક કવિતા આવી હેની શૈલીમા જેવાથી વ્યક્તિના બધાએ પારખી, ખાસ કરીને

"વાળી ન પાયું જગપૂંઠમા ઝેર એ"

એ પંક્તિ ગવાઈ એટલે નવલરામ અને અંબાલાલ બન્નેના હોઠ ઉપર સ્મિતરેખા ચળકી ને મોઢામાં ન બોલ્યા વચનોમાં 'ઓળખ્યા પકડાયો' એ ભાવ પ્રગટ કર્યો, પણ કવિ દ-લ-પ-ત-રા-મ—એ નામાક્ષર ઉચ્ચાર્યા નહિ, એટલું જ. મનામી કવિતાઓની પરીક્ષાનુ કામ ચારેક દિવસ ચાલ્યું હતું, અને હેમા બાળકવર્ગમાં શ્રોતા તરીકે હું પણ હાજર રહેતો. એ વખતનો ઉત્સાહ, આનન્દ અપૂર્વ હતા. એ કવિતાઓના દફતર માળિયામા રાખવાનો ગર્વપ્રેરક અધિકાર મને મળ્યો હતો!

નવલરામની સાથે સાક્ષાત્ સંપર્કમા હું આવ્યાનુ સ્મરણ નથી. દૂરથી ને દૂરથી જોઈ, જાણી, પૂજ્યા દેવના સ્વરૂપ જેવા જ, અમસ્ત સ્નેહના સ્પર્શવડે ના ઓળખેલા,

એ પંડિત, કવિ, વિવેચક, ચિન્તક મ્હારે મન મ્હારી દુનિયાંની બ્હાર સંક્રમણ કરનાર વ્યોમચારી ગ્રહ જેવા હતા. માત્ર એક બે વાર, પત્રદ્વારા સમાગમ (બુદ્ધિનો સમાગમ) થતાં, વ્યોમમંડળમાંથી ઘડીભર ઊતરી પૃથ્વી ઉપર પણ ગિરિશૃંગને અડકતા એ તારકનાં દર્શન થયેલાં; તે વિશે છેવટે નોંધ લેવાશે.

ઉપર નોંધેલા પ્રસંગની પૂર્વે અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ ત્યારે ગુજરાત ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં એક ખંડમાં પ્રથમ પ્રાર્થના કરવાને મંડળ ભરાયું. તે વખતે હાલનો કાર્યક્રમ ઉપાસના માટે સ્થપાયો નહોતો. પ્રાર્થનામાં મ્હારા પિતાનાં રચેલાં પદ્યો ગવાયાં, વંચાયાં, કાંઈક ગદ્યપ્રાર્થના થઈ, આરતિ ગવાઈ,—એટે એટે જ; (આરતિ વખતે ઊભા થવાની પદ્ધતિ તો કેટલાંક વર્ષ પછી, બાબૂ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે હેમની સૂચનાથી શરૂ થઈ). આ સમારમ્ભની નોંધ ગુજરાત શાળાપત્રમાં નવલરામે લીધી તે લેખમાં આવેલા રસભરેલા વર્ણનમાં એ બાળકોએ ઊભા થઈને પ્રાર્થનાનાં પદ્ય ગાયાં તે વિશે બોલતાં નવલરામે એ બાળકોની મધુર આકૃતિ, મધુર કંઠ, ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ મુગ્ધ થઈને કર્યો હતો. એ બે બાળક તે બાર વર્ષની વયનો નરસિંહરાવ અને આઠ વર્ષનો વયનો કૃષ્ણરાવ—એ બે એ સંસ્થાના આદિ સ્થાપક ને ચાલક ભોળાનાથના પુત્રો હતા. નવલરામનો ને મ્હારો આ પ્રથમનો દૂરસ્થિત સમાગમ! તે પછી નવલરામ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલની જગા ઉપર રહ્યા ત્યાં સુધી રોજ હમારા લાખાપટેલની પોળના ઘર આગળથી એ કૉલેજમાં જતે પસાર થતા; (ખાડિયામાં હેમનું ઘર, ત્યાંથી તે વખતમાં આવવાનો ટૂંકો રસ્તો હમારી પોળના પાછલા ભાગની "બારી"માંથી હતો;—અમદાવાદમાં એક પોળમાંથી બીજી પોળમાં, ધોરી રસ્તાનો દ્રાવિડી પ્રાણાયામ ટાળવા માટે અંદર અંદર ખાનગી ઘરમાંથી અથવા ગૂઢ ગલીઓમાંથી ટૂંકા માર્ગ સાધનારી "બારી"ઓ હતી; હજી પણ છે). આ વખતે હમારા ઘરની મેડીની બારીએ ઊભા રહીને એ અસાધારણ સ્વરૂપનું દર્શન હું કુતૂહલ, માન ઇત્યાદિ મિશ્ર ભાવથી કરતો: દક્ષણી બ્રાહ્મણશાહી પાઘડી વિશાળ કપાળને ઢાંકી ના દે એમ, અને એક બાજૂ કાંઈક વાંકી પ્હેરેલી; ઘણે ભાગે મેલો રંગીન ડગલો; ઢીંચણથી બહુ નીચે ના જાય એમ પ્હેરેલું, બહુ ઊજળું નહિ હેવું ધોતિયું; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પણ મન કોઈ દૂર, દૂર, સુદૂર લોકમાં ભ્રમણ કરતું હોય હેવી મુખચર્યા; उन्मिनैकमूलकमाननम् હેમના ચિન્તનપરાયણ ફિલસુફી સ્વરૂપના દર્પણરૂપ બનેલું;—આ લક્ષણોથી અંકિત એ મૂર્તિ અત્યારે સ્મરણ-મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલી પ્રત્યક્ષ થાયછે.

(આ હેમના નિત્યક્રમણમાં એક દિવસે નવલરામે બકરી જેવી છીંક ખાધી અને મ્હારા ન્હાના ભાઈને હસવું આવ્યું,—એ હકીકત અહિં નોંધીને રમજગ કરવો તે અક્ષમ્ય ગણાય ખરું?)

હવે એક દસકા જેટલો સમય ઓળંગી જાઉંછું. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું એક વિલક્ષણ કાવ્ય—"એક ચિત્રદર્શન" નામનું—ગુજરાત શાળાપત્રે પ્રગટ કર્યું, ને તે ઉપર નવલરામે કાંઈક ગુણગ્રાહક, કાંઈક દોષપ્રકાશક, લેખ લખ્યો. આ જોઈને મ્હારા મનમાં ઉગ્ર અભિલાષા થઈ: મ્હેં ગણનાર જ કાવ્યો રચેલાં ત્હેમાંનું એક "કળાયક" નામનું કાવ્ય નવલરામને મોકલી લખ્યું કે શાળાપત્રમાં

પ્રગટ કરશો અને કાંઈ અવલોકનરૂપે એ વિષે લખશો. કાવ્ય છપાયું, અવલોકન ના આવ્યું! હું નિરાશ થયો. પરંતુ પછીથી મ્હારો કાવ્યસંગ્રહ 'કુસુમમાળા' નામનો પ્રગટ થયો ત્હેની ટુંકી નોંધમાં અને 'જોડણી' વિષેના મ્હારા નિબન્ધની નોંધ લેતાં, બન્નેના લક્ષણદર્શી સ્વરૂપ વિષે ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો ત્હેમણે વાપર્યા હતા, તે કરતાં પણ વિશેષ આનન્દ આપનારો ત્હેમનો મ્હારા ઉપરનો ખાનગી પત્ર હતો—એ પત્ર મ્હેં સંઘરી રાખ્યો છે, પણ હાથ જડતો નથી—એ પત્રમાં ગુજરાતના લેખકવર્ગમાં મ્હને સ્વાગત સાથે આવકાર આપતાં, લેખકવર્ગની ધન-સમ્બન્ધે દરિદ્રતા, પણ ઉત્સાહભેર અને ઉલ્લાસિનો હૃદયસ્પર્શી ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

હવે છેવટનો પ્રસંગ. નવલરામ અમદાવાદ છોડીને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કાલેજમાં પ્રિન્સિપાલની પદવીએ ગયા. તે પછી મ્હેં 'કાળચક્ર'નું કાવ્ય મ્હેં ત્હેમને મોકલેલું. "જોડણી"નો નિબન્ધ તો બુદ્ધિપ્રકાશના વધારારૂપે ત્હેમને મળેલો અને ત્હેમણે નોંધ લીધેલી. તે નિબન્ધથી પ્રેરાઈને નવલરામે પોતાનું "વ્યુત્પત્તિપાઠ"નું પુસ્તક મ્હને કોરા પાનાં વચ્ચેવચ્ચે (interleave કરાવીને) મોકલ્યું અને પત્રમાં લખ્યું કે એ પુસ્તકમાં સુધારા વગેરે સૂચવશો. એ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીની વચમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, વગેરે ક્રમનું દર્શન ન હોવાને લીધે જે ઊણપો તથા દૂષણો આવેલાં તે દર્શાવનારી એક યાદી તથા ચર્ચા મ્હેં ત્હેમને મોકલ્યાં. એ ચર્ચાનો એ ઉપયોગ કરી શકે તે પૂર્વે તો ત્હેમનું અવસાન થયું.

અંબાલાલ

નવલરામ અને અંબાલાલ એ બન્ને આ લેખના આરમ્ભે મૂકેલી કુંડળીના અમરતત્ત્વની પોતાનું ઘર રોકેલા બતાવ્યા છે. એ સંયોગમાં કાંઈક વિલક્ષણ ફલસિદ્ધિ હવે હું જોઉં છું. કુંડળીના પ્રથમ ઘરમાં આવેલા ભોળાનાથના પુત્ર તરીકે આ બે ગ્રહોની અસર જુદી જુદી રીતે થઈ; સમ્બન્ધ જુદા જુદા બન્ધાવાને લીધે. નવલરામે પરોક્ષપણે ગૂઢ અસર મ્હારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઉપર કરી હશે, તો અંબાલાલે સાક્ષાત્ ગુરુસમ્બન્ધમાં જોડાઈને મ્હારા લક્ષણદેહની ઘટના કરી. એ ગુરુસમ્બન્ધના બે ભિન્ન સ્વરૂપ હતાં. એક સ્કૂલમાં હેડ માસ્તર તરીકે અસાધારણ શક્તિનું શિક્ષણ આપેલું તે; અને બીજું, મ્હારા પિતાના મિત્ર તરીકે દર રવિવારે અવશ્ય, અને તે ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણું વાર, આવીને ઉચ્ચ વિચારો વગેરેથી ભરેલા વાર્તાલાપ થતા ત્યાં હું મૌનમુગ્ધ શ્રોતા થઈ અસાધારણ જ્ઞાનલાભ મેળવતો તે. તેમજ મ્હેં સ્કૂલ છોડી તે પછીના સમ્પર્ક આ બન્ને જીવનના સમ્બન્ધોના થોડાંક સ્મરણો સ્ફુરમાં પ્રગટ થતાં જોઈએ.

હું અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમાં છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતો હતો તે અરસામાં નવા હેડ માસ્તર એક આવનારા છે. ત્હેમનું નામ અંબાલાલ એવું કંઈક છે, સખત નિયમ અને આજ્ઞા પળાવનારા, ઈત્યાદિ ત્હેમની ખ્યાતિ, અગાઉથી આવી હતી. સ્કૂલના તોફાની છોકરાઓને આ ખ્યાતિ ગભરાવનારી થઈ. મ્હારા જેવા શાન્ત છોકરાઓને પણ એ સ્વભાવવર્ણન હૃદયને આકર્ષનારું તો ના જ નીવડ્યું. "વાઘ આવ્યો નિશાળમાં હાઉ, અંબાલાલ આવ્યા રે"—એમ ત્હેમના આગમનનું વર્ણન થઈ શકે. બળદનાં બે ઝૂમિયા જોડેલી ઘોડાગાડી કમળીમાં બેઠેલા, કરમજી ડગલો પહેરેલા, અંબાલાલ આવ્યા. (આ ઝૂમિયા ગાડી અને ડગલો અંબાલાલનાં

નિત્યસંબદ્ધ ચિહ્નો હતાં). આવ્યા ત્હારે—દ્દઢતાની રેખાઓવાળી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, છતાં પ્રતાપ સાથે કાંઇક ગુપ્ત મોહનીવાળું મુખનું તેજ એ સ્વરૂપે બધા છોકરાંને અદ્ભુત વશીકરણમંત્રથી બાંધી લીધા. તોફાનીમાં તોફાની એક પારસી છોકરો બોલ્યોઃ "—જબરો જણાય છે." આ એ છોકરાની પરુષ ભાષામાં છતાં માનની ઉપહારવાણી હતી.

મ્હને આંકગણિતમાં stocks નો વિષય સમઝાતો જ ન્હોતો; અંબાલાલ હમારા વર્ગમાં એક જ કલાક આવીને એ વિષયનાં તત્ત્વ અજબ રીતે સમઝાવી ગયા, અને વિષય સ્પષ્ટ સમઝાયો, ચોખ્ખો ચાંદની જેવો. સંસ્કૃતમાં પણ—કેવળ આળસ અને શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે મ્હને કશું આવડતું નહોતું; મેટ્રિક ક્લાસમાં હમે આવ્યા અને,—કોણ જાણે શી રીતે?—અદ્ભુત પરિવર્તન જ સંસ્કૃત બાબતમાં મ્હારામાં થયું. ઇતિહાસનો વિષય શુષ્ક મટી રસમય મ્હને લાગે, તે માટે પણ હેમની અપૂર્વ રીતિ કામ આવી. લૂખા વૃત્તાન્તો અને સાલોનાં નીર્જીવ ખોખાં મ્હારી કલ્પના શક્તિને ઉત્તેજિત કરી સકતાં નહોતા એમ હેમની ત્વરિત નિરીક્ષણ શક્તિને જણાયું, અને Grote's History of Greece નું રસમય પુસ્તક સ્કૂલની લાયબ્રરીમાંથી કાઢીને રજામાં ઘેર વાંચવા માટે મ્હને આપ્યું. હેનો પૂરો લાભ મ્હેં ના લીધો તેથી પસ્તાઉં છું; પરંતુ ઇતિહાસનું આકર્ષક સ્વરૂપ મ્હારાથી સમઝાયું, અને એ વખતના સંસ્કાર બીજ-રૂપે રહેલા હજી પણ લાભકારક થાયછે.

મેટ્રિક ક્લાસમાં બે છોકરા હમારી જોડે હતા હેને હમે બે ત્રણ જણા મળીને બહુ ચીઢવતા. આખર કંટાળીને એ બે જણે ક્લાસમાં ઊભા થઈને હમારે માટે અંબાલાલ-ને ફરિયાદ કરીઃ "સાહેબ! આ નરસિંહરાવ અને આ દુલ્લેરાય હમને બહુ બનાવેછે અને ચીઢવેછે." થયું; એ કલાક શીખવવા-નો વિષય વિષયને ઠેકાણે રહ્યો; અંબાલાલભાઈ-નું સખત કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપદેશ વ્યાખ્યાન કલાક સુધી ચાલ્યુંઃ "પરમેશ્વરે નરસિંહરાવને અને દુલ્લેરાયને ઘડયા ત્યારે વિચાર્યું કે હેમને માટે રમકડાં બનાવી મૂકું, એટલે હીરાચંદ અને રતિલાલને પણ સાથે ઘડયા! કેમ?"-આ એ વ્યાખ્યાનનું સૂત્રવચન. પરિણામ-મૌનયુક્ત નીચું ડોકું, અને આંખ્યોમાં-થી દડદડ અશ્રુપાત.

પણ એ બનાવને થોડાંક જ અઠવાડિયાં થયાં અને એ રતિલાલનો મ્હોટો ભાઈ રેલવે સ્ટેશન ઉપર નોકર હતો,—બિચારો વિચિત્ર, હાસ્યજનક જ હતો,—તે મ્હારા પિતાની પાસે ફરિયાદ લઇને આવ્યોઃ "જુઓ સાહેબ! આ ત્હમારા અંબાલાલ, અને ડાહ્યાભાઈ માસ્તર, ને બધા ટોલાંના લોકો મ્હારી મજાક કરેછે ને મ્હને બહુજ સતાવેછે. શું સાહેબ! મારી 'વાઈફ'ની આગલ પણ મ્હારી મજાક કરવી! સાહેબ! કાલે તો હદ થઇ! બધાએ મલીને મને જાજરૂમાં પૂર્યો!"-વગેરે અપૂર્વ વીતક કહીને એ તો રોઇ જ પડ્યો.-મ્હારા મનમાં તે વખતે, પરમેશ્વરે અંબાલાલ માસ્તર માટે આ રમકડું ઘડયા વિશેનો વિચાર સ્ફુર્યો કે કેમ તે યાદ નથી આવતું.

પરંતુ, આ પ્રસંગ ભૂશી નાંખીશું. પાછા મૂળ માર્ગે વળીશું. મેટ્રિક ક્લાસમાં મ્હારે બે વર્ષ રહેવું પડ્યું હતું, સોળ વર્ષની ઉમર-નો નિયમ તે વખતે દૃઢ હતો; છતાં

અંબાલાલને યુનિવર્સિટીની સિંડિકેટને અપવાદ-રૂપે પરવાનગી માટે મ્હારી કને અરજી કરાવેલી નામંજુર થઇ હતી. એટલે પ્રથમ વર્ષની મેટ્રિકનો અંગ્રેજી પ્રશ્નપત્ર મ્હને તથા એક બીજા છોકરાને આપી, હેમના paraphrase માટેના પદ્યભાગનું paraphrase હમારી કને કરાવ્યું, અને મ્હારા કાર્યથી એ પ્રસન્ન થયા બીજે વર્ષે મેટ્રિકની પરીક્ષા પછી મ્હારા એક હિતેચ્છુએ અંબાલાલને ખાનગીમાં પૂછ્યું "નરસિંહરાવ પરીક્ષામાં પાસ થશે?" અંબાલાલભાઇએ લગભગ સો ટકા જેટલી ખાતરી આપીને કહ્યું કે થશે. આ વાત બહુ પાછળથી મ્હેં જાણી. રૂબરૂમાં કદીપણ, હું ગર્વમત્ત થાઉં હેવી પ્રશંસા હેમણે કરી નહોતી. ઉત્તેજન પૂરતા ઉત્સાહક વચનો એ બોલતા ખરા. એકવાર અંગ્રેજી પુસ્તકમાં અમુક વાક્ય આવતાં અંબાલાલે પૂછ્યું "Heart અને mind વચ્ચે ફેર શો?" મ્હેં જરાક અચકાતે અચકાતે પણ મનમાં ખાતરી હોય એમ કહ્યું: "Heart is the seat of feeling; mind is the seat of thought." ઉત્તર ખરો છે એમ સ્પષ્ટ વચનો બોલ્યા વિના, માત્ર સંમતિ અને પસંદગી બતાવનારૂં, મન્દ સ્મિત-યુક્ત મુખમુદ્રા ઉપર સંતુષ્ટતાની દીપ્તિ—એ બદલો મ્હારે મન અમૂલ્ય હતો.

સ્વ. નવલરામ લક્ષ્મીરામ

એકવાર મેટ્રિક ક્લાસમાં substance શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં અંબાલાલ માસ્તરે હેનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ કરી, પછી idealism નું સ્વરૂપ સમર્થનાથી ઉના ('ઉના' નહિ, 'માટે જ') વિચારનાથી સમજાવ્યું, હમારી ગ્રહણશક્તિનું માપ આ રીતે લેવાનું કામ પણ શિક્ષણના એમ-એનું લેવાની હેમની પદ્ધતિ જેવાને સાધ્ય નથી. અને હાર્દી તત્ત્વદર્શનની ચર્ચા અસ્થાને નહિ થાય, એટલું બીજા વર્ષે તે એમના કોઈ ભાગમાં ફૂટે ને કાયમાં વન્ધ્ય રહે—એ સંપૂર્ણ રીતે જાણીને જ એ ચર્ચા હેમણે કરી હતી એમ હું માનું છું.

એક વાર ક્લાસમાં ભાષાન્તર કે હેવો વિષય

નિત્યસંબદ્ધ ચિહ્નો હતાં). આવા ત્હારે—દૃઢતાની રેખાઓવાળી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, છતાં પ્રતાપ સાથે કાંઇક ગુપ્ત મોહનીવાળું મુખનું તેજ એ સ્વરૂપે બધા છોકરાને અદ્દભુત વશીકરણમંત્રથી બાંધી લીધા. તોફાનીમાં તોફાની એક પારસી છોકરો બોલ્યો: "—જબરો જણાય છે." આ એ છોકરાની પરુષ ભાષામાં છતાં માનની ઉપહારવાણી હતી.

મ્હને આંકગણિતમાં stocks નો વિષય સમઝાતો જ ન્હોતો; અંબાલાલ હમારા વર્ગમાં એક જ કલાક આવીને એ વિષયનાં તત્ત્વ અજબ રીતે સમઝાવી ગયા, અને વિષય સ્પષ્ટ સમઝાયો, ચોખ્ખો ચાંદની જેવો. સંસ્કૃતમાં પણ—કેવળ આળસ અને શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે મ્હને કશું આવડતું નહોતું; મેટ્રિક કલાસમાં હમે આવ્યા અને,—કોણ જાણે શી રીતે ?—અદ્દભુત પરિવર્તન જ સંસ્કૃત બાબતમાં મ્હારામાં થયું. ઇતિહાસનો વિષય શુષ્ક મટી રસમય મ્હને લાગે, તે માટે પણ હેમની અપૂર્વ રીતિ કામ આવી. લૂખા વૃત્તાન્તો અને સાલોનાં નીર્જીવ ખોખાં મ્હારી કલ્પના શક્તિને ઉત્તેજિત કરી સકતાં નહોતા એમ હેમની ત્વરિત નિરીક્ષણ શક્તિને જણાયું, અને Grote's History of Greece નું રસમય પુસ્તક સ્કૂલની લાયબ્રેરીમાંથી કાઢીને રજામાં ઘેર વાંચવા માટે મ્હને આપ્યું. હેનો પૂરો લાભ મ્હેં ના લીધો તેથી પસ્તાઉં છું; પરંતુ ઇતિહાસનું આકર્ષક સ્વરૂપ મ્હારાથી સમઝાયું, અને એ વખતના સંસ્કાર બીજ-રૂપે રહેલા હજી પણ લાભકારક થાયછે.

મેટ્રિક કલાસમાં બે છોકરા હમારી જોડે હતા ત્હેને હમે બે ત્રણ જણા મળીને બહુ ચીઢવતા. આખર કંટાળીને એ બે જણે કલાસમાં ઊભા થઈને હમારું માટે અંબાલાલ-ને ફરિયાદ કરી: "સાહેબ! આ નરસિંહરાવ અને આ દુલ્લેરાય હમને બહુ બનાવેછે અને ચીઢવેછે." થયું; એ કલાક શીખવવા-નો વિષય વિષયને ઠેકાણે રહ્યો; અંબાલાલભાઈ-નું સખત કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપદેશ વ્યાખ્યાન કલાક સુધી ચાલ્યું: "પરમેશ્વરે નરસિંહરાવને અને દુલ્લેરાયને ઘડયા ત્યારે વિચાર્યું કે હેમને માટે રમકડાં બનાવી મૂકું, એટલે હીરાચંદ અને રતિલાલને પણ સાથે ઘડયા! કેમ?"–આ એ વ્યાખ્યાનનું સૂત્રવચન. પરિણામ-માનયુક્ત નીચું ડોકું, અને આંખ્યોમાં-થી દડદડ અશ્રુપાત.

પણ એ બનાવને થોડાંક જ અઠવાડિયાં થયાં અને એ રતિલાલનો મ્હોટો ભાઈ રેલવે સ્ટેશન ઉપર નોકર હતો,—બિચારો વિચિત્ર, હાસ્યજનક જ હતો,—તે મ્હારા પિતાની પાસે ફરિયાદ લઇને આવ્યો: "જુઓ સાહેબ! આ ત્હમારા અંબાલાલ, અને ડાહ્યાભાઈ માસ્તર, ને બધા ટોળાંના લોકો મ્હારી મજાક કરેછે ને મ્હને બહુજ સતાવેછે. શું સાહેબ! મારી 'વાઈફ'ની આગલ પણ મ્હારી મજાક કરવી! સાહેબ! કાલે તો હદ થઇ! બધાએ મલીને મને બાજરામાં પૂર્યો!"–વગેરે અપૂર્વ વીતક કહીને એ તો રોઇ જ પડયો.–મ્હારા મનમાં તે વખતે, પરમેશ્વરે અંબાલાલ માસ્તર માટે આ રમકડું ઘડવા વિશેનો વિચાર સ્ફુર્યો કે કેમ તે યાદ નથી આવતું.

પરંતુ, આ પ્રસંગ ભૂલી નાંખીશું. પાછા મૂળ માર્ગે વળીશું. મેટ્રિક કલાસમાં મ્હારે બે વર્ષ રહેવું પડયું હતું, સોળ વર્ષની ઉમર-નો નિયમ તે વખતે દૃઢ હતો; છતાં

થી વખાણ્યા ત્યારે જાણ્યું કે, એ વિષયના સ્વરૂપે માગી લીધેલી સંસ્કૃતમય ભાષાશૈલી છતાં, તેવી શૈલીના પોતે ભારે વિરોધી હોઈને પણ, એ યોગ્ય કદર કરતા હતા, ઉદારભાવે અને ગુણદર્શિની વૃત્તિથી.— અમદાવાદમાં એક પ્રસંગે મ્હેં ભાષણ કરેલું કે કોઈ નિબન્ધ વાચેલો તે વખતે વિસર્જન સમયે પંદર સોળ વર્ષના નવીનને પાસે બોલાવીને પ્રેમભાવથી પ્રશ્નો પૂછ્યા ત્યારથી હેમનો ભાવ એ મ્હારા પુત્ર તરફ આર્દ્ર પ્રવાહથી વ્હેતો હતો—એ સ્મરણ અત્યારે તાજું થતાં બન્ને પક્ષે મ્હારૂં હૃદય અકથ્ય મૃદુમ સ્ફુરણોમાં રમે છે.

આ ઉપરથી શું કે પ્રસંગો કેમ ઉપસ્થિત થાય છે ? ભાષણ, નિબન્ધ, એ વસ્તુઓ એ માટે કારણભૂત છે તો ભલે, એ ગુણક ભૂમિમાં જાઉં. અમદાવાદમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્'ની પ્રથમ બેઠક, હેમાં 'ભાષણી' વિષેનો મ્હારો નિબન્ધ,—એ પ્રસંગ. નિબન્ધ વંચાઈ રહ્યો એટલે મ્હારા ગુરુ અંબાલાલે આવીને મ્હને અભિનન્દન આપ્યું. બધું વિસર્જન થતાં. મ્હેં કહ્યું "મ્હારૂં કશું નથી, આપનું આપેલું આપને પાછું આપ્યું છે." તો કહે —'હેવી રીતે હમેશાં આપતા રહેજો." આ હેમનો આશીર્વાદ આજ વિવિધરૂપે ફળતો લાગે છે. પણ તે વાત અહિંયાં અપ્રાસંગિક બનશે. માટે બસ

ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં ગોવર્ધનભાઈએ અમદાવાદમાં એક ભાષણ અમદાવાદ ગુજરાત કોલેજના એક સાહિત્યમંડળ આગળ આપ્યું હતું. હેના ઉત્તરરૂપે, એ જ મંડળની માગણીથી, મ્હેં Social Dynamics એ નામ આપીને ભાષણ આપ્યું અને પ્રસંગે અંબાલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા. એઓનું વલણ મ્હારા અભિપ્રાયોને અનુકૂળ હતું તે તો હતું જ; પરંતુ ગોવર્ધનભાઈને, ભાષણને અને પણ પોતાના વિચારો અંબાલાલભાઈએ સ્પષ્ટ વાણીમાં જણાવ્યા તેથી પણ જણાતું હતું કે એ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ કેવી હતી અસ્તુ. મ્હારા ભાષણનો આરમ્ભ થતાં પ્હેલાં અંબાલાલભાઈએ પ્રમુખસ્થાનેથી મ્હારૂં ઓળખાણ આપતાં, સ્તુતિ વગુજ હેમને અપ્રિય (સ્તુતિ કરવી કે કરાવવી તે અપ્રિય) છતાં મ્હારે સમ્બન્ધે જે સદ્ભાવ પૂર્ણ પ્રશંસાવચનો કહ્યાં તેથી હું—ખરેખર—શરમાઈ ગયો, અને શરૂઆતમાં તો ભાષણ કરતાં કાંઈક nervous—સભાક્ષોભનો અનુભવ થઈ ગભરાયલો—બન્યો. આત્મ સ્તુતિનો અહિં પ્રસંગ નથી માટે મૌન.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં Provincial Social Conference ની બેઠક વખતે મ્હને પ્રમુખપદ આપેલું તે વખતનું મ્હારૂં પ્રમુખપદનું ભાષણ સાંભળવા માટે અંબાલાલભાઈ આવ્યા હતા માત્ર તે સાંભળીને જ ઉઠીને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા. ઉઠતી વખતે મ્હને કહે "હું ત્હમારૂં ભાષણ સાંભળવા માટે જ આવ્યો હતો" અને અભિપ્રાયોમાં દૃષ્ટિભેદ છતાં મ્હને અભિનન્દનના શબ્દો કહ્યા હતા એ સમાગમનું ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાય છે, અને તે સાથે લુપ્ત થાય છે

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્"ની રાજકોટની બેઠક વખતે પ્રમુખપદ માટે કેટલીક કડવાગળારી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં અને અન્યત્ર થયેલી, અંબાલાલભાઈની અણઘટતી નિન્દા થયેલી. મ્હને બધી વાતની ખબર પડતાં મ્હેં ચર્ચાપત્રમાં મ્હારા વિચાર જણાવી અંબાલાલભાઈની સંપૂર્ણ યોગ્યતા વિષે લખેલું તે પ્રસંગે અંબાલાલભાઈએ ખાનગી

પત્ર લખી મ્હારો હેમની તરફ ખાસ ગુરુ તરીકે પૂજ્યભાવ પ્રગટ કર્યો હતો; તે પત્રના ઉત્તરમાં હેમણે એક વચન લખેલું નોંધવા જેવું છે:

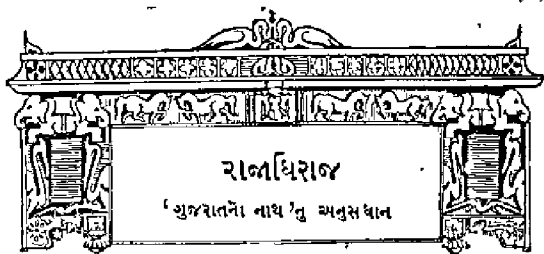
"I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is temporary though a necessary one; but that the fact of having been a teacher of one does not confer any superiority or privilege of any kind whatever. I for one am always ready to learn from my quandum pupils."

આ અભિપ્રાય અંબાલાલે સાચા મનથી દર્શાવ્યા છે. એ હેમના ઉદાર હૃદયનું ચિહ્ન છે. બાકી હેમના જેવા ગુરુ તરફનો પૂજ્યભાવ, ગમે તે મ્હોટા થયા પછી, નિવૃત્ત કરવો અથવા ઘટાડવો એ મ્હને ગમતું નથી.

રેવ.° અંબાલાલ સાકરલાલ.

હવે સ્મરણમુકુરમાં આ ગુરુનું છેવટનું દર્શન-કરું: હેમની છેવટની માંદગી વખતે પેલા એકાન્ત બંગલામાં હું ગયોછું; ઓટલા ઉપર ઊભો રહ્યો—ને ત્હાંથી જ સમાચાર પૂછ્યા; અંદર જઈને ગડબડ કરવા જેવી સ્થિતિ જ નહોતી. હૃદયભાર વહી પાછો હું ઘેર જાઉંછું;—સોળ વર્ષની ઉમરના નરસિંહરાવને માટે ઈશ્વરે ઘડેલાં હીરાચંદ અને રતિલાલ રૂપી રમકડાં વિશે મહેણાં મારી આંખ્યમાંથી આંસુ પડાવનારા એ ગુરુ; મ્હારા પિતાને ઘેર દર રવિવારે આવી ઉચ્ચ વિષયોના વાર્તાલાપથી પરોક્ષ રીતે મ્હારી કેળવણી સાધનારા મિત્ર, ગુરુ; જીવનમાં ભિન્નભિન્ન પ્રસંગોએ મ્હારી જોડે મમતાથી વર્તી હૃદયને ખેંચનારા વડીલ જેવા પણ મિત્ર;—મ્હારી કીર્તિથી અભિમાન માનનારા એ ગુરુ મિત્ર;—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં અગટ થઈ, હું મન્દગતિથી, તીવ્ર હૃદયાવેશથી, ઘેર જાઉંછું. આ પ્રતિબિમ્બ અસ્થાયી નહિ જ થાય.

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

નોંધ.

જેણે મારી "પાટણની પ્રભુતા" કે "ગુજરાતનો નાથ" વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી	.. અણહિલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.
મીનળદેવી ...	.. રાજમાતા
મુંજાલ .	.. મહા અમાત્ય
ઉદા	.. મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ
દાદાક . ..	મંત્રી, † કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ.
શોભ .. .	... મંત્રી
ત્રિભુવનપાલ ...	... રાજાનો ભત્રીજો ને § લાટનો દંડનાયક ¶
કાશ્મીરાદેવી ..	.. ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી.
કાક	. ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.
મંજરી ..	તેની પત્ની
સજ્જન ...	... સોરઠનો દંડનાયક
પરશુરામ ...	... તેનો પુત્ર.
રા'ખેંગાર ...	... જુનાગઢનો રાજા
રાણકદેવી ..	.. તેની રાણી.

† અમદાવાદ. § સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ ¶ સુબો.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

સંવત ૧૧૯૯ના ચૈત્રની એક સવારે એક જૈન સાધુ ને ઉદાનો દીકરો આમ્રભટ ભૃગુકચ્છ આગળ ઉતરે છે. આમ્રભટ દુર્ગપાલને મળવા જતાં રસ્તામાં એક યુવતીના સૌંદર્યથી મુગ્ધ બને છે. તે કાકને મળીને જયસિંહદેવનો સંદેશો તેને આપીને પાછો વળે છે. સંદેશામાં કાકને આજ્ઞા છે કે તેણે ભરુચ આમ્રભટને સોંપી જુનાગઢના ઘેરામાં જોડાવું. રાણી લીલાદેવીએ પણ કાકને તેડાવ્યો છે. દરમ્યાન જુનાગઢથી મણિભદ્ર રાણકદેવીનું તેડું લાવે છે. બધું સાંભળીને કાક દેવભદ્રસૂરિની વિદાયગીરી લેવા જાય છે, જ્યાં વાર્તાના આરંભમાં આવતા જૈન સાધુને તે ઓળખે છે, અને તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે, અને રસ્તે પડે છે. દરમ્યાન આમ્રભટને તેના સસરાને ત્યાં તેનો સાળો, પારણે લાટ જીત્યાથી કડવાશભર્યા હૃદયવાળો બનેલો રેવાપાલ લુખો આવકાર દે છે. જે યુવતીના સૌંદર્યથી તે મુગ્ધ થયો હતો તેની ભાળ કાઢવા આમ્રભટ બે સૈનિકોને મોકલે છે, જેઓ કુવા આગળ બેસીને પનીઆરીઓની મશ્કરી કરે છે. મણિભદ્ર મહારાજ તેમને વારવા જતાં એક સૈનિક તેને મારે છે. તેટલામાં રેવાપાલ આવીને સૈનિકનો પગ કાપી નાંખે છે. આમ્રભટ આગળ ફરીઆદ જતાં તે રેવાપાલ ઉપર ક્રોધે ભરાય છે, પણ એટલામાં કાક આવી પહોંચીને ખરી હકીકત કઢાવીને સૈનિકોને કાઢી મુકે છે અને રેવાપાલને ન છંછેડવા આમ્રભટને ચેતવે છે. આમ્રભટની છોકરવાદીની નિરાશાજનક ભાળ લેતો કિંકર્તવ્યમૂઢ કાક પોતાના પરિવારને રેવાપાલને સોંપીને રવાને થવાનો વિચાર કરે છે. દરમ્યાન આમ્રભટને તેનો સસરો તેજપાલ દુર્ગપાલને ઘેર લઇ જાય છે. તે વખતે રેવાપાલ પોતાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ આગળ પટ્ટણીઓ ઉપરની પોતાના હૈયાની આગ કાઢતો કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો જગાડવાની રજા, તથા જરુર પડયે સેનાપતિ 'ધ્રુવસેન'ના મુળ સ્વરૂપમાં બહાર પડવાનું વચન તેમની પાસેથી મેળવે છે. પછી તેને કાક મળ્યો કાકે મૃણાલકુંવરીની વાત કાઢતાં રેવાપાલ કાકનો વધ કરવા દોડે છે, જેને બ્રહ્માનંદ વારે છે. ગુરુના સમજાવવાથી છેવટે કાકના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાનું રેવાપાલ વચન આપે છે. કાકના રવાને થયા પછી મંજરીને રેવાપાલની સ્ત્રી સાથે બોલાચાલી થાય છે દરમ્યાન આમ્રભટને ખબર મળે છે કે તેનું મન હરી જનાર યુવતી તે મંજરી પોતેજ છે, તેથી તે કૈંક બહાનું કાઢીને મંજરીના ઘરની રોજ મુલાકાત લેવાની રજા તેની પાસેથી યુક્તિથી મેળવે છે, અને તેના મોહમાં ભાન ભુલી વિચક્ષણ જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિની અવગણના કરે છે. બાદ રેવાપાલ ગઢના કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકભક્ત દેવાને ભોળવી કોઠાર ખાલી કરી આવવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે–એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ફરી ભરી આપે. દરમીઆન સૂરિને "શિક્ષા" કરવાના હેતુથી તેને મંજરી પાસે વિવાદમાં ઉતારીને હરાવવાની આમ્રભટની પેરવીને સૂરિ આરંભમાંજ મંજરીને "સરસ્વતીના અવતાર" તરીકે પ્રણિપાત કરી નિષ્ફળ કરે છે, અને મંજરીના આશિષ લઇ ખંભાત તરફ વિદાય થાય છે.

(હવે આગળ વાંચો)

વિભાગ બીજો

પ્રકરણ ૧ લું

સોરઠનો કીનારો

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો હતો. સવિતાનારાયણનું અસ્તશિખરે જતું સુવર્ણરંગી બિંબ શ્વાસ ખાવા પલવાર ક્ષિતિજ પર થોભ્યું. ઉપર આકાશ, ને નીચે જલધિ સોને મઢાઇ રહ્યાં. ઊર્મિમાલાઓ ચારે દિશામાં ઉછળ્યાં જતી ને આખરે ક્ષિતિજને

આરે અદૃષ્ટ થતી.

પવન ઉપડ્યો હતો, અને ભર દરીએ એક જુનું ને નાનું વહાણ ઝુલતું હતું

બધું અસ્થિર હતું. માત્ર વહાણપર બેઠેલા દુર્ગપાળનું મુખ નિશ્ચળ હતું. તે ઉત્તર તરફની સ્પષ્ટ ને કાળી ક્ષિતિજ તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

તે જરા હસ્યો "સામંત!" તેણે બુમ મારી

"બાપુ" એક સૈનિકે જવાબ આપ્યો.

"આ પેલી તરફ પાટણ નહીં?"

"જી, હા."

"અને સોરઠ તેની આગળ"

"હા."

"ને આ સામું શું આવ્યું?"

"લાટી"

"ઠીક!" દુર્ગપાળે કહ્યું અને ત્યાંથી ઉઠી સુકાનપર જ્યાં સુકાની બેઠો હતો ત્યાં ગયો.

"કાવા!"

"બાપુ."

"જો! લાટી તરફ સુકાન ફેરવ"

"હુકમ!"

"સાંભળ." સત્તાવાહી અવાજે ફરી કહ્યું "હું કહું તે બધું યાદ રાખજે."

"જી."

"ત્યાં હું, સામંત ને દામો નાયક ઉતરી જઈશું. તારા ખલાસીઓ પણ ત્યાં અમારી સાથેજ ઉતરશે. પછી તું ને ખેમાભટ વહાણ હંકારી પાટણ પાસે લઈ જઈ શકશો?"

"હાજી! એ તો ઓ રહ્યું"

"ઠીક. કાલે સવારે જ્યારે પાટણનો કીનારો દેખાય ત્યારે વહાણ ડુબાડી દેજે ને તું જાણે તણાતો હોય તેમ પાછો તરી લાટી આવી પહોંચજે ને દામર નાયકને મળજે. ખેમાભટ પછી એને રસ્તે જશે."

"જી."

"મને અહીંઆ આ શોધ કેમ લઇ આવ્યા" જરા મીજાજમાં તેણે પુછ્યું "ક્ષમા કરો મહારાજ!" પેલા કુકડે કહ્યું.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ [illegible]]

લેખક:

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ્

અરજુનવાણી (અરજુન ભગતનાં ભજન): પ્રકાશક રા. મહાદેવ હરિભાઇ દેશાઇ, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી. મૂલ્ય બાર આના.

પચીશેક વર્ષ ઉપર સ્વર્ગવાસી થએલા, ભરુચ જીલ્લાના અંકલેશ્વર તાલુકાના ધડખોલ ગામના રહીશ આ કોળી ભક્તનાં ભજનોને પ્રસિદ્ધ કરી રા. મહાદેવ દેશાઇએ આપણા સાહિત્યની સ્તુત્ય સેવા કરી છે.

અરજુન ભગતના સંસ્કારો અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યના સંસ્કારોથી રંગાયા નહોતા. ગુજરાતીના સાદા અને સાધારણ શિક્ષણ છતાં આર્ય સંસ્કારને આ સ્વયંપ્રકાશ ગ્રાહક આપણાં જ્ઞાનભક્તિના મહેરામણમાં નિમજ્જન કરવા એટલો બધો તો સમર્થ માલમ પડે છે કે આપણા આધુનિક પૂજ્યભાવોને એ નમાવી શકે છે. આ પુસ્તકમાં એની પ્રસાદપવિત્ર અને સચોટ વાણી સફલતાથી પ્રવાહવંતી થઇ રહી છે. આપણા સાહિત્યના જુના સંપ્રદાયને અનુસરી એણે આપણને નગદ, ઓજસ્વી, અનુભવજ્વલંત અને સત્યસુંદર કવિતા આપી છે. આપણી જુની પણ સ્થાયી પદ પામી અમર રહેલી કવિતા સાથે આ કવિતા માનભેર બેસી શકે એવી છે. આપણા જુના કાવ્યાદર્શોની એમાં વિવિધતા છે. સરલ, સચોટ અને ઉચિત શબ્દપ્રવાહ જાણે ખળખળ વહેતો આવે છે! ગુજરાતી તો જાણે આ ભગતનુંજ !

ગુજરાતી ભાષાની હાલ લગભગ બધા વિભાગોની વ્યક્તિગત તળપદી શબ્દાવલિનો આપણને જ્યાં સા સુપરિચય થાય છે તેમાં ભરુચ જીલ્લાની આ નિર્મલ અને વિશિષ્ટ ગુજરાતીનુ આપણે આ સંગ્રહમાં દર્શન કરી શકીએ છીએ. કોળીભગતના જીવનવિધાનનું—સાદું ખેડુતજીવનનું—વાતાવરણ પણ એમાં રૂઢ અને માનીતા શબ્દોદ્વારા આપણી આગળ તાદૃશતાથી ખડું થાય છે.

ઇચ્છીએ છીએ કે રા. મહાદેવ આ ભગતના જીવનનો પણ આપણને વિશેષ પરિચય કરાવવાનું ભુલશે નહીં.

અસહકાર (મહાત્મા ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણો) પ્રકાશક યુગધર્મ કાર્યાલય, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ ૨–૮–૦.

યુગધર્મ કાર્યાલય અને એના સંચાલક રા. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિકને અસહકારના રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો આવો અતિશય ઉપયોગી, દળદાર અને સુંદર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ખાસ ધન્યવાદ ઘટે છે. આધુનિક જગતના પુરુષોત્તમના વિરાટ્ આત્માની આ હૃદયવાણીના ફુવારામાંથી જ્યાં ત્યાં સત્યની સેરો જ ફુટી રહી છે. ગુજરાતે આ સત્યોનાં પાન કરી પોતાનાં નવજીવનને ઉન્નત કરવાં હોય તો તે માટે "અસહકારની આ ગીતા" નું પરિશીલન કરવું જોઇએ. ગાંધીજીનો રાષ્ટ્રપ્રેમી અને વિશ્વપ્રેમી આત્મા ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપાસ્યદેવીઓ લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના પ્રમાદનાં નિર્મલ અને સુંદર સંગમનીરના જલપ્રવાહને કેવો અખુટ અને અખંડ ધારાએ વહેવડાવી રહ્યો છે! આપણા ભાષા અને સાહિત્યનાં અંગોને ગાંધીજીની પાવન વાણી અણુએક પોષણ આપે છે અને આપશે.

સ્વીકાર

ગૌરક્ષા એજ રાષ્ટ્રરક્ષા છે લેખક: રા. મુળશંકર જાદવજી વ્યાસ પ્રકાશક રા. લાલજી મુળજી ભત્રીજા. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય માળા કાર્યાલય, ડેન્સોહોલ પાસે, કરાંચી. મૂલ્ય એક આનો

હીંદુ સમાજમાં ગુલામી વહેપાર લેખક ઉપર મુજબ. પ્રકાશક રા. દલીચંદ અમૃત દોશી. વ્યાસ રાષ્ટ્રીય સસ્તુ સાહિત્ય પ્રચારક કાર્યાલય, સેન્ડસ રોડ, કરાંચી મૂલ્ય એક આનો.

હીંદુ રાજ્યધર્મધારણ કર્તા. રા હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ. એમ. એ પ્રકાશક રા એમ. સી. કોઠારી, બુકસેલર અને પબ્લીશર. રાવપુરા. કાપડીપોળ, વડોદરા. કીમત રૂ. ૨–૦–૦.

ભક્તિયોગ પ્રકાશક રા. શાસ્ત્રી મણીશંકર આશાશંકર. સંસ્કૃત પાઠશાળા મુખ્ય ગુરુ. પેટલાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦–૧–૦.

વિદ્વદ્જન બોધ: પ્રકાશક ઉપર મુજબ.

શ્રી મદ્રાસ ઉદ્યોગશાળાનો પ્રથમ વાર્ષિક અહેવાલ. પ્રકાશક: રા. શિવજી દેવશી તથા કુંવરજી રાજપાળ, સંયુક્ત મંત્રીઓ—ઉદ્યોગશાળા, મદ્રાસ.

હીંદના હીરા. પ્રસિદ્ધકર્તા: રા. ઝવેરી કરશનજી જીવરાજ જોશી. ખાડીઆ દેશાઇની પોળ અમદાવાદ કીમત રૂ. ૧–૪–૦.

તુલનાત્મક નોંધ. સંપાદક રા. વૈષ્ણવ બાપુભાઇ જાદવરાય, બી. એ દીવાન રૂગનાથજીવાળુ મકાન, જુનાગઢ

તારણહાર પ્રકાશક રા. કુશલલાલ નગીનલાલ શાહ માણેકબા, મણીકાંઠા નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

ખેડુતની ખરાબી: લેખક રા. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.

સ્વદેશીનો ધોરો નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ મૂલ્ય સાડાચાર આના

સમસ્ત લાડમિત્ર' દ્વૈમાસિક. તંત્રીઓ: રા હીરાલાલ રણછોડદાસ મુનીમ, રા. ઠાકોરલાલ નગીનદાસ શુકરીઆ અને રા. કુષ્ણલાલ મોતીલાલ દલાલ. પ્રકાશક: રા. ચીમનલાલ નગીનદાસ શુકરીઆ, જંબુસર. આ દ્વૈમાસિક આશાજનક નવીન પ્રયાસ છે. વૈશ્ય આલમના પુનરુદ્ધાર માટે એ અભિલાષા રાખે છે અમે એને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

તંત્રીસ્થાનેથી

રા. રા. જેકીસનદાસ જે. કણીઆ

રા. રા. જેકીસનદાસ જેઠાભાઇ કણીઆના ગયા પોષ વદ ૨ ને દિવસે થએલા અવસાનથી અમને અતિશય ખેદ થાય છે. એમનો જન્મ સુરતમાં સંવત ૧૯૨૪ માં થયો હતો. મેટ્રીક સુધીનો અભ્યાસ સુરતમાં કરી એઓ એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. ગણિતનો વિષય એમને ઘણો પ્રિય હતો છતાં ભાષા અને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ એમની અભિરુચિ અધિક હતી અને એમણે તર્ક અને નીતિશાસ્ત્રના ઐચ્છિક વિષય સહિત બી. એ. ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે પસાર કરી પોતાની બુદ્ધિની સર્વગ્રાહિતા સાબીત કરી આપી હતી. એમને એડીનબરો ફેલોશીપ મળી હતી. અલ્પ સમય બાદ ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે એમની નીમણુક થઇ હતી અને થોડાજ માસ પૂર્વે એઓ એ કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપક નીમાયા હતા.

સ્વ. જેકીસનદાસ જે. કણીઆ

સરલ અને શાંત જીવન ગાળનાર આ વિદ્વાનના મનોવ્યાપારની દક્ષા બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હતી. તર્ક અને વેદાંત તો સદ્‌ગત ને બહુ પ્રિય હતાં, ઉપરાંત બીજાં દર્શન-શાસ્ત્રોમાં પણ એમણે સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. એમનું પાતંજલ યોગદર્શનનું ભાષાંતર આપણા ધર્મસાહિત્યમાં વિરલ સ્થાન ભોગવે છે અને પાશ્ચાત્ય જીવનરસાયન પદ્ધતિ સંબંધી એમનું પુસ્તક અનેક આવૃત્તિઓ દેખી ચુકયું છે. ઉપરાંત શ્રેયઃ-સાધક અધિકારીવર્ગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા 'મહાકાલ'માં પ્રસિદ્ધ થયલા સદ્‌ગતના સંખ્યાબંધ લેખો એમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને અપૂર્વ વિદ્વત્તાના ઉત્તમ નમુના છે. આવા એક મહાન્ વિદ્વાનના સ્વર્ગવાસથી ગુજરાતને ભારે હાનિ થઇ છે અને જ્યારે આપણે ગુજરાતના સંસ્કૃત વિદ્વાનોની સંખ્યા તરફ નજર નાખીએ છીએ ત્યારે આ હાનિની મહત્તા આપણને વિશેષ સમજાય છે.

સદ્‌ગત પોતાની પછાડી બે પુત્રરત્ન મુકી ગયા છે. એક રા. હરિલાલ એડવોકેટ અને બીજા રા. હીરાલાલ વકીલ મુંબઇની

[વધુ માટે જુવો પૃષ્ઠ ૪૮૭]

નાયિકાનાં લક્ષણ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨.થી]

મને બાળવાનો ખર્ચ નીકળશે. વધે તો તારા ખપમાં લેજે. મને તે થાય તો પણ આ છોકરો કોઈને આપીશ નહીં અને કોઈની પાસે ભીખ માગીશ નહીં"

રતુએ વચન આપ્યું.

"બોલ કે ભલો ભગવાન મને મદદ કરશે." મા બોલી.

"ભલો ભગવાન મને મદદ કરશે." રતુ બોલ્યો.

જગતમાં જે કાર્ય કરવાનાં હતાં તે કરી લીધાં, માનું વ્હાલ પણ પોતાના જીવતાજ છોકરા પાસે વચાવી લીધું. મૃત્યુએ ઘા કર્યો. મા ગઈ

રતુએ વચન પાળ્યું. માને બાળી અને પછી પોતાનો સામાન એક ટોપલામાં લઈને એથી પણ અંધારી અને ગંધાતી ઓરડીમાં રહેવા ગયો.

અઢાર મહીના છોકરું જીવ્યું. આ અઢાર મહીના રતુએ છોકરાને કેવી રીતે રાખ્યું, પોતે પૈસા કેવી રીતે કમાયો એ તો ભલો ભગવાન જાણે! પણ આખરે તે છોકરું મૃત્યુ પામ્યું અને પંચકેસ કરતી વખતે પંચે છોકરાને પોતના નાના ભાઈની બરાબર માવજત કેમ નહીં કરી એને માટે ઘણો ઠપકો આપ્યો!

વર્તમાનપત્રોને તે વખતે બીજો ખોરાક નહતો એટલે એમણે એ વાત ઉપાડી લીધી અનેક કલમ લખનારાઓએ વર્તમાનપત્રોમાં જુદાં જુદા તખલ્લુસથી કાગળો લખ્યા અને તેમાં કોઈએ સરકારને, કોઈએ ઘરધણીને, કોઈએ સુધારાને અને કોઈએ જુના વિચારવાળાઓને ખુબ ગાળો દીધી. વર્તમાનપત્રોએ ફંડો ખોલ્યાં અને સૅક્રેટરીઓ, ખજાનચીઓ વગેરે પણ નીમાઈ ગયા. ઠેર ઠેર કોલેજમાં ભણતા છોકરાઓ અને છોકરીઓ કુપનો લઈને ફરવા નીકળી પડ્યા. કેટલાક નાટકવાળાઓ પોતાના નાટકો પણ પેલા છોકરા જેવા છોકરાઓને માટે અનાથાશ્રમ ખોલવાને માટે ભજવવા તૈયાર થયા. શહેન-શાહ, સૅક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ તેમજ વાઈસરૉયને તાર મોકલવાની હીલચાલ પણ થવા માંડી. સુધારા પરિષદમાં આવા કરુણ બનાવોનું મૂળ બાળલગ્ન અને સ્ત્રીકેળવણીની અછત છે એમ અનેક વક્તાઓએ કહ્યું. જુના વિચારવાળાઓની પરિષદમાં ધર્માચાર્યોએ અને તેમના ભાવિકભક્તોએ ભાર મુકીને જણાવ્યું કે હજી પણ સુધારાવાળા નહીં સમજે અને એક ઉપર બીજી બૈરી કરવાની છુટ નહીં આપે, સ્ત્રીઓને ભણાવવાનું છોડી નહીં દે અને અંગ્રેજી પોશાકનો ત્યાગ નહીં કરે તો હજી પણ બુરો વખત આવશે. દારૂનિષેધક સભાએ દારૂની બદીના પરિણામ તરીકે આ દાખલો આપ્યો અને આખી સભા તે સાંભળતાં સાંભળતાં રડી. સ્ત્રીઓનાં જુદાં જુદાં મંડળોએ એકત્ર થઈને એક જાહેરસભા બોલાવી અને આખી પુરુષજાતિ ઉપર ઠપકા-નો ઠરાવ પસાર કર્યો. આ ચળવળ લાંબી ચાલી હોત તો પેલા છોકરાને તેમજ બીજા એના જેવા છોકરાઓને કંઈક પણ ફાયદો થાત; પણ કમનસીબે એટલામાં પુરુષોત્તમ માસ આવ્યો એટલે ધર્માનુરાગીઓ મસ્ત જેવા બાવાઓને ખવડાવવામાં પડ્યા; સ્ત્રીઓને મત આપવા વગેરેનું બીલ ધારાસભામાં આવ્યું એટલે સુધારાવાળાઓ અને સ્ત્રીઓ

તેમાં રોકાઇ ગયાં. સમ્રાટની પધરામણી થવાની હતી તેની તૈયારીમાં ઢંઢકાઓના ભુખ્યા-મશગુલ બની ગયા. ફંડ ફંડને ઠેકાણે રહી ગયાં, તે ફંડના ઉઘરાવનારાંઓ પાછાં પોતાના અભ્યાસમાં ગુંથાઇ ગયાં.

મને તે છોકરાના પછીના જીવન બાબત માહીતી નથી એટલે ભલા ભગવાને ભવિષ્ય-માં પણ તેને મદદ કરી કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી.

રાતના બારેક વાગવા આવ્યા હતા એટલે નવલકથા વીશે વધુ વાદવિવાદ નહીં કરતાં અમે સ્નેહવદન, ભાનુશંકર, કનૈયાલાલ અને હું સૌ સૌને ઘેર ઉપડી ગયા.

ગૃહસ્થો, બાનુઓ આપને માટે શું ધારે છે !

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૫૨ થી]

મ શાકભાજી સમારી આપવાની ફરજ । તેમનીજ. નાહીને ધોતીઆ પચીઆ નિચોવવાનુ કામ તો ભાગ્યેજ કોઇ કુટુંબમા બીજો કરતો હશે.'

"મુબઇમા તો એથી ઉલટુજ જોવામા આવે છે" શારદા નામની એક મુબઇના અનુભવથી ઘડાયલી સ્ત્રીએ લાડકોર બેનના વચનને ટેકો આપતી હોય તેમ કહ્યુ. 'અહીં તો પુરુષોનો વૈભવ એટલે બધો વધી ગયો છે અને તેઓ એટલા બધા કામચોરા થઇ ગયા છે કે તીનુ પણ તોડતા નથી. બગેને છોકરુ રડીને મરી જાય પણ તેને અડવાના નહીં એ તો પત્ની બીચારી રાધતી રાધતી ઉઠી છોકરાની ઝોળી હલાવે ત્યારેજ શાકભાજી સમારવાનુ પણ સ્ત્રીઓનેજ માથે જુના જમાનામા અને ગામડામા હજુ પણ જે ગૃહકામ પુરુષો કરે છે તે સુધરેલા મુબઇ શહેરમા ભણેલાગણેલા યુવકો પોતાની પત્નીઓ પાસે કરાવે છે."

"અધુરામાં પુરુ હોય તેમ પતિના બુટ પોલીશ કરવાનુ અને સાફ કરવાનુ કામ પણ પત્નીનુ" બિંદુમતીએ પોતાના અનુભવનુ કથન પુન શરુ કર્યુ. "પત્નીએ પતિને કપડા તૈયાર કરી આપવાના અને સાજે ત કાઢવામા મદદ કરવાનુ અને ખીંટીએ ભેરવવાનુ કામ પણ પત્નીઓનુ જ. દોશાકાકા, હવે તો આપની ખાત્રી થઇ હશે કે અમારે આખો દિવસ તહેનાત એટલી બધી ઉઠાવવી પડે છે કે અમને નાટકમા ભાગ લેવાનો અવકાશજ ન મળે. પુરુષોની આ અદેખાઇ કહો કે સકુચિતપણુ કહો. અમારી દૃષ્ટિએ તો કેળવાયલા અને સુધરેલા તરીકે ગણાતા પુરુષો કરતાં ગામડાંના કહેવાતા ગમાર પુરુષો સારા લાગે છે કે તેઓ અમને ગૃહકાર્યમાં મદદ કરે છે એટલુંજ નહીં પણ ઘરમા અને બહાર અમારો ભારબોજ પડે તેવી રીતે અમારી સાથે વર્તે છે. એ ગમારો અમને 'તુ તાં' થી નહીં પણ 'તમે' થી બોલાવે છે જ્યારે તમારા સુધરેલા જુવાનો અમને જનાવરની ઉપમા આપે છે."

"પુરુષો સવારમા ઉઠતાંની સાથે બીડીનુ તબુકુ મોઢામા ઘાલી છાપાનુ ચીથરુ વાંચી ગામની અને પરગામની નિંદા વાચવામાં આનદ લે તેના કરતા જો પોતાની પત્નીઓને ગૃહકાર્યમા મદદ કરે તો કામ કેવુ સારુ અને ઝડપથી થાય અને પરસ્પર સહાયને લીધે પરિણામ પણ કેવું સતોષ કારક આવે ?" શારદા પુરવાર કરતી હોય તેમ બોલી.

"અમારા સસરા હતા તે છાપુ વાંચવાને બદલે સવારસાંજ નવરા પડતા છોકરોના ઝભલા કે પોતાના પચીઆં ધોતીઆં સાંધવાનુ કામ કાઢતા હતા આ તે સ્ત્રીઓ માટેની તેમની દાઝ અને લાગણી. આ મુઆં છાપાવાળાઓએ તો ધાણુજ કાઢયો છે, પહેલાં તો પુરુષો જરા નવરા પડતા સાથે બેસી આનદગોષ્ઠિ કરતા હતા પણ હવે તો જરા નવરા પડયા કે છાપુ, બસ છાપુ. સવારે છાપું. બપોરે છાપુ અને રાત્રિએ છાપું." પોતાના સસરા અને ધણી વચ્ચે પડેલો તફાવત બતાવતી હોય એમ લાડકોરે કહ્યું

"અરે પણ રવિવારે તો નવરાશ મળે ખરી કની ?" આ બધા ઉદ્‌ગારોથી ખિન્ન થયા હોય તેમ દોલાકાકા બોલી ઉઠયા.

"રવિવાર કે રજાને દિવસે કોઇ લડધા આવીને ચોંટે છે એટલે અમારા પોતાના ઘરમાં પણ અમારી સ્થિતિ પરાયા જેવી થઈ પડે છે. વળી આ પરાણાઓ માટે ઘડીએ ઘડીએ ચાપાણી અને નાસ્તા મુકવાના એટલે રજા અને રવિવારને દિવસે તો ઉલટું વધુ કામ કરવાનું." શારદાએ ઉત્તર આપ્યો.

"આ તો જાણે સાધારણ વર્ગની સ્ત્રીઓની વાત થઈ." દોલાકાકાની ધીરજ રહી શકી નહીં, અને બોલ્યા. "પણ ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તમારાથી જુદી છે. તેમને ત્યાં તો ભટ્ટચાકર હોવાથી તેઓ વખત ફાજલ પાડી શકે અને જાહેર બાબતોમાં ભાગ પણ લઈ શકે."

"અમારી વાત અમે જાણીએ છીએ." લીલા નામની સ્ત્રી જેનો સમાવેશ આ વર્ગની સન્નારીમાં થતો હતો તે બોલી. "અમારે એટલો સંતાપ છે કે તે અમેજ સાંખી રહીએ છીએ. અમે ગાડીઘોડે અને મોટરમાં ફરીએ ખરાં, પણ એ સુખ બહારનુંજ છે. અમારા પતિ એટલા બધા ઉદ્યોગી કે રાત્રે ઉંઘમાં પણ તેમને ઓફીસનાંજ સ્વપ્ન આવે. જમવા બેઠા હોય ત્યારે રોટલીને બદલે શાક માંગે અને શાક જોઈતું હોય ત્યારે ભાત માંગે. જમતી વખતે પણ તેમના વિચાર ચાલુજ. કોઈવાર રોટલી પીરસતાં લેવાની ના કહે પણ બીજી પળે વિચારમાંથી જાગૃત થતાં રોટલી માંગે. રાત્રે લોકો વાળુપાણી કરી પરવારી ઉંઘવાની તૈયારી કરે ત્યારે એ ઘેર આવે. 'સબ સોવે જબ અલ્લા જાગે.' મોડા આવી બે ચાર કોળીઆ આમતેમ ખાધા કે પાછા કામ પર બેસે. મોડી રાત સુધી જાગે અને પછી અપચાની ફરીઆદ કરે અને માથેરાન ને મહાબળેશ્વરની શીતળ ટેકરી પર દોડે. રાત્રે પણ એમને અમારી સાથે વાત કરવાની પુરસદ નહીં. આ અમારાં જીવનની ભાગ્યેજ આ મારી બેનોને અદેખાઇ આવે."

"ત્યારે આ બધાનો અર્થ શું?" દોલાકાકાની અધીરાઇનો કૈં પાર રહ્યો નહીં અને બોલી ઉઠ્યા.

"અર્થ એજ કે" શારદાએ જવાબ આપ્યો "અમને આગળ વધવાની ગમે તેટલી સગવડો મળે તોપણ જ્યાં સુધી કેળવાયલા અને સુધરેલામાં ખપતા પુરુષો પણ અમને દબાયલા રાખવા ઇચ્છે છે ત્યાં સુધી અમારો ઉત્કર્ષ થવાનો નથી. ભલે અમને કોર્પોરેશનમાં બેસવાનો હક મળે પણ પહેલાં ઘરની કોર્પોરેશન કરીએ, અમારા દેવની આરાધના કરીએ, અને પતિની સાધના સાધીએ કે બહારનાં જોતરાં ગળે વીંટીએ? વળી બહાર નીકળવામાં બીજી પંચાતી છે."

"તે શી?" લીલાએ પુછ્યું.

"પુરુષો પોતાના મિત્રોની પત્નીઓ સાથે હસી હસીને વાતો કરે પણ તેમની પત્ની સાથે કોઇ બોલે કે હસે તે તેમનાથી સાંખી શકાતું નથી." શારદા પોતાની પરાધીનતાનો વધુ ખ્યાલ આપતી હોય તેમ બોલી. "પત્નીને જો ગાતાં આવડતું હોય અને પાડોશી તે સાંભળવા સહજ ઉભા રહે તો પતિનો મીજાજ જાય અને અદેખાઇ ઉત્પન્ન થાય. પુરુષો સભામાં જઇ સ્ત્રીઉન્નતિ સંબંધી ભાષણો કરે પણ ખુબી એ હોય કે તેમની પોતાનીજ પત્ની સભામાં હાજર ન હોય અને તેઓ પોતેજ તેમની અવનતિ કરતા હોય છે. પુરુષો કેટલા દાંભિક હોય છે તે આ પરથી જણાશે."

"અરે બળી એ વાત!" લાડકોરે ઉમેર્યું "પુરુષોની અદેખાઇનો તો પારજ

નથી. સહજ રૂપાળી સ્ત્રી પસાર થતી હોય તેમની સામે તેઓ જુએ તો તેઓ કુદરતનું નિરીક્ષણ કરે છે એમ કહે અને સ્ત્રીઓ કોઈ પુરુષ તરફ અજાણપણે પણ દૃષ્ટિ કરે તો તે કુદૃષ્ટિ કરે. અમારા પાડોશમાં એક બાઈ રહે છે તેનું વય જો કે જુવાન છે છતાં તે પાંચ છોકરાંની મા છે. તેણે પોતાના પીઅરના એક ઓળખીતા સાથે છોકરાની માંદગીનો સંદેશો મોકલવા વાત કરી તો તેના પતિનો પીતો ઉછળી આવ્યો વારુ. પુરુષો આમ કેટલી પરસ્ત્રી સાથે વાત કરતા હશે? જ્યાં પુરુષોમાં આવી અદેખાઈ, ઇર્ષ્યા અને અવિશ્વાસની લાગણી હોય ત્યાં અમે અમારા હકનો ભોગવટો કરવા ઇચ્છીએ તોપણ કેમ કરી શકીએ ?"

"કાકા" શારદા બોલી "હવે તો તમારી ખાત્રી થઇ ચુકી હશે કે કેળવણી અને સુધારાના આ યુગમાં અમારી સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડી છે. રાજદ્વારી અને સામાજિક દૃષ્ટિએજ નહીં પણ શારીરિક દૃષ્ટિએ પણ અમારી અવનતિ થઇ છે. પુરુષો ભલે હવે મોડી વયે પરણતા હોય પણ તેઓ વિષયના વાંદરા બની ગયા છે. પહેલાં સુવાવડ માટે સ્ત્રીઓ પીઅર જતી ત્યાંથી છઠ્ઠે મહિને પાછી આવતી હતી. હવે પતિઓને પત્નીઓની ગેરહાજરી એટલી બધી સાલે છે કે બીજે કે ત્રીજે મહિને તે બીમારીને પતિને ત્યાં આવવું પડે છે અને એ રીતે તેમની તબીયતનું સત્યાનાશ વળી જાય છે. વળી દેશમાં સાસુ-સસરાનો મલાજો એટલે ઝાઝી એકાંત પણ મળે નહીં. મુંબઈમાં તેથી ઉલટું વિવેક અને મલાજો નેવે મુકાયા છે અને પુરુષો વિષયના વાંદરા બન્યા છે એટલે છોકરાઓની પણ લંગાર લાગે છે. આ લંગારને મુકી અમે તે કયાં જઈએ ?"

"બેનો" દીવાકાકા તેમની કઢંગી સ્થિતિ પર વિચાર કરતા બોલ્યા. "તમારી ફરીઆદમાં પણ કંઈક સત્ય સમાયલું છે અને હિંદુ સમાજે નવા વર્ષમાં જે અનેક પ્રશ્નો ચર્ચી ઉકેલવાના છે તેમાં તમારા પ્રશ્નનો પણ સમાવેશ કરવાનો છે. આજે તમને ઘણું મોડું થયું છે પણ તમે ઘણી અગત્યની બાબતો પર અજવાળું પાડયું છે. પુરુષવર્ગના લક્ષ પર હું જરૂર તમારી આ ફરીયાદ લાવીશ. ચાલો જતા પહેલાં જરા નાસ્તો કરી લો. હું તમને સર્વ બેનોને દીવાળી અને નવું વર્ષ લાભકારક નીવડે એવું ઇચ્છું છું."

દીવાકાકાની સહાનુભૂતિનો આભાર માનતી બિંદુમતી બોલી "સર્વ બેનો તરફની આપની શુભેચ્છા માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું અને આપ જેવા મુરબ્બીની સલાહ અમને મળ્યા કરે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. આપનું ઘર અમારા પેટના ઉભરા કાઢવાનું એક સ્થાન છે, તે ટકી રહો."

તે પછી ચાપાણી અને નાસ્તો લઈ બધા એક બીજાને 'દીવાળી અને નવું વર્ષ સફળ નીવડો' એમ ઇચ્છી જુદા પડયાં.

તારાં ભાભી સંબંધી વાતચીત કરવી છે. એટલે તરત તને તેની પાસે લઇ જશે, અને તું કાક નથી એમ ઉદો તરત ઓળખશે. જો મહારાજનાં માણસ પકડે તો કહેજે કે મુંજાલ મહેતાને શેષનાગના શાપની વાત કરવી છે. સમજ્યો. જરુર આવે બંને પ્રયોગો કરજે. પણ ન છુટકે. એટલે બેમાંથી એક તને ઓળખશે ને તારો વાળ વાંકો થવાનો નથી. હું જીવતો હોઈશ તો પાંચ સાત દહાડામાં આવી પહોંચીશ."

"જી."

"ખેમા ! તું બધી વાત તો જાણે છે એટલે સફાઈથી ભ્રમ એટલા દહાડા ચાલે તેમ કરજે."

"તેમાં હરકત નહીં આવે."

"ને ખેમા !" કાકના શાંત અવાજમાં જરાક કંપ દેખાયો "અને કૈં થાય તો—" કાકે જરા અવાજ ખંખાર્યો "તું ને સોમેશ્વર બંને તમારાં ભાભી ને છોકરાંને જોજો."

"અરે બાપુ" આંખમાંથી પાણી લુછતાં ખેમાએ કહ્યું "મગદુર છે કોઇની કે તમારો વાળ વાંકો કરે. ઘણી પંચાત કરશે તો એ પટ્ટણીઓને ઉખેડી ફેંકી દઇશું."

કાક હસ્યો "એટલી સહેલી વાત નથી."

"બાપુ! એ તમને ડાહ્યા માણસોને લાગે. અમે તો તરત દાન ને મહાપુણ્યમાં સમજીએ."

"વારુ." કહી કાક ખેમાને ભેટ્યો..

× × ×

વહાણ કીનારાની પાસે આવ્યું એટલે કાક, દામો નાયક, સામંત ને ખલાસીઓ તરાપો નાંખી સમુદ્રમાં પડ્યા ને કીનારા તરફ ગયા.

ખેમાભટ ને કાવાએ ધીમે ધીમે વહાણ પાછું ભરદરીએ હંકાર્યું.

પ્રકરણ ૨ જું

પ્રભાસ

પુરોહીઆનો આછો પ્રકાશ જણવા લાગ્યો હતો. પ્રભાત વધ્યો, અને સોમનાથ પાટણ સમુદ્રમાંથી નીસરી રહેલી રંભા સમું શોભી રહ્યું. સુંદર વસ્ત્રના ઘેર સમો નગરનો કોટ સમુદ્ર સુધી પહોંચતો. અને ત્યાં તે જલધિને સ્પર્શ કરતો ત્યાં બંદરમાં પડેલાં વહાણોની ભાવર સહમદ પવનમાં હાલી રહેતી. આ ઘેરની ઉપર અપ્સરાના અમર દેહ સરીખું સોમનાથનું ભવ્ય મંદિર દેખાતું અને મંદિરનો સુવર્ણનો કળશ ને તેની આસપાસ ફરફરતી ધજા જાણે કો સુવર્ણરંગી દિવ્ય સુંદરી તેજસ્વી મુખને ઓઢણીમાં છુપાવવા નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહી હોય એમ કૈં લાગતું હતું. તે મંદિરના ભગ્ન અવશેષ આજે પ્રભાસમાં નજરે ચડે છે તે પૂરથી પામે પ્રદક્ષિણા કરાવતા કોઈ મેરુ સમું, પૂર દમામમાં ઊભું હતું. આજે પણ તેની દરેક શિલાની અપૂર્વ કારીગરી, તેના સ્તંભોનું ગૌરવ, ને તેના ઘુમ્મટની રચનાનો અવશેષ પણ એ મંદિર કેવું હશે તેનો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે. પણ આપણી વાર્તાને સમય માં તો નવું હતું. ને નવજુવાનીની મોહકતામાં ઊભું હતું.

મહમદ ગીઝનીએ પાટણ લૂંટ્યું ને સોમનાથનું જુનું મંદિર તોડ્યું ને સંતોષ માન્યો કે તેણે ગુજરાતની શક્તિ ને સમૃદ્ધિ હમેશને માટે હણી. પણ તે ધર્મવિનાશક પરદેશીને ગુજરાતનો ખ્યાલ નહોતો. તેની પીઠ ફરી ને બાણગંગાથી બીજે પાટણ વાસ્યું, અને જ્યાં જુના મંદિરના ભગ્ન પથ્થરો પડ્યા હતા ત્યાં નવા મંદિરની રચના શરૂ થઈ. દેશદેશના કારીગરોએ વર્ષો સુધી એક ચિત્તે સાધના કરી. દેશદેશના નરપતિઓએ અઢળક ધનના ઉપહારો ધર્યા અને જે મંદિર બાણગંગાથી બીજે બાંધવા માંડ્યું હતું, જેને સ્થાપત્યશાસ્ત્રી કર્ણદેવે અલંકૃત કરાવ્યું હતું તેના પર ત્રણ પેઢીએ બાદ જયદેવે સુવર્ણને અણુમોલો કળશ ચડાવી, મહમદ ગીઝનીની વિનાશક વૃત્તિની વિડંબના કરી.

આ મંદિર નહોતું, પણ પથ્થરમાં કોરેલું મહાકાવ્ય હતું. તેની ભવ્યતા મોહક હતી ખરી. પણ તેની પ્રેરકતા તેથી પણ વધારે અદ્દભુત હતી. હિમતથી આવતા યાત્રાળુ કૈલાસ સમા વ્યોમવિહારી ને અમરાવતી સમા અપૂર્વ આ શંકરના સદનને જોઈ સદેહે મુક્તિ મળેલી માનતા, ને ભવોભવના તાપને ટાળી શકતા.

આ મંદિર પૃથ્વીને આરે ઊભી કરેલી અણહીલવાડના નમાવની અમરમૂર્તિની ગરજ સારતું. ખંભાત, ભરુચ ને પ્રભાસ એ ગુજરાતના ત્રણ મોટાં બારામાં પ્રભાસ નાનું હતું, છતાં પરદેશી વહાણો આ ધામની પવિત્રતા ને મંદિરની ભવ્યતાથી આકર્ષાઈ અહીંઆ લંગર નાખ્યા વગર ચુકતાં નહીં. અને બંદરની પાસે આવતા ઉતારુઓની પ્રશંસાભરી નજરે ક્ષિતિજ પર સોમનાથભગવાનનો ગગનભેદી ઘુમ્મટ દેખાતો એટલે તેમનો એકેએક ભક્તિભાવ જગતો. તેરલુજ પાટણ માટે માન વધતું

પાટણના નરેશોની દૃષ્ટિએ પણ આ મંદિર તેમના પ્રતાપની જીવંત પ્રતિમા હતું. મૂળરાજ સોલંકીના સચોટ મુત્સદ્દીપણાએ પ્રભાસધામને અણહીલવાડનું પુણ્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું. આથી સોરઠમાં ગુજરાતનો પગપેસારો થયો, અને સપ્તક્ષેત્રના પરમ ધામના રક્ષક તરીકેનું ગૌરવ સોલંકીઓને મળ્યું બીજે ગુજરાતી સ્થિરે

આ ભૂમિને સીંચી એની પવિત્રતાને પણ ઉજ્જ્વલતા આપી હતી. અને સૃષ્ટિને સર કરવા તલસતા જયસિંહદેવે પણ ઇષ્ટદેવના વૈભવમાંજ પોતાનો વૈભવ સમાગ્યો હતો એમ માન્યું હતું.

શિવાલયની શાંતિ ઘંટનાદથી જાગે તે પહેલાં ઘોડાનાં પગલાંથી જાગી. ત્રણ ઘોડેસ્વાર દોડતે ઘોડે મંદિર આગળ આવ્યા, ને સહુથી આગળ આવતા ઘોડેસ્વારે ઘોડા પરથી ભોંય પર ભુસકો માર્યો. તેણે પાછળ જોયું નહીં ને અધીરે પગે તે મંદિરમાં પેઠો.

આ આવનાર પડ્ણી યોદ્ધો હતો. તેનાં વસ્ત્ર ને આભૂષણ પરથી તે ઘણો ધનવાન્ લાગતો હતો, ને મોંઢાનાં તેજ પરથી બુદ્ધિશાળી જણાતો હતો.

તે ઉતાવળે પગલે મંદિરમાં ગયો, ધ્યાન વગર ઘંટ વગાડ્યો, ને મહાદેવ તરફ જોયા વિના નમસ્કાર કર્યો.

મંદિરની એક બારી આગળ એક માણસ ઉભો હતો. નવા આવનારે તેને જોયો, ને દેવને ફુરસદ પુરતું માન આપી તેના તરફ ગયો બારી આગળ ઉભેલો માણસ ખલાસી જેવો લાગતો હતો.

"નાયક !" પેલા નવા આવેલા યુવકે કહ્યું.

"બાપુ," પેલાએ ઘણાજ માનથી નમસ્કાર કરી કહ્યું.

"કેમ ?"

"બાપુ ! ખલાસીઓ હમણાંજ ચોમેર જઇ આવ્યા. માત્ર એક વહાણ આવતું હોય એમ લાગે છે."

"અહીંઆથી દેખાય છે ?" પેલા યુવકે પુછયું.

"આ પેલું કંઈક લાગે છે." ખલાસીએ કહ્યું.

થોડી વાર કોઇ બોલ્યું નહીં. ક્ષિતિજ પર એક બિંદુ મોટું થતું આવતું હતું.

"ચાલ બહાર જઇએ" યુવકે કહ્યું, ને તે બહાર નીકળ્યો. ખલાસી પાછળ પાછળ આવ્યો અને બંને જણ મંદિરના કોટ પર ચઢીને ઉભા.

યુવક ચોવીસ પચ્ચીશ વર્ષનો હતો છતાં તેના મુખ પર ગાંભીર્યની છાયા હતી. તે સ્વાભાવિક ગૌરવથી ડગલાં ભરતો હતો ને અવારનવાર અધીરાઇથી ક્ષિતિજ તરફ જોતો હતો. થોડીવારે સૂર્યોદય થયો ને સૂર્યનું સોનેરી બિંબ ઉપર આવ્યું. પ્રતિદિન દેખાવા છતાં અપૂર્વ ને સુંદર લાગતું આ બિંબ યુવક પલવાર નીહાળી રહ્યો. પછી તેણે ધીમેથી મંદિરના શિખર પર નજર કરી ને વહાણની લહેરમાં ઉડતી ધજા તરફ આનંદથી જોઇ રહ્યો. તેણે નજર પાછી દરીઆ તરફ ફેરવીને ઉછળતા તરંગોને સંદેશો સંભળાવતો હોય તેમ કંઇ બબડ્યો.

"*तरंग भ्रूभंगा*"——

"બાપુ !" પેલા ખલાસીએ એ કવિતાવિલાસી યુવકની વિચારમાળા ક્રૂરતાથી તોડી નાંખી.

"કેમ ?"

"પેલું ગયું"—ખલાસીએ હાથ લંબાવી બુમ પાડી.

"શું ?"

"પેલું વહાણ ખરાબા પર ચઢયું. જુઓ ડોલે છે."

"હા. શું થશે ?"

"ભાંગ્યું—અરર—એ નીચે જવાનું." ખલાસીએ અડધા શબ્દે કહ્યું.

"આ ભરુચથી આવતું હતું તે વહાણ ?" યુવકે પુછ્યું.

"હા. બાપુ."

"હાય હાય" પેલા યુવકે કપાળ સંકોચી કહ્યું "નાયક ! અમાના બધા માણસ બચવા જોઇએ"

"એ તો ભોળાનાથ કરે તે ખરું."

"અરે ભોળાનાથ તો કરશેજનો" અધીરાઇથી પગ ઠોકી યુવકે કહ્યું "તુ બીજા ખલાસી લઇ જઇ પહોંચ. ને જે એમા યોદ્ધા છે તેને ગમે તે પ્રકારે મારી પાસે લઇ આવ શું જુવે છે ?" યુવકે ગુસ્સામા પુછ્યુ. "જા એકદમ, ને બંદર પર હુકમ ફેરવી દે—કોઇપણ તરીને આવે તો તેને પકડીને મારી પાસે લઇ આવે."

"ને નહીં આવે તો"

"તમારી પાસે બાંધવાના દોરડા છે કે નહીં ?" કટાક્ષથી યુવકે કહ્યું "જલદી જા."

બીજી પલે પેલો ખલાસી દોડીને બંદર તરફ ગયો, ને ખલાસીઓ ભેગા કરી હોડીઓ છોડવા મંડી ગયો.

પેલા યુવકે થોડીક વાર નાયકની પ્રવૃત્તિ તરફ ધ્યાન આપ્યુ. પછી પેલા ડુબતા વહાણ તરફ જોયુ. આખરે ભારે પગે તે મંદિર તરફ વળ્યો. તેના મુખ પર નિરાશા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

ને થોડે જઇ પાછો આવ્યો ને ફરીથી મંદિરમાં પેઠો. તેણે ફરીથી ઘંટ વગાડયો, ને ગર્ભદ્વાર આગળ જઇ સાષ્ટાંગદંડવત પ્રણામ કર્યો. "ભોળાનાથ ! અવગણના કરી હોય તો ક્ષમા કરજો." તેણે ગદ્ગદ કંઠે પ્રાર્થના કરી.

ચિંતાતુર મુખે તે ઉઠયો ને મંદિરની બહાર જઇ ઘોડા પર બેસી, ઉતારા તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું

વાગ્ભટ

યુવક ધીમે ધીમે ઉતારે ગયો ને પાઘડી ઉતારી આમથી તેમ ફરવા લાગ્યો. તેના મુખ પર ગ્લાનિ હતી, અને થોડી થોડી વારે તે કાન દઇ આવતાં માણસના પગલા સાંભળતો હતો.

જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેની અધીરાઇ વધી. આખરે તેણે એક માણસને બોલાવી તેને બંદર તરફ મોકલ્યો.

ઘડીઓ પર ઘડીઓ વહી ને યુવકનુ મોઢું નિસ્તેજ ને નિરુત્સાહ બની રહ્યું. હોઠ દાબી તે અધીરાઇ દબાવી રહ્યો ને આખરે નિઃશ્વાસ મુક્યો. તેના જીવનની આશા નષ્ટ થતી જતી હોય એવું લાગ્યુ.

એટલામા બહાર ઘોડાનો પગરવ સંભળાયો યુવક એકદમ આગળ આવ્યો. ઘોડાઓ પરથી નાયક ને એક આધેડ વયના ઉંચા યોદ્ધાને ઉતરતા જોઇ તેનુ મો હસ્યુ.

નાયકની સાથે આવેલા યોદ્ધાનુ મો તો તેને તેજસ્વી લાગ્યુ આંખોમાં ચમક પણ હતી—સ્પષ્ટ નહોતી દેખાતી કારણ કે યોદ્ધો થાકેલો લાગતો હતો. તેની ચાલવાની છટામાં પણ ગૌરવ લાગ્યુ નાક પણ તીક્ષ્ણ કહી શકાય. સ્નાયુઓ પણ મજબુત દેખાતાં હતાં. યુવકને સંતોષ વળ્યો. તે બબડ્યો. "સમરથ ! હું જીત્યો તુ હારી. હવે તું મારી—"

પણ યુવકનો આવો આનંદ બબડાટ લાંબો ચાલ્યો નહીં. પેલો યોદ્ધો નીચવતે ઝુમી આવ્યો.

"કોણ મહેજી ?" પેલા યુવકે આમગ આતી પુછ્યું.

પેલા યોદ્ધાએ કપાળપર કરચલી પાડી માથું ઉચું કર્યું. "મને અહીંઆં આ લોકો કેમ લઇ આવ્યા?" જરા મીજાજમાં તેણે પુછ્યું.

"ક્ષમા કરો ભટરાજ!" યુવકે કહ્યું "જયસિંહદેવ મહારાજે આપને તેડવા મને મોકલ્યો છે ને આપના વહાણને અકસ્માત થયો જોઇ મેં આ નાયકને મોકલ્યો."

"તમે કોણ છો?" દમામમાં પેલા યોદ્ધાએ પુછ્યું.

"આપે મને નહીં ઓળખ્યો?"

"મેં જોયા યાદ નથી" પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું.

"હું ઉદા મહેતાનો વાહડ," પેલા યુવકે કહ્યું.

"ઉદા મહેતાનો પુત્ર વાગ્ભટ ભટરાજ ને પંડિત" ધીમેથી પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું. વાગ્ભટને આ આડંબરભરી બોલવાની રીતથી તિરસ્કાર આવ્યો.

"જી, હા. આપ લુગડાં બદલો. હવે આપણે વંથળી તરફ જઇએ."

"મારે તમારી સાથે નથી આવવું."

"કેમ?" વાગ્ભટે ચકિત થઇ પુછ્યું.

"મારી મરજી" પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું.

વાગ્ભટ આશાભંગ થયો. તેણે કાકભટની એટલી પ્રશંસા સાંભળી હતી કે આ ખરા કાકભટ કરતાં તેને તેને હજાર દરજ્જે વધારે સારો કલ્પ્યો હતો.

"આપને આવવુંજ પડશે."

"કેમ!"

"મહારાજનો હુકમ છે."

"ને નહીં આવું તો!" જરાક વિચિત્ર રીતે હસીને પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું.

"આપને લઇ જવા પડશે. અહીંઆંથી વંથળી જવાનો રસ્તો સારો નથી. ને મને ખાસ આજ્ઞા કરવામાં આવી છે."

"ઠીક ત્યારે." કાકભટને એકદમ કબુલ કરતા જોઇ વાગ્ભટ જરા વધારે અજાયબ થયો.

"હમણા નીકળીશું?" વાગ્ભટે પુછ્યું.

"તમે કહો ત્યારે."

"આપ સ્વસ્થ થાઓ કે નીકળીએ." વિનયી વાગ્ભટે કહ્યું. તેનું મન વંથળી જવા કુદી રહ્યું.

[આ વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

તંત્રીસ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬૮ થી]

ડાહ્યાભાઈ કોઠારી પોતાનો ધીકતો ધંધો ચલાવી રહ્યા છે.

અંતમાં સ્વર્ગસ્થના આત્માને પરમ શાંતિ અને એમના સમગ્ર કુટુંબને પોતા પર આવી પડેલું આ મહાન દુઃખ સહન કરવાનું હૃદયબળ મળે એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી સદ્ગતના ચીરંજીવીઓને અમે વિનંતિ કરીશું કે તેઓ પોતાના વિદ્વાન પિતાના લેખો પુસ્તકાકારમાં પ્રસિદ્ધ કરી પિતૃઋણ ચુકવવાનું અમુલ્ય પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાની તક જતી કરશે નહીં.

ચરોતરમાં કેળવણીનો પ્રચાર

ગુજરાતમાં કેળવણીનો પ્રચાર કેટલો ઓછો છે ! ગુજરાત જો ધારે તો એ બાબતમાં થોડા વખતમાં પોતે કેટલું કરી શકે એમ છે તેનો ખ્યાલ ચરોતરની હકીકત પરથી આવશે. ચરોતર નાના સરખો પ્રદેશ છે. મહી નદીથી અહેમદાવાદ બાજુ ૩૨ મૈલ રોડ, અને ખંભાતથી ડાકોર ૪૦-૪૪ મૈલ હશે. આ નાના પ્રદેશની અંદર ૧૩ હાઈસ્કુલો છે, અને ૨૧ માધ્યમિક શાળાઓ છે, અને આશરે ૬૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તેમાં અભ્યાસ કરે છે. રા. મોતીભાઈ અમીનના નામથી ગુજરાતી શિક્ષિત વર્ગ સારી રીતે પરિચિત છે. એમણે પેટલાદમાં વર્નાક્યુલર સ્થાપ્યું તેની ખ્યાતિ આખા ગુજરાતમાં ફેલાઈ છે અને ત્યાં શિક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ આજે શિક્ષણપ્રચારના કામમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ રહ્યા છે. ચરોતર કેળવણી મંડળ પેટલાદના જૂના વિદ્યાર્થીઓએ જ સ્થાપ્યું છે. ચરોતરમાં અનેક સેવામંડળો સ્થપાયાં છે તે પણ પેટલાદ બોર્ડીંગના જૂના વિદ્યાર્થીઓના પ્રયાસોને આભારી છે. ચરોતરનાં નાના ગામોમાં લાયબ્રેરી સ્થપાઈ છે અને અખાડાઓમાં શારીરિક કેળવણી અપાય છે. આ પ્રકારનો ઉત્સાહ અને જાગૃતિ બદલ અમે ચરોતરને અભિનંદન આપીએ છીએ અને કેળવણીમાં રસ લેનાર દરેક વ્યક્તિને આગ્રહ કરીએ છીએ કે તેણે ચરોતરમાં ફરીને એકંદર સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો કે જેથી તેને પોતાના કાર્યનો માર્ગ સીધો અને સરળ થાય.

કાળીપરજમાં જાગૃતિ

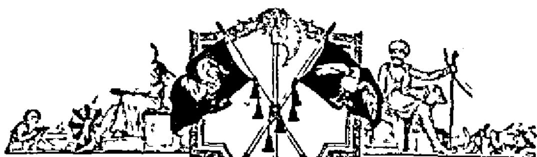
સુરત જીલ્લામાં તેમજ ખાસ કરીને નવસારી પ્રાંતમાં વસતી પછાત કોમ સામાન્ય રીતે કાળીપરજ કહેવાય છે. તેમની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. પહાડી જંગલોમાં રહેવાને લીધે એ પ્રજા કેળવણી વગરની રહી ગઈ છે. તેઓ અજ્ઞાન હોવાને લીધે ઉજળીઆત વર્ગની નોકરી કે ગુલામી કરવામાં આખી જીંદગી જાય છે. દારૂનું વ્યસન તેઓમાં ખુબ પ્રસર્યું છે અને તેને લીધે તેઓની શારીરિક શક્તિ જે તાડ વગેરે ઉપર ચઢવાને લીધે સાધારણ રીતે કમ હોય છે તે દિનપરદિન ક્ષીણ થતી જાય છે. ખેતીનો ધંધો બરોબર કરતા આવડતો નથી અને તેથી તેઓ માત્ર ખાવાપુરતુંજ ઉગાડી શકે છે. તેઓ નાના ઝુંપડાઓમાં રહે છે અને તે પણ છુટાછુટા એટલે કોઈપણ જાતની સરકારની છાયા તેમના પર પડતી નથી. તેઓની આવી સ્થિતિના જવાબદાર ઉજળીઆત વર્ગ છે. એ વર્ગ જો આ લોકો તરફ તદ્દન બેદરકારી ન બતાવી હોત તો તેમના જીવન આજે ઉન્નત હોત. સુભાગ્યે આ બેદરકારીનો બદલો વાળવાનો હાલ પ્રસંગ આવ્યો છે. વીરોધ રાજ્યે કાળીપરજ લોકોને સારુ સ્થાપેલાં આશ્રમો-

ની તથા અમેરીકન મીશનની પ્રવૃત્તિઓની અસરને લઇને આ પછાત વર્ગમાં જાગૃતિ આવી છે અને આ જાગૃતિને એક અણધાર્યા બનાવથી ઉત્તેજન મળ્યું છે. આ બનાવ તે માતાનું ધુણવું. ગામેગામ માતાએ ધુણવા માંડ્યું છે અને તેને અંગે જે બોધ અપાય છે તેને પરિણામે આ લોકોએ દારુ પીવાનું છોડી દીધું છે, શારીરિક સ્વચ્છતા તરફ લક્ષ આપવા માંડ્યું છે, માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો છે, કેટલેક અંશે ખાદી પહેરવાનું શરુ કર્યું છે, અને કાંતવાના ચરખાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે, પથરાનાં તથા કાંસાનાં ઘરેણાં ખુબ પહેરાતાં હતાં તે છોડી દીધાં છે, અને પોતાની સ્થિતિ સુધારવા તરફ વિચાર કરવાની શરુઆત કરી છે. તેથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે આસપાસ રહેતી ઉજળીઆત કોમો આ પછાત પડી ગયલા પોતાના બંધુઓનું જીવન ઉંચા પ્રકારનું બનાવવાનો પ્રસંગ પોતાને હાથ આવ્યો છે તે જતો નહીં કરે.

મુંબઇની ચોર્યાશી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ

મુંબાઇની ચોર્યાશી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના તડવાઓ અને ઉત્સાહી ગૃહસ્થોની સભા તથા સંસ્થાની આહ્નિક શિક્ષણપાઠશાળાનો પંચવાર્ષિક વૃત્તાંત અમને મળ્યો. અસલ સંસ્થા આસરે સો વર્ષ પૂર્વે પણ સ્થપાઈ હતી, પણ સન ૧૯૧૭ ના મે મહીના સુધી આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મભોજનની બાબતમાંજ ચાલતી હતી; ત્યાર બાદ આ સંસ્થા તરફથી પૂર્વોક્ત પાઠશાળા ચલાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સો વર્ષ પણ ભૂદેવો જાગ્યા એ જાણી અમને સંતોષ થયો. તેમ છતાં આ રીતે ગતિ કરતાં જ્ઞાતિનો મહોદય સાધવાના સંસ્થાના પ્રશસ્ત ઉદ્દેશે પહોંચતી વખતે જ્ઞાતિનું અસ્તિત્વ હશે કે કેમ એ વિચાર કરવા જેવું છે. ભાટીઆ, લુહાણા આદિ ઇતર જ્ઞાતિઓ ધીકતાં છાત્રાલયો ચલાવી પોતાનાં બાળકોને ઉચ્ચ પ્રકારના શિક્ષણ સારુ સગવડ કરી આપે છે તેવા સમયમાં કપિલ, પતંજલિ, પાણિનિ આદિ જગવિખ્યાત મહર્ષિઓના વંશજો મુંબઇમાં રા. દયાશંકર દેવશંકરના મકાનમાં ચોથે દાદરે બ્રાહ્મણબાળકોને નિત્યકર્મ શીખવવાની યોજના કરી સંતોષ માને એથી વધારે અધોગતિ બ્રાહ્મણોની તે શી હોઇ શકે? આથી વેદવિત્ત શુક્લ રેવાશંકરની સેવા કે રા. દયાશંકર, રા. માણેકલાલ તેમજ અન્ય કાર્યવાહકોના શ્રમને અમે ઉતારી પાડવા નથી માગતા. એ લોકોને તો અમે ધન્યવાદજ આપીએ છીએ. અમારું જે કંઇ કહેવું છે તે સામાન્ય બ્રાહ્મણવર્ગને સંબોધીને છે. જે જાતિએ આર્યસંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી, જે જાતિએ એ સંસ્કૃતિને પાળી પોષી ઇતર સંસ્કૃતિઓની સામાં અજેય બનાવી, જે જાતિએ લોકવિખ્યાત કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ગણિતશાસ્ત્રીઓ આદિ ઉત્પન્ન કર્યા તે જાતિના શખસો આજુબાજુ શું ચાલી રહ્યું છે તેના પર લેશમાત્ર પણ લક્ષ આપ્યા વગર ઝોળી લઇ ભીખ માગવામાં, પારકાં અન્ન ખાવામાં કે ઇતર વર્ણના લોકોની ચાકરી કરવામાં મગ્ન રહે એથી વધારે શોકજનક શું હોઇ શકે! આ કારણસર બ્રાહ્મણોને અમારી ખાસ વિનતિ છે કે તેઓએ જો પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સાંપ્રત કાળનો વિચાર કરી તેને અનુસરી એવી યોજનાઓ કરવી જોઇએ કે જેથી કરીને આ અમૂલ્ય દેહકલ્પ વ્યર્થ જતું અટકે.

આ "ગુજરાત" પત્ર ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની માટે પ્રસન્નવદન દીનાનાથ મહેતાએ કયસરે હીંદ ઇલેક્ટ્રીક પ્રેસમાં નં૰ ૭૪, હોમ્બે સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબાઈ મધ્યે છાપ્યું અને નં૰ ૫૭, મેડોઝ સ્ટ્રીટમાં આવેલી ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની તરફથી વિજયરાય કલ્યાણરાયે પ્રકટ કર્યું.

પુસ્તક ૨] ફાલ્ગુન ૧૯૭૮ [અંક ૬

જય થજો જય થજો—

જયંત વરયા

આર્ય સંસ્કારની ધીમજ પ્રસરાવતા,
પરશુ નિજ સ્કંધપર નિરંતર ધારતા,
પ્રબલ ક્ષાત્રવિક્રમ અરિદલ વિદારતા,
કંપાવનાર ભડવીર વિપ્રેંદ્ર તે
રામ ભાર્ગવ વડા,—
શત્રુને મારતા, મિત્રને તારતા,
પ્રેમ ને શૌર્યનાં સૂત્ર સ્વીકારાવતા,
કર્મહીન જગતને પરમ કર્તવ્ય નિષ્કામનો
પાઠ શીખવાડતા,
વિષ્ણુના અંશ યોગીંદ્ર ગરુડધ્વજ
કૃષ્ણ યાદવપતિ—
રુધિરમય જગતને મોક્ષનો પ્રેમમય
માર્ગ દર્શાવતા,
લોકહિતનિરત ને સત્યયમની ધરા,
જગતમાં અચલ આગ્રહ વડી ધારતા,
શત્રુ કે મિત્રમાં, સુહૃદ કે વિશ્વમાં
સર્વમહીં અદ્ભુત સમાનતા માનતા,
સુગત, અજાત શત્રુ, સદા સૌમ્ય તે
મહાત્મા ગાંધી ઉપનામથી લોકમાં
પરમ વિખ્યાતિને પામતા
ભડકાવનાર ભારતેશ્વર
મોહન મહાન નર,—
એવી આ
સુભટ અનેક સહિત
કુક્કુટધ્વજ સહિત,
સૈન્ય જેનાં અજિત
ગર્જંતી ઉચ્ચ ઊંચે ઊડે પ્રતાપી મહા
પટ્ટણાધીશ જયસિંહ તે સિદ્ધરાજેંદ્રની
પુનિત
ગુજરાતનો.

[ચિત્રકારઃ] [રા. દત્તાત્રેય

સાંવરાએ ધુમ મચાવી

માધ વસંત વાગે ડફ ઝાંઝર કર પકડી સહુ નારી
નૃત્ય કરે મહીં ઘુમતો કનૈયો ઝરમર મારી પીચકારી.

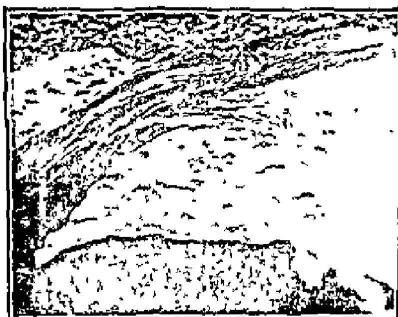
માઉંટ એવરેસ્ટનું આરોહણ

—— ० ——

લેખક:

શા. રંગીલદાસ મગનલાલ કાપડીઆ

—०—

નોર્થ કોલ ઉપર થઈ એવરેસ્ટ જવાનો રસ્તો
તા. ૭ મી જુન આ ઠેકાણે બરફનું એક જંગી ચોસલું ખસી આવ્યું અને ઉપર ચડતા ૭ મજુરોને હિમસમાધિ આપી

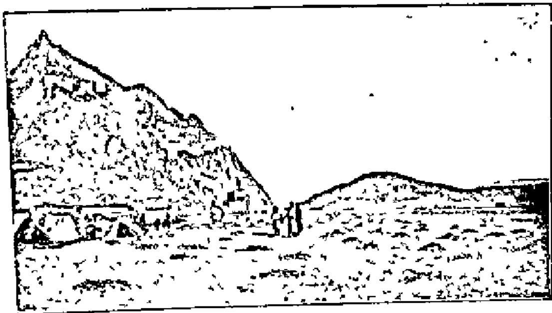
વિક્રમની વીસમી સદીમાં કુદરતે પોતાના અનેક રહસ્યો શોધકોને ચરણે ધર્યાં છે. વિજ્ઞાન દિનપ્રતિદિન એટલું આગળ વધતું જાય છે અને એની પ્રગતિ અને વિકાસ સાથે મનુષ્યની જિજ્ઞાસા પણ એટલી વધતીજ જાય છે કે ગઇ કાલની અસિદ્ધ અને અસાધ્ય વસ્તુ આજે સહજસાધ્ય અને સિદ્ધ દેખાય છે એટલુંજ નહીં પણ આવતી કાલે એનું શું રૂપાંતર થશે એ કલ્પના મનુષ્યબુદ્ધિ બાહર છે એમ કહેવું ખોટું નથી. ધરતીતળ ઉપર આવેલા સર્વ પર્વતોમાં સર્વોત્તમ અને ઉંચામા ઉંચા પર્વત ભારતની ઉત્તર અને ઉત્તરના પ્રદેશોથી સીમા અંકિત કરતો, એનું જાણે રક્ષણ કરતા ઉભેલ ચોકીદાર સમો ભારતનો હિમગિરિ છે એટલી એક વાત સર્વ કોઇ સ્વીકારતા. આપણે કૈલાસ-માનસરોવરની વાત કરતા ધવલગિરિ અને ગૌરીશંકર એ માત્ર આપણી કલ્પનાવૃત્તિના આલ્હાદક દૃશ્યો જેવાં આપણા મનમાં રમતા. માનસરોવર પર મોતી ચરતા રાજહંસોની કથાઓમાં વાંચેલી વાતોથી આપણું મન રીઝતા. હિમાલય ઉપર કોઇ જઇજ ન શકે. હિમાલય ઉપર અનેક મહાત્માઓ વસે છે કે કોઇ તપસ્વીજ એ ઉપર જઈ પોતાનું જીવન-કર્તવ્ય સમાપ્ત કરી પોતાનાં ગાત્ર ગાળવાના ઉદ્દેશથી ત્યાં જાય એ હિમાલય વિષેના આપણા જ્ઞાનની પરિસીમા. કોલંબસના પીગમીક, અને આફ્રિકાના સહરાની તપાસના અહેવાલોનાં પુસ્તકો આજ પોતપોતાના સ્થાને ઉભરાયાં છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ કેટલા ગયા, પરંતુ આશ્ચર્ય તો એટલુંજ કે ગયા વર્ષ સુધી હિમાલય-ના ઉચ્ચતમ શિખર માઉંટ એવરેસ્ટ કે તેની આજુબાજુના પ્રદેશ સબંધી આપણું જ્ઞાન બહુજ ઓછું હતું એ વાતનો પણ ખ્યાલ નહોતો કે એ નેપાલના અધિકારમાં હતું કે

શેકારજોંગ ઉપર હિમગિરિના પ્રવાસીઓએ નાખેલી—

ટીબેટના, અગર તો હિમાલયનાં અન્ય શિખરો સાથે એનો વાસ્તવિક શો સંબંધ હતો. લાંબા સમય સુધી લોકો ભુલથી ગૌરીશંકરનેજ માઉંટ એવરેસ્ટ સમજતા. વસ્તુતઃ ગૌરીશંકર એનાથી ૩૬ માઇલ દૂર છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના અરસામાં એવરેસ્ટ પર્વત-શ્રૃંગ માલુમ પડયો. એનું માપ એ વેળા ૧૫૦ માઇલના અંતરેથી લેવામાં આવેલું. દશ વર્ષ બાદ એ શિખરનું નામ હીંદના અંગ્રેજ સર્વેઅર-જનરલના નામ પરથી એવરેસ્ટ રાખવામાં આવ્યું. આ નામાભિધાન સામે સખત વાદ-વિવાદ ઉભો થયો છે. ઘણા ભૂગોળશાસ્ત્રીઓનો એ મત છે કે આવી મહાન્ પ્રાકૃતિક આકૃતિ-ઓને વધુ યોગ્ય સ્થાનિક નામો હોવા છતાં એમને વ્યક્તિગત નામો આપવાં એ અશુદ્ધ સિદ્ધાંત છે. કદાચ એ સંભવે છે કે એ વેળા એ શિખરનું કોઇ નેપાલી યા ટીબેટી નામ હશે કે નહીં એ જ્ઞાન ન હોય! આખી 'પર્વત શ્રેણીને માટે એક પૌરાણિક નામ હોવાનું મનાતું અને તે 'દેવધંગા' છતાં આજે હવે આપણે એ માહીતી મેળવી શક્યા છીએ કે ટીબેટના લોકો એવરેસ્ટને 'ચોમો લંગમો' (દેશની માતા દેવી) એ નામે ઓળખતા. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં ડોકટર કેલાસે પણ આ વાત કહી છે. આ જ્ઞાન પછી જો એ શ્રૃંગને એ કાવ્ય-મય નામથી સ્વીકારવામાં આવે તો ખોટું નહીં. પરંતુ 'એવરેસ્ટ' નામ એવું તો પ્રચલિત અને પુરાણું થઇ ગયું છે કે એનાથી છુટવું જરા મુશ્કેલજ છે. અંગ્રેજ સત્તાની સાથેજ એવરેસ્ટ, એલ્ફીસ્ટન ઇત્યાદિના નામો-રૂપી એ સત્તાનાં અવશેષો થોડાંઘણાં આ દેશમાં કાયમ રહેશે એમ લાગે છે. એ શિખર-ની ઉંચાઇ ચિરકાળ સુધી તો અવલોકનો દ્વારા ૨૯૦૦૨ ફુટની માનવામાં આવતી. આ સંખ્યા અનેક અવલોકનોની મધ્યવર્તી સંખ્યા હતી. હાલમાં કર્નલ સર સીડની બરોર્ડનાં અવલોકનોના પરિણામે એમાં સુધારો કરી એને ૨૯,૧૪૧ ફુટની ઠરાવવામાં આવી છે.

—છાવણી, અને ટેકરાની ભેખડોમાંથી ઊગીન્યા ફરતો લાનો મઠ

આ શોધખોળના માર્ગમાં લાંબા કાળ સુધી તો રાજનૈતિક અડચણો આડે આવી. એવરેસ્ટ નેપાળ અને ટીબેટના સીમાન્ત પ્રદેશમાં સ્થિત છે. એ ઉભય દેશમાં વિદેશીઓને જવાની આજ્ઞા નથી. નેપાળથી જવાની આ પ્રશ્ન તો હજુ સુધી દૂર થએલી જાણવામાં નથી. સન ૧૯૦૩ ના આક્રમણથી ટીબેટ વિદેશીઓ માટે મોકળો થયો ખરો, પણ કોઇ પણ વિદેશી, અને ખાસ કરીને યુરોપીઅન એવરેસ્ટથી ૪૦ ૫૦ માઇલને છેટે તો પહોંચેલ નહોતો. એવરેસ્ટ એની આસપાસનો પ્રદેશ તો અજ્ઞાતજ રહ્યો. જનરલ રાઉલિંગ અને કેપ્ટન રાયડર ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં બ્રહ્મપુત્રા નદીના મુખની યાત્રા કરતાં કરતાં આશરે ૮૦ ૯૦ માઇલ દૂરથી ઉત્તર બાજુએ ફરવાથી એ પર્વતનું દર્શન કરવા પામ્યા. એ વખત એઓ પોતાના પડોશી પર્વતોથી અલાયદા એક ઉંચા શિખરના રૂપમાં ઉભો રહેલ દેખાતો હતો. એની આસપાસ પૂર્વ અને પશ્ચિમના પહાડો એનાથી ૭૦૦ ફુટ નીચા હતા. આ મુસાફરીમાં કેપ્ટન એચ. વુડ સાહેબ સામીલ હતા. એમણે નિર્ણય કર્યો કે ભુવથી બીજા પહાડો સાથે ભળતી દેવામાં આવતો એવરેસ્ટ સર્વથી નીરાળોજ હતો અને બીજું કોઇ પણ શિખર એથી વધુ ઉંચું નહોતુંજ.

કેટલાં વર્ષો તો એવરેસ્ટ સુધી પહોંચવાની એક યોજનાની કલ્પના ઘડવામાંજ વીત્યાં. સન ૧૯૧૩ માં મેજર જે. બી. નોલે પૂર્વ બાજુએથી એ શિખર સુધી પહોંચવાના પ્રયત્નમાં ટીબેટની સીમા પર યાત્રા કરી. પરંતુ દૂરથી એ ભીમાકાર પર્વતનું નિકટથી દર્શનજ ન કરી શક્યો કારણ ટીબેટી અધિકારીઓએ એને પાછો વાળ્યો. એ પ્રવાસ કેવળ ભૌગોલિકજ નહોતો. પર્વતયાત્રાનો આનંદ, નોલ સાહેબ માનતો કે, કેવળ તેજ લોક અનુભવી શકે કે જે કદી પર્વત ચડ્યા હોય. આજે માણસો નાના નાના પર્વતો ચડતાં ગભરાય છે તો પણ ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં જ્યારથી યુરોપના ૧૫,૭૮૫ ફુટની ઉંચાઇવાળા માઉંટ બ્લાંકનું પ્રથમ આરોહણ થયું ત્યારથી ઘણા શોધકો

એથી વધારે ઉંચાં શિખરો ખેડવાનું સાહસ આદરી રહેલ નોંધાયા છે. મનુષ્યની ખંત અને જિજ્ઞાસા આજે નિઃસીમ થઇ છે. કોકેસસ પર્વતમાળાનું ઉચ્ચતમ શિખર એલબ્રુઝ ૧૮,૪૬૫ ફુટની ઉંચાઇનું. ઉત્તર અમેરીકાનું ઉચ્ચતમ પર્વતશૃંગ માઉંટ મેકકીલે ૨૦,૩૦૦ ફુટ ઉંચું, અને દક્ષિણ અમેરીકાનો સર્વોચ્ચ

તેનો પથદર્શક હિમાલયની ઉત્તરમાં કુરાકોરમ પર્વતમાળામાં ૨૪,૬૦૦ ફુટની ઉંચાઇએ પહોંચી ચુકયા હતા. ઉંચામાં ઉંચો તંબુ જો આજ સુધી કોઇએ નાંખ્યો હોય તો તે મી. સી. એફ. મીડનો હતો જેણે ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં લગભગ ૨૩,૬૦૦ ફુટની ઉંચાઇ પર (Mount Kamet) કામટમાં પોતાનો ડેરો લગાવ્યો હતો.

વાદળને સિંહાસને વિરાજતુ નગાધિરાજ ગૌરીશંકરનું પશ્ચિમ શિખર

પહાડ ૨૩,૦૮૧ ફુટ ઉંચો અને હિમાલયનાં અનેક શિખરો ૨૩,૦૦૦ થી વધુ ઉંચાઇના એ સર્વ મનુષ્યના પાદસ્પર્શ કરી ચુકયા છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં ડોકટર લોંગસ્ટાફ ગર્લા માંધાતામાં ૨૪,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઇ પર અને સન ૧૯૦૯ માં ડયુક ઓફ અબ્રુજી અને

ભૂગોળશાસ્ત્રીઓ અને પર્વતયાત્રાના રસિકો માટે એ એટલુંજ આકર્ષક હોઇ એ સ્વાભાવિક હતું કે જગતનું મહાન્ સંશોધક મંડળ રોયલ એશીઆટીક સોસાયટી અને આલ્પાઇન કલબ આ શોધખોળમાં સામેલ હોય. વિશ્વના ઉચ્ચતમ પર્વતના આરોહણ જેવા સાહસમાં તો આ

આમ હિમ ઉપર ચઢવું

હિમપ્રવાહમાંથી રસ્તો કરતા અને રસ્તો બતાવતા ભોમિયા અને તેમના મજૂરો

સાહસમાં ભાગ લેનાર વીર નરો
ઉભેલા : વોલસ્ટન, હાવર્ડબરી હેરન
બેઠેલા : મેલોરી વ્હીલર બુલોક

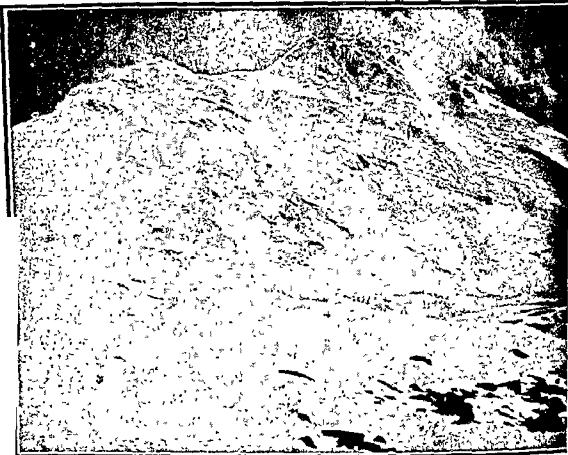
એ મંડળોના એકત્રિત પ્રયાસો અને ઉદ્યોગ દ્વારાજ સફળતાની આશા રાખી શકાય. બન્ને મંડળોના મુખ્ય મુખ્ય સભ્યોએ મળી મંત્રણા કરી અને જ્યોગ્રાફીકલ સોસાયટીના પ્રધાન લેફ્. કર્નલ સર ફ્રાંસીસ યંગહસ્બંડના નેતૃત્વ હેઠળ એક એકત્રિત સમિતિ ઉભી કરવામાં આવી. સન ૧૯૨૦ ની ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કર્નલ હાવર્ડબરી હીંદી સરકારનો સહયોગ પ્રાપ્ત કરવા હીંદમાં આવ્યો. અને એ સરકારે તો પોતાની હમેશની ઉદારતાને અનુસરીને એ સહયોગ આપવા કબુલ્યું. હીંદના હિતના ખાસ પ્રશ્નો શીવાય હીંદની તીજોરીએ આવાં કાર્યમાં તો કદી તળીઉ દેખાડયું નથી. લાસામાં પણ અંગ્રેજોનો સંબંધ એવો હતો કે દલાઇ લામાએ આ અન્વેષણ માટે શીઘ્ર અનુમતિ આપી દીધી. એ વર્ષના [illegible] પ્રયાસ માટે ૧૦,૦૦૦ પૌંડની અપીલ કર[illegible]માં આવી. ધારણા એવી હતી કે પ્રથમ [illegible]મીજ એ પર્વતનું પરિદર્શન કરવામાં આ[illegible], અને વાસ્તવિક આરોહણનું કાર્ય તો [illegible]ત્રીજ વર્ષમાં થાય. આ શોધકમંડળના પ્રધાન લેફ્. કર્નલ હાવર્ડબરી વરાયા. એમાં ચાર પર્વતયાત્રાના અનુભવી ગૃહસ્થો, મી૦ હેરલ્ડ રાયબર્ન (નેતા); ડાક્ટર એ. એમ. કેલાસ, મી૦ જ્યોર્જ લી મેલોરી, અને મી૦ જી. એચ. બુલોક હતા. એ સઘળા આલ્પાઇન કલબના સભ્યો હતા. એમની સાથે ચિકિત્સક અને પ્રાણિશાસ્ત્રવેત્તા તરીકે ડોક્ટર એ. એફ. સાર વોલસ્ટન હતા. સર્વે ઓફ ઈંડીઆના મેજર મોર્સહેડ રોયલ ઇંજીનીઅર, અને કેપ્ટન ઓલીવર વ્હીલર, ત્રણ ભારતીય સહાયક ભૂમાપકો સહિત એ દળ

સાથે જોડાયા હતા. ભારતના ભૂતત્ત્વશાસ્ત્રીય ભૂમાપક ડૉક્ટર એ એમ. હેરનને હિંદી સરકારે એ પ્રદેશના ભૂતત્ત્વનું અધ્યયન કરવા સાથે મોકલી આપ્યા. પર્વતારોહણનું વાસ્તવિક કાર્ય આલ્પાઇન ક્લબના તે ચાર સભ્યોને સોંપવામાં આવ્યું. જ્યોગ્રાફીકલ સોસાયટીના પ્રતિનિધિઓએ ...ાનિક કાર્ય પોતાના શિર પર ઉપાડ્યું. સારી ...ણીએ જ એકંદરે પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું અને ...ભિન્ન વિભાગના સહયોગથી એ અપૂર્વ ...ર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ એ મંડળ વૈજ્ઞાનિક ...થી બેશક સારી રીતે સુસજ્જ હતું. ફોટો...રીની એમની સાથે પુષ્કળ સામગ્રી હતી

...ીકેટ જવાનો માર્ગ દર મે માસમાં ખુલ્લો ...ય છે, એટલા માટે એ યુક્તિ કરવામાં આવી ...મે માસની અધવચમાં સર્વ સભ્યો દાર્જીલીંગમાં ...ેકઠા થઈ જાય. એ પ્રમાણે એ મંડળ બે ...ટોળીઓમાં વહેંચાઈ મેની ૧૮-૧૯ મીએ દાર્જીલીંગથી ચાલી નીકળ્યું પ્રત્યેક સાથે ૫૦ ખચ્ચર અને ૨૦ કુલી ...હતા. બરસાતી પ્રદેશમાંથી પહાડો પર ચઢતા એ મંડળ ઉપરાઉપરી થતી ઉપલકામાંથી બીમાર થયા અને આઠેક ...રસ્તે રહી કમ્પાજોંગમાં જઈ પહોંચ્યા એ તેજ સ્થાન છે કે જ્યાં ૧૯૧૩ નું મીશન પહોંચ્યું હતું. એ પ્રદેશમાં ઝાડપાનની ભરપૂર પેદાશ હતી, નાના પ્રકારના ફુલઝાડોની વિપુલતા દેખાતી ... દુર્ભાગ્યે ઢીલી સરકારના ધીરેલા ખચ્ચર પહાડી કામ...માં ટેવાયલા નહોતા. એ હિંમત હારી ગયા. એટલે એને પાછા મોકલી એની જગ્યાએ સ્થાનિક પ્રાણીઓ—ગધેડા, બળદ, ટટ્ટુઓ, ખચ્ચરો વગેરે લેવાં પડ્યાં.

કમ્પાજોંગની ઉંચાઈ ૧૫,૨૦૦ ફુટ છે. એ સ્થાન પર પહોંચતાંજ એ મંડળીના અનેક સભ્યો પહાડી બીમારીથી માંદા થઈ ગયા. એ રોગ જળ-વાયુનું અતિ શીઘ્ર પરિવર્તન અને ભોજન સારી રીતથી પાચન ન થઈ શકવાને કારણે થવા પામે છે. ડાક્ટર કેલાસ અતિ નિર્બળ થઈ જવાથી એમને ડોળીમાં ઉપાડી લઈ જવા પડ્યા, અને કમ્પાજોંગ પહોંચતાં પ્રથમ પડાવેજ ૫ મી જુનના રોજ એમના હૃદયની ગતિ એકદમ બંધ થયે એમનો દેહાન્ત થઈ ગયો. પ્રોફેસર કોલી જેવા મહાન્ પર્વતારોહી ડાક્ટર કેલાસ માટે લખે છે કે એ એક મહાવીર પર્વતારોહી હતા. એમણે હિમાલયના બહુ ઉંચા ઉંચા શિખરો પર ચઢવાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો એજ વર્ષના એપ્રીલ માસમાં એમણે કબ્રુ પર ચઢતા પોતાની શક્તિ ઉપરાંત કામ લીધું હતું અને આ નવીન સાહસ ખેડવાનું શરૂ કરતા પહેલા એમને આરામ લેવાનો અવકાશ નહોતો મળ્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં એ ગઢવાળથી કામેત (Kamet) પર્વત સુધી ચઢ્યા હતા અને ૨૩૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ પહોંચી ગયા હતા. જો કે એમનું વય ૫૦ કરતાં વધુ વર્ષનું હોવા છતાંએ એ અથાગ પર્વતારોહી હતા. ૧૯૨૦-૨૧ નો આખો શીતકાળ એમણે એજ કામમાં ગાળેલો. લગભગ ૨૦,૦૦૦

ઓક્સીજન વાયુ લેવાનું સાધન. એના વગર પર્વત ઉપર ચઢવું અશક્ય હતું

નજરની સામેજ, તોયે માનવશકયતાથી વેગળુ. ઝાંઝવાના—
છાવણીનો પડાવ. આ ઠેકાણેથી એવરેસ્ટ ઉપર ચઢવા છેવટનો—

ફુટ નૃસિંહ શિખર પર ચઢીને એવરેસ્ટ-નાં પ્રકાશચિત્રો લેવા માટે કબરુ પર ૨૦૦,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઇથી અધિક ઉંચે પહોંચી ગએલા. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં 'જ્યોગ્રાફીકલ સોસાયટી' સમક્ષ એમણે હિમાલયનાં ઉંચાં શ્રૃંગો પર ચઢવાની સંભાવના ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. એમનું મૃત્યુ એ દૃષ્ટિએ આ છેલ્લા પ્રયાસને મોટી હાનિ-ખોટ-રૂપજ હતું. આરોહણદળના વડા ડૉ. રાયબર્ન પણ પહાડી અતિસારના માઠાં પરિણામને દૂર ન કરી શક્યા.

કંપાઝેંગની આગળનો રસ્તો પશ્ચિમ તરફ એક એવા પ્રદેશમાંથી થઇને જતો હતો કે જ્યાં પહેલાં કોઇ યુરોપીઅન પહોંચી શકયો નહોતો. એ બહુ ઉંચો પરંતુ ખુલ્લો અને સુગમ દેશ હતો. સાંના ઓફીસરોને હુકમ મળી ચુકયો હતો કે આ પર્વતારોહી મંડળીને દરેક પ્રકારની સહાયતા આપવામાં આવે એટલે બને એટલી સગવડતા તો મળી. આશરે ૧૫,૦૦૦ ફુટના ઉંચા મેદાનો-માંથી યારુચુના (ચુ=નદી) વહેણની સાથે સાથે હિમાલયના હિમાવૃત શ્રેણીના કીનારે રહીને જવાતું હતુ. જંગલોમાં જંતુ, પ્રાણીઓ, તળાવોમાં કલહંસ બહુજ મોટી સંખ્યામાં હતા. યારુનદીનો માર્ગ સાધારણ રીતે પશ્ચિમાભિમુખ છે. એ એથી મોટી નદી બોંગચુમાં જઇ મળે

—પાછાં સુમાં કમારા અવરેસ્ટના ગ્લેશિયર નામ કોલ ઉપર
—પ્રયાસ થયો હતો

છે. આ મંડળી જાનલ્યુની સાથે સાથે ઉપર નીંગિરી જોંગ (જોંગ=દુર્ગ) સુધી પહોંચી આ અરુણ આ અને હિમાદ્રિઓમાંથી નીકળનારી અન્ય નદીઓ એવી નદીની પાર કરી સદાય ઠેઠ એવરેસ્ટ સુધી ગયેં માર્ગ જવાના રસ્તા માટે માલુમ ન પડી શક્યો આગ નદીની ઉત્તરમાં એક શિખર છે. અહીં એક અદ્ભુત વિસ્તૃત દૃશ્યાવલી ઓપ્રોવદાગીની હિમાચ્છાદિત પર્વત શ્રેણીઓથી આગળ પશ્ચિમાભિમુખ ૮૦ માઈલ સુધી કંચનજંઘા, મકલુ અને એવરેસ્ટ સુધી અને ત્યાંથી એવરેસ્ટ અને ગોસાઈ સ્થાનની પશ્ચિમના બાજુના શિખરો સુધી દેખાય છે. આ હિમાચ્છાદિત પર્વતશિખરોનું લગભગ ૨૫૦ માઈલ સુધીનું એક સુંદર પ્રકૃતિ ચિત્ર છે. આ સર્વની ઉપર એવરેસ્ટ પોતાનું શિર ઊંચું કરી ખડો ઊભો છે. એ પોતાના પાડોશીઓથી કેટલાંયે અદ્ભુત ઊંચા છે. પ્રકૃતિદેવની શોભા સમારમાં અનુપમ હોવાનું પ્રેમ બાનુવે છે.

ખડ્ડીમાંથી નીકળી આ ટોળી ૧૯મી જુનને દિવસે તીંગરીજોંગ પહોંચી. આ સ્થાન એવરેસ્ટ પર્વતથી સીધી રેખામાં વાયવ્ય બાજુ ૫૪ માઈલના અંતરે આવ્યું છે. આ સ્થળે પહોંચનાર એ ગોરખમંડળ પોતાના પ્રથમ વિશ્રામ-સ્થાને પહોંચ્યું સમજો કારણ આ પર્વત સુધી વાયવ્ય દિશાએથી પ્રવાસ કરનારાઓએ

માર્ગોનો ભેદ જાણવા માટે આ સ્થળ પ્રથમ પસંદ કરેલું હતું.

ટીબેટમાં કોઇપણ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કે માહીતી મેળવવી એ મુશ્કેલ હતું. એટલે દક્ષિણ બાજુના પ્રદેશ સંબંધમાં કૈં પણ માહીતી ન મળી શકી. પરિણામે શોધના ઉદ્દેશથી ભિન્ન ભિન્ન દિશાએ માણસો મોકલવાં પડ્યાં. પર્વતારોહી દળ પોતાના બે અનુભવી સાથીઓના અભાવથી આરમાંથી બેતુંજ–મેલોરી અને બુલોક–રહી ગયું હતું. એ વાયવ્ય તળપ્રદેશની શોધ કરવા ૨૩મી તારીખે ૧૮ કુલીઓ લઇને નીકળી પડયા. એમણે રેંગબક શિખર બાજુ હિમાનીની સાથેસાથે ચઢવાનો આરંભ કરી દીધો. એ હિમાની એ પર્વતથી ઉત્તરાભિમુખ નીચે ઉતરે છે. બીજે દિવસે કેપ્ટન વ્હીલર અને ડાકટર હેરન પશ્ચિમ બાજુએ વધુ અંતરે ખોંબુ હિમાનીને માપવાને ચાલી નીકળ્યા. કર્નલ હાવર્ડબરી ૨૬મી ને દિવસે એમની પછવાડે ગયા. કોઇક વખત આ ટોળીની સાથે કે કોઇક વેળા બીજીની સાથે અગર કેટલીક વખત તો સ્વતંત્રપણે ચિત્રો લેવામાં એ મશગુલ રહેતા. મેજર મોર્સહેડ અને ડોકટર વોલ્સ્ટને તીંગરીની પશ્ચિમ અને વાયવ્ય પ્રદેશનું માપ કર્યું અને એમણે બ્રહ્મપુત્રા ઉપર કર્નલ રાઇડરના માપ સાથે જોડાણ કરી દીધું. આ કાર્યવિભાગ દરમ્યાન કોઇ કોઇ વેળા મેળાપ અને અદલાબદલી થતી હતી. ખોંબુ (અગર ક્યેતક) એ એક સુંદર હિમાની–રાશ છે; અને ખોંબુ હિમાની (Glacier) દક્ષિણાભિમુખ એ ટેકરી સુધી પહોંચની નજરે ચઢે છે. એ સમુદ્ર તરફથી ૧૯,૦૦૦ ફુટ ઉંચાઇ પર નેપાળની સીમા પર આવેલી છે. એનાથી આગળ પશ્ચિમ બાજુએ કર્નલ હાવર્ડબરી અને મોર્સહેડે "પુસીલા" યાને મારમોત ટોચના (૧૭,૭૦૦ ફુટ ઉંચાઇ) માર્ગથી "રોંગ શહેર" નદીનું અવલોકન કર્યું.

"રેંગબક" હિમાની (glacier)ના માથા પર અતિ વિશાળ એવરેસ્ટ ખડો છે. એમાં ૧૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઇ પર એક મઠ આવેલો છે. કહેવાય છે કે ત્યાં ૩૦૦–૪૦૦ તપસ્વીઓ એકાંત ગુફામાં વાસ કરી રહેલ છે. આ શોધકમંડળે ૧૮,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઇ પર પોતાના તંબુઓ ઉભા કરી દીધા. અહીંથી એવરેસ્ટ સાત માઇલના અંતર પર હતો. અહીંથી એ લોકો એક ૨૩,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઇની ટેકરી પર ચઢયા કે જેથી કુલીઓને ચઢવાનો અભ્યાસ પડે. એકાદ માસ એમણે કુલીઓ પાસે હિમની વચ્ચે કામ કરાવ્યું. ૭મી જુલાઇ સુધી મોસમ બહુજ અનુકુળ રહી. પછી વરસાદની હવા શરુ થઇ અને વરસાદે એ પ્રદેશના પરિદર્શનના કાર્યમાં ખલેલ નાંખી. ઉંચે ચઢવું તો અસંભવિતજ થઇ ગયું. તીંગરીમાં પણ દરરોજ રાતના સમયે વરસાદનાં તોફાન થવા લાગ્યાં; વીજળીના ચમકારા અને વાદળોની ગર્જના શરુ થઇ. નદીઓ ઓળંગવા લાયક ન રહી. પણ દક્ષિણ તરફ વધતાં મોસમ ઠીક આવી. દક્ષિણી હવા શરુ થતાં સાથે વરસાદ બંધ થઇ ગયો. એ પ્રદેશમાં ચોમાસાનાં વાદળાં સીધો વરસાદ ભાગ્યેજ વર્ષાવે છે.

૧૮,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઇ પર નાંખેલા તંબુઓની ઉપર મોટાં મોટાં પહાડી શૃંગો આવેલાં હતાં. એ ૨૫,૦૦૦ થી ૨૬,૦૦૦ ફુટ ઉંચા હતા. એ શિખરો પર ચઢવું કઠણ હતું. એ ઉપર ચઢવાને મનુષ્યશરીરને શક્તિબહાર શ્રમ કરવો આવશ્યક છે. રેંગબક હિમાની એવરેસ્ટથી સીધો ઉતરે છે. એની એક શાખા પશ્ચિમથી ૨૦,૦૦૦ ફુટ

ઉંચા પર્વતોના એક મોટા સમૂહમાંથી અને બીજી પૂર્વ દિશાથી નીચે ઉતરે છે. એ બાજુથી એવરેસ્ટ પર ચઢવાનું હવે એમ નહોતું પણ ઉત્તર બાજુએથી પણ ઉપર પહોંચવું એટલુંજ અસંભવિત હતું. ગેગબકની પૂર્વીય શાખા પર ચઢવું એ નાસ દેખાયું પણ એ લાભો ભામ હતો.

એ પર્વતની ઉત્તર બાજુઓનું પણ જૂમાપ કરવા માટે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે 'ખર્તા'થી નૈઋત્ય બાજુ પરના પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરવામાં ગ્રીષ્મના છ માસ ગાળવામાં આવે. ખર્તા નામની એક નદીપર અરણ નામની શાખા સાથે એના સંગમથી લગભગ માઈલ બે માઈલ પર કેટલાક ગામોનો એક સમૂહ આવેલો છે. જુલાઈના આરંભમાં કર્નલ હાવર્ડબરી ખર્તા ગયા અને મુખ્ય શિબિર બદલવાનો પ્રબંધ કરી આવ્યા. આ ભ્રમણ દરમ્યાન એક એવી ભૂમિનો પત્તો લાગ્યો કે જે અદ્ભુત મનગમતી હતી. એમાં મોટા મોટા મઠો—આશ્રમો અને ગામો, કોમળ ઘાસ અને નાના નાના ઝરણાંઓ, નાના નાના પર્વતોની ગુફાઓમાં તપસ્વી અને તપસ્વિનીઓ હતા. અહીં એવા વન્ય પશુપક્ષી હતા કે મનુષ્યના હાથમાંથી આહાર કરતા બીતા નહોતા.

તીંગરીથી જુલાઈના અંતમાં પડાવ આ સ્થળ પર ઉપાડી લઈ જવામાં આવ્યો. અને બાકી રાખેલા ઉંટોમાં નવુઓ મારવામાં આવ્યા હતા. મકાનનો ઉપયોગ કોઠારીના ઉપયોગ માટે ભંડારગૃહ તરીકે કરવામાં આવ્યો. ન તો કોઈ અધિકારી કે ન તો કોઈ ખર્તા નિવાસી એ જાણતો હતો કે ખર્તા નદીનું મૂળ ક્યાં હતું. કે એ માર્ગે એવરેસ્ટ પહોંચવું સંભવિત હતું કે કેમ. પરંતુ એ એટલું કહેતા કે દક્ષિણ બાજુએ બીજી ખીણમાંથી ત્યાં પહોંચવું કદાચ શક્ય હોય. આ કામાચુની ખીણ હતી. કામાચુ અરણ નદીનો એક ફાંટો છે. કર્નલ હાવર્ડબરીના મત પ્રમાણે આ ખીણનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય હિમાલયના કોઈપણ પ્રદેશ કરતાં વધુ મોહક છે. એમાંના મોટા મોટાં પર્વતશિખરો આકાશ સાથે ગોષ્ઠિ કરી રહ્યા દેખાય છે. અને બરફના મોટા ટુકડાઓ તૂટીને નીચે ભીષણ ગર્જના કરતા ગબડે છે. આ બરફની વચ્ચોવચ્ચ પણ સુંદર લીલીછમ ગોચરભૂમિ આવી રહેલ છે. આસપાસ દેવદારના ઝાડો પણ નજરે ચઢે છે. ઉપરના છેડા પર એવરેસ્ટ શિખર શિર ઉંચું કરી ઉભું છે. કગરુંગ હિમાની એક મોટા અજગરની માફક એવરેસ્ટની પૂર્વ બાજુની સાથેસાથે નીચે ઉતરતો માલુમ પડે છે. એ બાજુએ આરોહણ કરવા કોઈ સાધ્ય માર્ગ નહોતો; એ વાત જાણતા પર્વતારોહીઓને એ "પર્વત-પૃષ્ઠ"નું લાંબું માપ કરવાની આવશ્યકતા નહોતી. ખર્તા અને કામા ખીણો વચ્ચે આવેલ ૧૮,૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈના "લગભાવા"ના ઘાટમાંથી કર્નલ હાવર્ડબરીની નજરે ત્રણ હિમાની ખીણો ચઢી એક માકાલુમાંથી, બીજી એવરેસ્ટમાંથી અને ત્રીજી નૈઋત્યમાં આવેલાં શિખરોમાંથી નીકળતી.

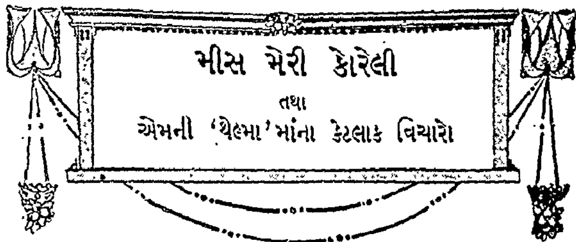
બીજી ઓગસ્ટના દિને મેલોરી અને બુલોક અને થોડાક સમય પછી એમને આવી મળેલ મોર્સહેડે ખર્તા ખીણનું અન્વેષણ શરૂ કર્યું. એના બે દિવસ પછી કર્નલ હાવર્ડબરી પોતાના મનોરંજક ભ્રમણ પર નીકળી પડ્યા. આ ભ્રમણના પ્રતાપેજ આ સુંદર પર્વતશિખરોના મનોહર દૃશ્યોનાં ચિત્રો આજે આપણે જોવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ એ બેશક. આ હિમાચ્છાદિત હિમાની ઉપર અદ્ભુત મુશ્કેલીથી

ચડતા. ઉત્તરે એ (Col) 'કોલ' ઉપર ૨૨,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ પહોંચ્યા એ શિખર ઉત્તરે આશરે એક માઈલ પર બીજા એક હિમાની ની આરપાર એવરેસ્ટની પીક પર સુધી જોઈ રહ્યો હતો. (એ બીજો હિમાની પૂર્વ રોંગબક હોવાનું પાછળથી માલુમ પડ્યું) એ હિમાની નું શિર ૭૦૦ ફુટ કે તેથી વિશેષ એમનાથી નીચે હતું અને એની આરપાર ઉત્તર કોલ (North Col)ની બીજી બાજુએ પહોંચવાનો રસ્તો પડેલો હતો—આ કોલ એજ એમનું લક્ષ્ય હતું. એ 'કોલ' એવરેસ્ટના ઉત્તરની પીઠમાં (Ridge) એક ઉંડુ સ્થાન છે, જે મુખ્ય અને પૂર્વીય રોંગબક હિમાનીઓને વિભક્ત કરે છે અહીંથી ચડવાનું સાધ્ય દેખાયું પરંતુ સમય ઓગસ્ટની મધ્યનો હોઈ વર્ષા ઋતુ પુર જોસમાં હતી. અને ચોમાસાના બરફે રસ્તાઓ ચડવા માટે મુશ્કેલ બનાવી દીધા હતા ચોમાસું પુરું થાય અને બરફ ઓગળી જાય એની રાહ જોઈ બેઠેલા આ મુસાફરોએ ખર્તાથી ૧૮ માઈલ ઉપર ૧૭,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ અને બીજી એ ઉપરના ૨૦,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈના શિખરો પર છાવણી નાખી. પછી એ ખર્તા થોડા દિવસ આરામ લેવા ગયા. પોતાના માર્ગની પહેલી મજલ એમણે કાપી કહીએ તો ચાલે, કારણ કે એવરેસ્ટ પર ચડવાનો રસ્તો એમણે શોધી કાઢ્યો હતો. પછીથી એ પછીના પડાવ દ્વારા પર્વતનું આરોહણજ ચોક્ખું શરૂ કર્યું. પ્રથમ ૨૩,૦૦૦ અને પછીનો ૨૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈ પર તંબુ નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો

ઋતુ સુધરવી શરૂ થવાના ચિન્હો દેખાવા માંડ્યાં કે તરતજ મેલોરી અને બુલોક ૧૭,૫૦૦ ફુટવાળા પડાવ તરફ આગળ વધ્યા. એમણે એમ આશા રાખેલી કે સપ્ટેંબરની શરૂઆતમાં ચોમાસું તો પુરું થશેજ એટલે આકાશ કેટલાંક અઠવાડીઆં ખુલ્લું રહેશે. પણ વરસાદે એમનો પીછોજ ન છોડ્યો. ઉપર ચડવાનો આરંભ કરતાં પહેલાં બીજા ત્રણ મહિના એમને પ્રતીક્ષા કરવી પડી. સપ્ટેંબર ૧૯મી સુધી દરરોજ બરફ વર્ષતું રહ્યું સદ્ભાગ્યેજ મુસાફરીનો લાભ લઈ મેલોરી અને બુલોક ૨૦,૦૦૦ ફુટ સુધી તો પહોંચી ગયા, પરંતુ બીજે દિવસે એથીએ વધુ જોરમાં પડેલ બરફના વરસાદથી પાછા હઠ્યા, આખરે ૨૦ મી સપ્ટેંબર આખી મંડળી ૨૦,૦૦૦ ફુટ ઉપરના પડાવ પર પહોંચી. ઋતુ ખરાબ થતુ રહેવાનો સંભવ તો હજુયે હતોજ, પણ મેલોરીને એમ લાગી ગયું હતું કે વધુ થોભવા-માં લાભ નહોતો ૨૦મી સપ્ટેંબરે સવારમાંજ એ અને મોર્સહેડ ૧૪ ખચ્ચર બાર લઈને હિમાનીની ટોચ પર "કોલ"માં જઈ પહોંચ્યા. બુલોક અને વ્હીલર પણ એમની પછવાડે ચાલી નીકળ્યા હતા. ૧૮મી ઓગસ્ટે એ લોકો બુલોક અને મેલોરી એક મહીના પર જે ટોચ પર પહોંચેલા હતા, ત્યાં સુધી પહોંચી ગયા.

૨૨ મી સપ્ટેંબરે આ મંડળના ૭ સભ્યો-મેલોરી, બુલોક અને વ્હીલર, હાવર્ડબરી, વોલ્સ્ટન અને મોર્સહેડ (રેબર્નને ૨૦,૦૦૦ ઉંચાઈવાળા પડાવમાં છોડી આવ્યા હતા) ૨૬ કુલીઓ સાથે એ "કોલ"માં પહોંચ્યાં અને ૨૨,૩૨૦ ફુટ ઉંચાઈએ પડાવ નાખ્યો. આ માર્ગમાં વાયવ્ય બાજુના પવનના પ્રબળ ઝોકાઓ આવતા એટલે એનું નામ (વાતમય દરી) "હમપવા" પાડેલું હતું, પરંતુ ગુફાઓ તંબુઓનું ઠેક રક્ષણ કરવાની જગ્યા તરીકે મળી. ઉંચાઈની અસર કંઈ નહિ ને કંઈ સર્વના ઉપર થઈ હતી મુસાફરોને કદાચ તો આવવા લાગેલ હતો, અને ઉન્માદ અને

મીસ મેરી કોરેલી
તથા
એમની 'થેલ્મા'માંના કેટલાક વિચારો

લેખક:
રા. ઉસમાનગની "શબનમ"

શ્રીમતી મેરી કોરેલી અંગ્રેજ-મહિલા છે. નવલકથાકાર તરીકે તેઓ આખા જગતમાં પ્રખ્યાત છે, અને યુરોપ તથા અમેરીકાના મોટા મોટા વિદ્વાનો તથા સમાલોચકો તેમને આધુનિક સમયના નવલકથાકારોમાં પ્રથમ અને સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન આપે છે. સામાન્ય જનસમાજ તો તેમની કૃતિઓ પર મુગ્ધ છે, અને પ્રકાશકની દુકાન પર કોરેલીનાં પુસ્તકો માટે જબરો મારો હોય છે! આ કંઈ અતિશયોક્તિ નથી, પરંતુ એક સત્ય બીના છે. રેનોલ્ડ્ઝ જેવાઓની બીભત્સ અને અશ્લીલ વાર્તાઓના પ્રેમીઓ સંભવત: મેરી કોરેલીનાં પુસ્તકો વીશે ગમે તેવો ઉત્તમોત્તમ અભિપ્રાય ધરાવતા હોય, તેની આપણે દરકાર કરવાની નથી; જેની મોરલીએ આખું જગત્ ડોલે, તેની માધુર્યભરી અથાગ દૈવી શક્તિનો આપણે વિચાર કરવાનો છે;—અને તે સર્વ મેરી કોરેલીમાં વિદ્યમાન છે.

મીસ મેરી કોરેલી: ૧૯૨૨ માં

"હમ્મીર હઠ"નો લેખક ભલે એક ચોક્કસ વર્ગમાં વધારે વંચાતો હોય, 'ગુજરાતી' ભલે તેના માટે અભિમાન લેતું હોય: પરંતુ "સરસ્વતીચંદ્ર" અને "વેરની વસુલાત"ના લેખક ગોવર્ધનરામ અને કનૈયાલાલ મુનશી, એ ગુજરાતની મહાપ્રભાવશાળી બે વ્યક્તિઓ વગર ગુજરાત, એક સ્વપ્ન નહીં, પરંતુ

મીસ કોરેલી: ૧૯૧૨ માં

હોય! પૂર્વદેશી વિચારો-માં અને શ્રીમતીના વિચારોમાં કેટલી બધી એકતા અને સાદૃશ્ય!

નવલકથાના નાયક એરીંગ્ટનનો મિત્ર લોરીમર કહે છે:-

"કોઈ સ્ત્રીને તેની હડથી રોકી રાખવા કરતાં વજ્રને વશ કરી લેવું વધારે સહેલ છે!"

"તમે કેવા ભોળા છો! તે અસંભવિત છે! સ્ત્રી એટલી બધી સ્વેચ્છાચારિણી નથી થઈ શકતી!" થેલ્માએ જણાવ્યું

"શું તમે ખરેખર એવું માનો છો?" લોરીમરે આશ્ચર્યથી પુછ્યું.

"હુંજ શા માટે?-બધાયે એવુંજ માને છે! × × ×. તે કેટલી મોટી મૂર્ખતા કહેવાશે, જ્યારે સ્ત્રીઓ પુરુષોની આજ્ઞામાં નહીં રહે!" થેલ્માએ કહ્યું.

સ્ત્રી-શિક્ષાના વિષય-માં થેલ્માનો પિતા કહે છે:-

આધુનિક 'ઉચ્ચ શિક્ષા' સ્ત્રીઓને ન જોઈએ! થેલ્માને ગણિત કે બીજગણિત નથી આવડતું;-તેને સંગીતવિદ્યા આવડે છે; તે જરૂર પુરતું લખી વાંચી જાણે છે. તે સીવાય તે સુતર કાંતતાં અને બરનાં ગુંથતાં પણ જાણે છે. × × × મારી

ઈચ્છા હતી કે તેની પ્રકૃતિ સુંદર, કોમળ અને તેને આત્મમાનની શિક્ષા આપો, અને અકર્તવ્ય કરતાં મૃત્યુ શ્રેષ્ઠ છે, એમ શીખવો.

થેલ્માને શીખવવામાં આવ્યું હતું —
"The three principal virtues of a woman are chastity humility and obedience—પતિવ્રત નમ્રતા અને આજ્ઞાપાલન એ ત્રણ સ્ત્રીના મુખ્ય ગુણ છે"

થેલ્માની પતિભક્તિના વિષયમાં લખ્યું છે કે.—To her mind he was all that was great, strong and noble and beautiful—he was her master and king—and she loved to pay him homage by her exquisite humility × × × complete contented submission × × × She could not understand the possibility of any wife not rendering instant and implicit obedience to her husband, even in trifles.

અર્થાત્

તેને પોતાના પતિદેવમાંજ સર્વ મહત્તા, મહાનુભાવતા, બળ તથા સૌંદર્યનું સ્થાન દીસતું હતું. માધુર્યભરી વિનયશીલતા, અને સંપૂર્ણ સંતોષયુક્ત આધીનતાપૂર્વક પતિની ઉપાસના કરવાનું તેને ઘણું પસંદ હતું તે સમજી શકતી ન હતી કે એવી કોઈ સ્ત્રી પણ હશે સંભવિત છે જે પોતાની નાની નાની બાબતોમાં પણ પતિદેવનું પૂરેપૂરું આજ્ઞાપાલન ન કરતી હોય!

વહાલા વાચકો! પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની આધુનિક દશાથી આ વિચારોની તુલના કરો! યુરોપમાં કેટલી સ્ત્રીઓ આવા વિચારની હશે? જો હોત તો ત્યાં Divorce (લગ્ન-તલાક) નામાઓનું આટલું પ્રબળ પ્રમાણ ન હોત!

નગરના અમુક પ્રપંચી મનુષ્યોએ થેલ્માને ઘણીએ વખત ભભેરવાના પ્રયત્ન કર્યાં કે તેનો સ્વામી કોઈ અન્ય સ્ત્રી સાથે પ્રેમ રાખે છે! પરંતુ તે કદી આવી વાતો પર વિશ્વાસ લાવતી નથી! અંતમાં જ્યારે તેને પ્રમાણસ્વરૂપ એક પત્ર દેખાડવામાં આવે છે—જેમાં લખેલી બાબતોનો મૂળ ભાવાર્થ કંઈ જુદોજ હતો—તો તે ઘણી દુઃખિત થાય છે છતાં તેણે તેનો દોષ પોતાનાજ માથે રાખ્યો. તે પિતાને ઘેર ચાલી ગઈ જતી વખતે એક પત્ર રાખી ગઈ, જેમાં લખ્યું હતું —

પ્રિયતમ!

' × × × હું તેનો આશય બીલકુલ સમજી શકતી નથી પરંતુ જણાય છે કે તમે તમારી દાસી થેલ્માથી થાકી ગયા છો પ્રિયતમ! હું તમને દોષ નથી દેતી, કારણ મને વિશ્વાસ છે કે કોઈ પ્રકારે મારાથી અપરાધ થયોજ છે! × × × આ હૃદય તમારૂંજ છે, અને મૃત્યુ સુધી તમારાથી મારો સ્નેહ અટલ રહેશે હું તમને કિંચિન્માત્ર દોષિત ગણતી નથી, તે લક્ષમાં રાખજો. દુઃખ થાય છે તે એટલાજ માટે કે તમે મારા પ્રેમથી થાકી ગયા! તમે મારા પર સદાયે દયાળુ રહ્યા યદિ તમે મારા કરતા બીજી અનેક સ્ત્રીઓને અધિક પ્રેમ અર્પશો તો પણ તમારા પર મારો સ્નેહ તેવો ને તેવોજ રહેશે, તો પણ હું તમારી નિમિત્તે મરવા માટે તત્પર રહીશ! આ વાત સદાયે સ્મરણમાં રાખજો કે આપણે એક બીજાથી ભલે ગમે તેટલા દૂર હોઈએ, સમસ્ત સંસાર આપણી વચ્ચે ભલે આવી પડે, તો પણ હું છું અને સદા રહીશ—

તમારી સ્નેહમયી દાસી,
થેલ્મા.

તે પહેલાં પણ તેણે પોતાનેજ દોષિત લેખી હતી. તે કહે છે:—

ના, યદિ તેમ થયું તો તેમાં મારો દોષ છે, તેમનો નહીં' જ્યારે એક પુષ્પ તમારા હાથમાં ઘણી વાર સુધી રહે છે, તો તેની સુગંધ ઊડી

લેખક:

રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ
મજમુંદાર.

બી. એ. એલએલ. બી.

ચિત્રકાર

રા. રમન મહેતા

(૧)

મારી કથા કહું ? સમજશો નહિ તમે પૂછશો 'હું કોણ?' હું વેદાન્તી હોત તો કહેવાત કે વિચારમાં ઊંડો ઊંડો ઉતરી ગયો હોત, અને જ્યારે જવાબને કેડીએ રહેત. પરંતુ પરમેશ્વરની માયાની મોહિનીમાં, અને એવા તર્ક સૂઝતા નથી તેથી હું કહેવા માગું કે 'હું કોણ?'

હું કહેવા તૈયાર થાઉં છું ત્યારે વખતે તમે કહેશો કે અમને સાંભળવા અવકાશ નથી, દરકાર નથી. અને ખરેખર, હોય પણ ક્યાંથી? 'હું કોણ' એ તમે શેના જાણો? અત્યાર સુધી મારું નામ તમે પ્રકાશમાં આવેલું નહીં દીઠું હોય તેથી વખતે તમને મારી કથા માટે અણગમો લાગે. પણ બધા પ્રકાશમાં આવે તો અંધારામાં કોણ રહે?—અને પ્રકાશમાં આવેલાઓ કેટલા એકવાર પાછળનાર હોય છે. એમ તો કાણ કહેશો? ગ્રે (Gray) કવિની સાથે હું કહી શકું કે જગતની ઉંડી, અને અંધારી ઘોર ખોમાં કૈં કૈં રત્નોના ચમકાર વણ સુંઘ્યાં અને વણદીઠાં રહી જાય છે. કહેશો, એમાં 'કો'નો વાંક'?

મારી કથાને ક્યાંથી ઉકેલું? જૂનકાળનાં પડ ઉકેલી તમને કંટાળો આપવાને બદલે મારી કથાનો ચાલતો અધ્યાયજ માંડીને કહું.

આનમેરી મુંબઈમાં, એક કોલેજમાં (મુંબઈમાં અંત મળતાં કોલેજ 'રામ,' 'કૃષ્ણ,' 'માધવ,' 'અનિલ,' 'આર્યપથિક' વીગેરે લોજોની ક્યાં ખોટ છે?) હું મુખ્ય પાકશાસ્ત્રી—આચાર્ય હતો. સ્વમાન જાળવવાના યુગમાં હું મારી સાથેમાંથી હકીકત કહેવા માગું. તેને તમે આત્મશ્લાઘા નહીંજ ગણો એમ માની આગળ ચલાવું છું—ત્યારે તમે આપમેળેજ સુગાઈને નાક ઉંચું ચઢાવો છો, તે કેમ નભશે! મારે તો હજી બહુ બહુ વાતો કહેવાની છે.

જેનો મુળ રંગ ઓળખી કાઢવામાં ચતુર તારો પણ મુંઝવાય એવું અબોટીઉં પહેરી, ઢામાંથી બહાર અને બારણેથી રસોડામાં– તાને ઘેર નાતગંગા નોતરી હોય, ને જે

ધીંગન મેનર માસ્તર મૂકે,
ફુદત મુદર લોટનરામરે,

ઉમંગથી યજમાન ધુમે ને ઉમંગથી–કોણની થાળી નો જાતનો લોટો અથવા કોણનું આખું શરીર ઓળાંગી જનારી સ્ફુર્તિભરી પ્રચંડ મતિને. અત્યાર સુધીમાં કેટલીયે 'ચોરાશી' જમાડવાનો સંતોષ થયો હોય તો તમે તેની અદેખાઇ નહીં કરો એમ ધારુ છું. મારાં સ્તોત્ર મારે મોંએ કહેવાનો પ્રસંગ આવતાં કહી દેવું પડે છે કે બીજા લોજોમાં ફીક્કું અને ગમે તેવું ખાઇને કંટાળી ગએલા કેટલાયે લોકો કનેથી મારી કુશલતા માટે વણમાગ્યો ધન્યવાદનો વરસાદ વરસ્યો હતો.

દિવ્યગંગાનાં વહેણની જેમ, મારા જીવન-નું વહેળાઉં છુપું વહેતું. અમારા લોજમાં આવનાર લોકોને જણાતું મારું જીવનઝરણું તે મારું જાહેર જીવનઃ અને ભાયખળા ઉપરની ખોલીમાં રહેતાં એકલો ગાળતો તે મારું અવધૂત જીવન.

લોજનું કામ પરવારી-ને ઘેર આવ્યા પછી મારો પ્રિય વ્યવસાય કવિતા કરવા-નો હતો, તે જાણી તમે વખતે ભડકશો. સહવારસાંજ ચુલો ફુંકનાર તથા રોટલા ઘડનારને કવિતા–કરવાનો શોખ–એ સંભવે પણ ક્યાંથી? પણ, સજ્જુર,–કાલિદાસમલિ ભૂતકાલમાં સહેજ રોકીઉ કરવાં લાગો એટલે બધુંયે સમજાશે.

મારા પિતા એક ગામડામાં જકાતના નાકા ઉપર કારકુન હતા. મારું ગુજરાતી શિક્ષણ એમની દેખરેખ તળે થયું, પણ, છોકરાને આગળ અંગ્રેજી શીખવી મોટી મામલતદારી અપાવવી, એવી અનિષ્ટ મહત્વા-

કાંક્ષા એમના મનમા થવાથી, મને અંગ્રેજી ભણાવવા અમદાવાદમા મારા પીત્રાઇ કાકાને ઘેર મુક્યો.

થોડું અંગ્રેજી ભણ્યા બાદ સોબતને લીધે મને નાટકનો નાદ લાગ્યો નાટકમાંના ગાયનો સાંભળી, મને પણ કવિતા કરવાની સ્ફુરણા થવા માંડી, અને કૈં કૈં ગીતો હું રચતો અને ગાતો. કવિતાદેવીની કૃપા એટલી બધી કે એક દિવસ, નીશાળમા લેસન ન કરી જવાને લીધે મારા માસ્તરે મને બહુ ધમકાવ્યો. એ પ્રસંગના ફલરૂપ બીજેજ દીવસે મે છોકરાઓને ક્લાસમા નીચેનો શ્લોક ગાઇ બતાવ્યો —

(દ્રુત વિલંબિત)

"ચીમન લાલ માસ્તર ખુબ રે
ફુટર લાગ મોઝ, શી કુ – રે
ફૂલ સુંદર લોટનરામ રે
રીઝવે ખરખર તમામ રે

આ શ્લોક માસ્તરને કાને જતા તે એટલા બધા ખુશ થઇ ગયા કે એમણે હેડ માસ્તરને મળી, મને આખી નીશાળમાં ફેરવ્યો, ઘટતુ સન્માન કર્યું. અને નીશાળના અભ્યાસની ફીમાંથી કાયમને માટે છુટો કર્યો મારે તો એજ જોઇતુ હતુ. મે એમનો ઉપકાર માન્યો.

(૨)

નીશાળ ઉઠ્યા પછી મે મારા ગોઠીઆ સાથેના નાટક કંપનીમા ભાગ ગોઠવણ કરી લીધી. કંપનીમા બધા કામ મારે પુગતાં ચાલતા હતા પણ બીચારા સ્ત્રીપાત્રને કોઇ મદદ કરે એવુ નહોતુ. મને જરા આગળ એની ફરીઆદ આવતી હતી. એટલામા હું નવો આવેલો એટલે મારી નીમણુક એ કામ ઉપર થઇ.

શરૂઆતમા મે ચણુએ ગાણાંથાણાં કર્યા. મારી ઉપર કવિતાદેવીનો આટલો બધો અનુગ્રહ છે તો મુખ્ય નાયિકાનો, અને એમ નહી તો નિદાન નાયકનો પાઠ મને કેમ ન મળવો જોઇએ એવી જબરી હઠ મે લીધી પણ એથી કૈં વળ્યુ નહીં અને મારે ભાગે આવેલુ કામ કરવુ જ પડ્યું રહ્યો.

કાવ્યદેવીના અનુગ્રહની જોડે થોડા વખતમા પાકદેવીની પણ સંપૂર્ણ કૃપા મને થઇ. વચ્ચે વચ્ચે મને એકાદ સુંદર પાઠ આપવાની સૂચના હું કરતોજ હતો પણ કોણ જાણે શાથી મેનેજર સાહેબની નજરમા એ વાત ઉતરતી જ નહીં

છકડીઓના માંડા નાટકમા, નાનાલાલના પ્રવાસ જેવડા બહુમૂલ્ય નાટકો ભજવતા ભજવતા નહીંક થઇ રહી ગયા. એટલામા અમારી કંપનીના 'નટવર' કંપનીના સૂત્રધાર-માલીકનુ મતભિન્નત્વ-એકની એક પુત્રીને રમની રાધિકા બનાવવા મનદુઃખ છેડી. રાધિકાને ઘેલી કરી, કૈંનુ થનથન નચાવ્યુ. આખરે અરસ પરસ આકર્ષણવાળો સ્નેહ છલ્યો. એકાએક કંપનીના માલીકે બે પાટા ગુમાવ્યા ને કંપની તુટી. આ વખતે કંપની મુંબઇમાં હતી

ચંદુ વિનાના મુંબઇ નગરીમા નોકરી વગર મે આથડવા માંડ્યુ એ પણ ઠેકાણે કારકુની મેળવવાની ખટપટ મેં ચલાવી. પણ હું પહેલાં નાટક કંપનીમાં હતો એવી ખબર પડતા મને કોઇએ બારણે પણ ઉભો ન રાખ્યો છેવટે નાસીપાસ થતા મે ચંપકરામ તરવાડીના હીરુ બોલ્યા ખાનુ ચીરુ ને દસ રૂપીઆની નોકરી સ્વીકારી, અને ભાયખળામા પાંચ રૂપીઆની ઓરડી ભાડે લઇ ત્યા રહેવા માંડ્યુ

સંપતરામની બેન સમરત શાક સમારતી હતી તેની સાથે બેસીને મેં એક જમાવી.

પણ હજી મારો કવિતા કરવાનો શોખ કૈં ઘટ્યો નહોતો. નવરાશના વખતમાં "ધવાયલું હૃદય"—એ ઉપર એક કાવ્ય લખવાની શરૂઆત કરી. તે કાવ્ય વેચીને જે કૈં મળશે તે ઉપર એકાદ સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરવાનો મારો ઊંડો ઊંડો અભિલાષ હતો. કારણ કે "સોજ"ની ગંદવાડ તથા ધમાચકડીનો મને પણ કંટાળો આવ્યો હતો.

હવે તમારાથી છાનું મારે શું હોય! અંતરનો ગ્રંથ ખોલી ઘણા દિવસની સંઘરી રાખેલી ગુપ્ત હું ઉકેલું છું—કોઈને કહેશો નહીં હોં. મારી નસોમાં પ્રકૃતિનું ધાવણ ઉતર્યું છે, તો પુષ્પવૃંદની લાગણીઓના પૂરમાં હું તણાઉં છું એમ માની તમે દયા ખાશો! મારીયે રોનકચા છે. આશ્રમની સામેજ એક દરજીની દુકાન ખાલી થવાની હતી, તે ખાટે લઈ સ્વતંત્ર ધંધામાં ઝંપલાવવું, 'દેશની સેવા' તો કાવ્યના વેચાણમાંથી કરી લેવી. અને એ બધી વાતની ગોઠવણ થયા પછી સંપતરામની બહેન સમરત (બધાં એને 'સમરી' કહેતાં) સાથે, સહવાસને લીધે ગાઢી લાગણી હવાના આગળ ઉપર સ્નેહયોગ જગાવવા, એમાંથી ધીમે ધીમે લગ્નયોગ સુધી વાત આવે એટલે પછી પરમસુખથી "ધન્યોઽહં ગૃહસ્થાશ્રમ:" એવું પેટ પર હાથ રાખીને કહી શકું એવું—ઘર માંડીને રહેવાના, મારી કલ્પનાશક્તિના હોકાયંત્ર જેવા—મહાલકલ્પો મેં કરી મૂક્યા હતા. મને કહેતાં ખેદ નથી થતો કે એ સંકલ્પોને હજી હું વળગી રહ્યો છું.

(૩)

અમારા લોજના વિધાતા સંપતરામના ઘરમાંથી ગુજરી ગયાને આજ આઠ વર્ષ થવા આવ્યાં હશે, તોપણ બીજા લગ્નની પંચાતમાં એ પડ્યા નહોતા. પહેલી વહુનો હાથ એવો આકરો બેઠેલો હતો કે એ પરણવાની એજ ખાઈ ગયા હતા. સંતતિમાં એક છોકરી મૂકેલી હતી; એને આંગણે ઘર મળ્યું હોવાથી સંપતરામને કોઈ વાતનો ફિકર ફાકો હતો નહીં.

સપતરામે મુંબઇમાં પરદેશી લોકોને જમવાની સગવડ મળે તેવા ઉદાર હેતુથી જ્યારે એમણે લોજ કાઢ્યો ત્યારે પોતાને ગામથી વિધવા બેન તથા તેની છોકરીને પોતાની સાથે લાવ્યા હતા.

ભાણેજની ઉમ્મર હજી ચૌદ વર્ષની થઇ હતી. પણ સપતરામને એને માટે મન ખુંપે એવું ઠેકાણું જડી આવ્યું નહોતું. સપતરામનો વિચાર હજાર દોઢ હજાર રૂપીઆ લઇ એને માટે 'ડોસો ને ડાગલો' જોવાનો હતો. પણ એમની એ શુભેચ્છા બર આવે એમ હમણાં તો લાગતું નહોતું. એમના આ વિચારમાં કમળીની મા સમરત આડે આવતી. તોપણ સપતરામે કંઇ છેક આશા મુકી નહોતી.

કમળી—સપતરામની ભાણેજ કંઇ વિશેષ સુંદર હતી એમ નહોતું. પણ ફક્ત બહુ દિવસના સહવાસને લીધે, અને કોઇએ લખ્યું છે તેમ "ન જોય પ્રીતિ રૂપ, ગુણ, ધનને, લગન લાગ લઇ અવર પલકમે"—તેથી જો પરણું તો એનેજ પરણું એમ મને થએલું પણ એ બને કેમ?

સપતરામ આગળ વાત કાઢવાની જોગવાઇ જ નહોતી. તેથી એક દિવસ બપોર પછી સપતરામ જોડેના પાનવાળાની દુકાને બેઠા છે એવી સંધિ જોઇને, સપતરામની બેન સમરત શાક સમારતી હતી, તેની સામે જઇને મેં બેઠક જમાવી. ક્યાં સુધી શાકભાજીની આડીઅવળી વાત નીકળ્યા પછી મે વાત છેડી. 'સમરત બેન, હજી સુધી કમળીના વીવાહનું કંઇ કરતા નથી,—એને કેવું કહેવાય?'

સમરતે એક મોટો નીસાસો મુકી કહ્યું— "સપતભાઇ કંઇ તજવીજ કરે ત્યારેને!"

'સપતરામ એટલે તો પૈસાનાજ સગા, પૈસાના—' મે આમતેમ જોઇને ધીમેથી કહ્યું "પૈસાના લોભમાં ને લોભમાં બીચારી છોકરીને તો ઘરડી ડોસી કરી મુકશે, સમજ્યા?"

'પણ હું એમ થવા દઇશ ત્યારેને? જોઉં છુ થોડા દિવસ રાહ જોઉં છું. નહી તો ગામ જતી રહીશ.'

"એટલા માટે કંઇ ગામ સુધી જતાં રહે-વાની જરુર નથી. અહીંજ જો મનમાનતું ઠેકાણું મળી ગયું તો?" મે બીતે બીતે સૂચના કરી.

"તારા જાણ્યામાં કંઇ છે કે શું?" સમરતે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું. આવા અણધાર્યા સવાલ માટે હું તૈયારજ નહોતો તેથી દીલમાંની મુંઝવણ કળે કળે મે ઉકેલી 'મા રા દી દી.. હામાં તો શું. ૫ ૫ ..ણ હું .જ જાતે પરણવા તૈયાર છું'

સમરત હાથમાનું શાક ઢેફળ મુકી મારી સામે ટકટક જોઇ રહી—"મેર મુવા રમોઇયા,—કહે છે પરણવા તૈયાર છું!' બોલતા બોલતાં સહેજ લાજ—શરમ તો રાખવી હતી—ચૌદ વરસ જેવડી છોકરી મોટી કરી તે તારા જેવા રસો-ઇયા ભગને દઇ અવતાર બાળવા સારુ? ચાલ, ઉઠ અહીંથી—"

આમ કહેતા એ ચંડીસ્વરૂપ શેઠાણીએ વિકૃત મુખમુદ્રા અને લાલચોળ નેત્રે મારી તરફ જોયું. પછી હું અંગ્રેજી જાણું છું, કવિતા કરી શકું છું ને તેની ચોપડી વેચી અમેરાવાળા દુકાનદાર જેવી પરચુરણ સામાનની દુકાન કાઢી તેના જેવું ખુબ કમાઇશ એવી આશા ઝટાદાર વાણીમાં આપી એટલે એનો રોષ સહેજ ઉતર્યો. એ હસી પડી. અને બોલી— "ઠીક, તું પહેલો દુકાન તો માંડ પછી બીજુ જોઇ લેવાશે.'

મારો આનંદ તો આ સાંભળીને માય નહીં. મારા પગમાં એકાએક બળનો ઝરો ફુટ્યો હોય એમ થયું. હું સડપ લઇને ત્યાંથી ઉઠ્યો, અને બીજા કામમાં લાગ્યો.

(૪)

લોજના કામકાજથી પરવારી જઇ "ધવાયેલું જીગર" ત્રણ ચાર રાતના ઉજાગરા પછી પુરું થયે એ શુભ વર્તમાન લોજમાં જઇ સમરતને કહ્યા ને ઉમેર્યું. "હવે તમે જરાકે છવ ઉંચો રાખશો નહીં" પછી ઘડીનોયે વીસામો લીધા વગર, વારતહેવારે પહેરવાનાં સરસ લુગડાંથી શણગારાઇ એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથપ્રકાશક કંપનીની ઓફીસ તરફ જવા નીકળ્યો. હીંડતા જવાથી રખેને મારી કીંમત હલકી થઇ જાય, એમ ધારીને એક વીકટોરીઆ ભાડે કરી, પેલી કંપની આગળ સ્આબભેર ઉતર્યો.

અંદર જઇ કવિતાનો થોકડો એકદમ મેનેજરના ટેબલ ઉપર મુકયો, અને શા કામસર ત્યાં આવી ચઢ્યો હતો તે વાત કહી.

મેનેજરે એ થોકડો એમનો એમ ઉંચકી મારા હાથમાં મુકયો, અને બહુ વિનય બતાવવા જેવું કરી કહ્યું-"અમારે ત્યાં હમણાં બહુ કામ સીલક પડેલું છે તેથી નવાં કામ હાથમાં લેવાનું અમારાથી બનતું નથી-માટે દીલગીર છીએ—"

"પણ તમે જરા વાંચી જોઇને-" મેં બહુજ સંભાળથી, ચાપી ચીપીને બોલવાની શરુઆત કરી.

"એંહ. હમણાં અમને જરાયે સવડ નથી- આવજો બાઇ, નમસ્તે!"

બીજે દિવસે પેલું કાવ્ય બગલમાં મારી, હું એક પ્રસિદ્ધ માસિકના તંત્રીને ત્યાં ગયો. પહેલી દસ બાર લીટી ઉપર આંખ ફેરવીને તંત્રી મહાશય બોલ્યા, "અમે જ્યારે આવી કવિતા છાપવા માંડીશું ત્યારે—" પણ આગળના ઉદ્દગાર સાંભળવાને હું ઉભો રહું ત્યારે ને?

સાંજે લાગ જોઇને સમરતે છાનુંમાનું પુછી લીધું, "કેમ અલ્યા લોટનરામ, આવ્યા કે તારા રુપીઆ?"

મેં બન્યું એટલું ડાવકું મોં રાખી કહ્યું, "એંહ, રુપીઆ મળતાં કેટલી વાર? હજી મને ક્યાં કે જવાને નવરાશ મળે છે?"

(૫)

બીજા પાંચ સાત દિવસ નીકળી ગયા. એટલા વખતમાં હું કૈં કૈં પ્રકાશકો, તંત્રીઓ અને ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં આથડ્યો. પણ મારા સુંદર કાવ્યને છપાવનાર કોઇ રસિક સહૃદયી મળી આવ્યો નહીં.

આટલું થયું એટલે મારા પગ પાછા પડ્યા. મારા "ધવાયલા જીગર" માટે કૈં પણ બદલો મળવાની જરાયે આશા રહી નહીં. આટલું છતાંયે, કોઇ કહેશો કોણ જાણે કેમ, મને કમળીની રટ લાગતી ગઇ. લગ્નમંગલ ક્યારે વરતાય તેની ઝંખનામાં હું જાગી ઉઠતો. સમરતની પુછપરછ 'તો રોજ ચાલુજ હતી. તેથી ગમે તેવું કારણ ગોતી કાઢી, બીજા પણ એવાજ નિરર્થક પ્રયાસથી મારે એટલી ઘડી સાચવી લેવી પડતી.

દશબાર દિવસને અંતે સમરતની ધીરજ ખુટી અને કંટાળી જતાં તે તડુકી,-"મને તો બા તારામાં કૈં ભલીવાર જણાતો નથી. કૈં નહીંતે તું આવો લહેરી અને બાગરીઓ ક્યાંથી! હવે તો જો સોમવાર પહેલાં રુપીઆ

આશીષ તો ઠીક છે, નહીં તો સમજજો કે મારા જેવું કોઈ ભૂંડું નથી—"

સોમવારને ફક્ત ત્રણ દિવસ બાકી હતા તેવામા એક સુંદર સવારે મગજમા અજબનો રંગ જામ્યો. ઘીની ભરેલી એક બરણી કમળાની ઠોકર વાગતા ફૂટી. ભપનરામે એ જાણતા તેનો વાંસો ખુબ હળવો કર્યો. ઘીથી ભભકેલો એમનો ક્રોધાગ્નિ શમાવવા સમગ્રે ગુમાગુમ કરી યત્ન કર્યો પણ મેં તો જુદોજ ચમત્કાર દેખાડ્યો.

એ ઘડીએ હાથમા વંતાકનુ ઉનું ઉનું શાક લઈને હું પીરસવા આવી ચડ્યો. બનેલી વાત મને સહેજસાજ સમજાઈ જતા —હું ખમા આવી પહોંચી દીનબાળાને છોડવવા કોઈ સુગ્રીવ જાગે નીર ગાજ્યો ન રહે—અથવા તો પવનચક્કીને દૂરથી રાક્ષસ ધારી શૂરમા આવી જઈ, ડોન ક્વીક્ઝોટની જેમ, કટાએલી તરવાર ઉગામી કાપી ચીંજવા માંડે—અથવા કોઈ તપોધન ઋષિ ક્રોધમા આવી જઈ દુર્જનની સેગનુ અસ્ત્ર મંત્રીમંત્રીને શત્રુનો પરાભવ કરવા ફેંકે જાય–તેમ, સમગ્ર તથા કમળીની વહારે ધાઈ. તેમને ખુશ કરવાની આ અણધારી તક આવી છે એમ મને લાગ્યું. આવા વિચારોની ધૂનમા ને ધૂનમા, ભપનરામના ઉઘાડા પેટ ઉપર એક પછી એક વંતાકની ચીરી મેં ફેંકવા માંડી.

પરિણામે અલબત મેં નોકરી ખોઈ બધી બાજુ કપરી ગઈ. મનના મનોરથ ભોંય ભેગા થવા લાગ્યા. પણ સનમને ખાતર એ બધું ક્ષેમ ગણવીના એમ વિચારી મન વાળ્યું.

(૬)

બીજે દિને નોકરીની શોધમા રખડીને રાણીના બાગ પાસે હું લોથપોથ થઈ પડ્યો. અંધારૂ થયું તોએ હું ત્યાંજ બેસી રહ્યો. મારા તનમના મગજમા કૈં કૈં વિચારમાળાઓ ઉછળી રહી હતી એટલામાં મેં દૂરથી એક મોટરકાર આવતી દીઠી, ને મને કૈં થયું—શું થયું તે ક્યાંથી કહી શકું? ફક્ત એટલુંજ મને યાદ છે કે હું એકદમ છલંગ મારી એ મોટરના રસ્તા વચ્ચે આવી ઉભો. પેલી છોકરાની વાનવાળી બકરીની પેઠે હું દાખું લેવા ગાડાની વચ્ચે હું આવી ઉભો. અથવા તો જગતનું ઉદ્ધરવું છોડી જવાને વખતે એ છલંગ મેં મારી હોય—એમાંથી કશુંયે મારાથી ચોક્કસ પણ સમજાયું નહીં. પણ એનું પરિણામ તો કૈં એટલું આવ્યું એટલું હું કહી શકું ખરો. ડ્રાઈવરને લાગ્યું કે આગળનો રસ્તો બંધ છે. તેથી તેણે મોટર રોકી. અને પુછ્યું, "શું છે?"

મારા મોંમાથી ધ્રુજતો અવાજ નીકળ્યો—
"મને ઠેર મારી નાખો!"

આવી વિચિત્ર માગણી સાંભળતા, મોટરની પાછલી બેઠક ઉપર બેઠેલા એક ગૃહસ્થે ઉભા થઈ કહ્યું—'હું ગુન્હાનો માલુમ મારનો નથી. અમારા દીવાનખુશરાયનેજ એ કામ ફરમાવો!" એની જોડે બેઠેલા દીવાનખુશરાયે મને પગથી માથા સુધી એકસરખો જોઈ રહી કહ્યું. "હું તમને પુછું છું સાહેબ, આપ કયી ગાડીની ટાંપીલાપમાંથી અહીં આવી ચડ્યા છો?"

મને તો હવે ઉભું રહેવું ભારે પડ્યું, અને ધબ લઈને હું બેસી પડ્યો. દીવાનખુશરાયનુ હૃદય મીણ જેવું હતું, તેથી તે સહસા ઓગળ્યું. એમને મારી દયા આવી અને ઉપાડી ડ્રાઈવરની સાથે બેસાડ્યો.

એમને અમસ્તે પગે લાગ્યા એટલે આ પાલીપોતીક શાંત કર્યા પછી તેમના આગ્રહથી તેમને મારી અથેતિ કહી સંભળાવી લેખ વાચવા આપ્યો.

થોડીક વારમાં એ કાગળીઆં હેઠળ મુકી દીલખુશરાય બોલ્યા "કાવ્ય છે તો સરસ. લખાયું છે સારું, પણ—"

મારા હૃદયમાં ધબ્બ થયું. ફરીથીયે પાછું "પણ?"

"—પણ, કહેશો આખી દુનીઆમાંથી કોનું હૃદય ઘવાયું નથી? કોઇ ઘવાયજ નહીં તો હકીમોના મલમપટ્ટા લોકો શેં લગાડતા હશે? આપણા માટીના માળખાને લોખંડનું કાં ન બનાવ્યું સરજનહારે? ઘાયલ હૃદયને રુઝ લાવનાર, અકસીર મલમ સાંભળ્યો છે તમે કદી? "અજબ મરહમ" કહું છે તે એજ, નહીં વારુ?"

"ખરેજ, શેઠજી, એજ" વગર સમજ્યે મેં ધીમેથી ઉત્તર દીધો.

"આ કલિયુગમાં તો "સંસારમાં સ્વર્ગ" ઉતારનાર, "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા" બનાવનાર, "ઘાયલકીગત ઘાયલ જાને" એમ કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઘવાયલાં હૃદયને દવા દેનાર તો દિવ્ય ઔષધીઓજ છે ને? લોખંડનું સોનું બનાવનાર કીમીઓ ખોટા હશે, પણ આ માટીના શરીરને તાંબા જેવું સુદૃઢ બનાવનાર સાચ્ચો કીમીઓ તો વૈદ્યશાસ્ત્રીઓની રામબાણ દવાઓજ; કેમ ખરું ને, કવિરાજ!"

"બેશક, ખરી વાત, શેઠ."

"તો પછી સાંભળો. 'ધી ટેમ્પ્લેટ ફાર્મસી'-ની 'દુઃખમાં દોસ્ત' નામની દવાનો હું સોલ એજન્ટ છું. જાહેર ખબરો માટે જેટલું ખરચવું પડે તેટલું ખરચવાની મને સત્તા મળેલી છે. આ તમારું કાવ્ય અમને જરૂર કામ લાગશે. ફક્ત એની છેવટમાં વીસપચીસ લીટી એવા અર્થની ઉમેરો કે—"ઘવાયલાં જીગર."નો વહાલો વીસામો, અમારો 'સુખમાં સાથી' યાને 'દુઃખમાં દોસ્ત' છે. વીસમી સદીમાં જીવનમાં અમી રેડનાર, દુઃખીઆને દીલાસો દેનાર કોઇ સચોટ સાધન હોય તો તે દીનબંધુ 'દુઃખમાં દોસ્ત'—તમને એ બદલ ચારસો રુપીઆ મળશે. છે કબુલ?"

"ઘણી ખુશીની સાથે."

"તો લો, પહોંચ લખી આપો, અને લો એમાંથી અરધી રકમ—" એમ કહી દીલખુશરાયે ખુણામાં ગોઠવેલી તીજોરી ઉઘાડી બસેં રુપીઆની નોટો મને ગણી આપી. વળી બોલ્યા, "અને આમ જુવો; 'ધી ટેમ્પ્લેટ ફાર્મસી' હજી બીજી પુષ્કળ, 'રોગ હન્તર ઑપ્ત બાર' જેવી, એક દવા વડે અનેક રોગ જડમુળમાંથી મટાડનાર અમોઘ દવાઓ બનાવનાર છે. એની પણ જાહેરખબરો માટે અમારે જુદાં જુદાં કાવ્યોની જરુર પડશે જેથી લોકોમાં પણ આપણી દવાઓની વાહવાહ ગવાતી જાય. તો જો તમારી ઇચ્છા હોય તો દર મહીને પચાસ રુપીઆના પગારથી અમારે ત્યાં નોકરી રહી જાઓ. માત્ર ત્રણ વર્ષનું એગ્રીમેંટ લખી લઇશ."

ઉપકારભારથી દાબ જવાને લીધે મારો કંઠ ગળગળો થઇ ગયો. માંડમાંડ હું બોલી શક્યો—"શેઠજી, 'મારા ઉપરની આપની કૃપાએ તો આરો આંક વાળ્યો.

"બંગલાની પછવાડે એક ઓરડી આપીશું ત્યાં તમારે રહેવું પડશે," પાળવો ગમે એવો એક વધુ હુકમ દીલખુશરાયે છોડ્યો.

"હીક, સાહેબ." એટલામાં સાડાનવના ટકોરા થયા, અને જમવાની તૈયારી થઇ છે એવી દીલખુશરાયને વરદી મળી. એટલે હું

નમસ્કાર કરી, મારી જુની ઓરડી તરફ જવા નીકળ્યો.

ત્યાંથી મારો સામાન લઇ ગાડી ભાડે કરી સ્ટેશન તરફ હંકારી.

મારા પિતા હજી ઉમરેઠમાં હતા. ત્યાં તેમને મળી, મારા સ્વપ્ન જીવનનું પાસું કેવી રીતે ફરી ગયું તેની સર્વ હકીકત કહેવા દીલખુશગાલ હૈયેથી સ્વતંત્ર બહેને બારની ગાડી પકડવાના ઇરાદાથી સ્ટેશન તરફ જવા નીકળ્યા.

હું એકદમ કુદકો મારી એ મોટરના રસ્તા વચ્ચે આવી ઊભો.

(૭)

આજ મને મુંબઇ કંઇ અજબ પ્રકારનું લાગ્યું. મારા હૃદયમાં આનંદ ઉછળી રહ્યો હતો. મારી આંખમાંથી ઉલ્લાસના ફુવારા છુટી રહ્યા હતા. મનના ઘોડા પવનને વેગે ફાળો ભરતા આગે ઉડતા હતા—

'હવે મોહ એ દરજીની દુકાન-મારે એને શું કરવી છે? અને પેલા મામા ભીખારી જેવા સપનરામની ભાણેજનોયે ભાવ કોણ પુછે? એહ,' હું મનમાં ગણગણ્યો,—'હવે તો પ્રભુ કરશે તો એકાદ સુંદર, લખતાં વાંચતાં આવડતું હોય એવી રસિક, સરકારી છોકરી પસંદ કરીને આવતે વર્ષે ઉમરેઠમાં જ લગ્ન—'

એટલામાં મારું ધ્યાન ગીરગામના લોજ તરફ ખેંચાયું, ને એકાએક યાદ આવ્યું કે હજી જમ્યો જ નહોતો. આનંદની મોજમાં જમવાનું કોણે સાંભરે? ટ્રેનને એક કલાકની વાર હતી. એટલામાં 'લાવ, લાજ જમી લઉં' એમ મને થયું.

મેં ગાડી ઉભી રખાવી. લોજમાં હું પગ મુકું છું. એ બેતાલીસ મેંપનસામે ડોળા ચીકાસ્યા મેં ઉંચે, હું

સાંભળ્યા છે. વ્યાખ્યાનમાં વચ્ચે વચ્ચે એમનો સાધુપરિવાર સ્તોત્રો ઉચ્ચારતો, ને

ચતુરા ! ચેતજે રે !
લલના ! લેખજે રે ! કે જોબન હો દિનરો ઝલકાર:

× × ×

અપને હી રંગમેં રંગ દો,
પ્રભુજી ! મોંકો 'અપને હી રંગમેં રંગ દો.'

એ ને એવાં સ્તોત્ર જ્યારે જ્યારે એમનો સંતસંઘ અંતસ્વરે પ્રલંબાવીને લલકારતો ત્યારે ત્યારે રાજગૃહી નગરીના નગરચોક વચ્ચે બુદ્ધભિખ્ખુઓનાં નગરસંકીર્તનોના સ્તોત્રઘોષની કલ્પના જાગતી. કો મહાશિલ્પીને બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ ઘડવાને Model મનુષ્યાદર્શ જોઈતો હોય તો શ્રીલાલજી મહારાજ સમોવડ બીજો તો હજી દીઠો નથી કે દાખવું. રતલામમાં આચાર્ય શ્રીઉદયસાગરજી મહારાજે ઉચ્ચારેલ 'સાગર વર ગંભીરા' એ આશીર્વાદભાવનાની શ્રીલાલજી મહારાજ દેહમૂર્તિ આત્મપ્રતિમા હતા.

એવા સાધુદેવનાં દર્શન કરવાને કાજ વિ. સં. ૧૯૬૭ના ચાતુર્માસમાં પટ્ટીઆરજીને ચોરવાડથી રાજકોટ નોતર્યા હતા.

શ્રીલાલજી મહારાજની વ્યાખ્યાનભાષા તો હિંદી–મારવાડી ગુજરાતીના અજબ સંમિશ્રણરૂપ હતી, ને કો સુગાળવા ભાષાશાસ્ત્રીને તો એ સાંભળી ભાષાપાંડિત્યનું વમનજ થાય. પણ ભાષાનાં અણઘડ ભાજનાં એ ઉપદેશોમાં શાં જ્ઞાન ને શા વૈરાગ્ય. શાં તપ ને શાં સંન્યાસ, શો ઇતિહાસ ને શી ઉદારતા વિચારતાં! ઉદ્દામવાદીઓની અનુદારતા ને સંપ્રદાયની નાનકડી પોળમાં નકડીઓં મારતા બુદ્ધિવાદ ગુપ્યા ને નીરખ્યા છે. આધુનિક ઉચ્છેદવાદીઓના જેમ સાંપ્રદાયિક આચારોના

વ્રતનિયમસંયમ પાળવે સાંપ્રદાયિક દૃઢવ્રતી મહાતપસ્વી આ સંતદેવના ઉરભાવની ને વ્યાખ્યાનવચનોની ઉદારતા, સીમાબાંધ્યા વાડાઓની નહીં પણ નિઃસીમ, વનરાજને વિચરવાના મહાવનના વિસ્તાર સમી આકાશવિશાલ હતી. નિર્ઝરતી વર્ષાને પૃથ્વીસીમાઓ બાંધે છે? વરસતાં સૂર્યકિરણો દેશવિભાગદોર્યાં વરસે છે? કે મહાસંતોના મેઘ એમ વરસે? ગણિતવિષયમાં પાશ્ચાત્ય ગણિતમાં બીલીઅન–ટ્રીલીઅનથી સંખ્યાગણત્રીની હદ આવે છે; આર્ય ગણિતમાં પરાર્ધને આપણે પરમ કોટિ ભણ્યા છીએ: શ્રીલાલજી મહારાજને પરાર્ધ તો અંકમાલાનો મેરુ ન હતો, મધ્યમણકો હતો. જગત્ આશ્ચર્યોથી ભરેલા રાજસ્થાનના ઇતિહાસોમાંથી કો વીરદૃષ્ટાંત વર્ણવતા ત્યારે સભાજનમાં અદ્ભુતતા છવાઇ રહેતી. યતિમુનિઓના રાસાઓમાંથી કો કાવ્યદૃષ્ટાંત ભાખતા અને ઘોરઅંધારી માઝમ રાતમાં કો અભિસારિકાને હવેલીને માળેથી હાથણીની શુંઢ ઉપર પાયપાંખડી મેલી સંકેતવાટે જતી આવતી શબ્દચિત્રે ચીતરતા ત્યારે જેટલો કવિતાનો કાવ્યાનંદ પ્રકાશતો એટલોજ અનાચાર પ્રત્યે વિરાગભાવે પ્રગટતો. સાધુજીવનની તપશ્ચર્યા દાખવે તો, સનાતન ધર્મથી ભિન્ન, જૈનસંસાર ને જૈનસંસ્કૃતિ ખડાં થતાં. ન્યાય ને શીલસૂરીની ગહનતાભરી જ્ઞાનગુફાઓ ઉઘાડે તો જાણે સોનાની ખાણોમાં જોયું. સંસારીઓમાં તપ ગાંધીજીમાં જોયું: સંન્યાસીઓમાં તપ શ્રીલાલજી મહારાજમાં જોયું: ને સંસાર કરતાં સંન્યાસમાં તપ સવિશેષ હોય એ તો કુદરતીજ છે ને! જેવો દેહરંગ, તેવોજ યમસંયમનો એમનો આત્મરંગ ગોરો હતો: દેહની કે દેહીની આપ ઝંખાવ્યા વિના કોઇને એમના નજર પાય. વૈરાગ્ય તો જાણે

નાડીઓ અને લોહી ને હૃદય કેરા ધબકારો ને માનુના તો જાણે જીવનનો શ્વાસોચ્છ્વાસ હાગુને શ્રીલાલજી મહારાજ બીજી દુનીઆના વતની લાગતા આ દુનીઆમા તો

ન ત્વત્સમોસ્ત્યભ્યધિક: કુતોન્ય:?

તારા સરીખડો બીજો દેખીશ ત્યારે દાખીશ ને દાખવીશ દુનીઆને દુનીઆ તો મહાની મતલબીજ છે

આત્મશોધ નીહાળવા એવા આત્મશોધના માગની ઝાંખી કરવા કે એ મુક્તિ-માર્ગની અપનાવતા આત્માઓ જોઈએ. વૈરાગ્યની વીરતા પારખવાને આપવડી જાડું જોનાણી કે આછાતરુ આલોચનાણી નહીં, પણ ઉંડુનીરખક ને મૂલ્યપારખ જોઈએ. સસારીઓમા સન્યસ્તશોધક ને વૈરાગ્યપારખ આખ બધાને કે હોય છે?

વિ સ. ૧૯૬૨નું ચોમાસુ ગુજરાત કાઠીઆવાડમા નિષ્ફળ નીવડ્યુ હતુ શ્રીલાલજી મહારાજે શ્રાવકોના શ્રોતાઓના હૈયામા દયાના ઝરણા ત્યારે રેડ્યા તે આજે પણ વહેતા વિદ્યમાન છે

ધર્મવીર માર્ટીન લ્યુથર

જૈન સમ્પ્રદાયે વીરત્વહીન કીધા એવુ આળ ભાખનાર હોય તેણે ઉદયપુરના ડુંગરાઓમા, જોધપુરબીકાનેરના રણપ્રદેશોમા, આરાવલ્લીની ભુલભુલામણીઓમા સિંહ સમા વિચરતા આ ધર્મવીરના એક વાર જો દર્શન લીધા હોત તો ભુલ ભાગત,

પેટ કટારી રે કે પહેરી સન્મુખ ચાલે

× × ×

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનુ કામ જો ને

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ભક્તિવૈરાગ્યના એ કીર્તનોમા ભરેલુ વૈરાગ્યનુ વીરત્વ જૈન સંપ્રદાયોમાયે ઓછુ-ઉતરતુ નથી બુદ્ધદેવના કે મહાવીર ભગવાનના મહાભિનિષ્ક્રમણમાના કે તેમના સાધુસાધ્વીઓના સન્યસ્તાશ્રમમાના

શ્રીલાલજી મહારાજ પ્રભુ નહતા, પ્રભુના અવતાર નહતા ધર્મસસ્થાપક નહતા, પેગમ્બર નહતા શ્રીલાલજી મહારાજ સાધુ હતા, સંત હતા, આચાર્ય હતા જ્ઞાન, ભક્તિ, શીલ, તપ, વૈરાગ્યની સત્કીર્તિના આત્મસમૃદ્ધ ધર્મવીર હતા જગતહિતવિદાયમાના કોઇ તે નહતા, જગતુત્થાનના યોગક્ષેમાના એક તે હતા. તે દેવ નહતા, સાધુ હતા સંયમ પાળતા, ને

સંસારમાં શ્રીલાલજી મહારાજ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીજ રહ્યા, ને માનકુંવરબાઇ અખંડ સૌભાગ્યવંતાજ રહ્યાં. સંસારની ને વૈરાગ્યની સૌભાગ્યસુંદરી ઓઢી-નેજ માનકુંવરબાઇ મૃત્યુનિદ્રામાં પોઢ્યાં. પત્નીભાવ-ના કે પતિભાવનામાં હતાશ થએલાં, કે જીવન-વિધ્વંસાએલાં ભગ્નાશ પોતાને માનતાં, નજીની-મોટે ભાગે-ઇંદ્રિયઆરજુના રુદનથી સારો સંસાર ગજાવતાં, આપણા નવસંસારનાં કેટ-કેટલાં 'પ્રેમજોગીઓ' તે આ જોગીજોગણના

મહર્ષિ દયાનંદ

દાંપત્યજોગમાંથી શા શા સદ્બોધ લેવાના નથી? આર્યસંસારનું આજ સફલ દાંપત્ય: આર્યસંન્યાસ-તુંયે આજ સફલ દાંપત્ય: એ જોગીજોગણ-નું-ઉભયનું આજ પરમ દાંપત્ય, ને ઉભયનું આજ પરમ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય. ઇશ્વરના આશી-ર્વાદ ઉતરો એ આર્યદાંપત્ય ઉપર: અત્યારે-આ યુગમાં પૃથિવીપાથર્યાં સ્થૂલપ્રેમ ને સુખપ્રેમના આજના નવજગતમાં, એ જોગી ઇશ્વરી આશીર્વાદની દાંપત્યજીવનને જરૂર ગ્રાહ્ય છે.

નવગુજરાતના નવયુગનાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ મને પુછ્યું છે કે 'કલ્પનાદેશનિવાસી તમારાં જયા-જયંત માનવજગતમાં હોય તો દાખવો.' ને પછી તરતજ સદ્બોધ્યુંયે છે કે 'આ સંસારમાં તો એ દાંપત્યભાવના ફળની અ-શક્યજ છે.' એ ખરું છે કે કલ્પનાદેશનાં એ પુણ્યનિવાસીઓનું દાંપત્યબ્રહ્મચર્ય જગજ્જીવનમાં ઉતારવું કપરું છે. મહાત્માજીનું દાંપત્યબ્રહ્મચર્ય ઉત્તરકાલનું છે: પણ આચાર્યજી, શ્રી શ્રીલાલજી મહારાજ ને સાધ્વીજી માનકુંવરબાઇનાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યભર્યાં પુણ્યજીવનની સાધુકથાથી એ શંકાશીલ પૃચ્છકોનું-આશા રાખું છું કે-સમાધાન થશે. આર્યસંસાર હજી સાધુસુનો નથી: આશ્ચર્યો હજી સદાનાં આથમી ગયાં નથી. Truth is stranger than fiction: પ્રભુસર્જ્યાં સંસારનાં સત્યો માનવસર્જ્યાં કલ્પનાનાં સત્યોથી મહા અજબજ હોય. માનવી સર્જીને શું-ને કેટલુંક-સરજવાનો હતો? મનુકલ્પના શું એવું સુજશે કે પ્રભુકલ્પનાથી પર હોય, ને આકાશ-ની ગુફાઓના વિશ્વભંડારોમાંયે નજ હોય?

અંધારીઆના અંધારઝલકતા આકાશમાં ઉગતી તગતગતી ને આથમતી ઉજ્જ્વળ તારક-ગણની પરંપરા તો વાંચનાર! તમે નીરખી હશે. પૂર્વાકાશમાં મંગળ કે બુધ ક્ષિતિજ પાછળથી ઉગે, મધ્યાકાશને માથે ચઢે ને ચળકે: ગગનકલાપના સેંથી માર્ગે શી મંદાકિની-ની સમીપ શનિ કે ગુરુ ઝગમગતા હોય તે ધીરે ધીરે પશ્ચિમાકાશમાં ઉતરે ને આથમે: તેજસ્વંડની પ્રકાશપરંપરા ઝગમગ એમ ઉગતી ને આથમતી. તમે નીહાળતા હો તેવામાં,

અખંડરૂચિ વાળી ગંગા પડી, અમૃતદાન અમો પૂર્વદિનેથી ઉગતો ને મોટે ધીરે નારાયણમાં પધારતો, મહત્મા ર્દિ હશે. માટે જીવન આજમાં એવું પણ મહિનાઓ મને મેળ હતો—ને થોડો હજી છે. અમારા અંતરાગાઓ નાના મોટા મહર્ષિઓ જીવનભર જેવા નિતનિત જીવનના અધારો આજ પાળતા એ અજવાળાના—ને અજવાળે છે પણ એ મહુમા આ આખિ નો ચહમા એકજ નીહાળ્યો. ઇસ્લામી ઓલીઆ ને પારસી અંવર્યુંઓ એવા નથી નીરખ્યા આર્યસમાજી પણ સનાતની, બ્રહ્મસમાજી થીઓસોફીસ્ટ મુક્તિફોજ, યુનીટેરીઅન પ્રેસ્બીટેરીઅન ઇન્વીજીલીકલ, કેથોલીકોમના નાનું મનાતી ધર્મપ્રચારક પાદરીઓના પરિચય લીધા છે. વડોદરામાં સનાતનત્વના ગાનસ્થ જાગ્રત પ્રત્યક્ષ પૂજ્ય ઉંડુ મહારાજનો પરિચય છે સુ ચશ્મા રીવસુરી ની ગદનનાનેરે વ્યવહારમાં કરી ભગવત્-વતા નરહરિ મહારાજના પ્રવચન સુણ્યા છે મોરબીમાં મહામહોપાધ્યાય નરસૂન શિવકવિ શંકરલાલજીનો સત્સંગ હતો. જુનાગઢમાં મુગશંકર વ્યાસજી—વ્યાસ બાપાની આરોગ્યન ભાગવતનાં દર્શન લીધા છે અમદાવાદને પ્રેમદરવાજે વિરાજતા સદુદાસજી ને ચરોતરની ચાસ્વામાં વિચરતા ઘનશ્યામદાસજીના દર્શન વિમુખ નથી રહ્યો. ભજનકીર્તનમાં રમતા મોહનદાસજીનાં ભજનો દીલભર સાંભળ્યા નાની—નાનકડી પુષ્પવાટીઓથી મઘમઘતીને રીઝવતા, રીઝવીને એક પગથીએ ઉંચે ચડાવતા, નારાયણ મહારાજને વારંવાર જોયા નર્મદાતીરે ભગનાથના કેશવાનંદજીની સાથે રાત્રિ ગાળી છે, કરનાળીના ગોવિંદરામજી ને ચાંદોદના 'વૈદ્યસ્વામી'નાયે દર્શન કીધા છે ભગનાથના બ્રહ્માનંદજી, વાપોડીઆના દાદુનાનજી, ને માલસરના માધવદાસજીનું દર્શન-શ્રેવાન્ય નથી મળ્યુ એમ નથી શીનગરના શિવાનંદજી-પરમાનંદજીની, અશ્વિનીકુમારો સમી, જોડલીને ઓળખું છું. પુષ્કરવાળા બ્રહ્મનંદજીના ભજન ને કથનીઓ સાંભળી છે ઇન્દ્ર વર્ષ ૭૨ સિદ્ધ શ્રી હરસ્વરૂપ દયાળીઆની ભાવડીના ભક્તકવિ ઋષિરાજજીને સુણ્યા છે અંતી વામદેવ સ્વામી ને વિરજાનંદની અનન્ય પ્રેમાજીના પ્રવચન ને કીર્તનમાં બેઠો છું નારાયણમાં ઉપર ભજનાના ભડનાગરજ 'નરસિંહ મહેતા' ને નીરખ્યા છે, જીવનનોમાંમાં શીવ બ્રહ્મસમાજના વાણી મધુજન ભક્તરાજ કે સેનને મુનાસના પ્રાર્થનાસમાજીઓને નેક નામની ધૂનના નચાવતા નીરખ્યા છે, આર્યસમાજના Intellectual Gymnast વ્યાખ્યાનના મહામંડ આર્ય વીરસુત આત્માનંદજીનો મહત્ત્વ કીધો છે. બ્રહ્મસમાજના મધુજન પ્રતાપચંદ્ર મજમુદાર ને બાબુ બીપીનચંદ્ર પાલનાં ધર્મવ્યાખ્યાનોયે સાંભળ્યા છે મુક્તિફોજના સેનાધિપતિ જનરલ બુથનું, થીઓસોફીઆચાર્ય શ્રી સુભદ્રા બીશપનું, ડા. કેરમેનનું, ડૉ. ફારકવાર્સનું, ડૉ. મેકન્સેકનું ભાષણ કે ધર્મપ્રવચન એક એક વાર સુણ્યુ છે. હિમાદ્રિભોળે આસન માંડી બેઠેલા સ્વામીજી શ્રી અદ્વાનંદજીને-ય નીહાળ્યા છે. વડેરેક મોનેરી પાઘડી ને ચારુ આંગળ સોનેરી કોરની સાડી ખેસિયાળ વરની વચ્ચે ઓઢેલા ને હાથે સોટેટ લાકડી સાનાસોટી પહેરેલા વૃદ્ધ વિધવા ભાભીમ એમ હતા કે આર્ય મહુવેશમાં વિચરતા મી. ગુરુના ધર્મવ્યાખ્યાનોમાંયે ગયો છું. શંકરાચાર્ય શ્રી માધવતીર્થજી, ત્રિવિક્રમતીર્થજી, શ્રી શાંત્યાનંદજી કે 'ભીલાઇન શંકરાચાર્ય' શ્રી ભારતીકૃષ્ણતીર્થજીથી અપરિચિત નથી

રહ્યો. ધોળાં, પીળાં, ભગવાં, સોનેરીને યથાશક્તિમતિ ઓળખ્યા–પારખ્યા છે. નવાજુના અનેક ધર્મોના સાધુસંત નીહાળ્યા છે, નાના મોટા અનેક સંપ્રદાયોના આચાર્ય–આપજી–મહારાજ–પ્રભુ–ભગવાન્ જોયા છે. જગતની અંધારી મહારાત્રિ અજવાળવા મથતા એ સહુ નાનામોટા તારલીઆઓ ઝગઝગે છે. એ સકલ તારકવૃંદની વચ્ચે અમૃતનિધાન ચંદ્રદેવ શા વિહરતા શ્રીલાલજી મહારાજને નીહાળ્યા હતા. પાઠક! તારી વધુ નિર્મળી આંખે સાધુતાના ચંદ્રદેવ નીરાળા નીરખ્યા–ઓળખ્યા હોય તો મારે વાંધો નથી: પણ સાધુતાના ચંદ્રદેવ તે તારે કાજે–નીરખ્યા–પારખ્યા હોય તો એટલું મારે બસ છે. આટલુંયે પાઠક! વિનવીને યાચું છું, કારણ કે પૃથ્વીભરમાં સંસારની રાત અંધારી છે, ભવના માર્ગ હતા તેથી વિકટ ને અઘોર છે.

ફુલપાંદડી

લેખક:

રા. પૃથુરાજ શુક્લ

ઓ પાગલ, તારી તુટેલી બીન કોને સંભળાવે છે?

શું! આ નિઃશબ્દ ઝરણને તારી બીન સંભળાવે છે? પણ તેતો પોતાના તાનમાંજ મસ્ત છે.

શું! વિહંગને તારી બીન સંભળાવે છે? પણ એ તો પોતાની પ્રિયાને રીઝવવામાંજ મસ્ત છે.

શું! પ્રભુને સંભળાવે છે, પણ તે તો મંદિરમાં ભક્તની આરતી સાંભળવામાં નિમગ્ન છે.

હા, સમજ્યો.

પણે કોઇ તેલ વગરના, લાંબા, કાળા, ગુચ્છળાંવાળા, પવનમાં આમ તેમ ઉડતા વાળવાળી ડગલે ડગલે ઇશ્કના અગ્નિની છોળો ઉછાળતી, પલકારે પલકારે ખંજર વરસાવતી શ્રમ અને શ્વાસથી ધડકતાં સ્તનવાળી આભસારિકા આવે છે.

સમજ્યો

તેને વાસ્તે તારી બીન છે.

ચિત્રકાર] **નવયૌવના** [રા. ગોરધનભાઇ પટેલ

ગૃહિણી ગૃહમાં પ્રકાશજે,
તુજ સૌભાગ્યરવિ દીપાવજે.
અવની સુરભૂમિથી કરી,
સખી, થાજે પ્રિયદેવી કંથની.

નવયૌવના

લેખક

રા. કારમશન

(વૈતાલીય)

અતિના મૃદુ સ્નેહની સખી,
પ્રતિમા મૃદુ સ્નેહની સખે
પ્રભુતામૃત ઉર ધારિણી,
અમી અર્પન સદા પ્રમાણિણી—

નગ નિર્મળ શુભ રાજતી,
મુજ કાંતિથી મહી દીપાવતી,
નુજ પુષ્પ પડ પલાવતિ
તહીં ચાલ્યા હવ–વાડી નિરખી

અનુરાગ નવતો ઝરે સુધા
નર ભાવ કહી દિવ્ય ગાતા
પડે ઉર ગાભર નર
અધ આભા કહી હરથી ભૂત.

નવ હવ નવીન એ ગયે
પ્રભુ ચાવા નથિ નર ફરી
ઝૂકે [illegible] કહે અમુ
નવ આ [illegible] નનો [illegible]

રમતું અનિમેષ કુમળું
અધરે [illegible] મધુ હાસ્ય નિર્મળું,
શુચિ આત્મ તણી પ્રભાતીએ,
હસતા વિધિના ખુશો મુખે

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

સંવત્ ૧૧૬૯ ના ચૈત્રની એક સવારે એક જૈન સાધુ ને ઉદાનો દીકરો આમ્રભટ ભૃગુકચ્છ આગળ ઉતરે છે. આમ્રભટ દુર્ગપાલને મળવા જતાં રસ્તામાં એક યુવતીના સૌંદર્યથી મુગ્ધ બને છે. તે કાકને મળીને જયસિંહદેવનો સંદેશો તેને આપીને પાછો વળે છે. સંદેશામાં કાકને આજ્ઞા છે કે તેણે ભરુચ આમ્રભટને સોંપી જુનાગઢના ઘેરામાં જોડાવું. રાણી લીલાદેવીએ પણ કાકને તેડાવ્યો છે. દરમ્યાન જુનાગઢથી મણિભદ્ર રાણકદેવીનું તેડું લાવે છે. બધું સાંભળીને કાક દેવભદ્રસૂરિની વિદાયગીરી લેવા જાય છે, જ્યાં વાર્તાના આરંભમાં આવતા જૈન સાધુને તે ઓળખે છે, અને તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે, અને રસ્તે પડે છે. દરમ્યાન આમ્રભટને તેના સસરાને ત્યાં તેનો સાળો, પાટણે લાટ છોડ્યાથી કડવાશભર્યા હૃદયવાળો બનેલો રેવાપાલ, લુખો આવકાર દે છે. જે યુવતીના સૌંદર્યથી તે મુગ્ધ થયો હતો તેની ભાળ કાઢવા આમ્રભટ બે સૈનિકોને મોકલે છે, જેઓ કુવા આગળ બેસીને પનીઆરીઓની મશ્કરી કરે છે. મણિભદ્ર મહારાજ તેમને વારવા જતાં એક સૈનિક તેને મારે છે. તેટલામાં રેવાપાલ આવીને સૈનિકનો પગ કાપી નાંખે છે. આમ્રભટ આગળ ફરીઆદ જતાં તે રેવાપાલ ઉપર ક્રોધે ભરાય છે, પણ એટલામાં કાક આવી પહોંચીને ખરી હકીકત કઢાવીને સૈનિકોને કાઢી મુકે છે અને રેવાપાલને ન છછેડવા આમ્રભટને ચેતવે છે. આમ્રભટની ઉછાંછળાપણાની નિરાશાજનક ભાળ લેતો કિંકર્તવ્યમૂઢ કાક પોતાનો પરિવાર રેવાપાલને સોંપીને રવાને થવાનો વિચાર કરે છે. દરમ્યાન આમ્રભટને તેનો સસરો તેજપાલ દુર્ગપાલને ઘેર લઇ જાય છે. તે વખતે રેવાપાલ પોતાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ આગળ પટ્ટણીઓ ઉપરની પોતાના હૈયાની આગ કાઢતો કાકની ગેરહાજરીમાં ખજાનો જમાવવાની રજા, તથા જરૂર પડે તો સેનાપતિ "ધ્રુવસેન"ના મુળ સ્વરૂપમાં બહાર પડવાનું વચન તેમની પાસેથી મેળવે છે. પછી તેને કાક મળ્યો. કાકે મૃણાલકુંવરીની વાત કાઢતાં રેવાપાલ કાકનો વધ કરવા દોડે છે, જેને બ્રહ્માનંદ વારે છે. ગુરુના સમજાવવાથી છેવટે કાકના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાનું રેવાપાલ વચન આપે છે. કાકના રવાને થયા પછી મંજરીને રેવાપાલની સ્ત્રી સાથે બોલાચાલી થાય છે. દરમ્યાન આમ્રભટને ખબર મળે છે કે તેનું મન હરી જનાર યુવતી તે મંજરી પોતેજ છે, તેથી તે કંઇ બહાનું કાઢીને મંજરીના ઘરની રોજ મુલાકાત લેવાની રજા તેની પાસેથી યુક્તિથી મેળવે છે, અને તેના મોહમાં ભાન ભુલી વિચક્ષણ જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિની અવગણના કરે છે. બાદ રેવાપાલ ગઢના કોઠારના રુદ્ર નાયક અને કાકભક્ત દેવાને ભોળવી કોઠાર ખાલી કરી આવવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે—એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ફરી ભરી આપે. દરમ્યાન સૂરિ ખંભાત તરફ વિદાય થાય છે. ભૃગુકચ્છથી દરીઆ વાટે પાટણ તરફ જતાં કાક વચમાં લાટી આગળ ઉતરી પડે છે, અને પોતાનો વેશ વિશ્વાસુ ખેમાને પહેરાવે છે. ખેમો આજ્ઞાનુસાર વહાણને પ્રભાસ આગળ લઇ જઇ ડુબાવી દે છે. કીનારે ઉભેલો ઉદાનો દીકરો વાગ્ભટ તેને કાક સમજી "બચાવી" લે છે અને વંથળી લઇ જવાની તૈયારી કરે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૪ થું

ગીરનાર

પણ જ્યારે પોતે કાકને પકડી શકવાને ભાગ્યશાળી થયો એમ માની વાગ્ભટ મલકાતો હતો ત્યારે કાક માગતે ઘોડે જુનાગઢ તરફ જતો હતો.

લાટી જતાં તેણે ખલાસીઓ તથા દામાને ત્યાં છોડ્યા, ને પોતે તરત ચોરવાડ ગયો. અને થોડા સમયમાં ચોરવાડનો માનીઓ આહીર અને કાક બન્ને જણે જુનાગઢનો

માર્ગ લીધો.

રાત હતી છતાં તેઓ પ્રભાતથી જુનાગઢ જવાનો મોહ રોકી શક્યા નહીં. આ મોટા રસ્તાનું રક્ષણ પાટણનું લશ્કર કરતું હતું. એટલે ત્યાંથી જવું જોખમભર્યું હતું. આ કારણથી તેમને લાંબો ને વાંકોચુંકો રસ્તો લેવાની ફરજ પડી.

સોરઠના નિર્મળા વ્યોમમાં ચમકતા તારાઓને આધારે તેઓ રસ્તો કાપતા. પણ સોરઠની પાણીપંથી ઘોડીઓને અંધકારનો કે રસ્તાની મુશ્કેલીનો હીસાબ નહોતો. યોજનો પર યોજનો કપાતા જતા હતા છતાં ઘોડીઓ ને થાક અર્ધગાઉથી એકીનો ઉપયોગ થતા જતા હતા.

કાઠિયાવાડી ઘોડીને પાણી ચડે ત્યારે તે પંખાળી બને છે. તેના પગ થાકતા નથી, તેનો શ્વાસ ભરાતો નથી, તેને એક જાતની નથી. તે તરતરૂપ ગતિ વેગની મૂર્તિ બને છે. તેનો સ્થૂલ દેહ પવનની સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત કરે છે.

આ વેગવતી ઘોડીઓને તેની વેગશક્તિ જોડે તન્મયતા સાધવી જોઈએ. તે પણ પાનો ચડ્યો. જ્યારે પગદંડી થતા નગ ઘોડીઓ થંભાવી ત્યારે ગીરનાર શિખર પર શોભી રહ્યો.

પર્વતોથી પરિચિત મનુષ્યને ગીરનાર રમકડું લાગે છે અને તેને પર્વત કેમ કહેવાય એવી શંકા થાય છે. પણ સપાટ પ્રદેશના રહેનાર ગુજરાતીને ગીરનાર એટલે ગિરિરાજ.

નિર્માલ્ય જંતુઓ વચ્ચે કોઇ મનુષ્યવીર ઉભો હોય તેમ સોરઠની સપાટ ભૂમિમાં તે શોભે છે. ને સદીઓ થયાં જનસમાજની ભક્તિ તે આકર્ષી રહ્યો છે. આર્ય ચક્રવર્તી મહારાજનો પુત્ર એની છાયામાં શાંતિ પામ્યો ને આત્મપતિ કામમર્દન કરી કાશ્યપના જયથી ભાગતા એનું શરણ શોધ્યું. અવની પર બુદ્ધધર્મનો વિસ્તાર સાધવા ઉત્સુક બનેલા દેવપ્રિય અશોક, આર્યાવર્તમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ સ્થાપવા તત્પર થએલા કુળનું ભૂષણ સમુદ્રગુપ્ત, અને પરદેશી છતાં આર્યધર્મના ગર્વથી મત્ત બનેલો રુદ્રદામન—આ નરેશત્રિપુટિએ એને પોતાની સત્તાનો સીમાદર્શક વિજયસ્તંભ માન્યો હતો. ચૂડાસમાની સત્તાના સ્થાપકે પણ એની અભેદ્યતાની મદદ વડે સોરઠનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને એની પ્રેરણાથી પ્રબળ બનેલો ખેંગાર પાટણની સર્વવિજયી સત્તાને વર્ષો સુધી ડારી રહ્યો હતો.

નિર્વાણ શોધતા, નગ્ન ને વિશુદ્ધ એવા બુદ્ધભિક્ષુની શાંતિ ને સ્થિરતા દર્શાવતી પ્રતિમા, મન્મથના વિજયની નિરંતર સાધના કરતા ને આર્યધર્મની ધુરીને વહેતા બ્રાહ્મણોની નીડર નિશ્ચયાત્મકતાના દેખાવ દેતા પદચિહ્ન, હિંસાના મોઢામાં પેઠી બનેલી મનુષ્યજાતિને અમારી* ધર્મ શીખવતા તપસ્વી જૈન સાધુનાં સહનશીલતાની છાયાઓથી શોભતા પગલાં—પવિત્રતાના આ બધા પાદચિહ્નો ત્યાં પથ્થરે પથ્થરે દેખાય છે. ને વળી ધારીને જોતાં એ પદપંક્તિઓ નજરે ચઢશે.

એક નાની ને ચાંગળી—નાગરકન્યાઓની નરી જાની ગીરનારને સુકુમાર હાથે દબાતી ગયેલી સતીઓમાં એક એવી રાણકદેવી, અને બીજી મોંઘી ને કમુ—જેના ભાનડીઓમાં થએલા સનાતનની શુદ્ધિ ભક્તિયોગની મદતા ને માધુર્યપ્રેમની રસિકતાના ત્રિવેણી સંગમને પ્રતાપે ગુજરાતની રમાળ ભૂમિ ફરીથી રમાળ થઇ ને કુંઅરબા નાગરની.

પણ કોઇને આ બધાનો વિચાર કરવાનો વખત કે શક્તિ નહોતા. તેને મન ગીરનાર

---

* અહિંસા

એટલે તેના મિત્ર ખેંગાર–કેસરીની ગુફા અને તેની મુસાફરીનું લક્ષ્ય.

સૂર્યોદય થવા લાગ્યો, ને ગીરનારનાં શિખરો ભુખરાં મટી જરાક સુવર્ણને તેજે ચમક્યાં. અને પડખે, પર્વતનાં શૃંગ બનાવતાં વિશ્વકર્માએ ગઢ કરી નાંખ્યો હોય એવું જુનાગઢ પણ દેખાયું.

"મોતીઆ!" કાકે પુછ્યું.

"બાપુ!"

"આપણે ક્યારે જુનાગઢ પહોંચીશું?"

"બાપુ! હાલ પહોંચી જતે પણ અહીંઆં પઠાણીઓનો જાપતો વધારે છે એટલે ઝપાટાબંધ નહીં જવાય. સાંજના પહોંચીશું."

બંને થોડીવાર ચાલ્યા, અને પછી ઘોડીઓ છોડી, એક ઝાડ નીચે બે ઘડી વીસામો ખાવા બેઠા પણ તેમના નસીબમાં વધારે વખત થાક ખાવાનું નહોતું.

"બાપુ! ઉઠો ઘોડી પલાણો."

"કેમ?"

"આ પેલી ધુળ ઉડતી દેખાય છે. કોઇ આવ્યું."

કાકે જોયું. ઉંચે દૂર ધુળ ઉડતી દેખાતી હતી. તેણે તરત ઘોડી પલાણી ને બંને જણુ ઝપાટાભેર આડે અવળે રસ્તે ચાલવા માંડ્યા.

આખો દહાડો આ પ્રમાણે ગામોથી ને મોટા રસ્તાથી દૂર તેઓ ચાલ્યા કર્યા. સાંજ પડતાં પહેલાં તેઓ ગીરનારમાં આવી લાગ્યા.

"બાપુ! હવે નીરાંત થઇ. આ રસ્તા પર હવે કોઇ નહીં મળે."

"કેમ?"

"આ રસ્તો તો અમનેજ ખબર છે."

કાકે ચારે તરફ જોયું. "મોતીઆ! હવે મારી આંખે પાટા બાંધ."

"કેમ?" આહીરે ચકિત થઇ પુછ્યું.

"મને આ રસ્તાની માહીતી ન હોય તે સારું."

મોતીઆએ માનથી કાક તરફ જોયું ને ફકડો લઇ તેની આંખે પાટા બાંધ્યા.

કાકે માત્ર નામની લગામ પકડી રાખી અને તેની ચતુર ઘોડી જાણીતે રસ્તે થઇ ઝપાટાબંધ આહીરની ઘોડી પાછળ પાછળ ગઇ. રસ્તામાં ડગલે ડગલે ચઢાણ ને ઉતરાણ આવતું, ઘણી વખત ઘોડી એકદમ ઉભી રહી જતી; એક વખત તો તે ચમકી.

કાકને પાટામાંથી લાગ્યું કે ચારે તરફ અંધારું થઇ ગયું છે. થોડી વારે મોતીઓ બોલ્યો.

"બાપુ! ઉપરો ગઢ આવ્યો."

"ઉપર ગયા પહેલાં પાટો છોડતો નહીં."

"જેવી બાપુની મરજી!"

મોતીઓ થોડેક સુધી કાકને હાથ ઝાલી લઇ ગયો. ત્યાં કોઇક ઉભું હતું તેની જોડે મોતીઆએ વાત કરી; અને પછી પાછો તે કાકનો હાથ ઝાલી એક પથ્થરની સાંકડી પગથી ચડવા લાગ્યો. ડગલે ડગલે મોતીઓ કાકને સાવચેત રહેવા સૂચવતો.

ઘણો વખત ચડયા પછી તે ગઢ પર આવી લાગ્યો હોય એમ લાગ્યું. તરત મોતીઆએ પાટા છોડ્યા.

ચારે તરફ અંધારું હતું. માત્ર અવારનવાર મશાલનું આછું તેજ કોઇ કોઇ ઠેકાણે દેખાઇ અદ્રષ્ટ થતું હતું. આ અંધારામાં પણ મોતીઓ કાકને ઝપાટાબંધ લઇ ગયો.

થોડુંક ચાલી મહેલમાં પાછલે બારણેથી તેઓ પેઠા ને મોતીઆએ એક બાજુના ગાનમાં કંઈ કહ્યું. તે તરત ઉપર જઇ આવ્યો ને કાકને તેડી ગયો. મહેલની અગાશીને એક છેડે કાકને ઉભો રાખી ને ચાલ્યો ગયો.

ડીસા આગળ મોચી 'ભાનડો' સીવે કામ કરતો હાથ મેળવી ઉભું જોયું

રાત અંધારી હતી છતાં તારાના આછા તેજમાં કાક ચારે દિશાનો ચોપડો વાંચી શક્યો. થોડે દૂર જુનાગઢમાંથી સૈનિકનો હોકાર કે વેદનાની ચીસ સ્પષ્ટ સંભળાતાં હતાં; ને કોટની ખાઇથી દૂર ઘોડાનો હણહણાટ અથવા ક્વચિત્ સંભળાતી ઉત્સાહની બુમ કયે સ્થલે પટ્ટણી ને સોરઠી સૈન્ય આથડે છે તે દેખાડી આપતાં. આસપાસના અંધકારમાં દીવાના પ્રકાશથી નીરાળું પડતું, વિજયી સેનાનું મથક વંથળી તો તરત દેખાતું. ને ચોમેર હેકેકાણે નીકળતા ભડકા કે ધુમાડો પરદેશીઓએ વર્તાવેલા કેરની સાક્ષી પુરતાં. બધાથી તટસ્થ, અંધકારમાં પણ અંધારો લાગતો ગીરનાર બધા પર પોતાનો ભયંકર પ્રતાપ પાડી રહ્યો હતો. અને આ બધી સામગ્રીમાં કોઇક દૂર ગુફામાં પડતો કેસરીની ગર્જનાનો ગંભીર પડઘો તે પલની ત્રાસજનકતામાં ઉમેરો કરતો હતો. કાકે વિચારમાં મગ્ન બની જોયા કર્યું; અને મુગાં મુગાં તેણે જુનાગઢના દુર્જય ખેંગારની અડગ વીરતાને અર્ધ્ય આપ્યો.

પાછળથી કોઇ દોડતું આવ્યું "કોણ કાક!" આવનારનો અવાજ આવ્યો.

કાકને અવાજ પરિચિત લાગ્યો, પણ તે આવનારને જોઇ શકે તે પહેલાં આવનારે તેને બાથમાં લપેટી દીધો.

કાક ચમક્યો, ને ઓલખાણ પડતાં બોલ્યો "કોણ રા'."

પ્રકરણ ૫ મું

જેમાં સશક્તને પણ નિર્બળતા હોય છે તેનો દાખલો જડે છે.

રાણકદેવીને બદલે રા' કેમ આવ્યા, અત્યારે પોતાને શા સારુ બોલાવ્યો, રા' શું કામ સોંપશે એવા વિચારોના અનેક વમળો કાકના અંતરમાં ઉઠ્યા. રા' ની ભેટ પુરી થઇ ને તેણે તેના તરફ ધ્યાનથી જોયું. તે જોઇ તેના મગજમાં પંદર વર્ષ પહેલાં જોએલો ખેંગાર ખડો થયો. તેનું છટાભર્યું ને સબળ અંગ તેવું ને તેવુંજ હતું–માત્ર સોમસુંદરીના પ્રણયીનાં રુપાળાં અંગ પર અત્યારે બખ્તર ને ઘાવ હતા. તેના સિંહ શા ભવ્ય મુખ પર ફાંકડી દાઢી શોભતી હતી; અને બે ઘાની રેખાઓ એ ભવ્યતાને અનુપમ શોભા આપી રહી હતી. એની તેજસ્વી આંખમાં નિશ્ચલ ને અસ્વાભાવિક તેજસ્વિતા દેખાતી. તેનું હાસ્ય તો પહેલાંના જેવું જ મોહક હતું.

"કાક! તું આવ્યો ખરો" ખેંગારે બોખરે અવાજે કહ્યું.

"મહારાજ!" કાકે સબહુમાન કહ્યું "આપે મને બોલાવ્યો!"

"ધીમેથી" ખેંગારે કહ્યું "હા. મેં બોલાવ્યો."

"મને તો બાનો સંદેશો આવ્યો હતો."

"ના. મેં મોકલ્યો હતો."

"પણ મણિભદ્ર તો બાને મળ્યો હતો. એમ કહેતો હતો."

"એ તો જરા ગાંડો છે. મેં બીજી રાણી મારફતે કહાવ્યું હતું, પણ એ બગેરીને જરા ભ્રમ થયો એટલે રાણકનેજ મળ્યો એમ માન્યું."

"એવું શા માટે કર્યું?" કાકે પુછ્યું.

"સાર વગર તું આવે નહીં."

"તમે પણ કહાવ્યું હોત તો હું આવત."

"કેમ પાટણની ચાકરી છોડી?" ખેંગારે જરા તિરસ્કારથી પુછ્યું.

"ના. હજુ સુધી તો છું. કાલની વાત શંભુ જાણે."

"કેમ! પાછા તારા માલીક ક્યાં થયા છે

કે શું ?" કૃષ્ણદેવે હસીને પુછ્યું. તેના હસવામાં પડેલો હતો તેવોજ મજાકનો ધ્વનિ હતો.

"બાપુ ! મારી પીડા હજી કેડીશ. પણ આપનું શું ? મને કેમ બોલાવ્યો !"

ખેંગારે સાવચેતીથી ચારે તરફ જોયું ને ઘણોજ ધીમે અવાજે કહ્યું "કાક ! મને તારી મદદની જરૂર છે "

"હું હાજર છું "

"મારે પાટણ જોડે સંધિ કરવી છે."

"સં—ધિ ! " અજાયબીમાં કાકથી બોલાઈ ગયું.

"ધીમે બોલ કોઈ સાંભળશે. કાક ! તું અજાયબ થાય એમાં શી નવાઈ ?" શાંત ને ગંભીરભર્યાં અવાજે ખેંગારે પુછ્યું. "ખેંગારે જયદેવને પંદર વર્ષ તોબા પોકરાવી ને હજુ જુનાગઢના કાંગરા અખંડ છે. ત્યારે સોરઠનો રા' સંધિ શા માટે માગે ?"

"હું પણ તેજ પુછું છું" કાકે કહ્યું.

"કાક ! કોઈ રાએ કદી નમતું આપ્યું નથી, અને જુનાગઢે વિજેતાને આવકાર આપ્યો નથી. એટલે સંધિની વાત કરતા મારો પ્રાણ કંપે છે. ગયે વર્ષે મને મુંજાલે સંધિની વિષ્ટિ કહાવી હતી, ત્યારે વિષ્ટિ લાવનારને મેં ગધેડે બેસાડી ફેરવ્યો હતો."

"ત્યારે હવે કેમ ?"

ખેંગારના અંતરમાંથી એક નિશ્વાસ નીકળ્યો. "ત્યાઈ ત્યારે મને ખબર નહોતી કે જયદેવ જાતે રણે ચડશે."

કાક આંખ ફાડી જોઈ રહ્યો ! શું ખેંગાર જેવા ટેકીલા વીરના હૃદયમાં કાયરતા પ્રસરી હતી !

"તેમાં શું !"

"તેમાં શું ! કાક ! હું ટેકીલો રજપુત છું; ને ટેકીલા રજપુતથી હું ડર્યો નથી. પણ તમારો જયદેવ ટેકીલો એ નથી ને રજપુતે નથી." ખેંગારે કડવાશથી કહ્યું.

"બાપુ ! મને એ ન સમજાયું."

"કાક ! જયદેવ રણે ચડ્યો છે, પણ જુનાગઢ લેવા નહીં." કટાક્ષભર્યાં અવાજે ખેંગારે કહ્યું.

"ત્યારે ?"

"એને રાણક ફરી પાછી લેવી છે."

કાક પાછો હઠ્યો. "શું ગાંડા થયા છો ?"

"ના. એની નજર તો ત્યાં છે. એને રજપુતોના ટેકની શી પરવા છે ? એ માણુમજ ક્યાં છે ? રાક્ષસ ને પિશાચની હીંમતે જે રજપુત ઝુઝે તેને માણસ કેમ કહેવાય ?"

"બાબરાભૂતની વાત કરો છો !"

"તમારા મહારાજની દરેક ખુબીઓ ન્યારી છે. બાબરોભૂત એની સેવામાં છે એ તો સમજ્યા. પણ જ્યારથી એ વધ્યો આવ્યો છે ત્યારથી એ પોતે બાબરોભૂત થયો છે. ગામડાઓમાં આગો પ્રગટે છે, ચોમેર લોકો ત્રાહ ત્રાહ પોકારે છે, બાપદાદાઓ યવનોની દંતકથા કહેતા હતા તેવું ચાલી રહ્યું છે. મારાથી મારી ગરીબ બીચારી પ્રજા પર વરસનો કેર જોવાતો નથી, એટલે એના કરતાં સંધિ કરી નાક કપાવવું વધારે સારું લાગે છે."

"મહારાજ ! તમે આખા કુળના કલંકરૂપ થઈ પડશો."

"હા ! પણ મારી રાંક પ્રજા ને મારી રાણક બેને બચાવીશ."

"મહારાજ ! સંધિ કરવી એ મને તો સારુંજ લાગે છે. લાટનો વિગ્રહ પણ મેં એમજ પુરો કર્યો. પણ જયદેવ મહારાજ માનશે કે કેમ એ સવાલ છે." કાકે કહ્યું.

"તેનાથી મોટી મુશ્કેલી તો એક બીજી છે."

"શી !"

"રાણકની."

"રાણકબાની!" કાકે પુછ્યું.

"હા. કાક! તને ખાસ બોલાવવાનો હેતુ તો એને સમજાવવાનો છે. ભાઇ! રાણક સ્ત્રી નથી–જગદંબાનો અવતાર છે. લોકો મને જશ આપે છે પણ જુનાગઢ આજે ટક્યું છે તો માત્ર એને પ્રતાપે. એને ઉત્સાહે અમે જીવીએ છીએ. એને સંધિની વાત કરી કોણ શકે?"

"તમે એમને વાત નથી કરી?"

"ના. એને વાત કરવાની હીંમત ચાલતી નથી. કાક! એ નહીં હોત તો હું ક્યારનોય રણમાં રોળાઇ ગયો હોત–ને જુનાગઢ પડીને પાધર થઇ ગયું હોત. પણ મારી રાણકદે"– ખેંગારે સ્નેહભીને અવાજે કહ્યું "ની હીંમતે અમને ઉભા રાખ્યા છે. હવે એના દૃઢ સંકલ્પની વિરુદ્ધ કોણ જાય? માત્ર તું એને સમજાવી શકે તો."

"પણ મારું કેમ માનશે?"

"વખત છેને માને. એને તારે માટે ઘણું માન છે, અને મને તારામાં ઘણી શ્રદ્ધા છે."

કાક હસ્યો. "જે સતી તમારું નહીં માને તે મારું માનશે?"

"કાક! મહેનત તો કરી જો. મને પોતાને મોતનો ડર નથી–ને નથી મોતનો ડર રાણકને. પણ હું પડું ને તમારા મહારાજને હાથે એ ચઢે–" ખેંગારને શરીરે કમકમાં આવ્યાં તે કાક જોઇ શક્યો.

"બાપુ! તમે કામ તો મને ઘણું અઘરું સોંપો છો?"

"કેમ?"

"રાણકબા પાસે કુલ લજવાવવું ને જયદેવ મહારાજનો ક્રોધ રોકવો–" ત્રિપુરારિથી બન્ને એવાં નથી, તો મારાથી કેમ બનશે?"

"મને ખાત્રી છે કે બનશે તો તારાથીજ બનશે."

"પણ મહારાજ! બાને અહીં આવવાનું કારણ શું આપું?"

"કહેજેની કે મેં સલાહ લેવા બોલાવ્યો છે."

"ઠીક! ક્યાં છે?"

"હમણાં આવશે. તું નાહીને ખા તો ખરો. ચાલ, માત્ર તારી બુકાની બાંધી દે."

"જેવી આજ્ઞા" કહી કાક બુકાની બાંધી રા'ની પાછળ ગયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું

રાણકદેવડી

કાકે જમ્યો ને ખેંગાર એને રણવાસમાં લઇ ગયો. ખંડ નાનો ને અંધારો હતો, અને એક મોટા દીવાનો તેમાં ઉજાસ પડતો હતો, ત્યાં પાંચસાત સ્ત્રીઓ બેસી હથીઆરો સાફ કરી રહી હતી. એક છેડે ગોખલામાં અંબાભવાનીની મૂર્તિ આગળ નાનો ઘીનો દીવો બળતો હતો.

સ્ત્રીઓ બધી કાળા વસ્ત્રમાં હતી. એક નાની લાગતી સ્ત્રી દીવાની પાસે બેઠી બેઠી એક ઢાલ પર પડેલા લોહીના છાંટા સાફ કરતી હતી. તે કૈં ધીમેથી ગાતી હતી, ને બધી સ્ત્રીઓ ધીમેથી ઝીલતી. ગીત પણ જરા અસામાન્ય હતું. ગાનારીઓ એ જમને કહેતી હતી કે કાલે આવજે કારણ કે આજ તો એનો કંથ વેરીને હણવા ગયો છે.

જાણે જોગમાયાઓ ખપ્પર ઝીલતાં પહેલાં તૈયારી કરતી હોય એવું દેખાતું હતું. ખંડમાં ગાંભીર્ય અપાર્થિવ હતું. રા' ને કાક ધીમે ધીમે આવ્યા, અને કાકના અંતરમાં અણ-

જ્યોત્સ્નાનાં પુષ્પ્યતા પ્રસરી રહી. તેને લાગ્યું કે એક પ્રકારનું દૈવી ને શુગળાવતું વાતાવરણ ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યું હતું

"દેવ!" એ ગારે ધીમેથી ને માનથી કહ્યું

રા'નો અવાજ સાંભળી આસપાસ બેઠેલી સ્ત્રીઓ ચમકી ને રા'ને ઓળખી, ઉતાવળમા લાજ કાઢતી, લુગડા સંકેલતી ચાલી ગઈ દીવા આગળ બેઠેલી નાનકડી સ્ત્રીએ કામ કરતો હાથ થોભાવી ઉંચુ જોયું. દીવાના પ્રકાશમા આ મુખ જોઇ કાકને તેજ પળે ખાત્રી થઈ કે આ સ્ત્રીને ઠગવી બને એમ નહોતુ

મુખ નાનકડુ ને સુંદર હતુ—સુંદર કોઈક વખતે હશે એમ લાગતુ, અને અત્યારે મળેલ લુગડાની કીનારમા અદ્ભુત રીતે મઢાઇ રહ્યું હતુ. તેના હોઠમા નિશ્ચલતા હતી, ને આંખોમા તેજસ્વિતા હતી, પણ એ ઉપરાંત આ મુખ પર ન સમજાય એવી, ન સહેવાય એવી ગહન તા હતી. તેની આસપાસ પ્રસરતા તેજો દુ:સહ હતાં. યમરાજને હારતી સાવિત્રી કે વેણીસંહાર કરવા ઉત્સુક બનેલી દ્રૌપદીના મુખના તેજો સદાને માટે અહીંઆ આવી વસ્યાં હોય એમ લાગતુ. જેવુ ખડમા વાતાવરણ અપાર્થિવ હતુ તેવાજ આ તેજો અપાર્થિવ હતા. કાકનુ હૃદય સ્વાભાવિક સ્વાગ્ય જાળવી શક્યું નહીં. તેણે આ સ્ત્રીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા.

રાણકદેવીએ કાકને ઓળખ્યો નહીં પણ રા'ને જોઇ તે ઉઠી. તેનુ નાનુ સુંદર શરીર ધનુષ્યના દંડની માફક નમ્યુ. તેના મુખ પર અવર્ણનીય ભક્તિનુ હાસ્ય રમી રહ્યુ

"પધારો મહારાજ!" તેણે આદર આપ્યો. તેના અવાજમા દબાએલા ભાવનો કંપ હતો. બેચાર સ્પષ્ટ દેખાતી ભક્તિની લેહરો.

"આ કોણ છે?"

"આ! મને નહીં ઓળખ્યો?" કહી કાકે બુકાની છોડી નાંખી.

"કોણ ભાઇ કાક?" જરા આંખો પહોળી કરી રાણકે કહ્યુ.

"હા"

રાણકદેવીની ગહન આંખોના ઉંડાણમાંથી પણ કિરણો ફુટયા "તું અહીંઆં?" તેના અવાજમા કંઈક શંકા હતી.

"હા!" કાકે કહ્યું "હું જયદેવ મહારાજ-નો મોકલ્યો નથી આવ્યો. મને તો બાપુએ બોલાવ્યો."

"કેમ?" તેણે પોતાના પતિ તરફ ફરીને પુછ્યુ.

"મારે એની સલાહ લેવી હતી."

"શી બાબત?" તેણે પુછ્યુ

"બાપુને મે એવી સલાહ આપી કે પાટણ જોડે સંધિ કરી નાખો નહીં તો જુનાગઢ તારાજ થઇ જશે." કહી રાણકદેવી તરફ જોઇ કહ્યુ.

રાણકના મુખ પર અજાયબ જેવો ફેરફાર થયો જાણે કોઇએ અપમાન કર્યું હોય, કોઇએ તમાચો માર્યો હોય તેમ તેનું ફીકું, સફેત મુખ લાલ થયુ, અને તેના મો પર ભગ્ન ગૌરવની સ્પષ્ટ લિપિ વંચાઇ. બેઘડી તે જરા પાછી હઠી ને ફરીને રા' સામુ જોઇ રહી—ને ધીમા ને કાંપતા અવાજે પુછ્યું.

"મારો રા' જયદેવ જોડે સંધિ શા માટે કરે?" અને સ્વમાનેથી આંખે તે કાકની સામું જોઇ રહી

તેના અવાજમા તિરસ્કાર નહોતો, ઠપકો નહોતો, છતા કાકને તિરસ્કાર ને ઠપકો બને મળ્યા એક પ્રશ્નમાં આ અપાર્થિવ સ્ત્રીની અપ્રતિમ મૃદુતા, તેની પતિભક્તિ, તેના પતિની આસપાસ રચેલા સ્વપ્નાં તેને દેખાયાં.

આ સ્રીને મન ખેંગાર માણસ નહોતો, દુર્જય દેવ હતો; અને તે દેવને તે પૂજતી હતી. ખેંગાર ને કાક બંનેએ એક બીજાની સામું જોયું. તે નજરથી કાકે પોતાના પ્રયત્નની નિષ્ફલતા કબુલ કરી. છતાં કાકે એક વાર પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

"બા! પ્રજા પીડાય છે—ને આખો સોરઠ વેરાન થતો જાય છે. કોઇ રીતે જુનાગઢ બચે—"

"કાક!" એક ઉંડો શ્વાસ લઇ દેવડી બોલી. "મારો રા' ઉભો છે તો કાલે સવારે પીડાતી પ્રજા સુખી થશે ને ઉજ્જડ સોરઠમાં લીલાલહેર થશે."

"પણ ન કરે નારાયણ ને જુનાગઢ પડે તો—"

"તો મહારાજનું શું થાય એમ?" દેવડીએ ધીમેથી પુછ્યું "કાક! મારો રા' કદી નમ્યો નથી ને નમવાનો નથી. જેવો આ ગીરનાર તેવોજ રા' ખેંગાર. નથી એમાંથી એકે ડગવાના કે નમવાના."

"બા! ભોળાનાથ તમારા મનોરથ સંપૂર્ણ કરે" આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં હતાં તે લુછી કાકે કહ્યું. "પણ બાપુ સંધિનો વિચાર કરે તો" તેણે રા' તરફ જોઇ કહ્યું.

દેવડી ચમકીને ફરીથી પાછી હઠી. તેણે પાછળ ભીંતે હાથ ટેકવ્યા ને એક નજર રા' તરફ નાંખી. તે દૃષ્ટિપાતમાં અનિવાર્ય વેદના હતી. કોડભરી વધૂ પતિનું પ્રથમ દર્શન કરવા જતાં શય્યામાં શબ જુવે ને જેવું આક્રંદ કરે તેવું આક્રંદ આ દૃષ્ટિપાતમાં દેખાતું. તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિનો પ્રલયકાલ આવ્યો હોય તેવો ભય પણ તે નજરમાં હતો.

"મહારાજ!—" ચીકકે હોઠે તે ખેંગાર તરફ ફરી, પણ તેનાથી બોલાયું નહીં.

ખેંગારે પંદર વર્ષ આ દેવીને ચરણે ગાળ્યાં હતાં ને તેની ભક્તિ, શ્રદ્ધા, ને સ્વમાંની તેને પુરેપુરી માહીતી હતી. દેવડીની પોતામાં શ્રદ્ધા ડગે, તેનાં સ્વમાંનો પતિ તેણે અર્પેલી માનવતાથી સરી પડે તેના કરતાં તો આખું જગત બળીને ભસ્મ થાય તે જોવા તે રાજી હતી.

તે કાક તરફ જોઇ હસ્યો, ને તેની સિંહ-સમી ભવ્ય મુખમુદ્રા પર આત્મશ્રદ્ધા ફરીથી પ્રગટી.

"કાક! દેવડી ખરું કહે છે. જીવતો કે મુએલો ખેંગાર રા' તો અહીંઆંજ ઉભો રહેશે. ગીરનાર સમો નિશ્ચલ ને દુર્જય." રાણકના મુખ પર પ્રશંસાની છાયા પ્રસરી; તેની પ્રેમભીની આંખ પતિ પર ઠરી રહી.

"કાક! તારી મહેનત નકામી છે" તેણે કહ્યું "મારા રા'નો સદાય વિજયજ છે."

આ નાનાં છોકરાં જેવી અડગ શ્રદ્ધા જોઇ કાકના ખેદનો પાર રહ્યો નહીં. "પણ—પણ—પછી તમારું—"

"મારું!" જાણે નજીવી વાત કરતી હોય તેમ રાણકદેવીએ કહ્યું "મારું શું થવાનું હતું. આ ભવમાં કે—" તેના ગળામાં જરાક ખખરી આવી—"પેલા. જ્યાં એ ત્યાં હું. મારા વિના એમને વિજયમાલ કોણ આરોપશે?" તેણે હસીને પુછ્યું.

કાકની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડ્યાં.

"બા! તમે સાક્ષાત્ જોગમાયા છો."

"ભાઇ! હું તો મારા રા'ના પગની રજ છું." સરલતાથી દેવડીએ કહ્યું.

"કાક!" ખેંગારે હસીને વાત ફેરવી "બધો આભાર તારો માનવાનો છે."

"કેમ?"

"તું ન હોત તો મારી દેવડી મને મળત

નહીં."

"ને મહારાજ! કલિયુગમાં પણ દેવ ને દેવી સાથે વરાળી આપવાનો લહાવો મને મળશે એ મેં કદી સ્વપ્નેય ધાર્યું નહોતું. હું તો નિર્જીવ સૈનિક છું—તમારા જેવો દ્રઢ ટેક મેં કદી રાખ્યો નથી. પણ આ જોગમાયા સમક્ષ હું પણ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે જે જોડું મેં સાંધ્યું તેને મારા છતાં તો બ્રહ્મા સરખાને પણ તોડવા દેવું નહીં થયું? મહારાજ! નિશ્ચિંત છવે રહો. ને વિજય કરો.' તે તે બેંગાર ફરીથી બેઠવા.

"કાકા! તું ક્યારે આવ્યો? જમ્યો?" દેવડીએ પુછ્યું.

"હા. બા!"

"ને તારી સ્ત્રી કેમ છે?" તેણે ભાવથી પુછ્યું.

"બા! મેં ને તમારા રાએ અનએ એકજ વખત શંકરપાર્વતી પૂજ્યા છે'

"ચાલો. મંજરી પણ અમારા જુનાગઢ-નીજ કહેવાય."

"હાસ્તો! બા હવે આપ બેસો. મહારાજ! હવે આપ મને રજા આપો તો હું જાઉં

"રાત અહીંઆ રહીને જા. તું થાકી ગયા હશે. સવારે જુનાગઢ જોઇને જજે."

"બાપુ! મારે રતોવાઇ વચળી જવું છે ને જુનાગઢ મારે જોવું નથી. જુનાગઢ પર હલ્લો કરવાનું મને સોંપવામાં આવે તો?"

"કાક! તારી જોડી મેં જોઇ નથી બેંગારે કહ્યું. "તે વર્ષો પર મારું માન્યું હોત ને જુનાગઢમાં આવી વસ્યો હોત તો આપણે બે શું ન કરત?"

"મહારાજ! તમારો ટેક ને શૌર્ય જોઇ મને પણ એમજ થાય છે. પણ જેવો સોરઠનો ટેક તમને વહાલો છે તેવો લાગનો ટેક મને વહાલો છે. ચાલો બા રજા."

"બાઇ! મારા આશીર્વાદ" રાણકદેવડીએ કહ્યું.

અને જતા જતા કાળા લુગડામાં શોભતી આ અપ્રતિમ સ્ત્રીના ફીક્કા મુખ તરફ તેણે એક નજર નાખી ને અંતરથી પ્રણામ કરી ખેંગાર સાથે તે બહાર નીકળ્યો.

બહાર નીકળતા તેણે છુપાની બાથી 'મહારાજ! હું ચિંતા કરો નહીં, જુનાગઢનો હજુ કાંકરો ખર્યો નથી, ને જયદેવ મહારાજ મનથી માણસ છે એટલે કૈં થવાનું નથી"

'તને જુનાગઢ લેવાનું સોંપે તો?" ખેંગારે તેના શાંત ને મજાક કરતે અવાજે પુછ્યું

"મને જુનાગઢ લેવાનું કોઇ સોંપવાનું નથી ને તમે કહેતા હો તો કોઇ સોંપે તો હું લઉં નહીં.'

"ના લેજે ત્યારે હાથે મૃત્યુ મળશે તો મને નીરાંત છે મને મરવાનો જરા ડર નથી.'

"ત્યારે બાપુ! મરણ પછીનો જરા ડર રાખતા નહીં, મન ડર એકજ લાગે કે કાલે સવારે માત્ર શું થશે તે સમજાતું નથી"

"કાક! તન કોઇ કૈં કરવાનું નથી. હું પણ પાટણના ચોકા તડાકા સાંભળું છું. તારો વાળ વાંકો કરવાની કોઇની હીંમત નથી"

"જોઇએ!"

"લે આ મોતીઓ રહ્યો! મોતીઆ! આમને વળાવીને રમ્તે મુકી આવ."

"બાપુની જેવી આજ્ઞા" કહી મોતીઓ કાકને લઇ ગયો

[આ વાતનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં]

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

("સ્મરણમુકુર" લેખાઙ્ક ૧૦ મો.)

લેખક :

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

બી. એ. બી. એસ.

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર. (યુવાવસ્થામાં)

મર્યાદિત હતું તે ધ્યાનમાં લેતાં, બ્રાહ્મ ધર્મના આકાશમાં પ્રગટ થઈ, જ્યોતિનો પ્રવાહ રેડી, ચાલી ગયેલા ધૂમકેતુ એઓને કહેવામાં યથાર્થતા જોઉં છું.

હું બાળક હતો ત્હેવામાં સત્યેન્દ્રનાથ અમદાવાદમાં આસિસ્ટંટ જજ તરીકે આવેલા તે વખતે મ્હારા પિતા જોડે વિશેષ પરિચયમાં એ આવ્યા નહોતા માત્ર એક સ્પષ્ટ સ્મરણ તે વખતનું નોંધવા જેવું છે સત્યેન્દ્રનાથ પોતાના પત્નીને ઉઘાડી ગાડીમાં સાથે લઈને ફરતા હતા. બંગાળી સ્ત્રીઓનો તે વખતનો નવીન પોશાક ગુજરાતમાં અપરિચિત હતો. (બંગાળામાં સ્ત્રીવર્ગ પડદામાં રહેનાર હોઈ, સ્ત્રીઓનો રૂઢ પોશાક તો માત્ર સાડી અને ઉપર વખતે ચાદર, અને તેથી શરીરની મર્યાદા ઢાંકવામાં ઊણતા આવે હેવું હતું. નવીન સ્ત્રી-વર્ગનો તે સમયનો પોશાક તો જમણો હાથ બહાર રહે એમ પણ સભ્ય રીતે હેરવી સાડી, શરીર ઉપર કમજો, અને તે સર્વ રસિકતાથી ગોઠવેલા, એમ રચના સાધનારો હતો.) આ જોઈને હમારા કુટુમ્બનો એક જૂનો આશ્રિત આવીને હમને બધાને કહેવા લાગ્યો: "પેલા નવા જજ સાહેબ તો કોઈક નાટકશાળાને જોડે બેસાડીને ગાડીમાં ફરવા નીકળે છે!"

કેટલાક* વર્ષનો ગાળો ગયો સત્યેન્દ્રનાથ જજની પદવીએ અમદાવાદમાં આવ્યા આ વખતે મ્હારા પિતાને હેમની સાથે ગાઢ મૈત્રી પરિણામે થઈ હેવો પરિચય થયો. પ્રાર્થનાસમાજ-માં સત્યેન્દ્રનાથે આપેલા વ્યાખ્યાનો આકર્ષક થતાં હતા, અને તે પ્રસંગે શ્રોતાઓનો જમાવ વિશેષ થયો હતો કોટ પાટલૂન પ્હેરેલા છતાં માથે ઉનેલા, આ બંગાળી વિદ્વાનને જોઈને લોકોને કાંઈક કુતૂહલ, કાંઈક આશ્ચર્યભાવ, કાંઈક મનસાવૃત્તિ, ઉત્પન્ન થતાં હતા. હેમના પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિશે અમદાવાદના "હિતેચ્છુ" નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં મ્હારા ન્હાના બન્ધુ ભીમરાવે અંગ્રેજીમાં ન્હાનો લેખ લખ્યો હતો હેમાં શ્રોતાજનની આ હૃદયવૃત્તિનું દર્શન ઠીક કરેલું હતું આ વિદેશી જેવા જણાતા ઉપદેશકના મુખમાંથી ગંગાનદીને તીરે વિદ્યાધ્યયન કરેલા બ્રાહ્મણના જેવા જ સંસ્કૃત વાણીના શબ્દોના, વૈદિક મન્ત્રોના, ઉચ્ચારણ થતા સાંભળી શ્રોતાનું મંડળ વિલક્ષણ આશ્ચર્ય-ભરથી સામળી જોઈ રહેલું હતું,—આ મતલબનું પણ સચોટ વર્ણન કરનારું વાક્ય એ લઘુ લેખમાં હતું ને અત્યારે સ્મરણમાં પ્રગટ થાય છે

આ સમયમાં ભોળાનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથે સાથે બેસીને બંગાળી ભજનગીતો ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આરમ્ભ કર્યો સત્યેન્દ્રનાથ બંગાળી ગીતોના અર્થ કરે તે ભોળાનાથ ઉતારી લે અને પછી નવાં ગીતો સત્યેન્દ્રનાથે ગાઈ બતાવ્યાં હોય ને આધારે તે ચાલમાં ગુજરાતી-માં રચના ભોળાનાથ કરતા હતા. "ગાઉં તમારું નામ રચ્યું છે જેણે વિશ્વધામ" એ વાળું ભજન, "જય પરમ શુભ સદન બ્રહ્મ સનાતન" ઇત્યાદિવાળું ગીત, ઇત્યાદિ પદ્યો પ્રાર્થનામાળામાં દાખલ થયેલાં છે તે આ સહકારી પ્રયાસના પરિણામરૂપ છે. પછી હેમાં બંગાળી ભાષારૂઢિની છાયા કોઈ કોઈ સ્થળે પકડાઈ આવે છે તે વાત જુદી છે. એ સ્થિતિનું કારણ,* એક તો સત્યેન્દ્રનાથનું ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ઓછું તે, અને બીજું ભોળાનાથની એ ભાષાની ઝીણવટ તરફ કાંઈક બેદરકારી તે હશે મ્હને એ ક્ષતિઓ તે વખતે ખૂચતી હતી, પણ ફેરફાર કરવો કરાવવો અસાધ્ય હતો.

નાથનાં પત્ની બહુ થોડો વખત જ શોલાપુર આવેલાં; પણ એ અતીવ સુશીલ બાઈનો પરિચય થવાની સાથે માનવૃત્તિ જ પ્રગટ થઈ હતી. એ આવ્યાં તે પૂર્વે સત્યેન્દ્રનાથમાં એક હસવું આવે હેવી ચેષ્ટા હતી; પોતે ગાવા ઊભા થાય ત્હારે કમરથી ઢીંચણ સુધીનું શરીર વિચિત્ર રીતે ધોળતા હતા; હમે "એ નાગ ઘૂમેછે" કહીને માંહિંમાંહિં હસતા. મિસિસ ટાગોર આવ્યા પછી–કોણ જાણે કેમ? હેમણે ટોકીને સુધાર્યા હશે વખતે;–પણ એ નાગ ઘૂમવાનું નાબૂદ જ થયું હતુ.

સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત હતા, મ્હેં કહ્યું; પરંતુ નિર્જીવ, મન્દ,—હેવી વૃત્તિથી દૂર હતા. એકવાર રાત્રે ભોજન હેમને ઘેર હમે કરી રહ્યા પછી, એક નર્તકીનું નૃત્ય યોજ્યું હતું; તદ્દન નિર્જીવ અને એકતાનતાવાળું લાગવા માંડ્યું એટલે ટાગોર સાહેબ કહેઃ–"જોરસેં નાચો! જોરસેં નાચો!" કહીને પોતે જ પોતાના ઉપર હમારા બધાની જોડે હશી પડ્યા. અંગ્રેજી નૃત્યકલાનો પરિચય હેમને હોવાથી આમ હેમને નિર્જીવ જેવા વિલાસ ઉપર કંટાળો આવ્યો હશે.

સત્યેન્દ્રનાથ મ્હારા પિતાના અત્યન્ત નિકટ સ્નેહી હોવાથી મ્હને શોલાપુરમાં હેમના સહવાસથી અસાધારણ આશ્વાસન મળતું એટલું જ નહિં પણ હેમની કનેથી હું ઘણું ઘણું જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવી શક્યો હતો. તેમ જ હેમનું હૃદય કેટલું કોમળ હતું ત્હેનો અનુભવ એક પ્રસગે શોલાપુરમાં થયેલો મ્હને યાદ આવેછે: શોલાપુરમાં એક કલેક્ટર પોતાના ક્રૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટરની આંખ્યે જ જોતો હતો અને ભમાતો હતો. તેથી મ્હારા વિરુદ્ધ ભમાયલો મ્હને એક સરકારી કામના પ્રસંગમાં વિના કારણ સતાવવા લાગ્યો, મ્હને બોલાવીને કહેઃ "જાણોછો ? આ ત્હમારા વર્તન માટે સરકાર ત્હમને હુકમ અમાન્ય કરવા માટે સસપેંડ પણ કરી શકે,–જો હું લખાણ કરું તો." (ત્હેમાં વાત તદ્દન નિર્જીવ હતી : અમુક જમીન રેલવે કંપનીને આપવાના કામમાં કેટલીક ઢીલ થઈ હતી, ને તે ઢીલ માટે જવાબદાર કલેક્ટરની ઑફિસ જ હતી; મ્હેં કહ્યું : "તેમ કરતા પ્હેલાં મ્હારો ખુલાસો તો માગશે કની ?" એમ કહીને મ્હેં ઑફિસમાં જઈને સવિસ્તર હકીકત લખી મોકલી, જેમાં મ્હારી તરફની ઢીલ થઈ નહોતી તે સાબીત કરી આપ્યું; તે પછી સાહેબ ચૂપ જ થયા હતા. પરંતુ, આ વાત ટાગોર સાહેબને જઈને કુટુંબના મિત્ર તરીકે મ્હેં ખાનગીમાં જણાવી તે સાંભળીને, મ્હને હિમ્મત આપવાની તો દૂર રહી પણ, પોતે રોઈ ગયા!–શોલાપુરમાં મ્હને હેમણે આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી પ્રતિબિમ્બત કરેલું ચિત્ર આ લેખમાં મથાળે છે—તે આ પૂર્ણ સુજનના સ્વભાવની કાંઈ છાયા બતાવશે.

મ્હેં શોલાપુર છોડ્યું; સત્યેન્દ્રનાથ પણ કાલક્રમે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. પત્રવ્યવહાર આછો જ રાખવાની ટેવ હેમને હતી. કેટલાક ગણતર પત્રો હમારી વચમાં આવ્યા ગયા. અનેક વર્ષો પછી ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં સૂરતમાં હમે પાછા ભેગા થયા: થીઇસ્ટિક કૉનફરન્સમાં સત્યેન્દ્રનાથ પ્રમુખ થવાના હતા તે કારણથી ખાસ હું ને પ્રસંગે ગયો. કાળાભાઈ લલ્લુભાઈને ઘેર સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, અને હું, એટલા ઊતર્યા હતા. સત્યેન્દ્રનાથની જોડે હું ફિરોઝશાહ મહેતાને ઉતારે ગયો; મ્હને એ ખેંચી ગયા; મ્હારે એ મહાન પુરુષ જોડે પરિચય નહોતો તેથી હું અચકાતો હતો; ટાગોર કહેઃ "ચાલો તો ખરા; એ કેવા સુજન છે તે જોશો." (સત્યેન્દ્રનાથ અને

ફિરોઝશાહ પણ જૂના મિત્ર હતા.) હું ગયો, અને, ખરે, ફિરોઝશાહના શરૂઆતનું જુદું જ મૃદુભાવયુક્ત, સ્વરૂપ જોઈને હું મોદ પામ્યો. એ સિંહને દૂરથી જ મેં જોયેલો. જાહેર વ્યાખ્યાનસ્થાનોમાં તેની ગર્જના સાંભળેલી એ ગર્જનામાં કદી મેં જે મૃદુ ધ્વનિ ના સાંભળેલો તે આજ ખાનગી વાર્તાલાપમાં પ્રગટ થયો. એ પેલા પ્રખ્યાત હોમરૂલના જમાનો પ્રસંગ હતો, ભાળગંગાધર ટિળક હોમરૂલના ફિતૂરોઓમાં સ્થળે સ્થળે જઈ પોતાની યોજના માટે બુદ્ધિ મેળવવાના પ્રયાસ કરતા હતા, બધું વાતાવરણ ચીજોના પ્રચારોથી ભર-પૂર હતું: હજુ હોમરૂલનો ભંગ થયો નહોતો, પણ ચારે બાજુએ નજીક આવેલા તોફાનનું ઘમાણ આગમોના સામને ઊભું હતું. સુરેન્દ્ર બેનરજી છાવણીમાં ઉગ્ર બધા વર્ગમાં હરીફરીને લોકની લાગણીનો ક્યાસ લાગતો હતો. જેને ઉત્તમ પક્ષ તરફ ખેંચ્યો હતો. એ પ્રસંગે એકાન્ત બનવામાં ફિરોઝશાહ મહેતાની નમ્ર વાણીથી સત્યેન્દ્રનાથને કહેલું "સત્યેન્દ્ર! આ શી વાતો બધા કરે છે! Rag and baggage—સાંગસ પોટલાં-સાથે ગોરાઓને એકાએક હાંકી કાઢવા એ શક્ય છે! કે ઇષ્ટ કે હિતકર છે?" આજના ગાંધીયુગમાં આ વાત લોકોને ઘૃણા ઉપજાવે તો ભલે હું તો ઇતિહાસની પદ્ધતિ વાપરવાનું જ કહું—

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર (પરમાનંદસ્વરૂપાનું ચિત્ર) ઉપરથી

વખાણ એ છે કે—ફિરોઝશાહના આ વચનમાં અપૂર્વ મધુરતા, મૃદુતા, જોઈને હું આશ્ચર્ય-મગ્ન થયો. આ બે જૂના મિત્રોનો સ્નેહાલાપ સાંભળતાં ને હું ધન્યપ્રસંગ ગણવા લાગ્યો. હું આ વાર્તાલાપમાં ઉપેક્ષિત કે નકામું પાત્ર છઉં એમ મને લગાર પણ ન લાગ્યું. ફિરોઝશાહ જાતે ઓળખાણ ટાગોરસાહેબે કરાવ્યું ને પછી મને પણ જાણે બધી વાત-માં ભાગ લેતું એમ પોતાને ઇષ્ટ હોય તેવી રીતે ફિરોઝશાહ વર્તતા બોલતા હતા, નમ્રતા, ઊંચું આકાશમાં ટેકું ગણતા, મહાપુરુષ જેવા એ વર્તતા. પૂરા સુજનની સુજનતાથી વર્તતા હતા.

થીઓસોફિકલ કૉન્ફરન્સ-માં સત્યેન્દ્રનાથનું પ્રમુખ-પદનું ભાષણ શરૂ થતા પહેલા બેત્રણ બંગાળી યુવકોએ કેટલાંક બંગાળી ભજનો ગાયાં શુ સ્વર્ગીય, આત્મોલ્લાસક, એ ગાન! સત્યેન્દ્રનાથનું ભાષણ પણ ઉગ્ર ક્રમે જનારા આવેશથી ભરેલું હતું. અહિં વિસ્તારને માટે સ્થાન નથી. આ પ્રસંગ પછી અમે છૂટા પડ્યા ફરી મળીશું કે કેમ તે ખબર નહોતી. પણ અનુભવેં યોગ ને પછી પાંચ છ વર્ષે આવ્યો ઈ. સ. ૧૯૧૩ના ઉનાળામાં હું સદ્ભાગ્ય દાર્જીલિંગ ગયો, તે વખતે કલકત્તા-માં થોડા કલાક જ ગાળવાના હતા તેમાં સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર અમે ગયા. મને હું પણ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો હતો. આરામ, સમય-

માં એ વિશેષ વૃદ્ધ થયા હતા. શોલાપુરમાં આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી કાઢેલું ચિત્ર અને આ પરમોત્તર અવસ્થાનું ચિત્ર આ લેખમાં અન્ય સ્થળે મૂક્યું છે. તે સરખાવ્યાથી ભેદ જણાશે. હૃદયમાં કાંઇ ભેદ નહોતો. બહુ આર્દ્રતાથી મળ્યા. કલાકેક વાતો થઈ. ઇન્દિરા (હવે મિસિસ ચૌધરી બહુ વર્ષથી બની હતી તે) અને સુરેન્દ્રની વહૂ, મળ્યાં. બીજાં ઘરમાં નહોતાં. ટાગોર મ્હને કહે: "રવિયે બોલપુરમાં એક ન્હાની સરખી સંસ્થા ઊભી કરીછે તે જોવાને જજો; પાછા આવતે બને તો જજો." (હજી એ હવે બહુ વિકાસ પામેલી સંસ્થાનાં દર્શન કરવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી). આ છેવટની હમારી મુલાકાત. હાલ એ અનેક સદ્‌ગુણયુક્ત, શાન્ત, મૂર્તિ પરમ શાન્તિસ્થાનમાં, આનન્દધામમાં વિરાજેછે! હું પ્રત્યક્ષવત્ જોઉંછું; છતાં થાયછે, ક્યહારે હું વધારે સામીપ્યથી જોઇશ?

એમાં વસે ઉંડી મઝા

લેખક:

રા. સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી.

ભાવિતણી જ્વાળા ભયંકર પર ઝઝુમી પ્રેમથી,
એ આગમાં આનંદવું, એમાં વસે ઉંડી મઝા!
વિષધર તણી મનહર ફણા પર નૃત્ય કરતાં નેહથી,
બંસી બજાવવી નીડર બની એમાં વસે ઉંડી મઝા!

× × × ×

આશાતણા ઉંચા શિખર પર જઇ ઉંડા આનંદથી,
કરવાં નિરાશી ગાન એમાંયે વસે ઉંડી મઝા!
ખીલી જીવનવાડી નજરથી જોઇ કરમાતી ક્ષણે—
હસવું ચીરાતા જીગરથી એમાં વસે ઉંડી મઝા!

× × × ×

આદર્શ નષ્ટ થતા નીહાળી ન બાળી હૈયું સ્હેજ હા,
સહેવા સુખે મોઢે ઝખમ, એમાં વસે ઉંડી મઝા!
સુખદુઃખતણાં મોજાં પરે ઝુલતાં કળાથી ના ડુબી
ખુબીથી જીવન કરવું ખતમ એમાં વસે ઉંડી મઝા!

× × × ×

શરીર ભસ્મ થાતું વિયોગે દિનપ્રતિદિન પારખી
રડવું ન રજ, કરવું સહન, એમાં વસે ઉંડી મઝા!
ઝાંખી થતી દૃષ્ટિ પરે ચીતરી છબી પ્રિય મૂર્તિની—
અશ્રુ વિના મરવું અહો! એમાં વસે ઉંડી મઝા!!

અખિલ ભારતવર્ષીય ખાદીપ્રદર્શન

લેખક

રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

એક વખતે મહાત્માજીને ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને અર્થે ખાદીનો ઉપદેશ આપતા જોઈને મને પણ હતું કે મનુ મગજ ખસી ગયું છે પણ પાછળથી એક દિવસે મને અનુભવ થયો કે મારી દશા શેક્સપીયરના પેલા ટૌ જનાવના જેવી થઈ. એક ઉપાડે હાંસી કરવા તો ગયો પણ પોતેજ બની ગયો. મહાત્માજીના ખાદી વિષેના વિચારો જેમ જેમ હું પીતો ગયો તેમ તેમ હું એ વિચારોનો વધારે ને વધારે ભક્ત થતો ચાલ્યો. હારો નિશ્ચિત મત થએલો છે કે ખાદીમાંજ આપણી ખરી આર્થિક મુક્તિ છે.

* * *

હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે રેંટીઓજ આપણી મુક્તિનું સાધન છે, ખાસ કરીને જે દેશમાં ઉપરાઉપરી પડતા દુકાળોથી લોકો મરી જાય છે એવા દેશની મુક્તિ રેંટીઓજ છે. એથી હજારો વિધવાઓ આ ભૂમિમાં નિરાધાર પડેલી છે, તેઓ રેંટીઆ વડે સહેલાઈથી પોતાની આજીવિકા મેળવી શકે.

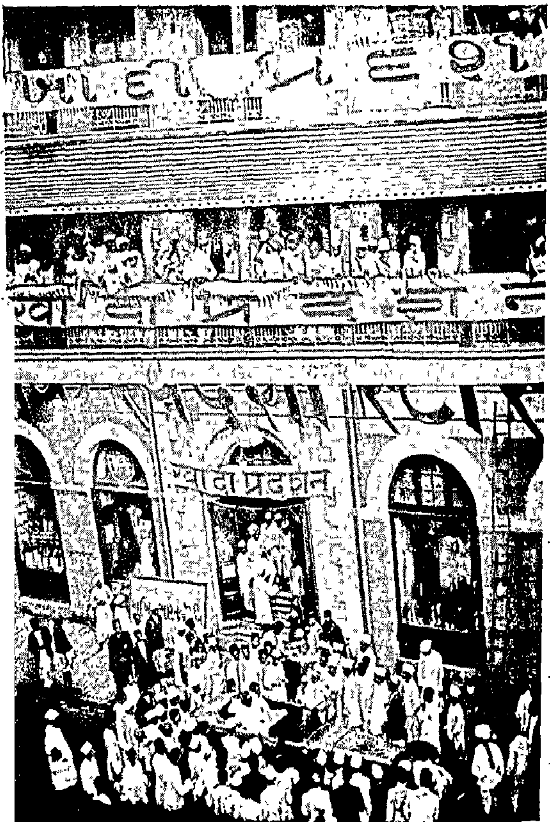
* * *

મેં અગાઉ કહ્યું કે લંકાશાયર પર આઘાત કરવાનો આ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન આપણી આર્થિક સ્વતંત્રતા, આપણી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. હીંદમાંના હજારો માણસો ભૂખે મરી રહ્યા છે અને છતાં આપણે અભાગી લોકો દર વરસે ૬૦ કરોડ રૂપીઆ પરદેશ મોકલી દઈએ છીએ. રેંટીઆનું મિશન કરીએ તો આપણે આ લોભ ખાળી શકીએ. મહાત્માજીને હું કેવળ આધુનિક ભારતવર્ષના પયગંબરજ નથી માનતો. હું તો તેમને મહાન ચમત્કારો કરનારા યોગી સમજું છું. એ ભારતવર્ષના મહાન સત્પુરુષને નામે હું તમને વીનવણી કરું છું.

ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

(મુંબઈમાં ખાદીપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતાં કરેલા ભાષણમાંથી.)

મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણા દેશને જે સામાજિક, નૈતિક, તેમજ રાજકીય એ રીતે સિદ્ધાંતો આપ્યા છે તેમાં આર્થિક, સર્વદેશીય ઉન્નતિ કરે એવો અને લોકમતના

ફોટો] [એમ. એન. કીર્તિકર

પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયાનું દૃશ્ય

પણ અવરોધ શીવાય મીઠાશય એવો કોઈ પણ સિદ્ધાંત છે તો તે સ્વદેશી–ખાદીનો છે આ સિદ્ધાંત કંઈ નવો નથી. ઘણાં વર્ષો થયાં સ્વદેશીના પોકાર આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. પણ તે વખતે સ્વદેશીના સિદ્ધાંતને અંગે પરદેશમાં બનેલી પ્રત્યેક વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની માગણી કરવામાં આવેલી હોવાથી એ માગણીનો ઉત્તર પ્રજા યથાયોગ્ય આપી શકી નહોતી. તે ઉપરાંત કાપડના સંબંધમાં આ દેશની મીલમાં વણાયેલું કાપડ, પછી ભલે તેનું સુતર પરદેશી હોય તોપણ, સ્વદેશી તરીકે ગણવામાં આવતું હોવાથી તેનું પરિણામ યથેચ્છ આવેલું નહીં. ચતુર મહાત્માએ આ અનુભવનો લાભ લઈ સ્વદેશીની વ્યાખ્યા સંકુચિત કરી સ્વદેશી એટલે દેશમાં બનેલું કાપડ ખાદી તેના બે વિભાગ મીલકાંતણની અને મીલવણાટ યા હાથવણાટની ખાદી ને મીલકાંતણ ખાદી અને હાથકાંતણ અને હાથવણાટની ખાદી તે શુદ્ધ ખાદી ઉપરાંત ખાદીના ત્રણ પ્રકાર–રેશમી ઊનની અને સુતરાઉ આ પ્રમાણે કરેલા સંકુચિતાર્થે સ્વદેશીની એટલે કે ખાદીની ચળવળ. તેમાં રહેલું ગંભીર રહસ્ય સમજનારા લોકોએ તે એટલી હદ સુધી વધારી છે કે હીંદુસ્તાનમાં કોઈ એવું સ્થળ નથી કે જ્યાં મહાત્માના રેંટીઆનો સંદેશો ન પહોંચ્યો હોય. આમ હોવાથી આ ચળવળના વિરોધીઓ તેને હલકી પાડવા અને લોકોનો ઉત્સાહ ભંગ કરવા પોતાના બનતા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે આવી પરિસ્થિતિમાં રેંટીઆ વડે કેવું અને કેટલું કામ થઈ શકે છે તે બતાવી ઢાકાની મલમલ અને કાશ્મીરની શાલ સ્વપ્નવત્ નથી પણ પ્રત્યક્ષ બની શકે છે તે બતાવીને અને આ દિશામાં દેશે કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે બતાવીને વિરોધીઓના મોં બંધ કરવા સારુ એક પ્રદર્શન ભરવાનું ઇષ્ટ હતું. સુભાગ્યે એ ખ્યાલ મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ ખાદીભંડારના વ્યવસ્થાપક શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ જેરાજાણીને આવ્યો. પ્રદર્શન ભરતાં જો કદાચ ખોટ આવે તો શ્રી. બેલગામવાળાએ તથા શ્રી. વેલજી લખમશીએ તેની ભરપાઈ કરવાનું માથે લીધું. અને પરિણામે આ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું.

પ્રદર્શનમાં બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. એક દર્શન વિભાગ અને બીજો વિક્રય વિભાગ દર્શન વિભાગમાં જે પ્રકારના નમુના મુકવામાં આવ્યા હતા તે પ્રકારની વસ્તુઓ વિક્રય વિભાગમાંથી વેચાતી મળી શકતી. દર્શન વિભાગમાં હીંદુસ્તાનના દરેક ઇલાકામાંથી નમુનાઓ આવ્યા હતા આ નમુનાઓ એવા ઉત્તમ પ્રતિના છે કે મહાત્માના રેંટીઆના સંદેશાનો અમલ જો પુરેપુરો કરવામાં આવે તો આપણો દેશ આ દિશામાં કેટલું અને કેવા પ્રકારનું કામ કરી શકે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ કોઈ પણ મનુષ્યને આવ્યા વગર રહે નહીં આસામ અને બંગાળનું રેશમી કાપડ તથા કૃષ્ણ મોરાર્જીવાળાના રેશમી મોજા, કાશ્મીરના ભરતકામ ને શાલો તથા ઊનનું કાપડ, તીરુપુરની કોકટીસની સાડીઓ, આંધ્ર, બીહાર અને નાદેરનું સુતરાઉ કાપડ, કાપડીઆ બંધુનું છાપેલું સીલ્ક, જમાલીઆ શ્રાગ એક પ્રીંટીંગ વર્કસનું ઉમદા કામ, ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારના ગાલીચા, શેતરંજી, કામળા, કામળી વગેરે એવા ઉત્તમ કોટિનાં છે કે ઉચ્ચ પ્રકારના પરદેશી કાપડની સાથે સફળ સ્પર્ધા કરવાને તે શક્તિમાન છે એવું કોઈ પણ સહૃદય પ્રેક્ષકને સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

વળી આ પ્રદર્શનમાં એકલા નમુનાજ જોવાના હતા એમ નહોતું. એનું વિશેષ લક્ષણ તો નમુનાઓ બનાવવાની અથથી તે

છતિ સુધીની ક્રિયા બતાવવામાં આવતી, તે હતું. કપાસને પીલી, પીંજી, તેની પુણી બનાવી, તેને કાંતી અને વણી કાપડ કેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવામાં આવે છે કે જેથી કરીને બારીકમાં બારીક સુતરનું કાપડ પણ હાથકંતામણ અને હાથવણાટનું બને છે એ વીશે દર્શકને સંશય રહે નહીં. તેજ પ્રમાણે રેશમના સંબંધમાં પણ કીડાઓથી માંડીને કાપડ કેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તે બતાવાતું હતું. ઉપરાંત ગાલીચા, શેત્રંજી વીગેરે અનેક વસ્તુઓને વણાતી બતાવવામાં આવે છે. પણ સર્વોપરી તો રંગવિભાગ હતો. ડાક્ટર પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયના પ્રયાસથી હરડાં, હીરાકસી, કાથો, આમલી, દાડમછાલ વગેરે સામાન્ય વસ્તુઓ વડે કેવા અદ્ભુત અને પાકા રંગનું કામ કરી શકાય છે તે આ વિભાગમાં જણાતું હતું અને ખરેખર તે છક કરી નાખે એવું હતું.

હવે અમારે માત્ર એકજ સ્થળના સંબંધમાં કહેવાનું છે. એ પવિત્ર સ્થળ—એમાં પ્રવેશ કરતાંજ કલ્પના ઉર્ધ્વગામી બની સ્વદેશ ભક્તિ, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, બુદ્ધિબળ અને આત્મબળનું ભાન કરાવતું હતું કારણ આ સ્થળેજ મહાત્માઓના મહાત્મા ગાંધીજીની અનુપમ તસ્વીર રાખવામાં આવેલી હતી તથા તુરંગમાં એ જાણે સ્વહસ્તે કાંતેલું સુતર બતાવવામાં આવતું હતું. આ હૃદયદ્રાવક દર્શન સંબંધી વિશેષ તો શું લખીએ?

ફોટો] [એમ. એન. કીર્તિકર

પ્રદર્શનમાં સત્યાગ્રહાશ્રમનો વિભાગ

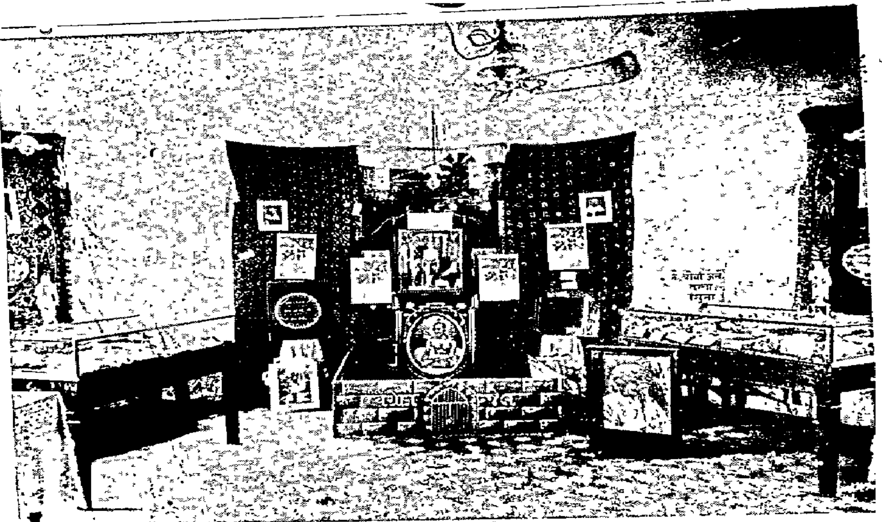

ફોટો] [એમ એન. કોઠારી

પ્રદર્શનમાં ભગિનીસમાજનો વિભાગ

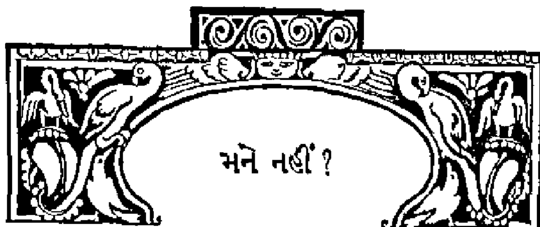
એકંદરે નમુનાઓની ગોઠવણ બહુ ઉત્તમ પ્રતિની હતી અને સ્વયંસેવકો સંબંધી વ્યવસ્થા એવી સરસ હતી કે પ્રેક્ષકોની ભારે ભરચક રહે છતાં સર્વ કાર્ય નિયમાનુસાર ચાલ્યું જતું.

અંતમાં અમે સહર્ષ જણાવીએ છીએ કે આ પ્રદર્શન સંપૂર્ણ વિજયી નીવડ્યું છે અને તે માટે સામાન્ય રીતે સ્થાનિક સમિતિના સર્વ સભ્યોને અને વિશેષ કરીને રા. જેરાજાણી, રા. એચગામવાળા અને રા. ત્રેવેદી લખમશી-ને અભિનંદન આપીએ છીએ.

[એમ. એન. કીર્તિકર ફોટો]

પ્રદર્શનનો મધ્ય ખંડ

મને નહીં ?

લેખક

રા. ખુશાલ તલકસી શાહ,

બી. એસ સી બાર-એટ-લૉ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

નાટકનાં મુખ્ય પાત્રો

બાબુ કિશોરમલ જે. પી.	...	મુંબઈના કરોડપતિ મારવાડી.
કુમાર હીંમતસિંહ	...	રજપુતાનાના એક રાજાનો ભાયાત
દેવીસિંહ	...	દીવવાડાનો રાજકુમાર, હીંમતસિંહનો મિ
બાબુ જગમંદરલાલ	...	કિશોરમલનો જુના દોસ્ત અને ભાગીઓ
તારાદેવી	...	કિશોરમલની દીકરી, હીંમતસિંહની પત્ની.

આગલા ભાગનો ટુંક સાર

ખીતાબ મેળવવાનાં ફાંફામાં નિષ્ફળ ગયેલો કિશોરમલ પોતાનો રોષ તારાદેવી પાસે કાઢતો હોય છે, ત્યાં જગમંદરલાલ આવે છે પાછળથી હીંમતસિંહને મળવા આવેલા દેવીસિંહને કિશોરમલ મળે છે, ત્યારે અનેક કેટલાક પ્રસંગો બનતા આવે છે, કે તારાદેવીને તેના પતિ તરફથી સુખ નથી, હીંમતસિંહ સસરા તરફ પણ તોછડાઈ ચલાવે છે, ને તેની દોલત બનતી ત્વરાએ ઉડાડી દેવાની દાનત બતાવે છે સસરો પોતાની "બાજી" પાર ઉતારવાની આશામાં બધું સહન કરીને જગમંદરની ચેતવણી અવગણે છે બાગમાં દેવીસિંહ જોડે વાત કરતા પરીબદ નામે સુંદરી પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ, ને તેને લીધે થયેલો ઝગડો હીંમતસિંહ વર્ણવે છે, કિશોરમલ આવીને તેને કંઈ ઉદ્યમ કરવા નિષ્ફળ આગ્રહ કરે છે દરમ્યાન હીંમતસિંહના લેણદારો મળવા આવ્યાના સમાચાર આવતા વ્યાજખાઉઓની પદ્ધતિ ઉપર ચર્ચા થાય છે, અને હીંમતસિંહની "સ્વાભિમાન"ની દલીલ છતા તેમનું દેવું કાયદેસર વ્યાજે પતાવવાની ધમકી આપી કિશોરમલ જાય છે, ત્યાર પછી લેણદારો તરફથી એક ચાકુરી આવે છે તેને તારાદેવી પોતાની ફરજ માનીને છૂપેછૂપે દેવું ચુકવી આપે છે, એથી હીંમતસિંહ તેના તરફ હેત બતાવે છે કિશોરમલ આ વાત જાણીને તારાદેવી ઉપર ગુસ્સે થાય છે પતિપત્ની બહાર ફરવા જાય છે કટાણો મળેલો કિશોરમલ ઝઘડાઈને હીંમતસિંહના ફરતી મુકેલા રસોઈઆને બરતરફ કરે છે. તેની શરતોના પોકાણી ભરેલી પોકારનું હીલચાલ કરવાનો પોકારના ઉપ-

રીને હુકમ કરીને તેને લગતા નોકરોને મહીનાની નોટીસ આપે છે. બાદ તેને બાતમી મળે છે કે હીંમ કુમારની સરકારથી વિરોધી ચળવળને લીધે કિશોરમલને ખીતાબ મળતો નથી. દરમીઆન ફરીને પ આવેલાં તારાદેવી તથા હીમતકુમાર પરસ્પર પ્રેમ બતાવે છે. તારાદેવી તેને પત્નીધર્મ સંબંધી પોત ખ્યાલ સંભળાવીને જાય છે, અને કિશોરમલ આવીને તેને કાકલુદી કરે છે કે તમે સરકારની નોકરી કં જેથી મને ખીતાબ મળે, હીંમતકુમાર તેને ઠેકડી કરે છે; એટલામાં સસરાએ કરેલા ફેરફારોની જાણ થ તે ચોંકે છે, પણ તેનો મફતમાં નીભાવ કરે તેવું કોઈ ન હોવાથી ન છુટકે ચુપ રહે છે. અને છેવટ તારાને વફાદાર રહેવાનો વિચાર છોડી બહાર ચાલ્યો જાય છે. દેવીસિંહ બધી વાત ગભરાએલી તા દેવીને કરતો હોય છે તેવામાં પરીજાદ બાનુ તરફથી હીંમતકુમાર માટે એક ચીઠી આવે છે. તે વાંચ તારાદેવી લલચાય છે એટલામાં કિશોરમલ આવે છે.

[હવે આગળ વાંચો]

કિશોરમલ

(તારાને દિઙ્મૂઢ જોઇ) કેમ બેન ! દીકરી તારા ! બબી બોલની ! (જગુને) એ આમ શું એકટશે જોય છે ? કાગળ (કાગળ ઉડાવેછે.)

તારાદેવી

(ઉતાવળે) નહીં નહીં બાપુ એને અડકશો નહીં ! એતો કુમાર સાહેબનો પત્ર છે. !

કિશોરમલ

(સરનામું જોય છે.) અક્ષર તો મનહર લાગે છે ને ! (નાક પાસે લઇ) આમાં તો સેંટની સુરભ ! જરુર કોઇ બાઇ સાહેબનો હોવો જોઇએ !

તારાદેવી

(એજ ઉતાવળે) હા. બાપુ પરિજાદ બેગમ-નો છે !

કિશોરમલ

(તેના પર દ્રષ્ટિ) કેમ, પણ. તું આવી બેબાકળી શા માટે થઇ ગઇ છે. તાપ છે શું બેન ? (નાડ જુએ છે) હા તને તાવ છે. બબી !

તારાદેવી

ના બાપુ.

કિશોરમલ

હા. હા-બેન જોને તારી નાડ કેવી ધબ-કારા કરે છે ? જરુર કૈં નુવાજુની છે ?

તારાદેવી

ના, ના, બાપુ કૈં નથી ! (નિઃશ્વાસ.)

જગમંદર

(આસ્તેથી કિશોરને) રહેવાદે ! હમણ એને બોલાવ મા !

કિશોરમલ

(ઉલટો ઉધામે છે.) છે શું ! કુમાર રજવાડી કરવા બેઠા છે કે શું ? જો પણ તારા સામે કર્યું તો હું.. ....

તારાદેવી

બાપુ જો તમે મને ચાહતા હો તો......

કિશોરમલ

તો શું ?

તારાદેવી

(હાથ જોડી) તો મારી એટલી અરજ માનો કે મારા સ્વામીને સતાવશો નહીં.

કિશોરમલ

હું એને સતાવું છું ? હું તો માત્ર ઘરના બંદોબસ્તમાં જરા સહેજ સાજ સુધારા કરી કરકસર કરું છું !

જગમંદર

તું માથાઝીક કરે છે. અને તારી દીકરીને ખમવું પડે છે.

કિશોરમલ

(ચીડાઇને) તને પુછું ત્યારે સલાહ આપવા આવજે. (તારાદેવીને) કહે, જોઉં, બબ્બી એવું તારાપર શું જુલમ કરવા માંડયો છે? એક-દમ કહી દે.

તારાદેવી

કંઇ નહીં, બાપુ. બીલકુલ નહીં ભગવાનને ખાતર આપ મારા વર જોડે લડશો નહીં!

કિશોરમલ

ત્યારે આ કાગળને આમ મેખાનમેખ શાની જોયા કરે છે? તું ધારે છે કે એ રાંડ કમ જાત પરિજાદ.....

તારાદેવી

ના ના. બાપુ, ના (નિશ્વાસ)

કિશોરમલ

અને તું પણ એમ ધારે છે જગુભાઇ?

જગમંદર

તારાને એવો ખ્યાલ આવ્યો.... ....

કિશોરમલ

ખ્યાલ કેવા! હમણા ખુલાસો! (કાગળ ફોડે છે.)

તારાદેવી

આ શું કર્યું! પારકો પત્ર ખોલાય!

કિશોરમલ

તારા સુખ માટે હું કાગળ તો શું પણ ..

જગમંદર

સસુર, કિશોરભાઇ જરા વિચાર કર. તારા જમાઇને કેવું માઠું લાગશે! એ તારે માટે શું માનશે?

કિશોરમલ

મને તેની શી દરકાર! (કાગળ ઉખેડે છે)

તારાદેવી

વાચશો નહીં બાપુ! મારું મણ કાપવાનું પાપ પડશે, વાચશો તો

કિશોરમલ

હવે તો હું જરૂર વાચીશ વાચવાનો હક ન હોય તો ફરજ છે! (વાંચે છે.) "મારા પ્રાણ" અહા! હરામખોર! વર્ણસંકર! (કાગળનો ઘા કરે છે ગુસ્સામાં)

તારાદેવી

ઓ ભગવાન્ (મૂર્છા ખાય છે.) (કોચપર પડે છે.)

કિશોરમલ

(જગમંદરપર ગુસ્સો કાઢે છે.) આ ઘોર પાપ આ સિહબકરીનું લગ્ન તેજ મને કરવા દીધું છે! તુંજ પાપી છે!

જગમંદર

(એને પણ રોષ ચઢે છે.) આ તો હદ થઇ. કિશોરમલ.

કિશોરમલ

(રતિભર ઢીલો થાય છે જગમંદરના અવાજ અને આંખોથી) મે તારી સલાહ માગી ત્યારે ના કેમ ના પાડી? તે મને ચેતાવ્યો કેમ નહીં કે આવું ભવિષ્ય થશે?

જગમંદર

ચેતાવું શી રીતે? વીશવાર તો ના પાડી! પણ બાપુ સાહેબ ઘોડે ચડયા હતા! રાજવંશી જમાઇ જોઇતો હતો કારણ કે બીચારા સામાન્ય લોક સાથે તમ જેવા અમીરો કેમ સબંધ જોડે? અને વળી જમાઇની સહાયથી માનપાન મેળવવું હતું! સૈનોજી તું પણ હવે

કિશોરમલ

(ગુસ્સો કોનાપર કાઢવો તે ન સૂઝવાથી

પગલું ભરીશ તો હાનિ થશે ! મુંહથી ગળે હોંશથી નહીં આવે ! (હીંમતકુમાર આવેછે.) (આમ તેમ શોધે છે)

કિશોરમલ

કેમ કુમાર સાહેબ, આપ કે શોધો છો, પારૂ ?

હીંમતકુમાર

હાજી. એક મારો કાગળ.

કિશોરમલ

કોનો ? રીજાદ બેગમનો ? શોધવાની જરૂર નથી. કાગળ મારા ખીસ્સામાં છે.

હીંમતકુમાર

(તાજુબ) તમે ખોલ્યો તો નથી ને ?

કિશોરમલ

હાજી. નામદાર ખોલ્યો અને વાંચ્યો પણ છે

હીંમતકુમાર

વાંચ્યો ? મારો ખાનગી પત્ર વાંચ્યો ? ખબર છે બાપુ સાહેબ કે પારકો પત્ર વાંચવો એ તો હલકા નીચ માણસોનું કામ છે. હરામજાદા-ની રીત છે.

જગમંદર

કુમાર ! કિશોર ! સબાગો.

કિશોરમલ

આ ત્રણમાં એકજ હરામજાદો છે ! અને તે આ કુમાર સાહેબ !

હીંમતકુમાર

રહેવા દો મારી નૂખોડની ખબર તમે એવી તરેહ મેળવી છે કે તમે તેમા સામીલ થઇ મને વચનપ્રહાર કરવાનો હક ગુમાવી દીધો છે ધ્યાન રાખજો, ગુમાખી તજમરો, કે તમારી તીજોરીનાં તાળા કરતા પણ આ

કાગળનું સીલ ખોલવું મુશ્કેલ છે કારણ કે તે તમને ખોલતા તમારા પોતાના ટેક શીવાય કોઇ અટકાવી શકે નહીં.

જગમંદર

(કિશોરને આસ્તે) જોયું !

કિશોરમલ

હવે તો અવધિ ! દીકરીનુ સુખ નષ્ટ થતુ જોતો બાપ કાગળથી બીએ ? પણ મારે જવાબ આપવાની જરૂર નથી કોર્ટ પાસે સૌ રજુ થશે

જગમંદર

કોર્ટ ?

કિશોરમલ

હા કોર્ટ, અદાલત ! ન્યાયાસન ! કુમાર સાહેબ તમે એમ ધારો છો કે આપની રાજ-વંશી રહીમાજી અમારા રંક કુળમા દાખલ કરી તમે તેને શોભાવતા હશો ? શોક વાળી મારી દીકરીને શણગારતા હશો ? હુ તો ખરેર કે તમારી ફજેતી પુરી કરું !

હીંમતકુમાર

(તાજુબ) મારી ફજેતી ? અદાલતમા ? અને આ આ પત્ર તમે જાહેર વચાવશો ?

કિશોરમલ

બેધારક

જગમંદર

તુ હાનો બન્યો છે કે શુ. કિશોર ? આની ફજેતી

હીંમતકુમાર

તમને ખ્યાલ આવેછે બાપુ સાહેબ કે મારી ફજેતીમા એક નિરાધાર ઓરત બદ-નામ થશે.

હીંમતકુમાર

આવ, ભાઇ, આવ. મારી મૂર્ખાઇનાં પરિણામ! પરીક્ષિતે હું બે કલાક સુધી ત્યાં ન ગયો એટલે અહીં પત્ર લખ્યો અને તે મારા સસરાને હાથ ચડ્યો! આ પત્રમાં મારું આખું ભવિષ્ય નિર્માણ થતું હશે! શો જવાબ લાવશે?

દેવીસિંહ

પણ તું આ શું બકે છે? હું તો કંઈ સમજતો નથી.

હીંમતકુમાર

આજ સવારે મારો સસરો જે માગણી કરતો હતો તે તને યાદ છે?

દેવીસિંહ

હાસ્તો'

હીંમતકુમાર

કોઇ તને કહે કે મેં તે કબુલ કરી તો?

દેવીસિંહ

તો હું કહું કે કહેનાર મૂર્ખ છે. એ અશક્ય છે.

હીંમતકુમાર

છતાં પણ સાચ છે.

દેવીસિંહ

શું કહે છે! તેં કબુલ કર્યું.

હીંમતકુમાર

[illegible]

દેવીસિંહ

(ગમગીન) અરેરે! ભાઇ તું કેવા ખાડામાં પડ્યો છે!

હીંમતકુમાર

ભગવાન એને રસ્તો બતાવે અને કમળસિંહ જો મને આજ હાર કરે તો મારું કેવું શ્રેય!

દેવીસિંહ

એ વિચારો છોડી દે. ભાઇ આપઘાતનું પાતક વહોરવા પણ તૈયાર થઇ ગયો! તને હજુ ૨૫ વર્ષ પણ થયાં નથી! જીવનની માત્ર શરૂઆત છે!

હીંમતકુમાર

મારું જીવતર ધુળ મળી ગયું! મારો સસરો મારા અપરાધરૂપ લગામ હાથ ધરી મને ગમે તેવા તાળના પ્રહાર કરે તોપણ હું ના [illegible]! મારી સ્ત્રીને આ વાત જાણ થતાં તેને મેં હાથે કરી કાળજનો કારી ઘા માર્યો એટલે અમારા દંપતીવિનોદનું અવસાન. હું તો હવે આ જીવનથી મોત બેવડું માનું છું! મારી મૂર્ખાઇ અને લાચારીથી એવી રીતે પહોંચ્યો છું કે જ્યાં મનુષ્યને મન કે પ્રાપ્ત નથી. નહીં સ્વતંત્રતા, નહીં સ્નેહ, નહીં સન્માન, લોકો કે મારે [illegible] અરે રે!

દેવીસિંહ

જરા હીંમત રાખ! [illegible]! [illegible] કેમ નાસીપાસ થાય છે?

હીંમતકુમાર

(ક્રોધમાં) [illegible]

વહેર્વાના આરો ઉંચા મજબુત ને અડગ હતા. તેનાં વહેણ અસ્ખલિત રહેતાં પણ વર્ષા કરતાં શિશિરની સરિતાના ગુણો તેમાં વધુ હતા. આવું પરિણામ અનિવાર્ય હતું કેમકે તે વખતમાં જીવન પણ ઘણુંખરું કૃત્રિમ ને વ્યપબલવાન્ હતું.

'સાહિત્ય પ્રવેશિકા' એક દૃષ્ટિએ તે અસ્તે પામતા યુગનું અંતિમ કિરણ છે; બીજી દૃષ્ટિએ, તે યુગનાં અનુપમ ગાંભીર્ય ને પ્રૌઢ સાક્ષરતાનો નિર્મળ પ્રતિશબ્દ છે.

પુસ્તકની અપક્વતા આરૂઢ અભ્યાસીઓના મુખથી નિરાશાના ઉદ્ગાર કઢાવે છે, તેની અનેકવિધ અપૂર્ણતા સાહિત્યમાં પ્રવેશ વાંચનાર વિદ્યાર્થીને મુંઝવે છે, તેના અનાકર્ષક લેખનપદ્ધતિ સુશિક્ષિત સાધારણ વાચકને તેનાથી વિમુખ રાખે છે. પ્રવેશિકામાં તો કદી પણ ન-જોઇએ તેવી આ ગંભીર ખામીઓ છતાં, પ્રતિષ્ઠિત ને ઉત્સાહી સાહિત્યસેવકને હાથે તે સુનિષ્ઠાપૂર્વક લખાઇ હોવાથી તેમજ 'પ્રથમ પ્રયાસ' તરીકે તે કેવળ વિરોધદર્શક ટીકા કરતાં સૂચનાત્મક ચર્ચાની વધુ અંશે અધિકારી હોવાથી, તેનું કૈંક સવિસ્તર અવલોકન અહીં કરીશું.

ઇતિહાસકાર જે યુગના સાહિત્યનું નિરૂપણ કરવા ઇચ્છે તેનો અભ્યાસ તે જેમ વધુ-વધુ કરતો જાય, તેમ તેમ તે યુગનું વિશિષ્ટ વાતાવરણ તેના ચિત્તમાં અને કલ્પનામાં જામતું જાય છે અને તેની કૃતિમાં ઘટને રૂપે અવતરે છે. આવી રીતની કર્તાની તન્મયતા પ્રવેશિકામાં નથી. વીસમી સદી વીસરાવી દે અને ભાલણ કે નર્મદ જે સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યા ને પોષાયા તેનો વાચકની કલ્પનાને કૈંક પણ અનુભવ કરાવે તેવું જીવન-વૃતાંત કે સંચવિમર્શન એક પણ નથી. દંતકથાઓ કે અપાર્થિવ પ્રસંગોનાં રૂપેરી ધુમ્મસથી છવાયલાં છતાં, અખા ભક્ત ને નરસિંહ મહેતાનાં જીવન એકેક અદ્ભુતરસિક કાવ્ય છે. રા. અંજારીઆ જેવા રસિક સાહિત્ય-પ્રેમી એ કાવ્યો વાંચી શક્યા નથી એમ તો શી રીતે મનાય? તેથી, કાવ્યમયતા ગંભીર અને ગૌરવશીલ સાહિત્ય પ્રવેશિકામાં અસ્થાને છે એવી કૈંક તેમની માન્યતા હશે એમ કલ્પી લેવું પડે છે. બાકી, રાષ્ટ્રના સાહિત્યનો પ્રવાહ કોઇ સર્વથા સ્વતંત્ર ને સંકુચિત પ્રણાલિકામાં વહી શકતો હોય તેવી રીતે તેનો ઇતિહાસ લખવાની રૂઢિના ઉપાસકો સાહિત્યના અભ્યાસને શુષ્ક અને આકર્ષણરહિત બનાવવા માટે મોટે અંશે જવાબદાર છે એ સત્ય તો કર્તાને પોતાને પણ અવગત અને સ્વીકાર્ય હશે એમ આશા છે.

સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં અમુક ક્રમાનુસાર સમયના વિભાગો કરીને પ્રત્યેક યુગને એકેક નામ આપવાની પ્રથા પડી છે. પ્રજાનાં જીવનનો આધાર—અને તેથી તેના સાહિત્યવિકાસનો પણ—શાસનપદ્ધતિ ને સામાજિક પરિસ્થિતિ પર રહે છે તેથી ઘણી વાર રાજકર્તાના નામ પરથી યુગને નામ આપવું સવડભર્યું ને વાસ્તવિક થઇ પડે છે—'એલીઝાબેથન એજ,' 'કેરોલીન પોએટ્સ,' 'એજ ઑફ ક્વીન એન,' 'મીડ-વીકટોરીઅન નૉવેલીસ્ટસ': એ રીતે. આપણા ઇતિહાસનું શોધન બહુ થોડું થયું છે એટલે હમણાં ઉપલી રીત સ્વીકારવાનું બરાબર ઠીક પડે નહીં એમ લાગે છે, જો કે સ્વ. ગોવર્ધનરામ, રા. કેશવલાલ ધ્રુવ તથા રા. ઝવેરીએ તો રાજકીય ઇતિહાસને પ્રકાશેજ પોતપોતાની રૂપરેખા દોરી છે. રા. અંજારીઆ જુદી પદ્ધતિ અંગીકાર કરે

છે. તેમણે એક સરખા ધોરણે યુગોને વહેંચ્યા નથી પણ વ્યક્તિઓનાં નામ તેમ યુગનાં મુખ્ય લક્ષણ પરથી 'નરસિંહ યુગ' 'પ્રેમાનંદ યુગ' 'મધ્ય યુગ' 'જાગ્રતિ યુગ' એ પ્રકારનાં નામ આપ્યાં છે. દરેક નામ પોતપોતાને અંગે ટીકાપાત્ર છે પણ અહીં એકજ દૃષ્ટાંતથી આ રીતિ તપાસીશું.

યુગપ્રવર્તક—ડૉ. રા. અંજરીઆ કહે છે તેમ, 'યુગાધિપતિ'—એ પ્રકારનો સમર્થ પોતાના સર્વ સહજીવીઓને નિસ્તેજ કરે તેવો પ્રતાપી સાહિત્યકાર—શેક્સપીઅર, ક. પોતાનું જ મંડળ જમાવી તે દ્વારા પોતાની ભાવનાઓનો દેશમાં પ્રચાર કરનાર—પ્રેમાનંદ કે ડૉ. જોન્સન પણ નરસિંહ મહેતા કે નાકરના યુગો સરજવામાં તો ઔચિત્યભંગ થાય છે. મીરાં ને ભાલણ નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન હતા એ ઈતિહાસ-ક્રમની હકીકત છે; પણ એ ત્રણેનો અભ્યાસ વધુ થશે તેમ તેમ જણાશે—પ્રવેશિકાના પ્રયોજક-ને તો હમણાં પણ ખબર હશે જ—કે નરસિંહે મીરાંભાલણને નિસ્તેજ કર્યાં નથી તેમ તેમને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે શિષ્ય* પણ બનાવ્યાં નહોતાં. પ્રત્યેકની વિશિષ્ટતા ને વ્યક્તિત્વ જુદાં પડી આવે છે, એટલે અકસ્માતથી એક જમાનામાં જન્મેલાંને એકજ છત્ર નીચે લાવી મૂકવાનો રિવાજ કૃત્રિમ ને સહેજે પ્રમાદપ્રદ બને છે. યુગના ખાસ નોંધવાજોગ લક્ષણ ન હોય ત્યારે ઈતિહાસક્રમને બીજી રીતે અખંડ રાખીને પણ કવિઓની નિરનિરાળી ચર્ચા જ સ્વાભાવિક છે. વળી, ઉપલક 'યુગ'ની એક વધુ ઉચિત રચના એ રીતે થઈ શકે કે નરસિંહ ને મીરાં વીશે સ્વતંત્ર પ્રકરણોમાં નિરૂપણ કરીને "ભાલણ યુગ" એ નામ ભાલણ પદ્મનાભ ને નાકરના સમયને આપવું. આપણને મળેલી પ્રતોની ભાષાની દૃષ્ટિએ તેમજ ભાલણની સબળ અસર નાકર પર હતી એ કારણે આ યુગયોજના વધુ સાર્થ થશે. ઉપરાંત, આ મુદ્દા પર અહીં ખાસ ભાર એટલા માટે મૂક્યો છે કે કવિઓનું યુગવાર વર્ગીકરણ યોગ્ય રીતે કરવામાં મુશ્કેલી પડે તેવી આપણી સંશોધનશાસ્ત્રની અવસ્થા છે તેને વખતે યુગો પાડતાં પહેલાં વધુ પરીક્ષણ તથા ચિંતન આવશ્યક છે.

સાહિત્યના ઈતિહાસમાં 'સમકાલીન સાહિત્યકારોનું કાર્ય વિચારવું કે નહીં એ પ્રશ્ન ચર્ચાસ્પદ છે. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો આધાર બહુ અંશે ઈતિહાસકના વ્યક્તિત્વ પર રહે છે. સમકાલીનો પ્રત્યેના રાગદ્વેષથી તે જેટલે અંશે મુક્ત રહી શકે, બાહ્ય તેજસ્વિતાથી અંજાવાની કે નવપ્રતિભા જોડે જડતાથી વર્તવાની સામાન્ય જનની સહજ વૃત્તિને તે જેટલે અંશે વશ થાય નહીં, તેટલે અંશે તેની સાહિત્યપરીક્ષા મર્મગામી અને અપ્રેરિત નીવડે. તોપણ તે નવામાં નવા લેખકો સુધીનો 'ઈતિહાસ' આપવાને બદલે, જેમની ઘણીખરી અસર દેશના સાહિત્ય-જીવન પર સર્વ કાળ માટે પડી ચૂકી હોય તેવા લેખકોની ચર્ચા કરે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. આ દૃષ્ટિથી જોતાં રા. અંજારીઆએ ૧૯૭૦ સુધીની સળંગ રૂપરેખા આલેખીને ત્યાર પછીની પ્રગતિનું માત્ર દિશાસૂચન કર્યું હોત તો તે રીત વધુ સ્વાભાવિક ને ઓછી ટીકાપાત્ર બનત એમ પ્રવેશિકા વીશેના કેટલાક અભિપ્રાય જાણનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

* ભાલણના પદમાં તથા દશમસ્કંધમાં નરસિંહનું અનુકરણ છે પણ ભાલણની કૃતિઓના પ્રકારની વિવિધતા તથા પ્રમાણની વિપુલતા ધ્યાનમાં લેતાં, ઉપલક બે અપવાદોને ખાસ મહત્ત્વ આપવાની જરૂર જણાતી નથી.

પ્રવેશપોથીના લેખકમાં જોઇએ તેવી ચિત્રાત્મક ને સચોટ શૈલી કર્તા વાપરી શકતા હોત તો એક મહત્ત્વના ગુણનો ઉમેરો ગ્રંથિકામાં સ્વયમેવ થઇ જાત. તેમનું ગુજરાતી બે વિરોધી તત્ત્વોના વિચિત્ર મિશ્રણ જેવું લાગે છે. હમણાંના સુશિક્ષિત લેખકો લખે છે તેવી સંસ્કૃતમય અને ગૌરવાન્વિત લાગની પણ તત્ત્વત: પ્રાંતના જીવંત ભાષાપ્રવાહને અવગણતી શૈલીની જોડે જોડે ઘણીવાર અતિશય ઘરગથુ અને સામાન્ય વાતચીતના અલ્પગૌરવ શબ્દપ્રયોગો સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ એ સંક્રાંતિકાળનું ગુજરાતી છે એ નોંધવાની પણ જરૂર છે. એજ બે વિરોધી તત્ત્વોના શુભતર અંશો આવતા યુગની ભાષા ઘડશે—ને વખતે એ જમાનાને અંતે ખરેખરી ગુજરાતી સાહિત્યની ભાષા ફરી એક વાર લખાશે. રા. અંજારીઆ પણ વધુ રસવિવેક ને નિશ્ચયાત્મકતા કેળવી શકયા હોત તો એ ભાવિ ગુજરાતીના વિધાયકમાંના એકની માનવંતી પદવી વરી શકત. અત્યારે તો તેમણે એકજ વાતનો નિશ્ચય કર્યો જણાય છે—મતદર્શન કરતાં કોઇજ રીતે બંધાઇ નહીં જવાનો. ભયના વાતાવરણમાં વિચરવાની એ ટેવ મુત્સદ્દીઓ માટે ધર્મ છે, સાહિત્યવિવેચકો માટે આત્મઘાત છે.

બે ત્રણ નાનાં પણ મહત્ત્વનાં સ્ખલનની નોંધ લઇ સમાપ્તિ કરીએ.

ગ્રંથકારોની તથા અગત્યના ગ્રંથોની કક્કાવાર અનુક્રમણી વિના આવા પુસ્તકની ઉપયોગિતા કેટલી ઘટી જાય છે એ વાત રા. અંજારીઆ જેવા શિક્ષણકલાના અનુભવીની ધ્યાન બહાર રહેવી જોઇતી નહોતી. તેજ અનુભવ તેમને એ પણ સૂચવી શકે કે પ્રકરણને છેડે કે ટીપના રૂપમાં વધુ અભ્યાસ માટે માર્ગદર્શક થાય તેવાં મુખ્ય પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી આપવી એ આવી કૃતિમાં સર્વથા આવશ્યક છે. ગ્રંથવિવેચનો વધુ અસરકારક નીવડવા માટે પ્રત્યેક ગ્રંથકારના પ્રતિનિધિરૂપ ઉતારાઓ નમુના તરીકે આપવા એ સર્વશ્રેષ્ઠ માર્ગ છે પણ તેમ કરતાં પ્રવેશિકાનું કદ અતિશય મોટું થવાનું જોખમ લેવું પડે: તેવા ઉતારાને અભાવે ઉપર સૂચવેલી યાદી—જો કે તેમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો વિદ્યાર્થીને દુર્મિલ જ રહે તેવાં છે—ઘણી ઉપયોગી થાય.

સાહિત્ય પ્રવેશિકાની આવી આવી અનેક ત્રુટીઓ (જેનું અહીં માત્ર રેખાદર્શન કર્યું છે) છતાં, એ પ્રકટ થઇ ત્યાંસુધી આપણી પાસે એ વિષયનું એકે પુસ્તક હતુંજ નહીં એ ધ્યાનમાં લઇએ ત્યારે પહેલ કરનાર તરીકે કર્તાનો પ્રયાસ ઘટતા ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એમ ઇચ્છવું પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨)

લેખક:

રા દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

શ્રી ધન્ય કુમાર ચરિત્ર (ભાષાંતર)—પ્રસિદ્ધકર્તા : શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર, પૃષ્ટ ૭૦૭. મૂલ્ય રૂ. ૨–૮–૦

જેવા ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગથી મધ્યકાળના જૈન સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો ખેડવા માંડ્યાં હતાં તેવાજ ઉત્સાહથી વર્તમાન સમૃદ્ધ જૈનો

મંત્રશક્તિથી પોતાના પૂર્વજોની મહેનતને એળે ન જવા દેવા માટે જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન-કાર્ય કરવા લાગ્યા છે. ૭૦૦ પાનાના (૮૮ ફોર્મના) પાકા પૂઠાવાળા પુસ્તકની કીંમત રૂ. ૨–૮–૦ રાખી છે એ પોતાના સાહિત્યને સસ્તું બનાવી તેનો પોતાની કોમમાં બહોળો પ્રચાર કરવાની જૈનોની ઉદાર વૃત્તિનુંજ પરિણામ છે.

મૂલ ગ્રન્થ મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગર ગણિના પ્રશિષ્ય જ્ઞાનસાગરગણિએ જીનકીર્તિ-સૂરિના 'દાનકલ્પદ્રુમ' નામના પદ્યમય ગ્રંથ ઉપરથી વિસ્તાર કરી સાદી ગદ્યમય શૈલીમાં લખ્યો છે 'શ્રી ધન્ય કુમાર ચરિત્ર' જૈન-દૃષ્ટિએ સુપાત્ર દાનનો મહિમા વર્ણવવા લખાએલું છે

બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધો વચ્ચે તથા બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે સંસ્કૃતમાં વિવિધ વિષયના મોટા ગ્રંથો લખવા માટે એક વખતે જોરાવર સ્પર્ધા ચાલતી હતી. આ સ્પર્ધાનો આરંભ બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે થએલો અને બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોની અનેક અંશોમાં બરાબરી કરે તથા કેટલાક અંશોમાં સરસાઈ પણ કરે એવું પ્રતિભાશાળી તથા સ્વતંત્ર સાહિત્ય બૌદ્ધોએ ઈસ્વી સનના આરંભમાં ૫–૬ શતકો-માં ઉત્પન્ન કર્યું છે જૈનો આ સ્પર્ધામાં કંઈક પાછળથી આવ્યા પણ એમની બ્રાહ્મણો સાથેની હરીફાઈ ઘણા કાળ સુધી રહી અને આ રીતે જૈનોનું જે વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું તેમાં સ્વતંત્ર કરતાં અનુકરણાત્મક ઘણું છે. બ્રાહ્મણોના ભારત જેવું ભારત બ્રાહ્મણોની કાદમ્બરી જેવી 'ઉપમિતિભવ પ્રપંચકથા' વગેરે દૃષ્ટાંતો સુપ્રસિદ્ધ છે પણ આ જાતના સાહિત્યમાં પ્રતિભા નથી દેખાતી અને કલા પણ ઘણી ઉતરતી છે. પરંતુ જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો તથા આચારોનો ઉપદેશ આ સર્વ સાહિત્યમાં ભારોભાર ભરેલો છે.

આ સાથે ઉપદેશ વણતાં વાર્તાનું ખોખું તદ્દન શુષ્ક અને નિષ્પ્રાણ થઈ જાય છે. 'શ્રીધન્યકુમાર ચરિત્ર'માં પણ એમજ બન્યું છે વળી સાધારણ રીતે જૈનોએ જેવો મહિમા દાનનો વર્ણવ્યો છે તેવોજ મહિમા બ્રહ્મચર્યનો વર્ણવ્યો છે પરણ્યા વગર અને પરણી-ને પણ આમરણ તીવ્ર બ્રહ્મચર્ય સ્ત્રી પુરુષોએ પાળ્યાના અનેક સુંદર અને વખતે કરુણ દૃષ્ટાંતો જૈન સાહિત્યમાં મળે છે. પણ પ્રસ્તુત 'ધન્યકુમાર ચરિત્ર'માં આદર્શભૂત ધન્યકુમાર વારંવાર નવી નવી કન્યાઓને પરણે છે અને માતાપિતા સાથે જુની અને નવી બધી પત્નીઓ-ને તજી દઈ અન્યત્ર ચાલી નીકળે છે. બીજે સ્થળે પણ પ્રારબ્ધ બળે તથા બુદ્ધિ બળે લક્ષ્મી સાથે પત્ની પણ મેળવે છે. આ રીતે નીતિના એક અંગનો ઉત્કર્ષ દેખાડતાં બીજા અંગનો અપકર્ષ થઈ ગયો છે.

સ્વીકાર

જેલકાફરી અનુવાદક: ગ. જુગતરામ દવે. પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. અમદાવાદ. મૂલ્ય. રૂ. ૦–૧૦–૦

રાષ્ટ્રગીત (ત્રીજી આવૃત્તિ) સંશોધક અને પ્રકાશક: રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. યુગધર્મ કાર્યાલય અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧–૧૨–૦

દેશભક્ત બાબુ મોતીલાલ ઘોષ: લેખક અને પ્રગટકર્તા: રા. ગુલાભાઇ બેલાભાઇ ચપટવાલા. સગરામપુરા હલદીઆ શેરી સુરત. મૂલ્ય. રૂ. ૦–૮–૦.

નીતિધર્મ અને સર્વોદય: લખનાર: મહાત્મા ગાંધી. પ્રગટકર્તા: ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર. કેળાંપીઠ સુરત. મૂલ્ય રૂ. ૦–૮–૦.

ટોલ્સ્ટાયકે સિદ્ધાંત: લેખક: રા. જનાર્દન ભટ્ટ, પ્રકાશક: પ્રતાપ પુસ્તકાલય. મૂલ્ય રૂ. ૧–૪–૦.

અકાલી–દર્શન પ્રકાશક: રા. શિવનારાયણ મિશ્ર. પ્રતાપ પુસ્તકાલય કાનપુર. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ગાંધીજીનું નવજીવન: પુસ્તક ૭ મું. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.

વણાટશાસ્ત્ર ભાગ ૧ લો. લેખક અને પ્રકાશક રા. મગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી. મૂલ્ય રૂ. ૧–૧૦–૦.

ઇસુનો અવતાર: પ્રકાશક, સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય, રાણપુર, મૂલ્ય રૂ. ૦–૬–૦.

હીંદ કેમ પાયમાલ થયું? સંગ્રાહક રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ. પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦–૮–૦.

લોકમાન્યને શ્રદ્ધાંજલિ: પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦–૫–૦. સાહિત્યમાં ચિરસ્મરણીય રહે એવી આ શ્રદ્ધાંજલિઓ છે. એમાં જ્ઞાન હૃદય પ્રેમ અને પૂજ્યભાવની મીઠી સુગંધ છે.

પુનર્જન્મ યાને ભમાવેલો મખ્ખીચુસ. લેખક, રા. દ્વિજેંદ્રલાલ રોય. અનુવાદક, રા. કનૈયાલાલ ફકીરભાઇ મહેતા, ભરૂચ. મૂલ્ય–ભેટ.

મુકુલ: સંગ્રહકર્તા. સૌ. પ્રમિલા મહેતા તથા સૌ. સૌદામિની નીલકંઠ. પ્રકાશક: રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. યુગધર્મ કાર્યાલય. અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦–૮–૦.

સંશોધક: અધિપતિ અને માલેક: રા. ઇમામશાહ લાલશાહ બાનવા. કપડવંજ.

કેળવણીનું સાફલ્ય: લેખક: રા. મુળશંકર દયારામ શાસ્ત્રી. પ્રકાશક: રા. કાંતિલાલ ગોપાળજી ભટ્ટ. પીંડીઆ.

ઉદીચ્ય યુવક: તંત્રી રા. સુરજરામ મંછારામ ભટ્ટ. પ્રકાશક: રા. ગણપતિશંકર નારણજી દેશાઇ. કલ્યાણ મોતી ચાલ નં. ૨. ૧ લે માળે. કાંદાવાડી, મુંબઇ.

આટલું તો જાણજો: (બીજી આવૃત્તિ) ભાગ ૧ લો. લેખક: રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ. પ્રકાશક: રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. યુગધર્મ કાર્યાલય. અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૬-૦.

સેવામંડળ–સુરત: (બીજા અને ત્રીજા વર્ષનો અહેવાલ) મંત્રીઓ: રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. તથા રા. દયાશંકર ભાઇશંકર શુકલ.

સ્વદેશ: અનુવાદક: રા. જુગતરામ દવે. મુદ્રક અને પ્રકાશક: રા. રામદાસ મોહનદાસ. ગાંધી. નવજીવન મુદ્રણાલય. અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦–૨–૦.

રચનાર :

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા,

બી. એ. મંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

રા. ઇનાયત, એ. એમ.

સાંવરાએ ધુમ મચાવી, જગતને નાચ નચાવી.

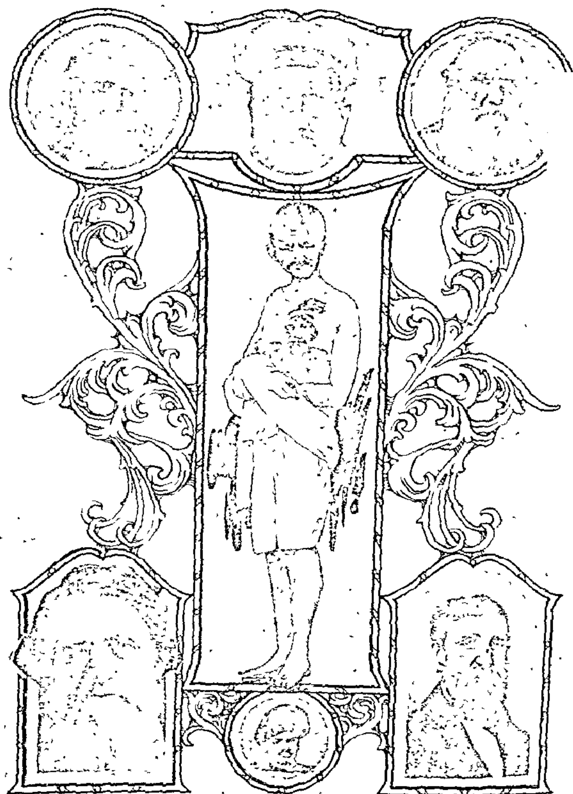
ભારતવનની કૈંક—ગવીઆ, મનહર વેણુ વગાડી,
શયનવશ પડી સુંદર બાળા તેને ઝમક જગાડી,
મોહન મંત્ર સુણાવી.

બ્રહ્મભૂમિથી આવી રાધા, સોરઠથી શુભ શ્યામા,
સનવજથી આવી શશિવદની, દક્ષિણ દેશથી રંભા,
પ્રીત પ્રભુ પર લાવી.

મદ્રાસથી આવી મનિરાણી, મરાઠી મૃગનેણી,
માલવ દેશથી આવી રામા જેની સુંદર વેણી,
હૃદય પ્રેમે ઉભરાવી.

ગાય વસંત ચાગે ધર આતુર કર પકડી સહુ નારી,
નૃત્ય કરે મહા ધુમનો ફંદો, ભરભર મારી પીચકારી,
અતિવ ગુલાલ ઉડાડી.

રંગ તણી એ ધુન ઉડી તે, ગઇ ઉડી આકાશે,
જોઇ જગત સહુ વિસ્મય થાતું, આ શું કૌતુક ભાસે,
હોરી કેરી ઝમારી

[ચિ શ્રીઆર્ટિસ્ટ] ગાંધીજી અને ગુરુમંડળ [રા. ગોવર્ધન

ક્રાઇસ્ટ ગોખલે ટોલ્સ્ટોય

મધ્યમાં હૃદયદેશે 'પ્રભુ, હૃદયભવન મમ તેરા' એ કૃષ્ણચંદ્ર વિરાજમાન છે.

રસ્કીન રાયચંદ થોરો

તંત્રીસ્થાનેથી

એક પુણ્યસ્મરણ

ઇતિહાસમાં અમર રહી જનાર ૧૮મી માર્ચ થોડાજ દિવસ પર ગઇ. વર્ષ દિવસ પર તે તારીખે અમદાવાદની અદાલતમાં એ સ્પષ્ટ થયું કે સ્વાતન્ત્ર્યના એક અપૂર્વ મંત્રદ્રષ્ટાનું પુરાણું શાસકો હવે વધુ વખત સહી શકે તેમ નથી અંતમાં ગાંધીજીને છ વર્ષની ટીપ મરાઇ—એવી આશાથી કે તેમની ગેરહાજરી દરમ્યાન પ્રજાનો ઉત્સાહ મંદ પડે

અને એ ગણત્રી છેક ખોટી નથી પડી એમ ગયા બાર મહીનાનો ઇતિહાસ બતાવી રહ્યો છે

પરંતુ ખાદીપ્રચાર, ધારાસભાપ્રવેશ અવિનયભંગ વગેરે ગંભીર અને અટપટા પ્રશ્નોનું મૂલ્ય ઓછું આંકયા વિના પણ એટલું તો નિઃશંક કહી શકાય કે ગાંધીજીના જીવનનું રહસ્ય આ તાત્કાલિક ચર્ચાઓના ઉગ્ર વાતાવરણથી અસ્પૃષ્ટ રહીએ ત્યારેજ કંઇક સમજાય તેવું છે. એ પુરુષની ખરેખરી જોડ સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસીને જડવી મુશ્કેલ છે. તેણે કૃષ્ણની જેમ કર્મયોગ પ્રબોધ્યો છે, બુદ્ધની જેમ અહિંસાનો મંત્ર આપ્યો છે, મેઝીનીની જેમ ધર્મસ્વાતન્ત્ર્યનો ધ્વજ ફરકાવ્યો છે ઇસુની જેમ આત્મસમર્પણ માગ્યું છે, લ્યુથરની જેમ ધનિકોની ધાક નીચે દબાઇ જતી છતાં સજીવ રહેલી અસ્મિતાની ચીનગારીને સંકોરી રાષ્ટ્રનો સર્વથા નાશ થતો થંભાવ્યો છે: 'આમ, અનેક મહાત્માઓની વિભૂતિનો સાથે વિધાતાએ આ એક મહાત્મા ઘડ્યો જણાય છે અને વળી જ્યારે એમ વિચારીએ છીએ કે દેશની આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ જેવા ઐહિક પ્રશ્નોને પણ તેણે વીસારે મૂક્યા નથી, ત્યારે આ મહાત્માઓના મહાત્માની અદ્વિતીયતા દૃષ્ટિ સમીપ પ્રત્યક્ષ તરી આવે છે

તે મુક્તાત્માને બંધનમોક્ષની આળપંપાળ નથી. જીવનભરની તપશ્ચર્યાએ તેને તો સ્થિતપ્રજ્ઞ સમી નિશ્ચલ શાંતિ ને અખંડ આત્માનંદ અપાવ્યાં છે છતાં પણ આપણા પોતાના આશ્વાસન માટે અને આપણી શિષ્યત્વની યોગ્યતા સાબીત કરવા માટે એ મહાત્માને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા એજ આપણું તાત્કાલિક પરમ ધ્યેય હોવું જોઇએ અને તે આપણે જેટલી ત્વરાએ એ મહાપુરુષની ભાવનાઓ તથા હૃદયબલ આપણાં કરીશું તેટલી ત્વરાએ સિદ્ધ થશે એ નિઃશંક છે

પ્રજાબંધુનો રૌપ્ય મહોત્સવ

અમદાવાદના સાપ્તાહિક પ્રજાબંધુને ગઇ તારીખ ૧લી માર્ચે પચ્ચીસ વર્ષ પુરાં થતાં એ પત્રે પોતાનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવ્યો. વાણીઆશાહી વૃત્તિને આધીન ન રહેતાં એ પત્ર પોતાનો મત નીડરતાથી અને નિશ્ચિન્ત-પણે જાહેર કરતું આવ્યું હોવાથી માનાર્હ થઈ પડ્યું છે. કંઇ કંઇ લોકોના દુઃખના નિવારણાર્થે એણે સતત પ્રયાસ કરી વિજય મેળવ્યા છે અને કંઇ કંઇ પ્રસંગે એણે સ્વતંત્રતાથી

સત્ય માર્ગે લોકમતને દોરવ્યો છે. તેથી આ શુભ પ્રસંગે આ પત્રને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ. વિશેષ અમારી એવી માન્યતા છે કે હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતી સાપ્તાહિક જો વર્તમાનપત્ર અને માસિકના મિશ્રણરૂપે પ્રકટ થાય તો તે વિશેષ આકર્ષક બની તેનો પ્રચાર વિશાળ થાય. એટલા સારુ ભાઇબંધ પ્રજાબંધુને અમે વિનંતિ કરીશું કે જો તે પોતાનું કદ જે હાલ અમને જરા નાનું લાગે છે તે મોટું કરી સાંસ્કારિક દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયલા લેખોને પણ અવારનવાર સ્થાન આપશે તો એની લોકપ્રિયતામાં વૃદ્ધિ થશે એટલુંજ નહીં પણ એનો પ્રચાર બહુ વિશાળ થઇ ગુજરાતમાં એ એક સત્તા સમાન થઇ પડશે. અંતમાં એ પત્રને અમે પુનઃ અભિનંદન આપી એની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ ઇચ્છીએ છીએ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સંગીતમંદિરનો અભ્યાસક્રમ

અમે અમારા માર્ગશીર્ષના અંકમાં સંગીતના સંબંધી લખેલી નોંધને લઇને અમારા પર આચાર્ય ગીડવાણીનો પત્ર આવ્યો છે. એમાં સંગીતમંદિરનો અભ્યાસક્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા અમને સૂચના કરવામાં આવી છે. તે સૂચનાનો સ્વીકાર કરી અમે એ ક્રમ જે વધુ સરળ ને સુવ્યવસ્થિત થવાની જરુર છે તે નીચે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

સંગીતમંદિરનો અભ્યાસક્રમ.

૧ લું વર્ષ—

શાસ્ત્ર—(થીઅરી) સપ્તસ્વર, અવરોહ, તથા સાદા સ્વરાલંકાર

પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન (પ્રેક્ટીસ) નીચેના રાગોની ચીજો સાદા તાન આલાપ સાથે

ભૂપ, કલ્યાણ, આસા, મારા, કૌશીઆ દેસ, સારંગ, ખમાજ, ઝીંઝોટી, કાફી, માઢ, આસાવરી પીલુ તથા ભૈરવી.

૨ જું વર્ષ—

શાસ્ત્ર—બધા સ્વરાલંકાર, ગ્રામ, શ્રુતિ મૂર્છના વી. નું જ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન—નીચેના તાલ વગાડતા આવડવું જોઇએ.

દાદરા, ધુમાળી, કેરવા, એકતાલ, ત્રિતાલ ચૌતાલ, રૂપક, તેવરા જપતાલ, તર સુરફાકતા, દુપદો, તરાણા, અને તાનાલાપ ની સાથે નીચેના રાગની ચીજો.

હમીર, ગૌડસારંગ, બાગેશ્રી, શંકરા, સિંધુરા સોહની, કમોદ, કેદાર ભીમપલાસ, બીલાવલ

૩ જું વર્ષ—

શાસ્ત્ર—ચીજોનું સ્વરલેખન, (નોટેશન) અને ઉચ્ચતાનાલાપનું જ્ઞાન

પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન—નીચેના તાલ વગાડતાં આવડવું જોઇએ.

દીપચંદી, ધમાર, જુમરા, આડાચૌતાલ, પંજાબી.

નીચેના રાગોની ચીજો—

નટ, કાનડા, બિભાસ, પરજ, તોડી, લલત મુલતાની, હિંદોળ, ગૌંડ મલ્લાર, ધનાશ્રી. પુરબી, આડાણા, તથા કાલિંગડા.

૪ થું વર્ષ—

શાસ્ત્ર—ગમે તે ચીજોનું સ્વરલેખન તથા સારીગમ કરતાં આવડવું જોઇએ. જુદા જુદા રાગો વચ્ચેના ફરક પારખવો. સંપૂર્ણ તાનાલાપ સાથે ચીજ ગાવી.

પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન—નીચેના રાગોના તાલ વગાડવા.

ભૈરવ, માલકંસ, કલ્યાણ, પુરીઆ, બહાર મલ્હાર, વસંત જેજેવંતી.

"ગુજરાત" પત્ર ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની માટે કલ્યાણજી જયકૃષ્ણ ભટ્ટે "ધી સાહિત્ય પ્રેસ"માં [illegible] નં. ૫૦ મૅરેજ સ્ટ્રીટમાં આવેલી ધી સાહિત્ય પ્રકાશક